گۆڤارێکی مێژوویی وەرزییە،
کۆمەڵەی رۆشنبیریی مێژوویی کوردستان دەریدەکات

مێژوو ٧

ئاوڕدانەوەیەك لە مێژووی سەدەی نۆزدە (پرسی رۆژهەڵات و کۆنگرەی بەرلین)

نمایشێکی سەدەی بیستەم

خاکێکی خاوەن ناوداریییەکی دێرین

رحلة سيدي علي التركي في العراق والخليج سنة ١٥٥٣م

أربيل وضرورة الحفاظ على معالمها العمرانية التراثية

دراسة السيرة النبوية للمستشرقين الالمان ـ فلهاوزن نموذجاً

ژمارە (١٢) سالی سێیەم پایزی ٢٠٠٩

مێژوو

گۆڤارێکی مێژوویی وەرزییە، کۆمەڵەی ڕۆشنبیریی مێژوویی کوردستان دەریدەکات

ژمارە (١٢) سالی سێیەم پاییزی ٢٠٠٩

کۆمەڵەی ڕۆشنبیریی مێژوویی کوردستان

KURDISTAN HISTORICAL CULTURAL ASSOCIATION

جمعية الثقافة التاريخية لكردستان

* گۆڤار : مێژوو
* ژمارە : (١٢)
* تیراژ : (٧٠٠) دانە
* چاپخانە : گۆڤار

کوردستان / هەولێر - نزیك دەستەی وەبەرهێنان – کۆڵانی ٥١ – گەڕەکی ٢٠٤ منارە

کۆڵانی بەرامبەر بانکی کریدیتی عێراقی

g.mezhu@yahoo.com

g.mezhu@hotmail.com

پێرست

ژ.لا

✓ **سەروتار**

یەکێك لە نیشانەکانی گرنگی نەدانی کورد بە مێژوو	٥

✓ **توێژینەوە**

میرنشینی عەنازی	د.ئاکۆ برهان محمد	٩
ئاوڕدانەوەیەك لە مێژووی سەدەی نۆزدە (پرسی رۆژهەڵات و کۆنگرەی بەرلین)	مەغدید حاجی	٢١
چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی ئەورووپای سەدەکانی ناوەڕاست	ئامانج نازم بێجان	٥١
کورد و وڵاتەکەی لە ساڵانی (١٦-٤١ك / ٦٣٧-٦٦١ز) لە کتێبی (تاریخ الامم	هۆگر رحمان قادر	٨١
دەربارەی سەرهەڵدانی هزری ناسیۆنالیزم	د. حكيم أحمد	١٣٧

✓ **وەرگێڕان**

نمایشێکی سەدەی بیستەم	و:لە ئینگلیزییەوە : سردوود قادر	١٥٥
مێژوو .. زانستی هەبوونی مرۆڤ هەوڵێك بۆ پەڕینەوە .. .	و. لە عەرەبییەوە: هاوار محەمەد	١٨٥
خاکێکی خاوەن ناودارییەکی دێرین	و.د. محەمەد عەبدوڵا کاکە سوور	٢٢٩

✓ **القسم العربي**

الشرطة في العهد الاموي	أ.د.ارسن موسى رشيد	٢٣٧
التاريخ الكوردي على ضوء المصادر السريانيـة	د.فرست مرعي	٢٦٥

نظرة في كتاب وعاظ السلاطين للاستاذ الدكتور علي الوردي	د. حسن جاف	٢٧٩
رحلة سيدي علي التركي في العراق والخليج سنة ١٥٥٣م	الدكتور عماد عبد السلام رؤوف	٢٩٧
أربيل وضرورة الحفاظ على معالمها العمرانية التراثية	د.على عادل حسين	٣١٥
دراسة السيرة النبوية للمستشرقين الالمان-فلهاوزن نموذجاً	فرست رۆژبەیانی	٣٢١
الوزارة في عصر التسلط البويهي (٣٣٤-٤٤٧هـ/٩٤٥-١٠٥٥م)	كامران علي فتح الله	٣٥٩
الحركة الكوردية في سوريا بين أزمة الفكر والممارسة	د. إسماعيل حصاف	٣٨٣

یەکێك لە نیشانەکانی گرنگی نەدانی کورد بە مێژوو

سەرنووسەر

بەشێکی زۆر لە نەوەی حەفتاکانی کوردیش ڕێککەوتی ڕۆژ و مانگی لە دایك بوونیان دیار نییە بۆیە بە شێوەیەکی گشتی ٧/١ تۆمارکراوە. لەوانەیە هۆی سەرەکی ئەمەش بگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە نەریتی ئاهەنگ گێڕان بە بۆنەی جەژنی لەدایك بوون لە لای کورد زۆر درەنگ سەریهەڵداوە، بە لانی کەم بەبەراورد کردن لە گەڵ نەتەوەکانی دراوسێ ی کوردیش هەر لەبەر ئەم هۆیەو لەبەر ڕادەی بەرزی نەخوێندەواری لە نێوان کورد تاکو حەفتاکانیش ئەم نادیارییە لە بەرواری لەدایك بوون هەستی پێدەکرێ، هەندێك جار ساڵی لەدایك بوونەکەش بەتەواوی دیارنییە لە کاتێکدا کە دایك و باوکەکە نەخوێندەوار بوونە و ناسنامەی باری کەسیان پاش ماوەیەك لە لەدایك بوونەکە دەرکردووە، بەمەزندە ساڵی لەدایك بوونەکەش دانراوە.

هەر لەم ڕووەوەش ناکۆکی لە ساڵی لەدایك بوونی ژمارەیەکی بەرچاو لە ناودارانی کورد هەستی پێدەکرێ، تەنانەت سەبارەت بەسەرکردەیەکی بەناوبانگی وەکو شێخ محمود کە لە هەشتاکانی سەدەی نۆزدە لەدایك بووە، لە سەرچاوەکاندا سێ ساڵی جیاواز بۆ مێژووی لەدایك بوونەکەی دانراوە. بەلام لەهەشتاکانی سەدەی بیستەوە لەگەڵ بەرز بوونەوەی ڕادەی خوێندەواری و بلاوبوونەوەی نەریتی ئاهەنگ گێڕان بە هۆی جەژنی لەدایك بوونەوە لەلای زۆر لە خێزانە کوردەکان بەوردی ڕۆژ و مانگ و ساڵی لەدایك بوونی منداڵان تۆمار دەکرێ. کە بەشێوەیەکی گشتی هەست کردن بەگرنگی مێژوو لەلای کورد بەدیاردەخات و نیشانەیەکیشە لە نیشانەکانی مێژووناسی پتر لەلایەن کوردەوە.

توێژینەوە

میرنشینی عەنازی

د.ئاکۆ برهان محمد
سەرۆکی بەشی مێژوو/ زانکۆی کۆیە

- **ناوی میرنشینی عەنازی :**

بنەچەی ناوی عەنازی دەگەڕێتەوە بۆ ناوی سەرۆك هۆزێك بە ناوی "عەناز" کە سەرکردایەتی هۆزێکی کوردی ناوچەی رۆژئاوای هەرێمی چیاکانی دەکرد، دیارە کۆنترین سەرچاوە مێژووییەکان ئاماژە بەم ناوە دەکەن وەکو وشەی " عەناز " [١] ، بەڵام لەلایەن مێژوونووس "ابن خلدون" بە شێوازی " عەنان" هاتووە[٢]، وە لەلایەن مێژوونووسانی کورد شەرەفخانی بەدلیسی و محمد جمیل رۆژبەیانی بە شێوازی " عەیار" ی هاتووە[٣] .

- **بنەچەی عەنازیەکان:**

عەنازیەکان وەکو بنەماڵەیەك دەگەڕێتەوە بۆ هۆزێکی ناوداری رۆژئاوای هەرێمی چیاکان بە تایبەتی ناوچەکانی " حلوان" [٤]، و دەوروبەری[٥]، کە هۆزی " شازنجانی" یە کە جگە لەم ناوچانە " قرمیسین"[٦]، و دەوروبەری لە نێو ناوچە ئاکنجیەکانیان دا بوون[٧]، ناوی ئەم هۆزە کوردیە لەلایەن مێژوونووس " المسعودی" بە شێوازی " شادنجان" ی هاتووە کە بەدیارترین و ناودارترینی هۆزە کوردیەکانی وەسف کردووە لە پاڵ چەند هۆزێکی تر[٨] .

- سەرهەڵدانی میرنشینەکە:

دەبێت خوێنەر ئەوە بزانێت کە میرنشینی عەنازی هەروەکو میرنشینەکانی تر لەسەر بنەمای هۆزایەتی دامەزراوە، بەتایبەتی کەوا کەسایەتی کورد هەمیشە لەسەدەکانی ناوەڕاستدا پابەندبوونێکی دیاری هەبووە بەسەرۆك هۆزەکەیەوە، هەر لەبەر ئەمەش بنەچەی دامەزرانی ئەم میرنشینە هۆزی شازنجانی بووە کە دەسەلاتی بە تێپەڕبوونی کات زیادی کردووە و توانیویەتی باڵ بکێشێت بەسەر ناوچەی ترو ڕێزگرتن و گوێرایەڵی تاك بۆ هۆزەکەی ڕۆڵی خۆی هەبووە لەسەرهەڵدانی میرنشینی عەنازی .

لەبەر ئەوەی هۆزی شازنجانی بالادەست بوون لە ناوچەکانیانداو هۆزێکی بەتواناو لێهاتوو بوون کە ببووە مایەی ڕەزامەندی دەسەلاتداریتی بوەیهیەکان[9]، کە دەستداریان چەند ساڵێك بوو گەیشتبووە ناوچەکەو لەبەر ئەوەی بووەیهیەکان دەسەلاتدارێکی نوێ بوون لە ناوچەکانی ڕۆژهەلاتی ئیسلام و عێراق پێویستیان بەوە هەبوو کە پارێزگاری لەم دەسەلاتەیان بکەن بەپشت بەستن بەو هۆزانەی کە توانایان هەیە لە لەناوبردن و پارێزگاری کردنی دەسەلاتی ئەوان، هەر لەبەر ئەمەش بینیان کەوا هۆزێکی وەکو شازنجانیەکان لە توانایاندا هەیە کە پاراستنی ناوچەو ڕێگە سەرەکیەکانی ڕۆژئاوای هەرێمی چیاکان پێ بدرێت بۆ پاراستنی بەرژەوەندی بوەیهیەکان، لەبەر ئەوە لەساڵی ٣٣٩ك / ٩٥٠ز بوەیهیەکان سەرۆك هۆزی شازنجانیان ڕاسپارد بەناوی " ئیبن ئەبی شۆك " بۆ ئەم کارە[10].

بەلام دامەزرێنەری ڕاستەقینەی میرنشینی عەنازی دەگەڕێتەوە بۆ " ابی الفتح محمد بن عناز " کە توانی هەر لەساڵی ٣٨١ك / ٩٩١ز بە فراوانکردنی سنووری دەسەلاتداریتیەکەی و وەکو میرنشین خۆی ڕاگەیاندو ناوچەیەکی زۆری خستە ژێر دەسەلاتی خۆی لە شارەزوور و دەینەوەر[11]، و خانەقین لەگەڵ چەند قەلاو شارێکی

ناوچەکە[١٢]، لێرەدا پێویستە بووترێت کە لەبەر ئەوەی ناوچەکانی ڕۆژئاوای هەرێمی چیاکان سەخت و دژوار بوون و هەر بەرهەڵستکاریەك و نەیاریەك لە دژی دەسەلاتداریەتی بووەیهیەکان سەر ئێشەیەکی زۆریان بۆ دەنایەوە ، لەبەر ئەوە دان پیانان بە میرنشینی عەنازی و بەرامبەر پابەندبوونی عەنازیەکان لە ڕووی ناردنی پارەو پوول و ڕێگرتن لەسەر هەڵنەدانی نەیاری بووەیهی و فەرمانڕەوایەتی کردن بە ناوی بووەیهیەکان و خەلافەتی عەباسی ئەمانەیان بەلاوە گرنگ بووە بووەیهیەکان.

کورتەیەك لەسەر ناودارترین میرانی میرنشینێ عەنازی:

- **ئەبولفەتح محەمەد کوڕی عەنازی شازنجانی:**

ئەم میرە بە دامەزرێنەری میرنشینی عەنازی دادەنرێت نزیکەی بیست ساڵان فەرمانڕەوایەتی کرد لە ساڵی ٣٨١ك / ٩٩١ز دەسەلاتی گرتە دەست، وا دیارە هەر لەسەرەتای دەسەڵات گرتنە دەستیداو لە ئەنجامی فراوانخوازیەکانی دەکەوتە چوارچێوەی ململانێ لەگەڵ میرنشینی حەسنەوەیهی[١٣]کوردی کە لەم کاتەدا " بەدری کوڕی حەسنەوەیهی " فەرمانڕەوایەتی دەکرد، بەڵام میری عەنازی هەستی بە توانایی حەسنەوەیهیەکان دەکرد لەبەر ئەوە هەمیشە داوای یارمەتی و پشت بەستنی دەکرد لە دەسەڵاتداریەتی بووەیهیەکان[١٤]، چونکە هەردوو لای عەنازی و بوەیهی هەر لەکۆنەوە پەیوەندی بەهێزیان لەگەڵ یەکتردا هەبوو، دوای ماوەیەك بووەیهیەکان میری عەنازی ئەبولفەتح محەمەدیان دیاری کرد بە لێپرسراوی بەرگری ڕێگای خۆراسان[١٥]، کە بەسوودترین و ناودارترین ڕێگای بازرگانی بوو لەسەدەکانی ناوەڕاست هەر لەچینەوە دەستی پێ دەکرد تا بەغدا کە بە ڕێگای ئاوریشم ناوی دەرکردبوو.

میر بەدری حەسنەوەیهی هێزو توانای خۆی کۆکردەوە توانی ناوچەکانی قرمیسین و حەلوان لەدەستی عەنازیەکان دەربهێنێت و کۆنترۆڵی بکات[١٦]، بەم جۆرەش لە ساڵی

٣٩٧ك / ١٠٠٧ز سـەروەت و سـامانێکی زۆری ئەبولفـەتح محەمـەد کەوتـە دەسـت بـەدر ئەمەش وای کرد کە میری عەنازی هانا بەرێتە بەر میری موسڵ " رافـع کـوڕی مـوقرن " بەڵام بێ سوود

بوو[١٧]، بەڵام قەدەر وا ڕێکەوت کە کـوڕێکی بـەدری حەسـنەوەیهی بـەناوی " هـیلال " چاوی لـە دەسـەڵاتی بـاوکی بـووە کەوتـە ململانـێ لەگەڵیـداو هێـزی حەسـنەوەیهیەکان بەرەو لاوازی چوو میر بەدر بەدیل گـیراو ئەبولفـەتح موڵکـەکانی تـوانی بگەڕێنێتـەوە لـە شارەکانی حەلوان و قرمیسین، مـیر فـەتح دوای ماوەیـەکی کـورت سـاڵی ٤٠١ك / ١٠١١ز کۆچی دوایی کرد[١٨] .

- **ئەبو شۆك فارس کوڕی ئەبولفەتح محەمەد :**

لە دوای باوکی ساڵی ٤٠١ك / ١٠١١ز فەرمانڕەوایـەتی میرنـشینی عـەنازی گرتـە دەسـت، هەر لەسەرەتای دەسەڵاتیەوە تووشی کێشەو ململانێیەکی زۆر بـوو بـە تایبـەتی لەگـەڵ حەسنەوەیهیەکان[١٩]، جگە لەمەش هـەر لەسـەرەتای دەسـەلاتیدا لەگـەڵ میرەکـانی لـە کێشەو گرفتدا بوو[٢٠] .

ئەبو شۆك هـەوڵی زۆری دەدا بـۆ بـەهێزکردنی دەسـەڵاتەکەی و هۆزەکـانی دەوروبـەری یارمـەتیان دەدا بـە تایبـەتی " لوڕەکـان "[٢١]، بـەڵام مـیری حەسـنەوەیهی تـاهیر کـوڕی هـیلال تـوانی کـۆنترۆڵی شـاری دینـەوەر بکـات و هێـزو توانـای خـۆی کـۆکردەوە بـۆ بەرەنگاربوونی میر ئەبو شۆك، جەنگێکی سـەخت بـەرپا بـوو مـیر ئـەبو شـۆك شکـستی خـــوارد و ســـوپاکەی پەرتـــەوازە بـــوو شـــاری " قرمیـــسین " کەوتـــە دەســـت حەسنەوەیهیەکان، لێرەدا میر ئەبو شۆك دڵە ڕاوکێیەکی زۆری هەبوو کە چـۆن بتوانێـت تۆڵەی خۆی بکاتەوە، لەبەر ئەوە داوای یارمـەتی لـە بنەماڵـەی مەزیەدیـەکانی ناوچـەی بابل کرد بۆ پشتیوانی ، مێژوونووس (ابن الأثیر) باس دەکات کە هەرچـەندە یارمـەتی

درا بەڵام جەنگی بەرپا نەکرد و پەیمانی ئاشتی پێ باشتر بوو لە شەڕکردن لەبەر ئەوە پەیمانی ئاشتیان داو بۆ پتەوکردنی پەیوەندییەکانیش میر ئەبو شۆك خوشکێکی خۆی بەخشییە میر تاهیر، بەڵام وا دیارە نیازی ئەبو شۆك خراپ بوو چونکە بە پیلانێکی ئەو میر تاهیری لە ناوبرد و ناوچەکانی بە تایبەتی شارەزووری خستەوە ژێر دەسەڵاتی خۆی[٢٢]، وە لەساڵی ٤٣٠ك / ١٠٣٩ز توانی دەسەڵاتی بسەپێنێتەوە بەسەر شاری " قرمیسین " کە لە دوای حەسنەوەیهیەکان بنەماڵەیەکی کوردی بەناوی (قوهیەکان) فەرمانڕەوایەتیان دەکرد[٢٣] .

ئەبو شۆك ساڵی ٤٣٧ك / ١٠٤٦ز تووشی نەخۆشی هات و لەقەلای سیروان نزیك حەلوان کۆچی دوایی کرد و لە دوای خۆی میرنشینی عەنازی لاوازی تێ کەوت[٢٤] .

– **ئەبو ماجد مهلهل کوڕی ئەبولفەتح محەمەد :**

لەدوای (ئەبو شۆك)ی برای دەسەڵاتی گرتە دەست لە ساڵی ٤٣٧ك / ١٠٤٦ز، بەڵام لەگەڵ دەسەڵات وەرگرتن تووشی نارەزایی کوڕێکی (ئەبو شۆك) بوو بەناوی (سەعدی) لەبەر ئەوە کەوتە ململانێ بەو پێیەی کە برازاکەی دەسەڵاتی میرایەتی بە شەرعیەتی خۆی دەزانی بەحوکمی ئەم ئادیایەی کە میرایەتی پشتاوپشتە، بەڵام وا دیارە هۆزە کوردیەکانی ناوچەکە پشتیوانیان لە (سەعدی) نەدەکرد و پشتیوانیان لە میری نوێ کرد[٢٥]، ئەمەش ناچاری کرد کە هانا ببات بۆ (ئیبراهیم یەنالی سەلجوقی) کە میرێکی سەلجوقی ناودار بوو سەرکردایەتی ناوچەکانی (هەمەدان) و دەوروبەری دەکرد، ئەمیش یارمەتی دا بەڵام (مهلهل کوڕی ئەبو فەتح محمد) بەردەوام بوو لە فراوانخوازیەکانی و توانی شاری (دینەوەر) کە ماوەیەکی کەم لە ژێر دەستی سەلجوقیەکاندا بوو وەری بگرێتەوە جگە لە شاری (قرمیسین) کە پاشماوەی میرێکی لاوازی حەسنەوەیهی لێ بوو بەناوی (بەدر کوڕی تاهیر کوڕی بەدر) کە هەلات و

عەنازیەکان شارەکەیان گرت، ئەم ڕووداوانە هەمووی لە ساڵی یەکەمی فەرمانڕەوایی میری عەنازی ڕوویاندا[٢٦]، دیارە ئەمەش توانایی و لێهاتوویی ئەم میرە دەگەیەنێت.
نەیارەکانی (ئەبو ماجد) زۆربوون یەکێکیان براکەی بە ناوی (سورخاب) کە هەمیشە بیری لە بەرژەوەندیەکانی دەکردەوە و لە ململانێ دابوو لەگەڵ براو برازاکانی[٢٧]، بەڵام ئەوەی سەر ئێشەی تەواوی بۆ میر دروست کردبوو (سەعد)یە بەتایبەتی کە وەکو ووتمان هانای بۆ سەلجوقیەکان برد و بەهەماهەنگی لەگەڵ یەکتر پلانیان دارشت بۆ گرتنی شاری (حەلوان)ی پایتەختی (ئەبو ماجد) لەبەر ئەوە (سەعدی) جەنگاوەرانی کۆکردەوە لەگەڵ سەلجوقیەکان چەندین جار هێرشیان کردە سەر پایتەختی عەنازی داگیریان دەکرد، بەڵام نەیاندەتوانی قەڵاکەی داگیربکەن کە (ئەبو ماجد مهلهل) خۆی تێدا قایم کردبوو[٢٨].
(سەعدی) وازی لە شاری (حەلوان) هێناو ڕووی لە مامەکەی تری کرد بەناوی (سورخاب) کە لەشاری (بەندەنیجین / مەندەلی) فەرمانڕەوا بوو، هێرشێکی کردە سەر ئەم شارەو بە تاڵانی برد، بەلام (میر سورخاب) توانی خۆی کۆبکاتەوە بەسەر برازاکەی زاڵ بێت و بەدیلی بگرێت[٢٩].
میر (ئەبو ماجد مهلهل) بەردەوام بوو لەسەر دەسەڵاتەکەی و هەمیشە تووشی نەیاران دەبووەوە چ لە بنەماڵەکەی یاخود لە دەسەڵاتداران بەڵام لە ئەنجامی زۆر دەست تێوەردانی سەلجوقیەکان لە ناوچەکانی دەسەڵاتی تا متمانەی بە (سوڵتان توغرول بەك)ی سەلجوقی کردو بەناوی ئەو وولاتەکەی فەرمانڕەوایەتی دەکرد[٣٠]، بەڵام لەساڵی ٤٤٤ك / ١٠٥٣ز (سەعدی) بۆ جارێکی تر خۆی کۆکردەوە و توانی هێرش بکاتەوە سەر مامی میری عەنازی و بەدیلی گرت و خۆی کردە دەسەڵاتداری عەنازی[٣١].

- **میر سەعدی کوڕی ئەبو شۆك فارس :**

لە ساڵی ٤٤٤ك / ١٠٥٢ز توانی دەسەڵات بەزەبر وەرگرێت لە مامەکەی، (میر سەعدی) هەر لەساڵی ٤٣٧ك/ ١٠٤٦ز یەوە تاوەکو دەسەڵاتی وەرگرت لە ململانێ دابوو لەگەڵ (ئەبو ماجد)ی مامی واتە سێزدە ساڵان تاوەکو لە کۆتاییدا بەسەریدا زاڵ بوو دەسەڵاتی لێ سەند و لەیەك لە زیندانەکان زیندانی کرد.

بەڵام کوڕێکی میری پێشوو ساڵی ٤٤٥ك/ ١٠٥٣ز بەناوی (بەدر) هانای بردە لای سوڵتانی سەلجوقی (توغرل بەگ) و داوای لێ کرد کە جەخت لە (سەعدی) بکات بۆ ئازاد کردنی باوکی (بەدر) بەڵام میر (سەعدی) ئەم داواکارییەی ڕەت کردەوە، ئەمەش ناڕەزایی و کینێکی زۆری بۆ (توغرول بەگ) هێنایەوە لە بەرامبەر (سەعدی) و سەلجوقیەکان تەواو یارمەتی بەدریان دا بەتایبەتی لە (شارەزوور) متمانەیان پێ داو سوپایەکی سەلجوقیش لە خزمەتی ئەودا بوو، پاشان سەلجوقیەکان دەستیان گرت بەسەر ناوچەکانی ژێر دەستی (سەعدی) و لەسەر دەسەڵاتی عەنازی لایاندا[٣٢].

- **میر بەدر کوڕی مهلهل کوڕی محەمەد :**

لە ساڵی ٤٤٦ك/ ١٠٥٤ز بە هاوکاری تەواوی سەلجوقیەکان دەسەڵاتی گرتە دەست، وەهەر لەگەڵ بوونی بە میری عەنازی ببوە دار دەست بەدەست ئەوان و هەمیشە بەکاریان دەهێنا بۆ مەرامەکانی خۆیان[٣٣]، بەم جۆرەش بەردەوام لە خزمەتی ئەواندا بوو، تەنانەت سوڵتانی ناوداری سەلجوقی (توغرول بەگ) کە لەساڵی ٤٥٥ك/ ١٠٦٣ز کۆچی دوایی دەکات، خەلیفەی عەباسی (القائم بأمر الله) بەدوای میرانی بەتوانای ناوچەکەدا دەنێرێت لەوانە (بەدر کوڕی مهلهل) بۆ بەغدا بۆ ڕاوێژیان کە چی بکرێت[٣٤]، وە سەرچاوەکانی بەردەست ئاماژە بەوە ناکەن کە تاساڵی چەند فەرمانڕەوایی گێڕاوە.

- لاوازبوون و ڕووخانی میرنشینی عەنازی :

لە دیارترین فاکتەرەکانی لاوازی میرنشینی عەنازی لاوازی کەسایەتی میرەکانی دواییە، ئەمەش وای کردبوو کە بە بیرێکی تەسکەوە بڕواننە میرنشینەکە ئەمەش وەکو دیاردەیەك دەبینرا لە میرنشینەکەدا، و ناکۆکیەکانیش لەگەڵ یەکتردا ماوەیەکی خایاند[٣٥].

وەکو دەبینین کە لەدوای مردنی میر (بەدر) کوڕەکەی بە ناوی (سورخاب) دەسەڵات دەگرێتە دەست کە کەسایەتیەکی دەوڵەمەند بوو توانیبووی ناوچەکانی شارەزوور و دەوروبەری تەواو کۆنترۆڵ بکات[٣٦]، بەڵام مژوول بوونی بەخۆی و لاوازی کەسایەتیەکەی و جگە لەمەش جەختی بەردەوامی سەلجوقیەکان دەسەڵاتەکەی زۆر بەرتەسك کردبۆوە، چونکە میرنشینی عەنازی هەر لەگەڵ دیارکەوتنی سەلجوقیەکان ڕووبەڕووی بارێکی خراپی ناوخۆ دەبێت، چونکە دەسەڵاتدارانی ئەوان بەردەوام دەستیان لە کاروباری ناوخۆی ئەم میرنشینە وەردەدا و هەوڵیان دەدا سیاسەتێکی ناوەندی توند پەیڕەو بکەن لەو ناوچانەی کەسەر بە دەسەڵاتیانە[٣٧].

لاوازی دیبلۆماسیەتی (سورخاب) بەوە دیار دەکەوێت کە زۆر بەئاسانی پشتیوانی خۆی وەردەگرێت لە کەسایەتیەکی سەلجوقی بۆ ئەوی ترو ناتوانێت ململانێ ی ناوخۆیی بنەماڵەی سەلجوقی بقۆزێتەوە کاتێك لە ساڵی ٤٩٢ك/ ١٠٩٨ز متمانە بە (محمدی کوڕی مەلیکشا) دەکات و دواتریش متمانە و پشتیوانی خۆی دەدات بە دوژمنی ئەم میرە سەلجوقییە بەناوی (بەرکیا رۆك کوڕی مەلیکشا) [٣٨]، بەم بۆنەیەوە ناوچەو قەڵایەکی زۆر لەدەست دەدات و تاساڵی ٥٠٠ك/ ١١٠١ز کۆچی دوایی دەکات[٣٩]، ئەم ناوچە کەمەی کە مابویەوە کەوتە دەست (میر مەنسوری عەنازی) لەسەر فەرمانڕەوایەتی مایەوە تا ڕووخانی میرنشینەکە کە نزیکەی سەدو سی ساڵی خایاند[٤٠].

پەراوێزەکان:

(١) هلال الصابي: تاريخ الصابي، ج٧، ىص٥ " ابن الاثير: الكامل في التاريخ، ج٥، ص٥٨٩.

تاريخ ابن خلدون، مج٤، ص٥٠٠، ص١١٠٥.

(٣) شرفنامة، ل٥٦ " مێژووی حەسنەوەیهی و عەیاری، ل١٨٨ بەدواوە.

حلوان: شارێکە دەکەوێتە رۆژئاوای هەرێمی چیاکان لە رۆخی چیایەکی سەخت دەڕوانێتە عێراق نزیکە لەشاری (دینەوەر). بڕوانە : قدامة بن جعفر: الخراج، ص١٧٣ " الاصطخري: الأقاليم، ص٨٦.

(٥) ابن الاثير: الكامل، ج٥، ص٣٠٤.

(٦) قرميسين: یا کرمانشای ئێستا کە شارێکی گەورەو ئاوەدانە لەرۆژئاوای هەرێمی چیاکان نزیك شاری دینەوەر. ياقوت الحموي: معجم البلدان، مج٢، ج٤، ص٣٧٠.

(٧) فرست مرعي: الامارات الاسلامية في بلاد الكرد، ص٢٧١.

(٨) مروج الذهب ومعادن الجوهر، ج٢، ص١٠٨.

(٩) بوەیهیەکان: دەگەڕێنەوە سەر کەسێك بەناوی (بويه) کە ڕاوچیەك بوو لە ناوچەی دەیلەم و توانیان دەسەڵات بگرنە دەست لە تەبەرستان و هەرێمی چیاو فارس و دواتریش بەغدا ساڵی ٣٣٤ك/ ٩٤٥ز کە تاساڵی ٤٤٧ك/ ١٠٥٥ز دەسەڵاتداریتی دەکەن. كارل بروكلمان: تاريخ الشعوب الاسلامية، ص٢٤٥.

(١٠) مسكويه: تجارب الامم، ج٢، ص١٣٩، ١٥٥.

(١١) شرفخانی بدليسي: شرفنامة، ص٥٦.

(١٢) سلام احمد الشهرزووری: مباحث في تاريخ شهرزور في العصر العباسي، ص٢٨٨.

(١٣) میرنشینی حەسنەوەیهی: دەگەڕێتەوە بۆ حەسنەوەیهی کوڕی حوسێنی بەرزیکانی کە دامەزرێنەری ئەم میرنشینەیە کە توانی کۆنترۆڵی دینەوەر و هەمەدان و نەهاوەند بکات لە نێوان ساڵانی (٣٤٨-٤٠٦ك/ ٩٥٩-١٠١٥ز) خایاند تا بەدەستی ئەبو شۆکی دووەمی عەنازی کۆتایی هات. بڕوانە حسام الدين النقشبندي: الكرد في الدينور وشهرزور، ص١٣٠-١٤٠.

(١٤) ابن الاثير: الكامل، ج٥، ص٥٣٣.

(١٥) ابن الاثیر: الکامل، ج٥، ص٥٦٧.

(١٦) ابن الاثیر: الکامل، ج٥، ص٥٦٧.

(١٧) حسام الدین النقشبندی: الکرد، ص٢٠٦.

(١٨) ابن الاثیر: الکامل، ج٥، ص٥٨١، ٥٨٩.

(١٩) محمد أمین زەکی: خولاصەیەکی تاریخی کوردو کوردستان، بەرگی یەکەم، ل٧٢.

(٢٠) شرفخانی بدلیسي: شرفنامة، ل٥٦.

(٢١) ابن الاثیر: الکامل، ج٥، ص٦٠٥.

(٢٢) ابن الاثیر: الکامل، ج٥، ص٦١٢" شرفخانی بدلیسي: شرفنامه، ل٥٤.

(٢٣) ابن الاثیر: الکامل، ٦٥، ص٩٠ .

(٢٤) ابن الجوزي: المنتظم، ج٨، ص١٣٠" سلام احمد شهرزوری: مباحث في تاریخ شهرزور، ص٢٣٦.

(٢٥) ابن الاثیر: الکامل، ج٦، ص١٣٠" ابن خلدون: تاریخ، مج٥، ق٥، ص١١٠٦.

(٢٦) محمد جمیل رۆژبەیانی: مێژووی حەسنەوەیهی و عەیاری، ل٢١٥-٢١٧.

(٢٧) ابن الاثیر: الکامل، ج٦، ص١٣١-١٣٢.

(٢٨) ابن الجوزي: المنتظم، ج٨، ص١٣٠.

(٢٩) ابو الفداء: المختصر في أخبار البشر، ج٢، ص١٧١-١٧٢.

(٣٠) ابو الفداء: المختصر في أخبار البشر، ج٢، ص١٧١-١٧٢.

(٣١) ابن الاثیر: الکامل، ج٦، ص١٣١-١٣٢.

(٣٢) ابن الاثیر: الکامل، ج٦، ص١٣١-١٣٢.

(٣٣) شرفخانی بدلیسي: شرفنامه، ل٥٩.

(٣٤) ابن الاثیر: الکامل، ج٦، ص١٣١-١٣٢.

(٣٥) محمد جمیل رۆژبەیانی: مێژوو، ل٢٣٦.

(٣٦) شرفخانی بدلیسي: شرفنامه، ل٦١.

(٣٧) حسام الدین النقشبندي: الکرد، ص٢٤٠.

(٣٢) ابن الاثير: الكامل، ج٦، ص١٣١-١٣٢.

(٣٣) ابن الاثير: الكامل، ج٦، ص١٣١-١٣٢" شرفخانى بدليسي: شرفنامه، ل٦١.

(٣٤) شرفخانى بدليسي: شرفنامه، ل٦١.

لیستی سەرچاوەکان:

یەکەم/ سەرچاوە رەسەنەکان بەعەرەبی:

ابن الاثير: عزالدين ابي الحسن بن محمد الجزري (ت ٦٣٠هـ/ ١٢٣٢م).

١- الكامل في التاريخ، تحقيق علب شيرى، دار أحياء التراث العربي، (بيروت: ١٩٨٣).

الاصطخري: ابو اسحاق ابراهيم بن محمد الفارسي (ت ٣٤٠هـ/ ٩٥١م).

٢- أحسن التقاسيم في معرفة الأقاليم، أخرجه ج.هـ.مولر، مكتبة المثنى (بغداد: د.ت).

ابن الجوزي : ابو الفرج عبدالرحمن علي (ت ٥٩٧هـ/ ١٢٠٠م).

٣- المنتظم في تاريخ الملوك والأمم، مطبعة دائرة المعارف الاسلامية، (حيدر آباد-الدكن : ١٣٥٧هـ) .

ابن خلدون : عبدالرحمن بن محمد (ت ٨٠٨هـ/ ١٤٠٥م) .

٤- تاريخ ابن خلدون، دار الكتاب العربي، (بيروت: ١٩٨٦).

ابو الفداء: عمادالدين اسماعيل بن محمد (ت ٧٣٢هـ/ ١٣٣١م).

٥- المختصر في أخبار البشر، دار المعرفة للطباعة والنشر، (بيروت: د.ت).

قدامة بن جعفر: أبو الفرج الكاتب البغدادي (ت ٣٣٧هـ/ ٩٤٨م).

٦- الخراج وصناعة الكتابة، شرح وتحقيق محمد حسين الزبيدي، دار الرشيد للنشر، (بغداد: ١٩٨١).

المسعودي: أبي الحسن علي بن الحسين (ت ٣٤٦هـ/ ٩٥٦م).

٧- مروج الذهب ومعادن الجوهر، عني به محمد هشام النعسان و عبدالمجيد صلعمة حلبي، دار المعرفة، (بيروت: ٢٠٠٥) .

مسكويه: ابو علي محمد بن أحمد بن يعقوب (ت ٤٢١هـ/ ١٠٣١م).

٨- تجارب الامم وتعاقب الهمم، نشره أمدروز، مطبعة التمدن الصناعية، (مصر: ١٩١٤) .

هلال الصابي: ابو الحسن بن المحسن بن ابراهيم (ت ٤٨٨هـ/ ١٠٥٦م) .

٩- تاريخ الصابي، دار الكتب العلمية (بيروت: ٢٠٠٣) .
ياقوت الحموي: شهاب الدين بن عبدالله الرومي (ت ٦٢٦هـ/ ١٢٢٩م) .
١٠- معجم البلدان، دار الفكر، الطبعة الثالثة، (بيروت: ١٩٨٠) .

دووەم / سەرچاوە نوێیەکان بەعەرەبی :

حسام الدين علي غالب النقشبندي:
١١- الكرد في الدينور وشهرزور خلال القرنين الرابع والخامس الهجريين، رسالة ماجستير، كلية الاداب، جامعة بغداد، (بغداد: ١٩٧٥).
سلام أحمد شهرزوري:
١٢- مباحث في تاريخ شهرزور في العصر العباسي، (بغداد: ٢٠٠٦) .
فرست مرعي اسماعيل :
١٣- الامارات الاسلامية في بلاد الكرد في العصر العباسي الثاني، رسالة دكتوراه، كلية الاداب، جامعة صنعاء، (صنعاء: ٢٠٠٠) .
كارل بروكلمان :
١٤- تاريخ الشعوب الاسلامية، ترجمة نبيه أمين فارس و منير البعلبكي، مؤسسة الأرز للطباعة، (بيروت: ١٩٧٩) .

سێیەم / سەرچاوە کوردیەکان :

شرفخانی بدلیسي :
١٥- شرفنامە، هەژار کردویە بەکوردی، چاپخانەی نعمان، (نەجەف: ١٩٨١) .
محەمەد ئەمین زەکی :
١٦- خولاصەیەکی تاریخي کوردو کوردستان، چاپخانەو ئۆفیسی شڤان، (سلێمانی: ٢٠٠٤) .
محەمەد جەمیل رۆژبەیانی :
١٧- مێژووی حەسنەوەیهي و عەییاری، دار الحرية للطباعة، (بغداد: ١٩٩٦) .

ئاوڕدانەوەیەك لە مێژووی سەدەی نۆزدە
(پرسی ڕۆژهەڵات و كۆنگرەی بەرلین)

مەغدید حاجی

پێشەكی :

ئـەوروپا لـە سـەدەی نـۆزدەدا گـەلێك ڕووداوی سیاسـی گرنگ،شـەڕی خوێنـاوی، پەیماننامە وڕێكەوتننامەی لەنێوان دەوڵەتە گەورەكان بەخۆوە بینیوە.

یەكێك لەو كێشە وپرسە گـەرم وگوڕانـەی كـە لـە سـەرەتای ئـەم سـەدەیە دەسـتی پێكرد و تاكو كۆتاییەكانی ئەم سەدەیە بەردەوام بوو، پرسی ڕۆژهەڵاتە. ئـەم پرسـە لـە ڕاسـتیدا لـە ئـەنجامی لاوازی دەوڵـەتی عوسمـانی سـەریهەڵدا ودەوڵەتـە ئەوروپاییـەكان لەنێوان خۆیاندا كەوتنـە ململانـێ لەسـەر چۆنیەتی دەستەبەسـەرداگرتنی موڵك وزەوی وزاری زۆر وفراونی ئەم ئیمپراتۆریەتە نەخۆشە، كە تـاكو سـەرەتای سـەدەی نـۆزدە بـە گەورەترین ئیمپراتۆریـەت لـە جیهـان دانـراوە وسـنوورەكانی هەرسـێ كیشوەری ئاسـیا وئەفەریقا وئەوروپایان داگیركردبوو.

ئەم پرسە (پرسی ململانێی ڕۆژئاوایە لەسەر گەیشتن بە ڕۆژهـەڵات)، هـەر یەكـە لـە دەوڵەتـە زلهێزەكـانی ئـەوروپا لـەمیانی بەرژەوەندییـەكانی خـۆی جموجـوڵی سیاسـی وسەربازی ئەنجامداوە.. كوردستانیش كەوتۆتـە نـاو بازنـەی ئـەو ململانێیـە. كۆنگرەی

بەرلینیش (١٨٧٨) وێستگەیەکی گرنگە بۆ چارەسەرکردنی ئاشتیانەی ئەم کێشەیە کە زۆر شەڕ وململانێ وپەیماننامەی لێکەوتۆتەوە.

ئێمە لەم کورتە باسەماندا بە پشت بەستن بە ژمارەیەك سەرچاوە وژێدەر دەربارەی مێژووی نوێی ئەوروپا کە زۆربەی کتێبە ژێدەرەکان بە عەرەبی دانراون– بەداخەوە بە دەگمەن سەرچاوە بە زمانی کوردی دەربارەی مێژووی ئەوروپا دەستدەکەوێت– پێناسەی پرسی ڕۆژهەلاتمان کردووە، هۆکارەکانمان خستۆتە ڕوو، تیشکمان خستۆتە سەر هەلوێستە جۆراوجۆرەکانی ئەوروپا و بەر لە کۆتاییشدا لەدوای خستنەڕووی ڕووداو گرنگەکانی بەلکان، خالەکانی کۆنگرەی بەرلین ودەرەنجامەکانی کۆنگرەکەمان خستۆتە ڕوو.

هیوادارم تونیبێتم تیشك بخەمە سەر ئەو بابەتە گرنگەی سەدەی نۆزدە" پرسی ڕۆژهەلات و کۆنگرەی بەرلین.

بەشی یەکەم:

پێناسە و هۆکارەکانی پرسی ڕۆژهەلات

تەوەری یەکەم:

پێناسەی پرسی ڕۆژهەلات (Eastern Question)

پرسی ڕۆژهەلات "بریتی یە لە چاوتێبڕین وهەولدانی دەولەتە زلهێزەکانی ئەوروپا بۆ دابەشکردنی دەولەتی عوسمانی ودەست بەسەرداگرتنی گشت ئەو زەوی وزار وهەرێمانەی لە بن دەستیدا بوون. هەروەها بریتییە لە کێشەی بوونی عوسمانیە موسولمانەکان لە ئەوروپا ودەرکردنیان تیایدا"[١].

(د. هاشم صالح التكريتي)يش لە كتێبی (المسألە الشرقيە)دا پێی وایە پرسی ڕۆژهەڵات "ئەو ناكۆكیە توندە بوو كە لە نێوان زلهێزە ئەوروپاییەكاندا لە كۆتاییەكانی سەدەی هەژدە تاكو كۆتایی دەوڵەتی عوسمانی لە ساڵی ۱۹۲۳ دا لەپێناو سەپاندنی دەسەڵات وزۆرانبازیان لەسەر دابەشكردنی موڵكەكانی دەوڵەتی عوسمانی لە ئارادا بووە"(۲).

لێكۆڵینەوەیەكی تر -هەروەكو لە كتێبی كوردستان لە بازنەی كێشەی ڕۆژهەڵاتیدا- هاتووە، پێناسەی پرسی ڕۆژهەڵاتی لە چوارچێوەی پرسیارێكدا كۆكردۆتەوە و دەڵێ: "بریتی یە لەوەی كێ میراتەكەی دەوڵەتی عوسمانی دابەشدەكات، ئەگەر ئەم دەوڵەتە دوچاری دارمان هات؟"(۳).

لەم بۆچوون وپێناسانەی سەرەوە بۆمان دەردەكەوێت كە پرسی ڕۆژهەڵات لە ڕاستی وبنچینەدا كێشەی چاوتێبڕین وتەماحگیری وململانێی دەوڵەتە باڵادەستەكانی ئەوروپایە لە سەدەی نۆزدە تاكو دوای جەنگیجیهانی یەكەم، چاوتێبڕین وتەماحگیریان لە دەوڵەتی عوسمانی نەخۆش ودابەشكردنی، واتا كێشە وململانێی نێوان دەوڵەتەكانی ڕۆژئاوا بووە لەسەر گەیشتن بە ڕۆژهەڵات ودگیركردنی بە ڕۆیشتن وبازدان بەسەر لاشەی دەوڵەتی نەخۆشی عوسمانی، نەك كێشەی ڕۆژهەڵات.

تەوەری دووەم:

هۆكارەكان وبنچینەی سەرهەڵدانی ئەم پرسە

ڕەگی ئەم كێشەیە بۆ نیوەی سەدەی شازدە دەگەڕێتەوە لەو كاتەی ئیڤانی تۆقێنەر (إيفان المرعب) (۱۵۳۳- ۱۵۸۳ن) هەوڵی فراوانخوازی دەدا ودەیویست نیوە دوورگەی قرم وئاستانە داگیر بكات، تاكو ڕێگایەك بۆ ڕووسسیا بدۆزێتەوە بگاتە ئاوە

شـلەتێنەکانی دەریـای سـپی ناوەڕاسـت. ڕووسـیا خـۆی بـە میراتگـری ئیمپراتۆریـەتی بێزەنتی حیساب دەکرد ودەیویست ئیمپراتۆریەتی عوسمانی پارچە پارچـە بکـات، هـەر بۆیـە زنجـیرە شـەڕێك لـەنێوان ئـەم دوو دەوڵەتـە ڕوویـداوە[٤]. بـەڵام تـاکو دەوڵـەتی عوسمانی ئیمپراتۆریەتێکی بەهێز بوو، لە سەردەمی فراوانخـوازی و فتوحاتـدا و خـاوەن هێزێکی گەورەبوو بۆ پاراستنی زەوی وزاری ودەستکەوتەکانی، کێشەیەك نەبوو بـەناوی پرسی ڕۆژهەڵات. پرسی ڕۆژهەڵات ئەو کاتە سـەریهەڵدا کـە دەوڵـەتی عوسمـانی توانـای فراوانخوزی بەرەو ئەورووپا نەما ولەچاو ئەورووپا هێزی سەربازی لە کورتیدا وبەرەو لاوزی دەچـوو، بەتایبـەتی لەچـاو هـەردوو دراوسـێی ڕووسـیا و نەمـسادا ولـەماوەی سـەدەی نۆزدەدا پرسی ڕۆژهەڵات زیاتر هاتە پێش دەوڵەتە ئەورووپاییەکان[٥].

بەر لە سەدەی نۆزدە لە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدە، کە ناپلیۆن لـە سـاڵی ١٧٩٨ میسری داگیرکرد، بێهێزی دەوڵەتی عوسمانی دەرکەوت، کە نەیتوانی بـەرگری لـە خـۆی بکـات. ئەمـەش بـووە هـۆی ئـەوەی دەوڵەتـە ئەورووپیـەکان چـاوی تـەماحگیری ببڕنـە موڵکەکانی دەوڵەتی عوسمانی هەر لـە جـەزائیرەوە تـاکو عێـراق، چـونکە ئـەم ناوچـانە شوێنێکی ستراتیجییان هەیە ودەوڵەتە ئەورووپیەکان دەستیان کرد بـە دەسـتوەردان لـە کاروباری ئەم دەوڵەتە نەخۆشە.

ئەوەی جێگای سەرنجە بەریتانیای زلهێز وخاوەن کەشتیگەلی گـەورە، کـە هەمیـشە چـاوی لـە پاراسـتنی ڕێگـا بازرگانیـەکانی ڕۆژهـەڵات، بەتایبـەتی هیندسـتان بـوو، لـە ململانێی دەوڵەتە ئەورووپیەکاندا لایەنگیریدەوڵەتی عوسمانی بوو، نەیدەویست هەرەس بهێنێـت ومانـەوەی بـە لاوازی پـێ باشـتر بـوو نـەوەك لـە ئـەنجامی ڕووخـانی دەوڵـەتی عوسمانی پارسەنگی دەوڵەتان لە ئەورووپا بە جۆرێك تێکبچێت بە بەرژەوەندی بـەریتانیا

تەواو نەبێت، یان دەوڵەتێکی نەخۆش وەکو عوسمانی لەسەر ڕێگای ڕۆژهەلات بێت باشترە نەوەك دەوڵەتێکی بەهێز مەترسی بخاتە سەر بەرژەوەندییەکانی.

–لاوازبوونی دەوڵەتی عوسمانی لە سەدەی نۆزدەدا زۆر هۆکاری هەیە، یەکێکیان شێوازی حوکمی تاکڕەوی وتوندڕەوی سوڵتانە عوسمانیەکان بوو، کە هەموو دەسەلاتێکی سیاسی وئاینی ڕەهایان خستبووە ژێر دەستی خۆیان لەو کاتەی ئەورویا پێشکەوتنی هزری وسیاسی وزانستی و پیشەسازی بەخۆوە دەبینی، سوڵتان و والیەکان بە ئارەزووی خۆیان تاکڕەوانە دەسەلاتیان بۆ بەرژەوەندی خۆشی تایبەتی خۆیان گرتبووە دەست، نە ئەنجومەنی نوێنەران، نە یاسا نە ڕێسا نەیاندەتوانی لە دەسەلات وزوڵمی سوڵتان و والیەکان کەم بکەنەوە وڕادەیەك بۆ دەسەلاتی نا عادیلانەیان دابنێن. دەبینین لە یەك کاتدا سوڵتان و والیەکان بە فرەژنی وڕابواردن وژیانی ناو کۆشك وتەلار کاتیان بەسەر دەبرد. ململانێ لەنێوان سوڵتان وکوڕەکانی یان برایەکانی لەسەر دەسەلات ڕوویدەدا، بێهێزی بواری دارایی وئابووری دەبووە هۆی ئەوەی سوڵتانەکان نەتوانن ئەو ئیمپراتۆریەتە گەورەیە بەڕێوەبەرن، بۆیە ڕاپەڕین وجیابوونەوە لەسەر بنچینەی مەزهەبی ونەتەوەیی لەناو چوارچێوەی دەوڵەتە فراوانەکەی عوسمانی ڕوویداوە، سەرباری چاوتێبڕینی تەماعکارانەی دەوڵەتە ئەوروپاییەکان(٦).

بە کورتی فراوانبوونی ئیمپراتۆریەت ولاوازی سوڵتانەکان وتاکڕەوییان لە حوکمڕانیدا و دەمار تووندی پیاوە ئاینیەکان وبلاوبوونەوەی گەندەڵی ودیاردەی بەرتیل وتێکچوونی باری دارایی وسەرەڕای لەبارییەك هەڵوەشانەوەی سوپای ئینکیشاری ودیاردەی پلە وپایە کڕین، هۆی سەرەکی لاوازی دەوڵەتی عوسمانی بوون وپرسی ڕۆژهەلاتیان بەدوادا هات.

-هەروەها ململانێی دێرینی نێوان ڕۆژهەڵاتی موسوڵمان ورۆژئاوای خاچ پەرست. گەلانی ئەورویا بە هەموو مەزهەبەکانیانەوە ڕقیان لە وولاتە ئیسلامیەکان دەبۆوە وچاوەڕوانی ئەو ڕۆژە بوون دەولەتە ئیسلامیەکان نەمێنن، جا چ عوسمانی بێت یان فارس یان عەرەب. ئەم هەست وسۆزە تاکی ئەوروپایی هاندا فشار بخەنە سەر کاربەدەستە سیاسیەکان ودەولەتە ئەوروپاییەکانیش لە هەنگاونان بەو مەبەستە دوو دڵ نەبوون ئەگەر لەگەڵ بەرژەوەندییەکانیان ناکۆك نەبوونایە. بۆیە سیاسەتی فراوانخوازی دەولەتە ئەوروپاییەکان لەسەر حسابی دەولەتی نەخۆشی عوسمانی کارێك بوو بەدڵی کۆمەڵگەی فەلەی ئەوروپایی وسیاسەتمەدارە دەسەڵاتدارەکانیان بووە، بەلام لە چوارچێوەی بەرژەوەندییەکانی هەر دەولەتێکیاندا(٧).

- تێکچوونی هاوسەنگی لەنێوان دەولەتی عوسمانی نەخۆش و دەولەتە پەرەئەستێنەکانی ئەوروپا بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ کاریگەری لەسەر زیاتر لاوازبوونی دەولەتی عوسمانی ودابەشبوونی جێدەهێشت.

- هەروەها سەرهەڵدانی هەستی نەتەوەیی فەلەکان لە بەلکان وئارەزووی سەربەخۆبوون و جیابوونەوە لە دەولەتی عوسمانی هۆکارێکی تر پێکدەهێنێت. لێرەدا ڕووسیا زیاتر دەیویست بە بیانووی هاومەزهەبی ئەرسۆدۆکسی پشتگیری لە گەلانی بەلکان بکات ودەست بخاتە کاروباری ناوچەکە وفشاری ڕاستەوخۆی بۆ سەر دەولەتی عوسمانی دروست دەکرد.

لە بەرامبەر بەرزبوونەوەی هەستی ئاینی فەلەکان لە بەلکان وهەوڵدانیان بۆ سەربەخۆیی، سوڵتانی عوسمانی دروشمی (نەتەوەی ئیسلامی) بەرزکردەوە، دەیویست ئیسلام بکاتە هۆکاری هاوبەندی گەلەکانی چوارچێوەی دەولەتی عوسمانی(٨). بەلام ئەم دروشمەش دادی نەدا ونەخۆشیەکەی چارەسەر نەکرد.

بەشی دووەم :

هەڵوێستی دەوڵەتە گەورەکانی ئەوروپا وتەماحگیریان لە دەوڵەتی عوسمانی وقۆناغەکانی پرسی ڕۆژهەڵات

تەوەری یەکەم :

هەڵوێستی دەوڵەتە گەورەکان

هەر چوار دەوڵەتە بەهێز وکاریگەرەکەی ئەوروپا (ڕووسیا، بەریتانیا، نەمسا، فەرەنسا) بەردەوام چاویان بڕیبووە دەوڵەتی عوسمانی نەخۆش. لە بەرامبەر لاوازبوونیدا دەیانویست فراوانخوازی پەرەپێبدەن، بەتایبەتی لە سەدەی نۆزدە بزوتنەوەی داگیرکردن پەرەی سەند. بەڵام سەرەتا دەوڵەتە ئەوروپیەکان لەسەر دابەشکردنی دەوڵەتی عوسمانی ڕێکنەبوون. یان نەیاندەویست ئەم کارە ئەنجامبدەن. بەڵکو گەیشتبوونە ڕێکەوتنێکی ڕانەگەیەنراو بە پاراستنی ئەم دەوڵەتە وڕێگەگرتن لە هەرەسهێنانی، چونکە دەیانزانی بە ڕووخانی جەنگێکی گەورە لە ئەوروپا بەرپا دەبێت وبارودۆخی سیاسی تێکدەچێت، بەهۆی تێکچوونی پارسەنگی نێودەوڵەتی. بۆیە وایاندەبینی کە پاراستنی (سەڵتەنەتی عوسمانی) پێداویستییەکی ئەوروپاییە. لەهەمان کاتدا هەریەك لەم دەوڵەتە ئەوروپاییانە دەیویست هەر هەلێکی دەست بکەوێت دەستکەوتەکانی لەناو دەوڵەتی عوسمانی زیاتر بێت یان پارچەیەکی ئەم دەوڵەتە نەخۆشە بۆ خۆی دابڕێت[٩].

دامەزراندنی ئەڵمانیای بەهێز پارسەنگی ئەوروپا دەگۆڕێت :

لەدوای ئەو سەرکەوتنە گەورانەی کە پروسیا بەسەر نەمسا وفەرەنسا بەدەستی هێنابوو، پارسەنگی نێو دەوڵەتانی ئەوروپا ئاڵۆز بووبوو، ئەڵمانیا وەکو دەوڵەتێکی

زلهێز لـە ناوجەرگـەی ئـەورووپا دەرکـەوت، بـەڵام نەشـیدەتوانی وبـۆی نەدەچـووە سـەر دەست بەسەر ئەورووپادا بگرێت یان جارێ ئەمەی نەدەویست.

فەرەنسا بەزیووە ودووچاری زۆر تـەنگژە بۆتەوە، بەڵام هێشتا توانای ماوە ڕادەیەك بۆ زلهێزی نوێی ئەورووپا دابنێـت، چـونکە بـەریتانیا بە زیرەکـی ودووربینـی و دوربینـی خۆی نەیدەویـست سـوود لـە دەرفـەتی کـاتی وەربگرێـت وفەرەنـسا داگـیر بکـات تـاکو (هاوسەنگی نێودەوڵـەتی) تێکنەچـێت وئیمپراتۆریـەتی ئـەڵمانیا لەمـە بـەهێزتر نـەبێت. ڕووسـیا و نەمـساش نەیاندەویـست بارودۆخەکـە لەمـە ئـاڵۆزتر بێـت. بـەمجۆرە جـۆرە هاوسەنگیەکی ناسەقامگیری پڕ لـە مەترسـی لەسـەر پاشـەڕۆژی ئـەورووپا هاتـە ئاراوە. لەهەمان کاتـدا هەریەکـە لـە دەوڵەتـە ئەورووپاییـەکان پێـشبینی سـەرهەڵدانی تەنگـژەی نوێیان دەکرد تاکو لە میانیدا بەرچاویان ڕوون بێت وڕێگای پاشەڕۆژ ببینن، فەرەنساش بەدوای هاوپەیمانێکی نوێ دەگەڕا تاکو بتوانێ لەڕووی ئەڵمانیای بەهێز بوەستێت. بۆیە هاتنە پێشی پرسی ڕۆژهەڵات ڕێگای بۆ هەندێ لە دەوڵەتە ئەورووپاییەکان خۆشکرد کـە بە چ ئاراستەیەك هەنگاو بنێن[١٠].

پەیوەندی فەرەنسا لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی یان چاوتێبڕینی فەرەنسا مێژوویەکی دێرینـی هەیـە، پـەیمانی هاوکـاری ودۆسـتایەتی کەلـەنێوان سـوڵتان سـلێمانی قـانوونی وفرەنسوای یەکەم ساڵی ١٥٣٥ بەسـتراوە، ئەمـە بـەردی بناغـەی دانـاوە بـۆ پاراسـتنی مافی تایبـەتی فەرەنـسییەکان لـە خۆرهـەڵاتی نزیکـدا، بـەناوی پاراسـتنی مـافی ئـاینی دیانەکان، مافی ئازادی کەشتیگەلیان پێدرا، لـە دەریـای ناوەڕاسـت. تەنانـەت کەشـتیە ئەورووپاییەکان دەبوایە ئاڵای فەرنسا لە ئاوەکانی سـەڵتەنەتی عوسمـانی بەرزبکەنـەوە، تاوەکو ڕێگایان پێبدرێت بەناوی پاراستنی کاسۆلیك وشوێنە پیرۆزەکان لـەناو دەوڵـەتی عوسمانی فەرەنسا لە سەدەی نۆزدە دەستکەوتەکانی پـەرەپێبـدا ولـە ١٨٣٠ جـەزائیری

- گیرکرد ولە ١٨٥٩ پشکی زۆری ئیمتیازی کەناڵی سوێسی لە میسر دەستکەوت. بەم جۆرە فەرەنسا پێی خستە ڕۆژهەڵات.

هەڵوێستی ڕووسیا :

شوێنی جوگرافی ڕووسیا کە سنووری باکوری بەستەڵەکە وکەڵکی کەشتیگەلی نیە، ڕۆژهەڵاتی لێ دوورە، هیچ چاری نەبوو جگە لە هەوڵدان بۆ کردنەوەی بەڕووی باشوور وپەیداکردنی دەروازەی بازرگانی ئاوی بەرەو ئاوە گەرمەکانی دەریای ناوەڕاست لەلایەك و کەنداوی عەرەب لەلایەکی دیکەدا.

باشترین بیانوو بۆ دەوڵەتی عوسمانی پاراستنی فەلەکانی بەڵکانە کە ئەمانیش وەکو ڕووسیا سەربە کەنیسەی ئەرسۆدۆکسین وڕووسیا خۆی بە دایکیان دادەنا. بۆیە کە دەوڵەتی عوسمانی لاواز بوو نەتەوەکانی سلاڤ هەوڵی ڕزگار بوونیان دەدا ڕووسیا هاوکاری کردن وبەم بیانووە ویستی خۆی لە گۆشەگیری جوگرافی ڕزگار بکات. بێگومان لەم هاتنەپێشەی ڕووبەڕووی دەوڵەتی عوسمانی داگیرکەری بەلکان دەبۆوە، ئەمەش مەترسی لەلای دەوڵەتە ئەوروپاییەکان پەیداکرد بەتایبەتی لەلای بەریتانیا کە هەوڵیدا ڕووسیا بۆ بەندیخانە جوگرافیەکەی بگێڕێتە دواوە[١١].

لەدوای جەنگی قرم (١٨٥٣- ١٨٥٦) کێبەرکێی (ڕووسی - نەمساوی) بۆ گرتنەوەی شوێنی یان میراتی عوسمانی لە بەلکان سەریهەڵدا.

نەمسا ڕووی لە ئەڵمانیا وەرگێڕا و چاویبڕیە هەرێمی بەڵکان. هەر پەرەسەندنێك لە ناوچەی بەلکانی عوسمانیدا ڕوویبدایە ئیمپراتۆریەتی نەمسا ومەجەر نەیدەتوانی لە بەرامبەریدا بێدەنگ بێت.

ڕووسیاش دەیویست ڕابەرایەتی بزوتنەوەی سلاڤی بکات، ئەو بزوتنەوەیەی زیانی بۆ هەردوو ئیمپراتۆریەتی عوسمانی ونەمسا هەبوو، چونکە مەرامی ئەم بزوتنەوەیە بریتی بوو لە ڕزگاربوونی گەلانی سلاڤی کە لەژێردەسەلاتی هەردوو ئیمپراتۆریەتەکەدا بوون(١٢).

توخمەکانی ئاڵۆزی کێشەی بەلکان :

١- گرفتی ململانێی دێرینی خاچ پەرستەکان.

٢- سەرهەڵدان وپەرەسەندنی گیانی نەتەوەیی لەنێوان گەلانی سلاڤی خۆیاندا لە (صرب) وبولگاریا ومەجەر.

٣- گرفتی دەمارگیری تایفەگەری.

٤- ئارەزووی جیاکردنەوەی کەنیسە لەسەر بنچینەی نەتەوەیی.

٥- ڕووسیا دەیویست سوود لە لاوازی دەوڵەتی عوسمانی وهەستی بەرزی فەلە خاچ پەرستەکانی ڕووسیا وەربگرێت.. هەروەها نەش ونومای دەمار توندی نەتەوەیی فەلەکان لە بەلکان دژ بە دەوڵەتی عوسمانی موسوڵمان.

بێگومان بەرهەڵستی (ئینگلیزی- فەرەنسی- نەمساوی) توندی دژ بە ئارەزووەکانی ڕووسیا کە لە سەرەوە ئاماژەی بۆکراوە هەمیشە بۆتە هۆی تەمەندرێژی دەوڵەتی عوسمانی.

هەڵوێستی بەریتانیا :

سیاسەتی تەقلیدیی بەریتانیا بەرامبەر بە دەوڵەتی عوسمانی و ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست تاکو ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە، بەگوێرەی ئەم خاڵانە بناغەی بۆ دارێژراوە :

١- پارێزگاریکردن لە قەوارەی دەوڵەتی عوسمانی لەبەرامبەر هەر فراوانخوازییەکی ئەوروپا لەسەرحسابی ئەم دەوڵەتە.

٢- بەهێزکردنی دەسەڵاتی بەریتانیا لەناو دەوڵەتی عوسمانی بەتایبەتی لە شوێنە ستراتیژییە گرنگەکان وەکو ڕێگای هات وچۆی جیهانی. بۆئەم مەبەستەش بەریتانیا ئەم هەنگاوانەی هاویشتووە:

أ- دزرائیلی کە بە باوکی ئیمپراتۆریەتی بەریتانیا دانراوە وایدەبینێ کە ئاستانە دەروازەی ڕێگایە بەرەو ڕۆژهەڵات. هەر بۆیە لە ساڵی ١٨٧٥ پشکەکانی خدێوی ئیسماعیل-ی میسری لە نۆکەندی سوێس کڕینەوە، وەکو ڕێگا خۆشکردن تاکو بەریتانیا دەست بەسەر ئەم نۆکەندە گرنگەدا بگرێت. لەهەمان کاتدا بەریتانیا بەرپەرچی هەر پێشکەوتنێکی ڕووسیای لە گەرووەکانی دەردەنیل وبسفۆر دەدایەوە.

ب- زیاتر بەهێزکردنی پێگەی بەریتانیا لە هەردوو بواری بازرگانی وسەربازیدا بەتایبەتی لە بواری هێڵەکانی هاتوچۆی ووشکانی و ئاوی دیجلە وفورات.

ت- بەریتانیا خۆی بە پاسەوانی میرنشینەکانی عەرەب لە بەحریەن وکەنداو ودەوڵەتی ئەلبوسەعید لە مەسقەت و زنجبار وخوارووی یەمەن داناوە.

پ- عەدەن بوو بە هەرێمی داگیرکراو لەلایەن بەریتانیا.

گۆڕان لە سیاسەتی بەریتانیا :

تاکو پەنجاکانی سەدەی ١٩ بەریتانیا هەمیشە ئامادەبوو لەسە دەوڵەتی عوسمانی شەڕ لە دژی ڕووسیا بەرپابکات، ئەگەر بهاتبایە ڕووسیا لەبەرامبەر دەوڵەتی عوسمانی هێڵە سوورەکانی ببەزاندایە، دوایی سیاسەتی بەریتانیا گۆڕانی بەسەرداهات لە پاراستنی دەوڵەتی عوسمانی بۆ داگیرکردنی چەند بەشێکی ئەم دەوڵەتە یان دابەشکردنی.

پەرەسەندنی تەنگژەی بەلکان وهەڵوێستی ئاشتیخوازانەی بسمارك :

بسمرك درکی بەوەکردبوو کە کلیلی چارەسەرکردنی کێشەکان پەیوەندییان بە ڕۆژهەلات ودەولەتی عوسمانیەوە هەیە، پێی وابوو کارێکی باش نیە دەولەتەکانی ئەوروپا لەسەر دەولەتی عوسمانی خۆیان دووچاری شەڕی خوێناوی بکەن، دەیگووت ئەگەر دەولەتەکانی ئەوروپا دەیانەوێ چاو بەڕاگرتنی پارسەنگی نێودەولەتی بگێڕنەوە بالەسەر حسابی دەولەتی عوسمانی بێت. بسمارك دەیویست ئاشتی لە ئەوروپا بچەسپێنێت پەیوەندییەکانی نێوان بەریتانیا وفەرەنسا و ئەلمانیا ئاشتیانە بێت. نەیدەویست لەسەر داگیرکردنی ئەفریقا شەڕ لەنێوان بەریتانیا وفەرەنسا ڕووبدات.

تەوەری دووەم :

قۆناغەکانی پرسی ڕۆژهەلات

قۆناغی یەکەم : سەربەخۆبوونی یۆنان :

بارودۆخی یۆنان لەچاو هەرێمەکانی بندەستی عوسمانی لە هەمووان باشتر بوو. یۆنانیەکان پلە وپایەی باشیان لە دەسەلاتی عوسمانیدا هەبوو. شوێنی یۆنان ومێژووی یۆنان هاندەربوون بۆئەوەی گەلی یۆنان داوای سەربەخۆیی بکات.

لە سالی ١٨٢٢ ئەنجومەنی یۆنانی سەربەخۆبوون وشۆڕشی ڕاگەیاند. مترنیخ لە دژی وەستا، بەلام ڕۆشنبیرانی وولاتەکانی بەریتانیا وفەرەنسا وئەلمانیا هەست وسۆزیان بەرامبەر گەلی یۆنانی بزووت ودوای هاوکاری یۆنانیان کرد. هەلوێستی دەولەتی عوسمانی زۆر توند وخوێناوی بوو دژی یۆنانیەکان. بەلام شۆڕشگێڕانی یۆنان بەهاوکاری ڕۆژئاوا سەرکەوتن وسەربەخۆیی یۆنان ڕاگەیەنرا ویۆنان لە سالێ ١٨٣٢ دا بوو بە دەولەتێکی سەربەخۆ[١٣] وهەموو هەولێ وکۆششێکی سولتان مەحمود بەهەدەرچوو.

قۆناغی دووەم : ڕۆڵی محەمەد عەلی (١٨٣١ – ١٨٣٣) :

محەمەد عەلی ئەفسەرێکی ئەلبانی بوو لەناو سوپای عوسمانی کە دژی لەشکری فەرەنسا ڕەوانەی میسر کرابوو دواتر کە توانی حوکمی مەمالیك وەلابنێ ولەسەر داوای سوڵتان بەسەر بزووتنەوەی وەهابی سەرکەوت، دەسەڵاتی بەسەر میسر وسودان و وڵاتی شام سەپاند لێرەدا سوڵتان داوای یارمەتی لە ڕۆژئاوا کرد بۆ ڕاگرتنی مەترسی محەمەد عەلی لەسەر ئەستەمبوڵ. ڕووسیا هەلی قۆستەوە ولەشکری نارد ولە قوستەنتینیە نزیك بووەوە، بەریتانیا وفەرەنسا ترسیان لێ نیشت وداوایان لە سوڵتان کرد بە مەرجەکانی محەمەد عەلی ڕازیبێت[١٤].

قۆناغی سێیەم : محەمەد عەلی ١٨٣٩ – ١٨٤٠ :

سوڵتان مەحمود کە لە ئاکامی ڕاپەڕینی محەمەد عەلی ناچار بوو پەیماننامەی (هنکار اسکەلەسی) لەگەڵ ڕووسیا ببەستێت و کە بەگوێرەی ئەم پەیماننامەیە ڕووسیا دەسەڵاتی بەسەر دەریای ڕەش وگەرووەکاندا دەڕۆیشت ولە هەیبەتی سوڵتان کەم کرایەوە، سوڵتان خۆی کۆکردەوە وویستی تۆڵە لە محەمەد عەلی بکاتەوە، بەڵام ئەمجارەش لەشکری سوڵتان شکستی زۆری خوارد وداوای یارمەتی لە ئەورووپا کرد وئەمانیش لە مەترسی باڵادەستی ڕووسیا دەترسان بۆیە هاوکاری دەوڵەتی عوسمانیان کرد تاکو ڕێگا لە سەرهەڵدانی دەوڵەتێکی بەهێز لە میسر و وڵاتی شام بەسەرکردایەتی محەمەد عەلی بگیرێت. هەر چۆنێ بێ دەوڵەتی نەخۆشی عوسمانی بۆ ئەورووپا باشتر بوو. لەهەمانکاتدا ڕێگا لە ڕووسیا گیرا دەسەڵاتی لە ناوچەکە زیاتر بێت وبگاتە ئاوە شلەتێنەکانی ڕۆژهەڵات.

بەم شێوەیە دەوڵەتەکانی ئەوروپا، بەتایبەتی بەریتانیا ڕادەیەکیان بۆ (ناپلیۆنی ڕۆژهەڵات) دانا هەروەك چۆن پێشتر ڕادەیان ۆ (ناپلیۆنی ڕۆژئاوا) دانابوو. دەوڵەتەکانی ئەورپاش لە ئەنجامی ئەم باردۆخە زیاتر دەستیان لە کاروباری دەوڵەتی عوسمانی وەردەدا ولە کەنارەکانی باکوی ئەفریقا نزیك دەبوونەوە.

قۆناغی چوارەم : جەنگی قرم وئەنجامەکانی وگرێدانی کۆنگرەی پاریس لە ساڵی ١٨٥٦[١٥] :

دەوڵەتی عوسمانی لە دژی ڕووسیا بەشداری لە جەنگی (قرم)دا کردووە، لە ماوەی (١٨٥٣– ١٨٥٦ز)دا. ئینگلتەرا وفەرەنساش لە دژی ڕووسیا وبۆ پشتیوانی لە دەوڵەتی عوسمانی چوونەتە ناو ئەم شەڕە. چونکە لەوە ترساون ڕووسیای بەهێز هەرێم وزەوی وزارەکانی پیاوە نەخۆشەکە قوتبدات. ئەم جەنگەش بە تێکشکانی ڕووسیاو مۆرکردنی پەیماننامەی (پاریس) کۆتایی هاتووە. گرنگترینی بەندەکانی ئەم پەیماننامەیەش بریتین لە:

١– دەریای ڕەش بۆ هەموو کەشتیەکی بازرگانی دەوڵەتان کراوە دەبێت. نابێت ئەم دەریایە لەلایەن دەوڵەتی ڕووسیا و عوسمانی بۆ مەبەستی جەنگ بەکاربێت یان کارگەی دروستکردنی کەشتی جەنگی تێدا دابمەزرێت.

٢– دەوڵەتە ئەوروپاییەکانی بەشداری ئەم پەیماننامەیە زامنی سەربەخۆیی ویەکپارچەیی دەوڵەی عوسمانی دەبن.

٣– گەروەکانی (بسفۆر وچەنەقەلعە) بەڕووی کەشتیە جەنگیەکانی هەموو دەوڵەتاندا دادەخرێن.

٤- ڕووباری دانووب بۆ كەشتی بازرگانی هەموو دەوڵەتێك كراوە دەبێت ولەلایەن لیژنەیەكی ئەورووپاییش دەپارێزرێت.

٥- (قرم) بۆ ڕووسیا دەبێت و(قارس)یش بۆ عوسمانی.

٦- دەوڵەتە ئەورووپاییەكان دان بە خودموختاری هەردوو ویلایەتی (افلاق وبغدان)د دەنێن (صرب)یش سەربەخۆ دەبێت.

٧- دەوڵەتی عوسمانی بەڵێن دەدات ژیان وگوزارانی فەلەكان چاك بكات. دەوڵەتە ئەورووپاییەكانیش بەڵێن دەدەن دەست نەخەنە كاروباری ناوخۆیی[16].

ئەم دەوڵەتانە لە مۆركردنی ئەم پەیماننامەیە بەشدار بوون (بەریتانیا، فەرەنسا، ڕووسیا، دەوڵەتی عوسمانی، نەمسا، پروسیا، سردینیا).

قۆناغی پێنجەم : سەرهەڵدانی دەوڵەتەكانی بەلكان[17] :

لە ناوچەی بەلكان شۆڕش وكێشەی ئاڵۆز لە ئارادا بوون ، لە (هرسك) شەڕ لەنێوان زۆرینەی فەلە وكەمینەی موسوڵمان بەرپابوو، (جبل الاسود) و(صرب) داخلی شەڕ بوون، بولگارەكان ڕاپەڕین. هەڵوێستی دەوڵەتە ئەورووپاییەكان لەبارامبەر ئەو ڕووداوانە جۆراو جۆر بوو. ڕووسیا دەیویست دەست لەم ڕووداوانە وەربدات لە بەرژەوەندی ڕاپەڕیووەكان دژ بە دەوڵەتی عوسمانی. بەریتانیا دژی ئەم نیازەی ڕووسیا بوو. كە سوپای عوسمانی بەسەر (صرب)ەكاندا زاڵ بوو هەڕەشەی خستە سەر بولگاریا، ڕووسیا خۆی بۆ نەگیرا وشەڕی لە دژی دەوڵەتی عوسمانی ڕاگەیاند. سوپای ڕووس لە هەردوو ویلایەتی ئەفلاق وبلدان (ولافیا وملدافیا)ی ڕۆمانیا پەڕییەوە وئەم دوو ویلایەتەش لە دژی دەوڵەتی عوسمانی ڕاپەڕین. عوسمانیەكان بە توندی بەرگریان دەكرد. بەریتانیا هەوڵیدا سنوورێك بۆ ئەم شەڕە خوێناوییە دابنێت. لەم كاتەدا گۆڕانكاری لەناو دەوڵەتی

عوسمانی ڕوویدا، (مەدحەت پاشا) بوو بە سەدری ئەعزەم، عەبدولحەمیدی دووەم بوو بە سوڵتان (١٨٧٦– ١٩٠٩) یەکەمین دەستوور لە دەولەتی عوسمانی لە ساڵی ١٨٧٦ ڕاگەیەندرا.

و چاوەڕوان دەکرا ئەماجرەش بەریتانیا لە شەڕی بەلکان لە دژی ڕووسیا پشتگیری لە دەوڵەتی عوسمانی بکات، بەڵام بارودۆخ وپارسەنگی نێودەوڵەتی گۆڕانی بەسەردا هاتووە. بۆیە (بابی عالی) ناچار داوای ڕاگرتنی شەڕی کرد ولە ٣١ینایر ١٨٧٨ ئاگربەست ڕاگەیەنرا وپەیماننامەی (سان ستیڤانۆ) لە بەرژەوەندی ڕووسیا لەنێوان دەوڵەتی نەخۆشی عوسمانی وڕووسیا لە ٣ی مارسی/ ١٨٧٨ مۆرکرا.

ئەم ڕێکەوتننامەیە بە دڵی دەوڵەتە ڕۆژئاواییەکان نەبوو بۆیە لە دژی وەستان[١٨]. چونکە بە گوێرەی ئەم پەیماننامەیە بولگاریای گەورە دامەزرا کە بووە داردەستێکی بەهێز بەدەستی ڕووسیا کە بەهۆیەوە هەڕەشەی بەردەوام لە دەوڵەتی عوسمانی بکات[١٩]. سوڵتانیش ناچار بوو دان بە سەربەخۆیی صربیا و(جبل الاسود) و ڕۆمانیادا بنێت وبۆسنە وهێرسکیش سەوربەخۆیی کارگێڕیان بەدەست هێنا. ڕووسیاش باتوم وقارسی وەرگرت[٢٠]. ئەمە بووە هۆی پەیدابوونی ترسی زیاتر و وروژاندنی بەریتانیا، بەتایبەتی کە بەریتانیا بینی ڕووسیا لە بەری ڕۆژهەڵاتیش دەستی بەسەر (قارس واردهان وئەرزەڕۆم) و زۆرینەی ئەرمینیادا گرتووە.

لێرەدا بەریتانیا وایلێکدایەوە کە ڕووسیا لەمەولا دەبێتە هەڕەشە بۆ سەر ڕێگاکانی ڕۆژهەڵات، ڕێگا بەرەو میزۆپۆتامیا و وڵاتی شام ومیسر. بۆیە زۆر لەم پەیماننامەیە بەد گومان بوو.

ـولتانی عوسمانی ڕێگای بە بەریتانیا دا لە ساڵێ ١٨٧٨ دوورگەی قوبرس داگیر کات تاکو چاودێری بزووتنەوەی ڕووسیا بەرەو ڕۆژهەڵات بکات[٢١]. ئەمەیان بەگوێرەی ڕێکەوتننامەیەکی نهێنی بووە لەنێوان دەوڵەتی عوسمانی وبەریتانیای مەزندا.

ئەم بارودۆخە ئاڵۆزە وتارمایی جەنگ لەنێوان ڕووسیا و بەریتانیا هەلی بۆ بسمارك ڕەخساند کە بە ڕۆڵی پاراستنی ئاشتی جیهان هەڵسێت وداوای گرێدانی کۆنگرەیەکی ئەوروپایی کرد، کە دەوڵەتە ئەوروپاییەکان لەسەر پارچە زەوییەك لێر وپارچەیەك لە ڕۆژهەڵات خوێنی یەکتر نەڕێژن.

تەوەری سێیەم :

کوردستان وپرسی ڕۆژهەڵات

بۆ ئەم تەوەرە پشتم بە کتێبەکەی توێژەر کامەران محەمەد حاجی (کوردستان لە بازنەی کێشەی ڕۆژهەڵاتیدا ١٨٠٠– ١٩٠٠) بەستووە کەتیایدا لەم بارەیەوە گەیشتۆتە چەند ئەنجامێك وەکو: "کورستان وەکو بەشێك لە ناوچەی ڕۆژهەڵاتی نزیك، هەروەها وەکو بەشێك لە موڵکەکانی دەوڵەتی عوسمانی (پیاوە نەخۆشەکە) هەر لە سەرەتای سەدەی نۆزدە کەوتە نێو بازنەی ململانێ وڕکابەرێتی زلهێزەکانی کێشەی ڕۆژهەڵاتی".

لە نەخشەی ڕووسەکانیشدا، واتە گەیشتنی بە ئاوە گەرمەکان ودژایەتیکردنی پێگە ودەسەڵاتی بەریتانییەکان لە ڕۆژهەڵاتی نزیکدا.. کوردستان بەشێك بوو لەو ڕێگایانەی کە بەهۆیەوە دەیانتوانی هەڕەشە لە پێگە وبوونی بەریتانیەکان لە ناوچەکەدا بکەن.

بەلای فەرەنسیەکانیشەوە کوردستان بەشێك بوو لەو ناوچانەی کە دەکرا لەوێوە هەڕەشە لە پێگەی بەریتانییەکان لە هندستان وناوچەکەدا بکرێت. بەلای ئەڵمانەکانیشەوە کوردستان ناوچەیەکی گرنگ وستراتیژی بوو، چ لەبەرئەوەی کە

دەمێك بوو ئەڵمانەكان ئاگاداری سەنگی ئابووری ناوچەكە بوون، بۆیە وەكو بەشێك لەو ناوچانەی كە دەبووایە هێڵە ئاسنینەكانی پێدا تێپەڕبێت.

زلهێزە ئەوروپاییەكان (بەتایبەتی بەریتانیا) خاوەنی چەندین بەرژەوەند ئابووری، سیاسی، سەربازی و ئاینی كاریگەر بوون لە كوردستان وناوچەی ڕۆژهەڵاتی نزیكدا هەربۆیەشە ململانێ وڕكابەرایەتیەكانیان ڕاستەخۆ یان نا ڕاستەوخۆلە كوردستان وناوچەكە ڕەنگی دەدایەوە. بۆیە هەرچی ڕووداوو وپێشهاتی ناوچەكە بوو بە ڕووداوەكانی كوردستانیشەوە كەوتنە ژێر كاریگەری ململانێ وڕكابەرێتی زلهێزەكانەوە[٢٢].

(عبدالعزیز نوار)ی مێژوونووسیش لە كتێبی (تأریخ العراق الحدیث) دا نووسیوویەتی ودەڵێ: "ئیمپریالیزمی بەریتانیا دەستی خستەناو كاروباری ناوەوەی دەوڵەتی عوسمانی وفارس، هەروەها كوردستانیش، بەو نیازە بەرژەوەندی ئابووریخۆی لەو ناوچەیەدا بپارێزێ ولەهەمان كاتیشدا بەربەستی پەرەسەندنی دەسەڵاتی ڕووسیای قەیسەری لەو ناوچەدا بكات[٢٣].

بەشی سێیەم:
كۆنگرەی بەرلین ١٨٧٨
تەوەری یەكەم:
خاڵەكانی كۆنگرەی بەرلین

بەریتانیا ونەمسا نەیاری ڕێكەوتننامەی (سان -- ستیڤانۆ) بوون، چونكە ئەم ڕێكەوتننامەیە بوارێكی باشی بۆ ڕووسیای سلاڤی دەڕەخساند دەست لە كاروباری بەلكان وەربدات بەتایبەتی دوای ڕزگاربوونی یۆنان و(صربیا) و(جبل الاسود) و ڕۆمانیا

...مەزراندنی بولگاریای گەورە کە لەژێر چاودێری ئاشکرای ڕووسیادا بوو، ئەم ...ەنجامەش دەسەڵاتی ڕووسیای لە بەلکان بەهێز دەکرد. ئەمە بووە مایەی نارەزایی ...ەریتانیا و نەما وهەرەشەی شەڕیان کرد ئەگەر بێتو ڕووسیا داواکارییەکانیان ...ەلمێنێت[٢٤]. ڕووسیاش بەتەنیابوو بۆیە ناچار بوو پەیماننامەکە بخاتە پێش ...ۆنگرەی بەرلین. کە لە ساڵی ١٨٧٨ بەسەرۆکایەتی (بسمارك) بەسترا و وڵاتە گەورەکانی ئەوروپا تیایدا بەشدار بوون.

(دزرائیلی) سەرۆك وەزیرانی بەریتانیا ڕۆڵێکی کاریگەری لەم کۆنگرەیەدا بینی، چ ...ە ئامادەکاری یان لە دارشتنی خاڵەکانی دوای گفتوگۆ و وتوویژێکی درێژخایەن کە ...یلۆماتکارە تورکەکانی تیایدا دوورخرابۆوە بڕیار لەسەر ئەم خلاڵنەی خوارەوە درا:

١- بولگاریا بۆ سێ بەش دابەشدەکرێت:

أ- بولگاریای سەربەخۆ، بەڵام ساڵانە مەبلەغێك دەداتە سوڵتان.

ب- رومیلی ڕۆژهەڵات دەخرێتە ژێر دەسەڵاتی سەربازی تورکیا.

ت- مەقدونیا، ئەمیش لەژێر دەسەڵاتی تورکیادا دەبێت.

بەمجۆرە ئاواتی ڕووسیا لە پێکهێنانی دەوڵەتێکی سلاڤی گەورە (بولگاریای گەورە) لەبارچوو.

٢- کاریگەری پەیماننامەی پاریس ١٨٥٦ بەردەوام دەبێت.

٣- سەربەخۆبوونی ڕۆمانیا و (صربیا) و (جبل الاسود).

٤- بابی عالی دەست لە ئەردەهان وباتۆم هەڵدەگرێت بۆ ڕووسیا.

٥- بەدەستهێنانەوەی دۆلی ئالاکرد وشاری بایەزید لەلایەن دەوڵەتی عوسمانی.

٦- دەوڵەتی عوسمانی بەڵێنی دا بەخێرایی چاکسازی لە ئەرمینیا ئەنجامبدات وئەرمەنەکان لە کورد وچەرکەس بپارێزێت.

٧- دەوڵەتی عوسمانی بەڵێن دەدات کەوا دان بە ئازادی بیروڕای ئاینی لە چوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیدا بنێت.

٨- قونسوڵگەرییەکان مافی پاراستنی ڕەعیەتەکانی خۆیان هەبێت.

٩- ئازادی دەریاوانی لە دانوب دابین بکرێت[٢٥].

ئەوەی جێی سەرنجە لەم کۆنگرەیەدا ولە کۆنگرەکانی ڕابردووشدا دەوڵەتە زلهێزەکانی ئەورووپا هیچ باسیان لە مافەکانی کورد وکوردستانی بندەستی عوسمانی نەکردووە، بەڵام لە خەمی ئەرمەندا بوون. هاوکاری دەوڵەتی عوسمانیشیان کردووە بۆ لەناوبردنی میرنشینە کوردییەکان وسەرکوتکردنی شۆڕش وڕاپەڕینەکانی کورد.

تەوەری دەووەم:
ئەنجامەکانی کۆنگرەی بەرلین

١- بۆچوون وخواستی بەریتانیا هاتەدی، ئەویش بە لەناوبردنی پەیماننامەی (سان ستیڤانۆ) و ڕێگاگرتن لە دامەزراندنی بولگاریای گەورە. هەروەها گێڕانەوەی ڕومیلی ڕۆژهەڵات تاکو چیاکانی بەلکان بۆ دەوڵەتی عوسمانی. ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە دەوڵەتی عوسمانی سنوورێکی سروشتی باشی بۆ بڕەخسێت وبتوانێ بە ئاسانی بەرگری لەم سنووە بکات.

٢- سەرکەوتنی سیاسەتە ناودارەکەی (بسمارك)[٢٦] کە بریتی بوو لە (پێکهاتنەوە وقەرەبووکردنەوە).

٣- لەبەرامبەر ڕێکەوتننامەی نهێنی (بەریتانیا- دەوڵەتی عوسمانی)، بەریتانیا دوورگەی قوبرسی دەستکەوت، کۆنگرەکە دانی بەم ڕێکەوتننامەیەدا نا، بەڵام فەرەنسا داوای داگیرکردنی تونسی کرد، هەروەها بەریتانیا وفەرەنسا وەکو یەك

دەسەڵاتیان لە میسر بەهێزکرد، بەجۆرێك میسرییەکان دەسەڵاتێکی ئەوتۆیان نەما.
ـەدوای ئـەوەی فەرەنـسا لـە سـاڵی ١٨٨١ تونـسی داگرکـرد، بـەریتانیا لـە ترسـی فراوانبـونی دەسـەڵاتی فەرەنـسا لـە دەریـای ناوەڕاسـت لـە سـاڵی ١٨٨٢ میـسری داگیرکرد.

٤- لەناوبردنی پەیماننامەی سان ستیڤانۆ، نەوەستانی بـەهێزەوەی بـسمارك لـە تـەك ڕووسیا، هـەروەکو ڕووسـەکان چاوەڕێبوون، بوونـە هـۆی ئـەوەی پەیوەندییـەکانی نێوان سێ زلهێزەکەی ئەوروپا ساردی وناکۆکی تێبکەوێت. تووڕەبوونی ڕووسـیا بـە سوود بـۆ فەرەنـسا گەڕایـەوە، چـونکە ئـەو دۆسـتەی دەسـتکەوت کـە لـە ئـەوروپا بەدوایدا دەگەڕا ولە گۆشەگیری ڕزگاری بوو.

٥- لەلایەن دەوڵەتەکانی (بەریتانیا، ڕووسـیا، فەرەنـسا، نەمـسا) غـەدرێکی گـەورە لـە دەوڵـەتی عوسمـانی کـرا، ئـەڵمانیایش لـە ئـەنجامی کـۆنگرەی بـەرلین هیـچی دەستنەکەوت، پارچەیەکیشی لە دەوڵەتی عوسمانی نەبرد. ئەمە پـاڵی بـە سـوڵتان عەبدولحەمیـدەوە نـا لـە ئـەڵمانیا نزیـك بێتـەوە و سـوود لـە پێـشکەوتنی زانـستی وسەربازی ئەڵمانی وەربگرێت. ئەمەش بـووە سـەرەتای هاوپـەیمانێتی (ئـەڵمانی - عوسمانی) کە لە یەکەمین جەنگی جیهانیدا بەرجەستەبوو.

٦- تێکچوونی بارودۆخ وشان وشەوکەتی دەوڵەتی عوسمانی، لەئەنجامی لە دەسـتدانی پێگەی لـە بـەلکان وبـاکوری ئـەفریقا وسـودان وچـەند ناوچـەیەکی نیمـچەدوورگەی عەرەب بوونە هۆی ئەوەی کـە تـوخمی تـورکی دەسـەڵاتدار لـە کاروبـاری کـارگێڕی وسوپادا لەگەڵ توخمی عەرەب ڕووبەڕووی یـەك ببنـەوە، چـونکە ئـەوەی دووەمـین (عەرەب) دوای هاوبەشی دەکرد لەگەڵ تورکدا.

دەستپێشخەری سوڵتان عەبدولحەمید بە دەرکردنی دەستوور لە ساڵی ١٨٧٦ بەلای سیاسەتمەدارەکان هەنگاوێکی مەزن بوو بۆ ڕزگاربوونی دەوڵەت وگەلانی دەوڵەتی عوسمانی لەو تەنگژەی لەناویدا دەژیان، بەڵام لە ئەنجامی ئەو شەرمەزارییەی بەهۆی کۆنگرەی بەرلین ڕووبەڕووی دەوڵەتی عوسمانی بووەوە سوڵتان دەستووری ڕاگرت وتاکرەوانە تاکو ساڵی ١٩٠٨ حوکمی کرد. ئەمەش پاڵی بە گەنجە ئیتیحادیەکانەوە نا شۆڕش لە دژی سوڵتان بەرپا بکەن. لە هەمان کاتدا پەیتا پەیتا بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانی، بە گەلی کوردیشمانەوە سەریهەڵدا.

٧- دەربارەی کێشەی ئەرمەن، نیازەکان بەو ئاراستەیەوە بوون کە مافی سیاسی ومەدەنی زیاتر بە ئەرمەنەکان بدرێت لە چوارچێوەی دەوڵەت عوسمانی، بەڵام ئەرمەنەکان دەوڵەتی عوسمانیان بە لاوازی بینی هاوکاریان لەگەڵ ڕووسیا کرد وزێدەڕۆییان پیشاندا لە داواکردنی مافەکانیان. دەوڵەتی عوسمانی دژە ڕووسیاش ئەم هەڵوێستەی پێ قبوڵ نەکرا. ئەمە سەرەتای چاندنی تۆوی دژایەتیکردنی ئەرمەن وئەو قەسابخانە نا مرۆڤانەیەبوو کە دواتر بەرامبەر بەگەلی ئەرمەن لەلایەن عوسمانیەکانەوە ئەنجامدرا و تاکو ئێستا ئەوروپای ڕۆژئاوا دۆسیەی قەتل وعام کردنی ئەرمەنەکانی دانەخستووە، (دەوڵەتی عوسمانی- تورکیا) تۆمەتبار دەکات.

٨- بۆماوەی چەندین ساڵ تارمایی جەنگ لە ئەوروپا دوورکەوتەوە، بەم جۆرە (بسمارك) ئەو ئاشتییەی چەسپاند کە هەولی بۆ دەدا و لەژێر سێبەری ئەم ئاشتییەدا ئابووری ئەڵمانیا گەشەی کرد، لەهەمان کاتدا ئەڵمانیا هەولی دەدا لەتەك دەوڵەتەکانی دیکەی ئەوروپا دەست بە داگیرکردن بەتایبەتی لە ئەفریقا بکات. ئەم

ـ ڕووخەش ڕێگای خۆشکرد بۆ ئەنجامدانی کۆنگرەیەکی تر لە بەرلین (١٨٨٤-١٨٨٥) کە بووە هۆی دابەشکردنی ئەفریقیا لەنێوان دەوڵەتە ئەوروپاییەکان[٢٧].

٤- بزاڤی نێو میرنشینە کوردییەکان لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەدا ڕاپەڕین وشۆڕشەکانی کورد لەنیوەی دووەمی هەمان سەدە، لە گرنگترین ئەو ڕووداوە دیار وبەرچاوانە بوون کە سیمایەکی سەرەکی مێژووی گەلی کوردیان لە ماوەی سەدەی نۆزدە پێکهێناوە[٢٨]. ئەم بزاڤە لەدوای کرنگرەی بەرلینی لەسەرەتای سەدەی بیستەم پەرەی سەند وهەستی ڕزگاری نەتەوەیی لەلای لاوانی کوردی هۆشیار لە چوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانی چ لە ئەستەمبوڵ یان هەندێك شاری تر لە پەرەسەندندا بوون. دەرچوونی ڕۆژنامەی (کوردستان) لە قاهیرە ساڵی ١٨٩٨ و دواتر دامەزراندنی چەندین کۆمەڵە وڕێکخراوی کوردیی هەمووی دەرەنجامی ئەو پەرەسەندننە بوون کە لە ئەنجامی بارودۆخی کۆتایی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستەم ناوچەکەی گرتەوە.

ئەنجام

لە چارەکی کۆتایی سەدەی هەژدە وسەرەتای سەدەی نۆزدە، لەو کاتەی دەوڵەتە گەورەکانی ئەورووپا لە ڕووی ئابووری (پیشەسازی وبازرگانی)، لە گەشەسەندندا بوون ولە ڕووی سەربازیشەوە خاوەن هێزی گەورە وپڕچەکی نوێ بوون بە گوێرەی ئەو کات، دەوڵەتی عوسمانی ئەگەر چی وەکو ڕووکەش گەورەترین ئیمپراتۆریەت بوو لە جیهاندا بەڵام لە ناوەڕۆکەوە بەرەو لاوازی وداڕووخان دەڕۆیشت وبە پیاوە نەخۆشەکە ناودەبرا، بۆیە ململانێ لەنێوان دەوڵەتە ئەورووپاییەکان لە سەرچاوبڕین لە موڵك وزەوی وزاری

وشوێنە ستراتیژیەکانی دەوڵەتی عوسمانی چۆنیەتی داگیرکردنی دەستی پێکرد وزیاتر لە سەدەیەکی خایاند.

فەرەنسا بەر لە هەمووان هەر لە سەدەی چواردە بەناوی پاراستنی شوێنی پیرۆزی فەلەکان لە ڕۆژهەڵاتی نزیك چاوی بڕیوەتە ناوچەکە. ڕووسیاش بە بیانووی هاومەزهەبی لەلایەك دەیویست لە نیمچە دوورگەی بەلکان ژێر پێی قایم بکات ولەپێناوی بەرژەوەندییە ستراتیژیەکانی مەبەستیٚ بوو بگاتە ئاوە شلەتێنەکانی ڕۆژهەلات. بەریتانیاش لە هەمووان بە تواناتر وتەماحگیرتر بوو لە زەوی وزاری دەوڵەتی عوسمانی وپەیوەندی لەگەڵ دەوڵەت باش بوو بۆ پاراستنی ڕێگا بازرگانیەکان بەرەو ڕۆژهەلات بەتایبەتی هندستان وپاراستنی بەرژەوەندییەکانی لە ڕۆژهەلات بەگشتی.

بەریتانیا هەرگیز نەیویستووە فەرەنسا وڕووسیا دەست بخەنە کاروباری دەوڵەتی عوسمانی وداگیریبکەن، هەمیشە مانەوە وپاراستنی دەوڵەتی نەخۆشی عوسمانی پیٚ باشتر بووە لە هەر جێگرەوەیەکی نادیاری تر لە ڕۆژهەڵاتی نزیکدا، بۆیە لە کاتی هەر هێرش وپەلاماردانێکی چ ڕووسیا چ فەرەنسا، یان هەوڵەکانی محەمەد عەلی والی میسر بۆ سەربەخۆیی، بەریتانیا بێدەنگ نەبووە و پشتگیری لە دەوڵەتی عوسمانی کردووە.

هەروەها لە ئەنجامی لاوازی دەوڵەتی عوسمانی گەلانی بەلکان کە لە چوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیدا بوون هەمیشە هەوڵی ڕزگاری وسەربەخۆییان داوە ویۆنانیش پێش هەموویان لە بندەستی دەوڵەتی عوسمانی دەرچووە وسەربەخۆ بووە.

بەشێکی گەورەی کوردستانیش وەکو وڵاتێکی دابەشکراو وداگیرکراوی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی لە بازنەی ململانێی ڕۆژئاوا لەسەر ڕۆژهەڵاتی عوسمانی دوورنەبووە، لەو کاتەی میرنشینە کوردییەکان هەوڵی سەربەخۆییان داوە، بۆ بەهێزکردنی ناوەند ودروست نەبوونی کوردستانێکی سەربەخۆ. بەم جۆرە دەوڵەتی

عوسمانی میرنشینە کوردیەکان لەناو ببات وشۆڕشەکانی کوردستانی باکور سەرکێنێتەوە، بۆ ئەم مەبەستە ئێرانیش هاوکاری دەوڵەتی عوسمانی کردووە.

لەگەڵ زیاتر لاوازبوونی دەوڵەتی عوسمانی دەوڵەتە ئەوروپاییەکان زیاتر چاوی تەماحیان تێبڕیووە، بۆیە زنجیرە جەنگێکی لە دژی دەوڵەتی عوسمانی بەرپا کردووە، هەر کاتێ لەو جەنگانە سەرکەوتوو بووە وشوێنی ستراتیژی بندەستی دەوڵەتی عوسمانی داگیرکردوو و لە ئاوە شلەتێنەکانی ڕۆژهەلات بە تایبەتی دەریای ناوەڕاست نزیك بۆتەوە. بەریتانیا بۆ پشتگیری لە دەوڵەتی عوسمانی ڕاپەڕیووە وڕێگای نەداوە مەرامەکانی ڕووس سەربگرن. دواجار بەریتانیا و وڵاتە زلهێزەکانی دیکەی ئەوروپا توانیان ڕێکەوتننامەی (سان ستیڤانۆ) لە باربەرن.

لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزەدەدا بسمارك سەرەك وەزیرانی ئەڵمانیای یەکگرتوو هەوڵی داوە ڕۆڵی ئاشتی ببینێت لە ئەوروپا ، ڕێگای نەداوە دەوڵەتە ئەوروپاییەکان لەسەر زەوی وزاری عوسمانی چیتر خوێنی یەکتر بڕێژن. ئەڵمانیای یەکگرتوو ویستوویەتی بارودۆخ ئارام بکاتەوە تاکو پێشکەوتنی ئابووری ڕەخساو بێت وهێزی سەربازی پەرە پێبدات، تاوەکو لە کۆتاییدا خۆیشی لە بواری داگیرکاریدا دوانەکەوێت، ئەوەبوو کۆنگرەی بەرلینی لە ساڵی ١٨٧٨ بە سەرپەرشتی بسمارك بەسترا وخاڵەکانی بڕیارەکانی بە قازانجی ئەوروپا بەگشتی وبەریتانیا بەتایبەتی تەواو بوو، دەوڵەتی عوسمانی لەم کۆنگرەیە دوورخرایەوە، بەڵام تەمەنیشی کەمێك درێژکرایەوە. ڕووسیا نەیتوانی لە بەروبوومی (سان ستیڤانۆ) بخوات پارسەنگی نێودەوڵەتی گۆڕانی بەسەردا هات، ئەوەبوو دەوڵەتی عوسمانی لە ئەڵمانیا نزیك بووەوە، فەرەنسا لە گۆشەگیری ڕزگاریبوو، لەگەڵ بەریتانیا لەیەکتر نزیك بوونەوە وبە هاوبەشی باکوری ئەفریقیا (فەرەنسا جەزائیر وبەریتانیا میسر)یان داگیرکرد. ئەم هاوپەیمانییە نوێیانە بناغەیەك

بوون بۆ هاوپەیمانیەتی یەکەمین جەنگی جیهانی لە ساڵی ١٩١٤دا، کە لە ئەنجامدا دەوڵەتی عوسمانی لە باریەکترازا وهەڵوەشایەوە و (ڕۆژئاوا) بەتایبەتی بەریتانیا وفەرەنسا دەستیان بەسەر (ڕۆژهەلاتی نزیك)دا گرت وبەمجۆرە (مەسەلەی ڕۆژهەلات)یش کۆتایی پێهات.

سەرچاوە وپەراوێزەکان :

لانترنیت، الموسوعة االحرة، المسألة الشرقیة.

کامەران محەمەد حاجی، کوردستان لە بازنەی کێشەی رۆژهەلاتیدا، چاپخانەی رۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٠، ل١٢.

هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل١٥.

:الانترنیت، الموسوعة االحرة، المسألة الشرقیة.

د. عبدالعزیز سلیمان نوار ود. عبدالمجید نعیمي، التأریخ أوربا المعاصر من الثورة الفرنسیة الی الحرب العالمیة الثانیة، دار النهضة، بیروت، بلا سنة طبع، ص٢٣١.

د. وهیب أبي فاضل، موسوعة عالم التأریخ والحضارة، بەشی چوارەم، چاپی سێیەم، نوبلیس، ٢٠٠٧، ل٧١.

د. عبدالعزیز سلیمان نوار و د. عبدالمجید نعیمي، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٩٣– ٢٩٤.

د. وهیب أبي فاضل، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٣.

د. وهیب أبي فاضل، موسوعة عالم التأریخ و الحضارة، بەشی چوارەم، چاپی سێیەم، ٢٠٠٧، نوبلیس، ل٧١.

(١٠) د. عبدالعزیز سلیمان نوار و عبدالمجید نعیمي، تأریخ أوربا المعاصر من الثورة الفرنسیة الی الحرب العالمیة الثانیة.

(١١)علي حیدر سلیمان، تریخ الحضارة الأوربیة، (دار واسط للدراسات والنشر)، بەغدا، ١٩٩٠، ل٣٠٨.

(١٢) د. عبدالعزیز سلیمان نوار ود. عبدالمجید نعیمي، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٢٩٤.

(١٣) هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٣١٥.

(١٤) بروانە: علی حیدر سلیمان، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٣١٩.

(١٥) أورخان محمد علي، السلطان عبدالحمید الثاني، حیاته و أحداث عصره، دار الأنبار، الرمادي، ل٣١.

(١٦) بەلکان (Balkans): نیوە دوورگەیەکی گەورەیە. ناوچەیەکی جوگرافیە، باشووری خۆرهەلاتی ئەورووپای گرتۆتەوە. بریتی یە لە چەند ولاتێك، کە: بولگریا، یوگسلافیا، یۆنان، ئەلبانیا، باشووری

خۆرهەڵاتی ڕۆمانیا، بەشی ئەورووپای تورکیا.. ناوچەیەکی شاخاوییە و شاخەکانی بەلکان وئالپی دینریە وڕۆدۆلفی تیا هەڵکەوتووە. ئەم نیوە دوورگەیە کەوتۆتە نێوان دەریای ڕەش لە خۆرهەڵاتەوە، گەرووی بسفۆر و دەردەنیل و دەریای مەڕمەڕە و ئیجە لە باشوورەوە، دەریای ئەیۆنیا وئەدریاتیکی لە خۆرئاواوە، ئەم ناوچەیە هەمیشە مەیدانی جەنگ وکۆچکردن وناکۆکی سەر سنووری نێوان کەمە نەتەوایەتیەکان بووە، بەتایبەتی لە سەدەی ١٩ و ٢٠ دا. چەن جەنگێکی تێدا ڕوویداوە، دوا جەنگیان جەنگ سربیا لەگەڵ هێزەکانی پەیمانی ناتۆ لەسەر هەرێمی کۆسۆڤۆ. ئەم نیوە دوورگە بەلکانە، دەوڵەتە گەورەکان وهاوپەیمانانیش ناکۆکی ململانێیان تووش بووە لە سەری. لە جەنگی جیهانی دووەمدا ئەڵمانیا داگیریکرد. (سەرچاوە: یاسین صابر صالح، ئینسکلۆپیدیای گشتی، دەزگای چاپ وپەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٥، ل ٢١٥.

(١٧) د. عبدالعزيز سليمان نورا و د. عبدالمجيد نعيمي، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٩٧.

(١٨) د. وهيب أبي فاضل، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥٥.

(١٩) علي حيدر سليمان، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٣٢١.

(٢٠) د. وهيب أبي فاضل، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل١٥٥.

(٢١) کامەران محەمەد حاجی، کوردستان لە بازنەی کێشەی ڕۆژهەڵاتیدا ١٨٠٠– ١٩٠٠، چاپخانەی ڕۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٧، ل٢٦٧– ٢٦٨.

(٢٢) د. کاوس قەفتان، (بابان، سۆران، بۆتان)، چاپخانەی الحوادث، بەغدا، ١٩٨٥، ل ٧– ٨.

(٢٣) د. عبدالعزيز سليمان نوار و د. عبدالمجيد نعيمي، هەمان سەرچاوەی پێشوو

(٢٤) علي حيدر سليمان، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٢١.

(٢٥) بڕوانە ئەم سەرچاوانە :

١– علي حيدر سليمان، هەمان سەرچاوە، ل٣٢١.

٢– موسوعة عالم التأريخ والحضارة، ل ١٥٥.

٣– د. عبدالعزيز سليمان نوار و د. عبدالمجيد نعيمي، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٣٠٠– ٣٠١.

ناوی تەواوی: (ئۆتۆڤۆن ئەدوارد لیۆپۆل بسمارك (Bismarck) لە ساڵی ١٨١٥ لە شونهازن لە
ـ یك بووە، گەورە سیاسی وكارسازێكی مەزن ودامەزرێنەری ئیمپراتۆریەتی ئەڵمانیایە، خوێندنی
ـ نكۆی لە گۆتنگن وبەرلین خوێندووە، بەشی یاسای تەواوكردووە. لە ١٨٥٩- ١٨٦٠ كرا بە باڵیۆز لە
سان بترسبرگ لە ١٨٦٢ باڵیۆزبووە لە پاریس. لە ١٨٦٢ ولیەمی یەكەم كردی بە ڕاوێژكار (سەرۆك
وەزیران). تەنیا شتێك باوەڕێ پێی هەبوو هێزبوو ئەویش زانی چۆنی بەكاری بهێنێ. لە ١٨٧١ كە
ئیمپراتۆریەتی ئەڵمانیای یەكگرتوو دامەزرا، بسمارك بە دامەزرێنەری بەهێزی دانراوە. ڕۆڵێكی
دیبلۆماسی كاریگەری لە ئەوروپا بینی، لە سەردەمیدا ئەڵمانیا بەهێز بوو، ئەڵمانیای كرد بە
دەسەڵاتدارترین وڵات لە هەموو ئەوروپا (١٨٧٠- ١٩١٤) سەردەمی بسمارك بە مردنی ولیەمی یەكەم
وهاتنە سەرتەختی ولیەمی دووەم كۆتایی هات ١٨٨٨، لە ١٨٩٠ وازی لە كار هێنا. لە ١٨٩٨ كۆچی
دوایی كرد، سەرچاوە: یاسین صابر صالح، ئینسكلۆپیدیای گشتی، دەزگای چاپ وپەخشی سەردەم،
سلێمانی، ٢٠٠٥، ل٢٣١.

(٢٧) د. عبدالعزیز سلیمان نوار و د. عبالمجید نعیمی، هەمان سەرچاوەی پێوو، ل٣٠٢.

(٢٨) كامەران محەمەد حاجی، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٢٦٧.

سەرچاوەكان :

سەرچاوەكان بە زمانی عەرەبی :

١- ج. جرانت وهارولد تمبرلي، تأريخ أوروبا في القرنين التاسع عشر والعشرين ١٧٨٩- ١٩٥٠، ترجمة بهاء فهمي، مؤسسة سجل العرب، القاهرة، مطابع دار الكتاب العربي بمصر.

٢- أورخان محمد علي، السلطان عبدالحميد الثاني، حياته وأحداث عصره، دار الأنبار، الرمادي.

٣- الانترنت، الموسوعة الحرة، المسألة الشرقية.

٤- د. عبدالعزيز سليمان نوار و د. عبدالمجيد نعيمي، التأريخ المعاصر أوروبا من الثورة الفرنسية اى الحرب العالمية الثانية، دار النهضة العربية، بيروت، لبنان.

٥- علي حيدر سليمان، تأريخ الحضارة الاوروبية الحديثة، دار واسط للدراسات و النشر والتوزيع، بغداد، ١٩٩٠.

٦- د. عبدالعزيز رمضان، تأريخ اوربا والعالم في العصر الحديث، الجزء الثاني، الهيئة المصرية العامة لكتاب.

٧- د. فرغلي علي تسن، تأريخ أوربا الحديث والمعاصر، الطبعة الأولى، دار الوفاء للطباعة والنشر، الاسكندرية، ٢٠٠٢.

٨- د. محمد محمد صالح، تأريخ أوربا الحديث، ١٨٧٠- ١٩١٤، مطبعة شفيق، بغداد، ١٩٦٨.

٩- هـ. أ. ل. فيشر، تأريخ أوربا في العصر الحديث، تعريب أحمد نجيب هاشم و وديع الضبع، دار المعارف بمصر، الطبعة السابعة، ١٩٧٦.

١٠- د. وهيب أبي فاضل، موسوعة عالم التأريخ و الحضارة، الجزء الرابع، العالم من مؤتمر فيينا حتى الحرب العالمية الأولى، طبع ونشر شركة نوبليس- بيروت، (ط/ الثالثة ٢٠٠٧).

سەرچاوەکان بە زمانی کوردی :

١١-د. کوس قەفتان، (بابان، سۆران، بۆتان)، چاپخانەی الحوادث، بەغدا، ١٩٨٥.

١٢-کامەران محەمەد حاجی، کوردستان لە بازنەی کێشەی ڕۆژهەڵاتیدا، لێکۆڵینەوەیەکی مێژووییە، چاپخانەی ڕۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٧.

١٣-مێژووی نوێ بۆ پۆلی پێنجەمی وێژەیی، دانانی لیژنەیەك لە وەزارەت پەروەردە، چاپخانەی یەرموك، بەغدا، ١٩٩٨.

چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی ئەوروپای سەدەكانی ناوەڕاست

ئامانج نازم بێجان

بەشی دووەم

تەوەرەی سێهەم :- ئاوڕدانەوەیەك لە مێژووی ئایینی مەسیحی وسەرەتای فراوان بوونی دەسەڵاتی :-

- پوختەیەك دەربارەی ئیمپراتۆری ڕۆمانی لە ڕۆژئاوادا:-

پێش ئەوەی ڕاستەوخۆ بچینە سەر باسكردنی مێژووی ئایینی مەسیحی وبڵاوبوونەوەی بە نێو خەڵك دا وسەرەتای وەرگرتنی دەسەڵاتی وچەند تیشكێك بخەینە سەری واباشە كەمێك لە سەر مێژووی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی لە ڕۆژئاوادا بوەستین ، چونكە جگە لەوەی كەوا جێگەی بایەخە لە مێژووی ئەوروپادا ، بەڵكو گرنگتریش لەوە ئەوەیە كەوا ئەگەر بێت و بمانەوێت لە هێڵە گشتیەكانی ئایینی نێوبراودا بگەین ، ئاوا دەبێت ئاوڕێكی زۆر خێرا لەو ماوەیەدا بدرێتەوە كەوا پێش بڵاوبوونەوەی ئایینی مەسیحی وسەرەتای وەرگرتنی دەسەڵاتی دا كەوتووە ، چونكە پەیوەستن بە یەكترەوەو پەیوەندییەكی توندوتۆڵیشیان بە یەكترەوە هەیە ، وەدەتوانین بڵێین مێژووی سەدەكانی ناوەڕاست لە ئەوروپادا ، دەرهاویشتەو دەرەنجامی مێژووی كۆن و ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی یە ، یاخود بە واتایەكی تر ئەو ماوەیەی كەوا پێش سەردەمی سەدەكانی ناوەڕاست كەوتووە ڕۆڵێكی باشی گێڕاوە بۆ هاتنە كایەی سەدەكانی ناوەڕاست، وەهەروەها تەواو كەری یەكترن بەڵام لە شوێن وكات و كاركردنی جیاوازدا،

چونکە هەروەکو دواتر بۆمان بەدیار دەکەوێت بەلاوازبوون ولە نێوچوونی دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەت ، تاکە هێزێك کە چاوی تێبڕیبێت وجێگەی بگرێتەوە کەنیسەی مەسیحی (کاتۆلیك)ە، کە بۆ ماوەی نزیکەی (دە) سەدە بەردەوام دەبێت . هەروەکو باس دەکرێت ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی لە سەدەی سێهەمی پێش زایینەوە دامەزراوە ، وەهەتا وەکو سەدەی پێنجەمی زایینی لە ئەورووپای ڕۆژئاوادا بەردەوام بووە [1] .

بە پێی ئەم مێژووە بێت ئەوا ئیمپراتۆریەتی نێو براو تەمەنی کورت نەبووە ، وەماوەکەشی تاڕادەیەکی باش پێش مێژووی سەدەکانی ناوەڕاست لە ئەورووپادا کەوتووە ، وەدیارە وەکو هەر ئیمپراتۆریەتێکی تر خاوەن داب ونەریت و زمان و ڕۆشنبیری ویاسا و ئاین و دەسەڵات ......هتد .تایبەتی خۆی بووە ، چ بۆ خۆی وەچ بۆ کۆمەڵگاکەی ، وەگومانیش لەوەدا نییە کەوا کۆمەڵێك کەسایەتی فەرمانڕەواییان کردووە لەم ماوەیەدا ، وە هەروەك پاشتریش بۆمان ڕوون دەبێتەوە ، ئیمپراتۆر ودەسەڵات وکۆمەڵگاش هەر لە سەرەتاوە هەتاوەکو کۆتایی پێهێنانی دا، لە سەر یەك هێڵ و ئاست نەڕۆیشتووە ، بەڵکو گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە لە هەموو بوارو لایەنەکانی دا.لە مێژووی ئیمپراتۆری ڕۆمانی دا سەردەمێك هەیە بە نێوی سەردەمی (ئاشتی ڕۆمانی) یەوە ،ئیمپراتۆر (أوغسطس أوکتافیوس) کەوا لە ماوەی سالآنی (٢٧)پ.زهەتاوەکو (١٤) ز فەرمانڕەوایی کردووە ، ویستوویەتی سەردەمێکی نوێ لە مێژوودا بکاتەوە ،وەبنەماکانی ئاشتی ڕۆمانی ئاشکرا کرد ،کە دەرفەتی بە هاوڵاتییان داوە کە بەدرێژایی سەدەی یەکەم و دووەم و زایینی دا، ژیانێکی هێمن بژێن و ئاشتی ویەکسانیشی بۆ دابین کردوون ، وەهەر لەو قۆناغەدا ئیمپراتۆریەت گەیشتۆتە ئەوپەڕی فراوانی [2] وە لە کۆتایی سەدەی یەکەم وسەرەتای سەدەی دووەمی زایینی دا ، گەیشتۆتە لووتکەی هێزو فراوان بوونی شتومەکەکانی ، وەهەر لەو سەردەمی

ـکۆمەندییەی دا، " ئەورووپای ڕۆژئاوا ، بەلقان ، ئاسیای بچووك ، وولاتی شام ، میسر ـیبیـ .تونس ، جەزائیر ، مەغریب "ی خستە پالْ خۆی ،وەهەندێ جاریش دەسەلاتی ـیـژ ـدەبوویەوە بۆ "ئێران – هیند – سودان –نەتەوە جەرمانییە ڕۆژهەلاتییە كانی ـیـ–باكووری دانوب"یشی دەگرتەوە(٣)، وەهەر لەو قۆناغەدا ئیمپراتۆریەت یەكێتی ـعیـری وڕۆشنبیری وئابوری و یاسایشی دەستەبەر كردووە (٤)، لەبەر ڕۆشنایی ئەو ـسانەی سەرەوەدا بۆمان بەدیاردەكەوێت كەوا سەدەی یەكەم و دووەمی زایینی بە ـشێوەیەكی گشتی ، سەردەمێكی لە بارو گونجاو بووە چ بۆ دەسەلات وفەرمانڕەوا وە چ ـبۆ كۆمەلگا ، چونكە لەو ماوەیەدا كۆمەلگا بە ئاشتی و هێمنی وخۆشگوزەرانی دەژیا ، وەهەر وەها دەسەلاتی سیاسی ئیمپراتۆریەتیش وێڕای ئەوەی كەوا كۆنترۆلی كاروباری ـزمیاری ناوەخۆیی كردووە ، بەلكو سیاسەتی فراوان خوازیشی هەبووە ، وەدەسەلاتەكەی پەلی هاویشتووە بۆ زۆر شوێن و جێگا ، وەبەمەش دەتوانین بلێین ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی لەو ماوەیەدا هەروا بە نێو ئیمپراتۆریەت نەبووە، بەلكو بە كردار وئەزموون ئەمەی سەلماندووە، جا بۆیە زێدەڕەوی ناكەین ئەگەر بلێین لە ماوەی نێوبراوودا ئیمپراتۆری ڕۆمانی ئیپراتۆرییەتێكی گەورەی جیهانی بووە، وەلەپاش ئەم ماوەیە شدا ئیمپرتۆریەت پێ دەنێتە سەردەم وقۆناغێكی تری مێژووییەوە، كە جودایە لەو ماوەیەی پێشوو، وە زیاتر سەدەی سێهەمی زایینی دەگرێتەوە، هەروەكو لەسەرچاوەكان دا هاتووە لە سەدەی سێهەمی زایینی دا، ئەم ئیمپراتۆریەتە پێ دەنێتە قۆناغی هەرەس هێنان و هەلوەشاندنەوە(٥)، چونكە لەم سەدەیەدا ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی تووشی قەیران دەبێت، وەلە لایەن مێژوو نووسانەوە بە قەیرانی سەدەی سێهەم ناودەبرا (٦) دیارە ئەمەش هۆكارو ودیاردەو پالنەری تایبەتی خۆی هەیە بۆ ئەوەی ئەم سەردەمە بۆ ئیمپراتۆریەت بخولقێنێت.

بۆ نموونە لە سەردەمی ئیمپراتۆر (کاراکلا) (٢١١-٢١٧ز) دا ، دەستپێشخەری قەیرانی ئابووری دەرکەوت[٧] ، وەشەڕی ناوخۆیی زۆر بوویەوە[٨] ، کەوا ئەمەش زیاتر یەکێتی ئیمپراتۆری لەت لەت کرد ، وەهەر لە سەدەی سێهەمی زایینی دا چەندین ڕاپەڕین لە ویلایە جیاجیاکانی ئیمپراتۆردا بڵاو بوویەوە[٩]، وەهەروەها پشێوی ڕامیاری و سەربازیش لە نێوان ساڵانی (٢٣٥-٢٨٤ز)دا هەبوو ، وەبوونی داڕوخانی ئابوریش بە هەمان شێوە هەبووە ئەمە وێڕای ئەوەی لە هەمان سەدەدا بوو کە مەسیحیەکان لە چوار چێوەیەکی فراوان دا بڵاو بوونەوە لە ویلایەتەکانی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی ، وەلەو لاشەوە مەترسییە دەرەکییەکان لە ئارادا بوو، کەمەترسیترین دوژمنی ئیمپراتۆریەت ،(فارس) و (بەربەرە جەرمانییەکان) بوون[١٠] ، وە بەلای هەندێك لە نووسەرانەوە ، سەدەی سێهەم بە سنوورێکی جیاکەرەوە دادەنرێت لە مێژووی ئابووری جیهانی کۆندا[١١] ، جگە لەم فاکتەرو دیاردانە ڕەنگە هۆکاری تریش هەبن کەوا پاڵیان بە ئیمپراتۆریەتەوە ناوە هەتاوەکو بگاتە ئەم قۆناغە .

لەمیانەی ئەم باسەدا بۆمان ڕوون دەبێتەوە کەوا ئیمپراتۆریەت لەم ماوەیەدا کەوتۆتە بارودۆخێکی زۆر خراپ وئاڵۆزەوە ، چ لە ئاستی ناوخۆو چ لە ئاستی دەرەکی دا، چونکە لە زۆر لایەنەوە درزی تێکەوتبوو ڕەنگە لە ڕاستی دوور نەکەوینەوە ئەگەر لێرەدا سێ خاڵی گرنگ دیاری بکەین بۆ ئەو دۆخەی کە ئیمپراتۆریەتی تێیکەوتبوو ، لەوانەش بڵاوبونەوەی مەسیحیەت کەوا دواتر دەنگۆیەکی زۆری لیکەوتەوە لە نێو کۆمەڵگادا و بووە جێی مەترسیش بۆسەر دەسەڵات ، جا لێرەوە چەوساندنەوەی ئایینی دەستی پێکرد و بە زیانی ئیمپراتۆریەتیش کۆتایی هات ، وەهەروەها خراپی باری ژیان و گوزەرانی خەڵکیش کە گەشەی سەندبوو یاخود دەتوانین بڵێین ئابووری لەو ماوەیەدا لە داڕووخاندا بوو ، بێگومان ئەمەش کاریگەری و ڕەنگدانەوەی خۆی دەبێت لەم

قەیرانەدا ، ئەمە وێڕای مەترسی دەرەکی کەوەکو خاڵێکی زۆر گرنگ ڕۆڵی هەبووە بۆ بڕسی ئەو قەیرانە ، چونکە چاویان بڕیبووە دەسەڵاتە فراوانەکەی ئیمپراتۆریەت بە تایبەتی بەربەرییەکان ، ئەم سێ هۆکارو دیاردەیە ئێمە وای دەبینین کەوا ڕۆڵێکی گرنگیان گێڕاوە لە پەکخستنی ئیمپراتۆریەت بەڵام ئەگەر لە گۆشە نیگایەکی تریش بڕوانینە مەسەلەکە ئەوە زیاتر بۆمان ڕوون و ئاشکرا دەبێت ئەگەر چاوێك بە لاپەڕەکانی مێژوودا بخشێنین دەبینین تەواوی ئیمپراتۆریەتەکان و سەرکردەکان وەهەر شێوەیەکی تری دەسەڵات و فەرمانڕەوایی ، بە چەند قۆناغێکدا تێپەڕیوون ، دەشێ لە سەرەتادا دەسەڵات لە هەوڵ و تەقەلای ئەوەدا بێت کەوا چۆن کۆمەڵگە بەلای خۆیدا ڕابکێشێت و پشتگیری لێ بکەن ،وەبۆ خۆیشی سەرقاڵی ئەوە بێت ئاخۆ چۆن ڕەزامەندی کۆمەڵگاکەی بە دەست بهێنێت وچۆن دەسەڵاتی جێگر بکات ؟وەلەپاش ئەمەش دا ئەگەر سەکەوت دەگاتە قۆناغی گەشەکردن و فراوان خوازی ، هەروەکو چۆن بینیمان کەوا ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی ماوەیەك لە تەمەنی دا بە فراوان خوازی وشکۆمەندی بردە سەر، جا ئەمەشیان بە پێی ئەو هێزو توانایە دەبێت کە تێیدا بە دیدەکرێت ، وەدواقۆناغ و سەردەمیش کە مەرجە یاخود دەتوانین بڵێین خۆ دەربازکردن تیایدا زۆر دەگمەنە ئەگەر مەحاڵ نەبێت لەوانەیە لە هەندێك شوێن و کاتی جیاوازدا ئەم قۆناغە یان قۆناغەکانی تر بگۆڕدرێت ، یاخود تێڕوانینی دەسەڵاتەکان جیاواز بێت دەربارەی ، بەڵام دەبێت لە یادمان نەچێت هەموو دەسەڵاتێك دەبێت قۆناغی هەرەس هێنان ببینێ ، هەروەکو چۆن ئێستا ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی لە سەدەی سێهەمدا لەم قۆناغەدا دەژێت ، ئاوەها دەبێت هەموو فەرمان ڕەواکان بەم قۆناغەدا تێپەڕن ، ڕەنگە لەم ماوەیەدا هەندێك کەس بیر لە دەرباز بوون بکەنەوە بۆ پاراستنی ماوەی درێژی دەسەڵاتیان !.

ئەوەتا هەندێك لە ئەباتیرەكان هەوڵی ئەوەیان داوە كەوا ئیمپراتۆریەت لەم قەیرانەدا ڕزگار بكەن ، وەبەتایبەتی (دقلدیانوس) (٢٨٤-٣٠٥)ز ، وئیمپراتۆر (قوستەنتینی گەورە) (٣٠٥-٣٣٧ز) ، كە هەستاوون بە چەند چاكسازییەك وەئامانج تێیدا ئەوە بووە ، ئیمپراتۆریەت لە ڕووی ئابووری و ئیداری و سەربازییەوە بە هێز بكات [١٢] ، ئەوەی یەكەمیان گرنگی خۆی ڕووبەڕووی بە هێز كردنی دەسەڵاتی ناوەندی دەكردەوە ، لە میانەی بە هێز كردنی هێزی ئیمپراتۆرو دیاری كردنی سیستەمی سوپا و ڕێكخستنی دەزگای حوكومی، ئەمەش بە هاوكاری وەزیرەكەی خۆی بووە بە نێوی (أرسطو بولوس) ،وەهەروەها دقلدیانوس ودارودەستەكەی ڕووبەڕووی كێشە ئابوورییەكان بوونەوە ، وەلە جێگەی یاسای خستنە ڕوو داواكردن ، سیستەمی ئابوری دانا كە دەوڵەت زاڵ دەبێت بە سەریدا ، وەبۆ ئەوەی لە بێ بازاڕیش بباتەوە ، وەهەروەها هەڵگیرسانی ڕاپەڕینەكانیشی قەدەغە كرد ، وەهەر لەم سۆنگەیەوە نابێت نێوی ئیمپراتۆر (أولیان)یشمان لە یاد بچێت ، چونكە بەڵگەنامە هاوچەرخەكان نازناوی ((تازە گەری ئیمپراتۆریەت)) یان لێ ناوە [١٣] ، وەلەو لاشەوە قوستەنتین بە كردار بنەمای حوكمی بۆماوەیی داخل كرد ئەمەش جیاوازییەكی نێوەڕۆكی یە لەگەڵ نەریت و باوەكانی ڕۆمانی دا وە بەپێی مەرسوومی میلانۆی بە ناوبانگساڵی (٣١٣) ز دوای ئەوەی بە فەرمی دانی بە ئایینی مەسیحی ناوە پشتگیریشی لێیان كرد [١٤] وەپایتەختی گواستەوە بۆ قوستەنتینیە وە بە نێوی (ڕۆمای نوێ) ناو دەبرا [١٥] ، ئەم چاكسازییانە وای نەكرد كە ئیمپراتۆریەت لەم قەیرانە ڕزگار بكات ، بەڵكو لە كۆتایی سەدەی چوارەمدا زیاتر لە جاران قوڵبوویەوە، چونكە لە كۆتایی سەدەی نێوبراودا بە تایبەتی سەدەی پێنجەمدا بەربەرییەكان لە ئیمپراتۆریەتدا پەرت وبڵاوبوونەوەو وە زاڵ بوون بە سەر زەویەكانیدا و تێیدا جێگر بوون وەئەم كارەش نزیكەی یەك سەدەی بە تەواوەتی

خایاند، وەئەم سەردەمە بە سەردەمی کۆچی گەورەی نەتەوەکان ناو دەبرێت، جێی ئاماژەیە کە هاتنی (غوتەکان) سەرەتای ئەم کۆچانە بوو [16]، کەواتە ئیمپراتۆریەت لە سەدەی چوارەمدا پێی نایە قۆناغێکی رونی تەفروتونا بوونەوە [17]، وەلە سەدەی پێنجەمدا رۆما رووخا ، وەئیمپراتۆریەتی رۆمانیش لە گەڵیدا بەدەستی بەربەرییە جەرمانییەکان دەروخێت ، وە لەزەوییەکانی ئیمپراتۆریەتدا مەمالیکە بەربەرییە نوێیەکان پێك دەهاتن، وەکو مەملەکەی (فرنجە) لە فەرەنسا و(قوتە رۆژئاواییەکان) لە ئیسپانیاو (قوتە رۆژهەڵاتیەکان) لە ئیتالیا و (وەندال) لە باکوری ئەفریقیادا [18]، وە بەرجەندییەکان لە بەرزاییەکانی دۆڵی رووباری (الرون) [19]، ومەملەکەی (السیوفی) لە پورتوگال وباکووری ئیسپانیادا ، ئەمە وێرای چەند مەمالیکێکی تر کەوا گرنگی کەمترە [20]، ئەوەی تێبینی دەکرێت لێرەدا ئەم هەرەس هێنانەبە ماوەیەکی کورت نەبووە ، یاخود راستەوخۆ تەواوی مێژووی ئیمپراتۆریەتی رۆمانی لە رۆژئاوادا بە یەکجار گۆرابێ، بەڵکو هۆکارو دیاردەو کارەسات و قەیران و گۆرانکارییەکانی ئیمپراتۆریەت ماوەیەکی زۆری خایاندووە ، وەهەموو لایەن و بوارەکانی پێکەوە رۆڵیان هەبووە بۆ نەمان و لە نێو چوونی ئیمپراتۆریەت، وەدەبێت بزانین بەر پرسیارێتی ئەم رووداوە ، دەکەوێتە ئەستۆی کۆمەڵگاو دەسەڵاتی ئیمپراتۆر ، وە ریشەکەشی دەگەرێتەوە بۆ سەردەمی پێش داروخان ، ئەمە وێرای ئەوەی کەوا هەرەسهێنان لە تەواوی شوێن و کاتەکاندا هەبووە و بابەتێکی حەتمی بووە ، ئەگەر لێرەدا ووتەیەکی (شپنگلەر) فەیلەسووفی ئەڵمانی بە نموونە بهێنینەوە وەزیاتر مەبەستەکەمان بۆ روون و ئاشکرا دەبێت . شپنگلەر لای وایە ((هەموو شارستانیەتێك تواناکانی نوێیە لە گوزارشت کردنیدا بۆ خوود، ئەو توانایانەش کە دەست پێدەکات و پێدەگات و پاشان هەڵدەوەشێتەوە ، پاش ئەمە هەرگیز ناگەرێتەوە)) [21]، لەمەوە دەگەینە ئەو راستییەی کەوا کاتێك

شارستانیەت یاخود دەتوانین بڵێین دەسەڵات ، بگاتە قۆناغی هەرەس و داڕوخانی ناکرێت و ناشگەڕێتەوە بۆ دۆخی جارانی کە بریتیە لە دروست بوون و پێگەیشتن و فراوان بوون .

شایەنی باسە چەندین بیروبۆچوونی جیاواز هەیە لە مەڕ هۆکارو ماوەی داڕوخانی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی لە ڕۆژئاوادا لێرەدا تەنها نێوی چەند فەیلەسوف و بیرمەندو نووسەرێك دەهێنین لە گەڵ ئەو پەرتووکەی کەوا ڕاوبۆچوونی خۆی تێیدا خستۆتە ڕوو دەربارەی هۆکارەکانی ڕووخانی ئیمپراتۆریەت بو نمونە بیردۆزەکەی (القدیس أوغسطین) (٣٥٤-٤٣٠ز) پەرتوکەکەی بە نێوی (شاری خودا) وەیە ، وەمێژوو نووسی ئینگلیزی (ادوار جیبون) (١٧٣٧-١٧٩٢ز) کە کتێبەکەی ناوی (اضمحلال الإمبراطوریة الرومانیة وسقوطها) ، وەهەروەها بیردۆزەی مێژوو نووسی بە ڕەچەڵەك ڕووسی ((ڕستوفیتزف)) (١٨٧٠-١٩٥٢ز) لە پەرتووکەکەیدا بە نێوی (التاریخ الاقتصادي والاجتماعي للأمبراطوریة الرومانیة)[٢٢]، ڕاو بۆچونی خۆی خستۆتە ڕوو، وە هەروەها مێژوو نووس (زوزیموس)ی بتپەرستیش، ڕاوبۆچونی خۆی دەربارەی ئیمپراتۆری ڕۆمانی و ڕووخانی لە کتێبی (مێژووی نوێ)دا خستۆتە ڕوو[٢٣] ئەمە جیا لەوەی کەوا هەندێکی تر لە گەڵ بیردۆزی بایۆلۆژیدان ، وەهەندێکی تریش لە لێکۆڵەرەوان هەوڵیان داوە ڕاڤەی ئابووری بدۆزنەوە بۆ مەسەلەی ڕووخانی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی[٢٤].

هەروەها ڕاوبۆچوونی دیکەش هەیە کە دنیەوین، لەوانەش (أمیانوس مارسیلینوس) کەوا لە ساڵی(٣٣٠ز) لە (أنطاکیا) لە دایك بووە[٢٥]، ئەمانەو چەندین هۆکاری تر هەبووە، بۆ نمونە هەروەکو باس دەکرێت لاوازی دەسەڵاتی ناوەندیش ڕۆڵی هەبووە لەم بارەوە[٢٦]، ئەمە جگە لەوەی کەوا کەسایەتی تریش هەن کە قسەو باسیان لەمەڕ ئەم پرسە کردووە وەبە درێژی لەسەری دواوون[٢٧]، وەدتوانین بڵێین هەر

هەموویان جێگەی بایەخ و گرنگی پێدانن ، هەرچەندە هەریەکێکیان لە گۆشەیگایەکەوە تەماشای بابەتەکە دەکات، هەندێکیشیان لە یەکترەوە نزیکن، لەمەشەوە ئەوەمان بۆ ساخ دەبێتەوە کەوا ڕووخانی ئیمپراتۆریەت لە ڕۆژئاوادا ، هۆکارێکی زۆری لە پشتەوە بووە وەهەر هەمووشیان ڕۆڵیان گێڕاوە تیایدا وەهەرگیز ناکرێت تاکە هۆکارێك بکەین بە پێوەر بۆ ئەو مەبەستە ، یاخود بیردۆزە و ڕاوبۆچوونی فەیلەسوفێك یاخود بیرمەندێك بە هەند وەربگیرێت ، ئەمە لە کاتێکدا کەوا ناشتوانرێت بۆدەستنیشان کردنی ماوەی ڕووخانی ئیمپراتۆریەت ساڵێك یاخود ماوەیەکی کورت دەستنیشان بکرێت بەڵکو دەبێت لە گەڵ ئەوەدا هاوڕا بین کەوا ماوەیەکی دورو درێژ دەستنیشان دەکات لەمبارەیەوە، چونکە دەمێکە ئیمپراتۆریەت بەرەو پیر بوون و نەخۆشی بوون و خۆرئاوابوون دەچێت ، تا دواجار لە کۆتایی سەدەی پێنجەمدا کۆتایی پێهات ،وەلە پاش ساڵی ٤٧٦ز ڕۆژئاوا بەبێ ئیمپراتۆریەت مایەوە هەتاوەکو ساڵی ٨٠٠ز ، ئەوەبوو لەم ساڵەدا (توج شارلمان) بووبە ئیمپراتۆر لەسەر ڕۆژئاوادا ، وەهەروەها ئیمپراتۆریەیشی زیندووکردەوە لە ژێر ناوی ((ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی پیرۆز)) [٢٨].

هەندێك لە مێژوو نووسان لەگەڵ ئەو بۆچوونەدان کەدەڵێت ئەم ئیمپراتۆرە لە ساڵی(٩٦٢ ز) دا دروست بووە بەڵام مێژوو نووس(bryce) وای دەبینێت ئەم ئیمپراتۆریەتە تەنها درێژکەرەوەی (ئیمپراتۆریەتی کارولینجیی) یە کەمەبەست تێیدا زیندوکردنەوەی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی یە لە ڕۆژئاوادا بۆ ڕەچاو کردنی ئاینی و سیاسی بووە وەمێژووی(٩٦٢) ز جگە لە ئاماژە کردن بێت بۆ گواستنەوەی تاجی ئیمپراتۆریەت بە شێوەیەکی کۆتایی لەبەشی ڕۆژئاوا بۆ بەشی ڕۆژهەڵات لە ئیمپراتۆریەتی کارولینجیی دا هیچی تر نییە[٢٩]، شایەنی باسە لە سەدەی حەوت و هەشتی زایینی دا ، موسڵمانەکان هەستان بە فەتح کردنی زەویەکانی ڕۆمانی ، وەلە سەدەی نۆو دەشدا ،

کشانەوەی چەند نەتەوەیەك بوو لە باکوریەکان ، لە (سوید –نەرویج –دانیمارك) وچەند نەتەوەیەکی ترلە مەجەڕدا لەوماوەیەدا هێمنییەکی درێژخایەن نەبووە ، وەلە دیاردەکانی دا دوو دڵی وشپرزەیی بووە ، ئەمە وێڕای نەبوونی یاخود دەستکورتی بۆ حوکمەتێکی باش بە شێوەیەکی گشتی [٣٠]، بەڵام لە سەرەتای سەدەی یازدەدا ، کۆمەڵگا لە ڕۆژئاوای ئەوروپادا جێگیربوونێکی ڕێژەیی ڕایدەبوارد ، وەژیانیش زیاتر ئاسایش و ئاشتی هەبووە ، وەناڵێین ئاسایش بوونێکی ڕەها ، بەڵکو زیاتر بووە لەو ماوەیەی پاش سەدەی دوەمی زاینیدا ، وەلە ئەنجامی ئەم ئاسایشە ڕێژەییەدا ، ڕاپەڕینێ دەرکەوت لە ئەوروپادا ، کەبە ڕاپەڕینی سەدەی دوازدەی زایینی دەناسرێ ، بەڵام سەرەتای سەدەی چواردە قۆناغی تەفروتونابوونی شارستانییەتی ئەوروپای ناوەڕاستە ، وەبە تێپەڕبوونی سەدەی چواردەو پازدەی زایینی هزرەکانی ناوەڕاست لە دەوڵەتانی ئەوروپادا نەدەمان ، وەئەزموونە نوێیەکان جێگەیان دەگرتەوە ، وەلە تایبەتمەندییەکانی ئەم ماوەیەش ئەوە بوو تێڕوانین گۆڕا بۆ سیستەمی پاشایەتی [٣١]، وەهەروەها زمانی لاتینی لە سەدەکانی ناوەڕاست دا کە زمانی زانست و نووسین بووە ، بەڵام دوای ئەمە بە کارهێنانی ئەم زمانە هێدی هێدی لاواز بوویەوە [٣٢]، ئەوەتا (دانتی) بە ئیتاڵی دەنووسیێ و شاعیری فەڕەنسی گەورە (فرسنوأفییون) (١٤٣١–١٤٦٣)ز شیعرەکانی بە زمانی فەڕەنسی دەنووسی وەهەروەها(تشوسر) (١٣٤٠–١٤١٣)زبە ئینگلیزی دەنووسێت ،وەهەروەها هێرشی خاچ هەڵگرەکانیش مۆرکێکی نوێی وەرگرت ، لە دیاردەکانی گۆڕانی سەرەکی ،ئەوەبوو کەوا کەنیسە تووشی دابەش کردن بوو[٣٣] .

ب/ دەرکەوتنی ئاینی مەسیحی و بڵاوبوونەوەی بە نێو کۆمەڵگادا :–

بۆ تیشك خستنە سەر مێژووی ئەوروپای لە سەدەکانی ناوەڕاستدا ، زۆر گرنگە چاوێك بە ژیانی(مەسیح د.خ) وەخودی ئایینەکەو بڵاوبوونەوەیدا بخشێنین ، چونکی

ـیی مەسیحی گەورەترین و بەرچاوترین ڕۆڵـی هـەبووە لـەو ماوەیـەدا ، و زیادەڕەوی ـیە ئەگەر بڵێین مێژووی سەدەکانی ناوەڕاست لە ئـەورووپادا ، بـریتی بـووە لـە مامەڵـە کردنی مرۆڤ لە گەڵ ئایینی نێـو براواد وەبـە تایبـەتی پیـاوان و هـەڵگرانی پـەیامی ئـەم ـیینـە ، جـا لێـرەدا جێـی خۆیـەتی کـەوا کـەمێك لـە سـەر ژیـان و ئـایینی مەسـیحی و ـاوبوونەوەی بووەستین ، چـونکە وەکـو کۆڵەکـە و سەرچـاوە و کەرەستـەیەکی خـاو بووە بۆ ئەم مێژووەی کەوا نزیکە ی هەزار ساڵی خایاندووە .

١-کورتاەیەك لە ژیانی یەسووع :-

(ئەو کات لە بیت لحم) ی جولەکەدا منداڵێك لە دایك دەبێت بە نێـوی عیـسا یـاخود مەسیح) ، وە(متی لوقا)ش هەر ناوی ئەو شوێنە دەهێنن بەڵام (مرقس) باسی بیت لحم ناکات[٣٥] ، وەسەبارەت بە ماوەو کاتی لە دایك بوون و ژیانی و نەمانی لە دونیادا گەلێك ڕاوبۆچوونی جیاجیا هەیە بۆ نموونە هەندێك لایان وایە کەوا مەسیح لە ساڵی (٦) یـاخود (٥) پ .ز لە (بیت لحم) لە داپك بووە[٣٦] ، وەلە هەندێك شوێنیشدا (١/١/١...) ز کـراوە بە ڕۆژی لە دایك بوونی [٣٧]، وەمتی و لوقاش لایان وایـە کـەوا مەسـیح لـەو ڕۆژانـەدا لـە دایـك بـووە کـەوا هێـرۆدس پادشـا بـووە بـە سـەر وڵـاتی یـەهودا[٣٨] ، وەلـە هەنـدێ سەرچاوەی تریش دا واباس کراوە کەوا لە سەردەمی ئیمپراتۆر (أغسطس) لە (٢٧) پ.ز بۆ (١٤)ز لە دایك بووە[٣٩]، بەڵام سەرچاوە مەسیحیەکان ئاماژەیان بـەوە کـردووە کـەوا پێغەمبـەری ئـایینی مەسـیحی لـە سـەرەتای سـاڵی(١) ڕۆژمێـری زایـینی دا لـە دایـك بـووە[٤٠]،وەتێبـینی دەکـەین کـەوا لـە پەرتووکـە مێژووییەکـەی (وول دیورانـت) دا ، بـۆ دەست نیشان کردنی ماوەی ژیانی مەسیح لەم دونیایـەدا ، سـاڵانی (٤) پ.ز بـۆ (٣٠) ز دیاری کراوە[٤١]، بەهەر حاڵ ئەم کەسایەتییە بەسادەیی لە خێزانێکی ئەوپەڕی هەژار لە دایك بووە[٤٢]، وەهەر وەکو دەیگێڕنەوە لە منداڵیەوە پەیڕەوی جولەکەیەتی وەك هەموو

جولەیەك پێی ڕاگەیاندراوە ، وەباوەڕیشی بەوە هەبوەوە کە دەڵێن (خودایەکی تاك و تەنیاو نەبینراو هەیە) ، بەڵام یەسووع ئەوەی نەسەلماند کە ئەم خودایە هەر خودای جولەکە بێت ، گوایە وەك خۆیان دەڵێن ئەم کارەی بووە بناغەی شۆڕشی مەسیحێتی، وەئەمە یەکەم هۆ بوو کە جولەکەکان ڕقی لێ هەڵبگرن [٤٣]، سەبارەت بە لە دایك بوونی عیسا دیارو ئاشکرایە کەوا ڕاوبۆچوونێکی زۆر لە ئارادایە ئەگەر سەرنج بدەین هۆکارەکەی زیاتر دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کەوا هەر لەو کاتەی لە دایك بووە بە شێوەیەکی سەر سوڕهێنەر هاتە دونیاوە ، وەژیان و هەڵسوکەوتیشی لە نێو کۆمەڵگاکەیدا ڕەنگدانەوەی زۆری هەبووە ، وەدەربارەی کۆتایی ژیانیشی دیسان ڕاوبۆچوونێکی زۆر و جودا جودا هەیە ، کەوا بە چ شێوەیەك وەچۆن چۆنی کۆتایی بە ژیانی ئەم دونیایەی هات ؟! دەتوانین بلێین هەر بەسەر سامیشەوە ئەم کەسایەتییە دونیای بە جێ هێشت ، وێڕای هەموو ئەمانەش وای دەبینین کەوا یەسوع لە ساڵێکدا لە دایك بووە کەوا پێش زاین بووە ، چونکە لە گەڵ هاتن و دەرکەوتنی لە ژیاندا ، ئیدی مێژووی زایینی هاتە کایەوە ، دەبێ ئەوەش بزانین خۆ ئەم کردارە هەروا بە ساناییی نەکراوە و لە گەڵ ئەمەش دەکرێ بلێین هۆیەکی تریش هەبووە بوچ نەزانینی ڕاست و دروستی ماوەی لە دایك بوونی نێو براودا ، ئەویش ئەوەیە ڕەنگ بێ لەو سەردەم و قۆناغە مێژوویەدا کۆمەڵگا بە گشتی هێندە هۆشیاری و ڕۆشنبیریان بەرزنەبووبێت بۆ ئەم جۆرە بابەتانە ، وەبەهایەکی ئەوتۆی نەبووە لەلایان دا ، وەلەوانەشە هەتاوەکو بە تەواوی دەرنەکەوت و ئاماژەکانی پێغەمبەرایەتی تێدا بە دیار نەکەوت نەبووە تە جێی بایەخ و گرنگی پێدان هەر لەبەر ئەمەشە کەوا ئەو مشت و مڕەی لەسەرە ، لای هەمووان ئاشکرایە کەوا مەسیح پەیامبەرێك بووەوەهەڵگری یەکێك لەو سێ ئایینە گەورەیەی جیهانە ، وەپەرتووکەکەشی بە (الإنجیل) واتە مزگێنی ناسراو ، لە چوار

ـەش پێك دێت(مەتی —مەرقۆس— لۆقا —یۆحەننا) ، وەلەماوەی تەمـەنی کـورتی دا کـە
ـزیکەی (٣٣) ساڵ دەبـوو ، تـوانی ڕۆڵێکـی بـاش بگێڕێـت لـە گـۆڕانی کۆمەڵگاکـەی بـە
ئاراستەیەکی باشتردا ، وەئەوەی زیاتر مێژووی بە ئاقارێکی تـردا بـرد ، لـە ڕاسـتیدا لـە
پاش مردنی دابوو .

٢- بڵاوبوونەوەی ئایینی مەسیحیەت :-

سەرچاوەکان ئاماژە بەوە دەکەن کەوا مەسیح لـە تەمـەنی (٣٠) یـان (٣٣) سـاڵیدا دەستی کـردووە بـە بڵاوکردنـەوەی پـەیڕەوەکانی دا [٤٤] وەلـەنیوەی یەکـەمی سـەدەی یەکەمی زایینیدا لە ویلایەتە ڕۆژهەڵاتیەکان ی ئیمپراتۆری ڕۆمانی دا ئایینی مەسیحی لـە سەر دەستی مەسیحدا دەرکەوت وپاشان لەسەر دەستی (سانت — پۆل) دا ئەم ئایینـە لە قاڵبی ئایینی یە هوودی چووە دەرو بوو بو ئـایینێکی جیهـانی و گشتگیر ، وەبـەرەو ناوچـە ڕۆژئاوایەکانیـشدا تەشـەنەی کـرد[٤٥]، ئەمـە وێـڕای ئـەوەی کـەوا (پـۆڵس) و (پەترووس) یش وەکودوو قوتابی دیارو بەتوانا ڕۆڵی گرنگیان گێـڕاوە لـە بڵاوکردنـەوەی ئەو ئایینەدا ، وەناویشیان کەوتۆتە نێو لاپەڕەکانی مێژووی ئایینی مەسیحیەوە ئـەوەی یەکەمیان هەروەکو باس دەکرێت ، کەوا لە هەموو قوتابیەکانی تری مەسیح تێگەیـشتوو تر بووە لە کاروباری لاهوتی دا ، وەدواتـر بـووە بـە فەیلەسـووفی مەسـیحی ، وەئـەوەی دووەمیشیان لە قوتابیەکانی تر زیاتر بە پەرۆش وهەڵپە بووە ، وەکـو مێـژووی کەنیـسە دەڵێت ((کلیلی بەهەشت و ئاسمان) یشی وەرگرتووە [٤٦] بێگومان ئەم جـۆرە کردارانـە وەدەرکەوتنی ئایدیاو ئایینێکی وەهـا ، دەبێتـە جێگـەی گومـان و پرسـیارو مەترسـی و باس و خواس لە لای دەسەڵات ، وەفەرمان ڕەواکـانیش ترسـیان لێدەنیـشێت وزۆر جـار پەنا دەبەنە بەر بەکارهێنانی هێزو دژایەتی کردن ولە نێو بردن ، چونکە هاتنی ئایینێکی وەها کەوا ڕۆژ لە دوای ڕۆژ بانگەشە کەرانی زۆرتر دەبێت و خەڵکانێکی یـەکجار زۆر بـۆ

باوەشی خۆی ببات ، بێگومان لێرەوە دەسەڵات پەسەندی ناکات و بەکارێکی زۆر ئاڵۆز دێتە پێش چاوی ،بە تایبەتی لە سەرەتا . ئەوەتا لە ساڵی (٦٨)ز لە دوای گەڕان بە بڵاوکردنەوەی ئایینی مەسیحی و بەربەرەکانی کردنیان لە لایەن ئایینی جولەکەدا، ئیمپراتۆر(هیرۆن) هەریەك لە (پەتروس) و(پۆلس) ی دەستگیرکرد و هەردووکیان ی سەربڕی [٤٧] ، ئەوەی تێبینی دەکرێت نەك هەر ئایینی مەسیحی ،بەڵکو تەواوی ئایین و ئایدیاکان لە سەرەتاوە کە دەردەکەوێت جگە لەوەی دەبێتە جێی پرسیارو ترس و سەر سوڕمان چ لە لای کۆمەڵگا وە چ لە لایەن دەسەڵات ، بەڵکو لە گەڵ ئەمەشدا تووشی ئەشکەنجەو ئازارو مردنیش دەبێتەوە، بۆ نموونە لە سەردەمی ئیمپراتۆر (دوکلیاس) (٣٠٥-٣٨٤) ز دا توندوتیژی گەیشتۆتە لوتکە بۆیە بەلای مەسیحیەکانەوە سەردەمی ئەم ئیمپراتۆرە بە سەردەمی شەهیدان ناسراوە [٤٨]، وەلە سەردەمی ئەم ئەباتیرانەشدا بە هەمان شێوە مەسیحیەکان تووشی چەوساندنەوە بوونە ، لەوانە (سبتیمیوس) ، (سیفیروس) (١٩٣-٢١١)ز (دیکیوس)(٢٤٩-٢٥١) ز، (دقلدیانوس) (٢٨٤-٣٠٥) ز[٤٩] ، وەدەبێت لە یادشمان نەچێت مرۆڤ بەدرێژایی مێژوو ئایینی لازۆر پیرۆز و خۆشەویست بووە ڕاستە لە زۆر کات و شوێندا تووشی بەربەرێکانێ هاتووە لە گەڵ دەسەڵات یاخود کۆمەڵگا ، بەڵام دواجار بە شێوەیەك لە شێوەکان نەك هەر گەر م وگوڕی کەم نەکردۆتەوە ، بەڵکو زۆر جار ئەو دژایەتی کردنە بۆتە مایەی خوێنگەرمی زیاتر وەمێژووی ئایینی مەسیحی و ئایینی ئیسلامیش وەکو دوو نموونەی زەق گەواهی ئەم ڕاستیەمان بۆ بە دیار دەخات .

٣- هۆکارەکانی بڵاوبوونەوەی ئایینی مەسیحی :-

لە ڕاستییدا بڵاوبوونەوەی ئەم ئایینە فاکتەری زۆری لە پشتەوە بووە ، وەدەبێت بزانین ئایینی مەسیحی هەر لە نێو ئیمپراتۆری ڕۆمانی وئایینی جولەکەدا دەرکەوت .چونکە

-ەرکەوتنی ئایینی ناوبراو لە گرنگترین پێشکەوتنەکانی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی بوو، کەبەخۆیەوە دیبووی ، وەئەم ئایینە لە (زەوی پیرۆز) دەرکەوت کە بەشێك بووە لە -یمپراتۆریەت [٥٠] کەواتا ڕیشەی دەرکەوتن و دواتر بڵاوبوونەوەی بە نێو گۆمەڵگادا ، لە -ێو ئیمپراتۆر ی ڕۆمانی و ئایینی جولەکە زیاتر بە دیار کەوتووە ، وەئەو ڕاوبۆچوونەش کە دەیان خەینە ڕوو ، هەندێکیان لە چوار چێوەی ئایینین و وەهەندێکی تریشیان -یوین ،بۆنموونە بە لای هەندێ کەسەوە کەوا بڵاوبوونەوەی ئەم ئایینە ئەوەیە کەوا ویستی خوداوەندی لە سەر بوو [٥١]، وەهەروەها فراوان بوونی ئیمپراتۆریەت و پەیوەندی کردنی بە بەشە جیاجیاکانیدا ، بە هاتووچۆی نوێ و بازرگانی چالاك [٥٢]، هۆکارێکی تر بوو ، وەهەروەها بە کار هێنانی زمانی لاتینی [٥٣] ،ویۆنانی کە سەروەر بوونە لە هەردوو بەشەکەیدا ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا [٥٤] ، وەزمانی یۆنانی زمانی تێگەیشتنی بازرگانی بووە ـە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوادا[٥٥]، وەهەروەها بڵاوبوونەوەی ئاوارە یەهودیەکان، وەچەوساندنەوەکانیش [٥٦]، هۆکارێکی تر بوونە بۆ بڵاوبوونەوەی ئایینی مەسیحی ، وەهەر لەمبارەیەوە نابێت مێژوو نووس (کیون) مان لە یاد بچێت ، کە بۆ ئەم مەبەستە چەند خالێکی دەستنیشان کردووە ، لەوانەش باسی ئەوەی کردووە کەوا مەسیحیەکان خاوەنی غیرەت ودەمارگیری بوونە بۆ ئایینەکەیان وەدەستیان پێوە گرتووە ، وەبەڵێنی ژیانی نموونەیی لە دوا ڕۆژدا هەبووە ، وەهەروەها ڕۆڵی ئەو موعجیزانەی کەوا کەنیسە بە دەستی دەهێنا، وەهەروەها ژیانی زوهدی مەسیحیە پێشینەکان کە زیندوویان کردەوە ، ئەمە وێرای ئەو ڕێکخستنەی کەوا لە بەڕێوەبردن و ڕێکخستنی ڕێبازی (کەهەنووتی) دا دەکرا [٥٧] ، وەدەبێت باس لە ئیمپراتۆر قوستنتینی گەورەش بکرێت لە مبارەیەوە . کەوا لە ماوەی ساڵانی (٣٠٦-٣٣٧) ز دا فەرمانڕەوایی کردووە ، وەدانی بە ئایینی مەسیحی دا ناوە [٥٨]، وەهەر خۆی بە تەنها نەبووە بەڵکو لە گەڵ

(لیسینوس)دا لە میلان لە سەرەتای (٣١٣) ز دا چاویان بە یەك كەوتووە وەمەرسوومی میلانیـان دەركـردووە [٥٩]، وەئـەو نووسـراوەش بـە شـێوەیەكی وەهـا پێشوازی لێكـراو هەروەكو یاسایەكی بنەڕەتی بێت لە یاساكانی جیهانی ڕۆمانی دا چـونكە هـەروەك بـاس دەكرێت مەسـیحیەت هـەر لـە سـەرەتاوە بـە بزوتنەوەیـەكی نهێنی مایـەوە هـەتاوەك و ئاشكرا كردنی نووسراوی نێو براودا [٦٠]، لە میانەی ئەو باسەوە بۆمان بە دیار دەكەوێت كەوا بە شێوەیەكی گشتی سەردەمی ئیمپراتـۆر قوستـەنتینی گـەورە تاڕادەیـەكی بـاش ماوەیـــەكی گونجـــاو لـــە بـــار بـــووە بۆبڵاوبوونـــەوەی ئاینەكـــە بـــە نێـــو خەڵكـــدا ، وەبەشـێوەیەكی فـەرمی وئـازاد و سـەربەخۆ بـێ تـرس و بـیم ممارەسـەی ڕێـوڕەسمی خۆیان بكەن وەبەڵگەشمان لە سەر ئەمە ئەوەیە هەروەكو بـاس دەكرێـت لـە سـەرەتای سەدەی چوارەمدا لایەنگیری ئایینی مەسیحی لە لایەنگیرانی سـەرجەم ئایینـەكانی تـری ئیمپراتۆری ڕۆمانی زۆرتر بووە [٦١]، وەهەروەها سەرچاوەكان ئاماژە بـەوە دەكـەن كـەوا تەنانەت مێژووی دەركەوتنی كەنیسەش دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی (٣١٣)ز ، واتە سـەردەمی قوستەنتینی گەورە ،وەبەدرێژایی سەدەكانی ناوەڕاستدا دوو كەنیسە هەبووە ، یەكەمیان كەنیسەی ڕۆژئاوا لە لایەن پاپاوە سەرپەرشتی دەكرا ، وەمێژووەكـەی دەگەڕێتـەوە بـۆ سەرەتای سەدەی دووەمی زایـینی وەبەكەنیـسەی كاتۆلیـك ناسـراوە ، وەدووەمیـشیان (كەنیسەی ڕۆژهەڵات) كە لـە لایـەن بـەتریاریكی قوستەنتینیەوە سەرپەرشـتی دەكـرا ، وەبۆ سەدەی چـوارەمی زایـینی دەگەڕێتـەوە وەبـە كەنیـسەی أرثـوذكس ناسـراوە [٦٢] ، وەهەر لە كۆتـای سـەدەی چـوارەمدا لـە سـەردەمی ئیمپراتـۆر (فیودۆسـیوس) (٣٧٨-٣٩٥) ز دا بوو بە ئایینێكی فـەرمی ئیمپراتۆریـەتی ڕۆمـانی [٦٣]، لـە بـەر ڕۆشـنایی ئـەم باسەوە بۆمان ڕوون دەبێتەوە كەوا بڵاوبوونەوەی ئایینەكـە بـە شـێوەیەكی بەرچـاو لـە سەردەمی ئیمپراتـۆر قوستـەنتینی گـەورە بـووە ، یـاخود دەتـوانین ڕیشەو ڕەچـەڵەكی

ـــ‌ـنینــەوە بـۆ ئــەم ســەردەمە چـونكە مەسـیحیەكان هــەتاوەكو پــێش ئــەم ماوەیــە
.ـەچەوسێنرانەوە ، بەڵام دەبێت لێرەدا شتێكمان لـە یـاد نەچـێت لـە بـارەی مەرسـومی
ـــلانی سالّی ٣١٣زدا بە هەرشێوەیەك ئـەو دانـی ئازادییـەو دانپێنانــەی ئیمپراتـۆر بــە
ـــ‌ـی ئایینەكە وپەیڕەوانیدا لێكبدەینەوە ، ئەوەمان لە یـاد ناچـێت كـەوا ئــەم كـردارە
ـــ‌ـرە گومان و پرسیارو سەرسامی و پەرژەوەندییەكی تێدا بەدی دەكرێت بە بیّ مەرام
ـــ‌ـوە ، بەڵام هەرچۆنێك بووبێت لـە كۆتاییـدا بـە قـازانجی مەسـیحیەكاندا شـكایەوە ،
ـــەم ماوەیەدا مێژووی ئاینی مەسیحی پێدەنێتە قۆناغێكی ترەوە كە بریتیە لە ئـازادی
ـــ سـەربەخۆیی وفراوان خوازی هەوڵدان بۆ وەرگرتنی هەردوو دەسەڵاتەكە ، چـونكە ئــەو
قۆناغەی بە ڕێ كرد كە بـریتی بـوو لـە كـاری نهێنی ماوەیـەكیش تووشـی ئەشـكەنجەو
ـــزرو مردن و مەینەتی هەمە چەشنە هات ،

ـــ‌ـكەنیسەی مەسیحی و سەرەتای وەرگرتنی دەسەڵات :-

كەنیسەی مەسیحی (كاتۆلیك) لە پاش ئەوەی كەوا توانی بـە ئـازادی ئایینەكـەی بخاتــە
ـنـو خەڵكـدا ، وە خــەڵكیش زۆر بــە پەرۆشــەوە لــە دەوروبــەری كەنیـسەو پیــاوانی دا
كۆبوونەوە ، وەلەو لاشەوە بوّتـە جێگـەی مەترسـی بـۆ دەسـەڵاتی سیاسـی ئیمپراتـۆر.
چونكە لـە سـالّی (٣١٣)زدا ئیـدی كەنیـسە چـووە فـۆرمی ڕێكخراوێكـی نیمـچە سیاسـی
وخـاوەن دەسـەڵات و سیـستەمی پــەیڤی تایبــەت و لــە ڕووی هــزری سیاسـی و كـرداری
سیاسیەوە چەند ئاڕاستەیەكی نوێی تێیـدا پەیـدا بـووە پێـشەوایانی ڕۆم كاریگەریـەكی
وایان پەیدا كرد لە سەر ئیمپراتۆروپاشاكان . وەبەشێك لە سنوورەكانی كەنیـسەیان بــە
جیا زانی لــە دەسـت تێوەردانــەكانی دەوڵــەت ، وەكەنیــسەش هــەر زوو بــە ئاگــا هــاتوو
خوازیاری سەربەخۆیی زیاتری كرد و هێڵی جیاكەرەوەش كێشرا لە نێـوان مەرجەعیــەتی
كەنیــسە و دەســەڵاتی حكومەتــدا [٦٤] ، وەلێــرە بــەدواوە ش كۆمــەڵێك گۆڕانكــاری

سەرهەڵدەدات چ لە نێو خودی ئیمپراتۆر وەچ لە نێو خودی کەنیسەی مەسیحی ئەمە جیا لەوەی کە وادۆخی ئیمپراتۆریەت لە گەڵ کەنیسەو پیاوانی دا بە بارێکی تردا رۆیشتن بۆ نموونە لە ساڵی (٣٩٥)زدا واتە پاش کۆچی دوایی ئیمپراتۆر (پیودوسیوس) دا ، ئیمپراتۆریەت دابەش کرا لە نێوان کوڕە لاوەزەکانیدا ، یەکەمیان (ئەرکادیوس) کە لەسەر بەشی ڕۆژهەڵاتی ئیمپراتۆریەت و پایتەختەکەشی لە قوستەنتینیە بوو ، وەدووەمیشیان (هونوریوس) کە لەبەشی ڕۆژئاوای ئیمپراتۆریەت و پایتەختەکەشی (ڕافنا)بووە[٦٥]، وە دەبێت خاڵێکی زۆر گرنگمان لە یاد نەچێت ، لە سەدەکانی ناوەڕاستدا ناکۆیەکی تیژ هەبووە لە نێوان کەنیسە و ئیمپراتۆریەتدا[٦٦]، بێگومان ئەمەش وای لە کۆمەڵگا کردووە کە بە تەواویماندووبونیان پێوە دیاربێت وەڕیشەی ئەم دیاردەیەش زیاتر لەو کاتەدا بە دیار کەوت کەوا کەنیسە ئەو کات خەریکی خۆبەهێز کردن بووە وەڕزگاری بووە لە چەوساندنەوە ، جابۆیە هەوڵی دەدا کەوا جگە لە دەسەڵاتی ئایینی جڵەوی دەسەڵاتی دنیەویش بگرێتە دەست ، جا هەر کەم و کورتیەك یاخود هەر ناکۆکی لاوازی و دوو بەرەکیەك بە دی کرابا لە نێو ئیمپراتۆریەت بەتایبەتی لەم ماوەیەدا ، ئەوە زیاتر بە قازانجی کەنیسەو پیاوانی دا دەشکایەوە ، لێرە بە دوواوە ئەگەر سەرنج بدەین ئەوەمان بۆ بە دیار دەکەوێت کەوا کەنیسەو پیاوانی بیرکردنەوەو کردارییان خستۆتە بۆ بەدەستهێنانی دەسەڵاتی ئیمپراتۆر، وەنیازو مەبەستیان وابووە هەر خۆیان ببن بە خاوەنی هەردوو دەسەڵاتەکە .

لێرەدا پرسیارێك دێتە کایەوە ، ئاخۆ دەبێ هەوڵی کەنیسە بۆ دروست کردنی دەوڵەت یاخود خۆ خزاندنە نێو کاروباری ڕامیارییەوە چ سوودێکی هەبێت بۆ ئەو ئایینە ، وەتا چەند لە گەڵ ئایینەکەدا کۆك وتەبایە ؟ وەلەبەرژەوەندی خودی ئایین و کۆمەڵگاکەیە؟ چونکە ئەوەتا لە زاری عیساوە لە ئایەتی (٣٦) ی بەشی (١٨) ئینجیلی

یوحنادا هاتووه كه (پادشایەتی من لەم دونیایەدا نییە)[٦٧]، لێرەدا گرنگە سەرنجی ئەوە بدەین كەوا لە زۆرینەی كات و جێگاكاندا پەیامی ئایینەكە و پەیامبەرەكەیان لە بیر چووەتەوە ، وەكاری پێ ناكرێت بەڵكو وێڵی بەرژەوندی و مەرامی دونیایی خۆیان و ئامانج و مەبەستی ئایینەكە ، جا بۆیە ئەمە جۆرە كردارانە ناكەوێتە ئۆباڵی خودی ئایینەكە ، بەڵكو مرۆڤ لێی بەرپرسیارە كەوا ناتوانێ یاخود نازانێ مامەڵەیەكی باش وتەندروست لە گەڵ ئاین دا بكات ، وەئەو ناكۆكیەش كە هەبووە لە سەدەكانی ناوەڕاست دا لە نێوان پاپاو ئیمپراتۆر . ئەوەبوو كەوا پشتیوانانی پاپا دەیانگووت ڕوح لە سەروی لاشەوەیە كەنیسەش نوێنەرایەتی ڕوح دەكات و دەوڵەتیش نوێنەرایەتی لاشە دەكات ، كەواتە سەرۆكی ڕۆمانی پاپا دەبێت لە سەروی سەرۆكی دنیوی دا بێت ، كە چی پشتیوانانی ئیمپراتۆر دەیانووت پیاوانی ئایینی ماڤ ئەوەیان هەیە كە فەرمانڕەوایی مەملەكەتەكەیان بكەن و خۆیان لە كاروباری دەوڵە ت دا هەڵنەقورتێنن كە لە دەروەی چوارچێوەكەیان ،[٦٨] جالێرەدا تێبینی دەكەین ، كەوا كەنیسەی ڕۆما ڕۆژ لە دوای ڕۆژ لە ژیانی كۆمەڵایەتی كۆمەڵگای ڕۆژئاواو ناوەڕاستی ئەوروپادا كاریگەرتر دەبوو ، ئەمەش بە سەر دەسەڵاتە سیاسیەكەی دا كاردانەوەی دەبوو، جا بۆیە پاپاكان هەر زوو كەوتنە هەڵبەی ملكەچكردنی دەسەڵاتی دنیایی[٦٩] وەئەم هەوڵەی كەنیسە بەردەوام بووەو هەمیشە كاری بۆی دەكرد. ئەوەتا (ئیمبرۆز) (٣٤٠-٣٩٨)ز، لای وابووە كەنیسە تایبەت مەندە بە مەسەلە ڕوحیەكانی گشت مەسیحیەكان وە پێیشی وابووە ئیمپراتۆر جودا نییە و یەكێكە لە كوڕەكانی ، ئنجا بۆیە دەبێت تێڕوانین بۆئیمپراتۆر لە چوار چێوەی كەنیسەدا بێت نەك لە سەرووی ئەو چوار چێوەیەدا[٧٠]، وە بەجوامێری دژی بەرەنگارییەكانی دەسەڵاتی سیاسی بووە بۆ بەرژەوەندی كەنیسە[٧١] ،ئەم جۆرە قسەو باسانەی (ئیمبرۆز) شتی زۆری لێدەكەوێتەوە ،لەوانەیە كەنیسەو پیاوانی

دەیانەوێت ببن بە خاوەن دەسەڵاتێکی گەورەی جیهانی ئەوروپا ، وەلە سەری ئەوانەوە هیچ دەسەڵاتێك نەبێت ، وەهەروەها دەیان ئەویست خودی ئیمپراتۆریش لەوەانەوە دەسەڵات وەربگرێت هەر بۆیە ناوبراو لە ساڵی ٣٨٤زاییندا پەیامێکی ئاراستەی ئیمپراتۆر (فالنتین) کرد کە ئەم ووتەیەی بۆ نوسیووە (نەریت وابوو کە پیاوانی کەنیسە دادگایی ئیمپراتۆرە مەسیحیەکان بکەن ، ئیمپراتۆرەکان بۆیان نییە دادگایی پیاوانی کەنیسە بکەن) [٧٢]، ئەمە ئەوە دەگەیەنێت کەوا جگە لەوەی نابێت یاسا و سزا بە سەریاندا بسەپێنرێت ئیدی هەر کارێك بێت وەلە هەمان کاتدا کەنیسە خۆی بە گەورە تر دەزانێت وەهەمیشە لە هەوڵی ئەوەدا بووە چۆن دەسەڵاتی ئیمپراتۆر لاواز بکات.وە (ئیمبرۆز) لە لایەکی تریشەوە باسی لەوە کردووە کەوا کۆشکەکان دەگەڕێتەوە بۆ ئیمپراتۆر وکەنیسەش بۆ پیاوانی ئایینی [٧٣]،وێڕای ئەمەش گۆڕانکاری لە نێو خودی ئایین و کەنیسەی مەسیحیش دەبینین . بۆ نموونە لە سەدەی چوارەمەوە درزی جیابونەوە کەوتە نێو ئاێینی نێوبراوو،وەسەرەتای ئەم جودابونەوەش لە رووی فکریەوە لە کۆنگرەی (ئەفسوس)ی یەکەمدا لە ساڵی (٤٣١)زاینیدا بە ڕونی دەرکەوت[٧٤] ، وەهەر لە سەدی چوارەمدا بەرهەڵستی (الآريوسيه)ئاریوسی لە تێڕوانینی کاتۆلیك دا ، مەترسی دارترین بەرهەڵستەکان بوو کەوا کەنیسە ڕووبەڕووی بوویەوە[٧٥] ،ئەگەر سەرنج بدەین لەم ماوەیەدا ، هەرچی شتێك بگۆڕدرێت هێشتا کاتی ئەوە نەهاتووە کەنیسە و پیاوانی حەزو ئارەزوو ئاواتی وەرگرتنی دەسەڵاتی سیاسیان لە بیر بچێت ، یاخود هێشتا ئەو ڕوحە یاخیانە لە دایك نەبوونە کە دواتر دێنە دنیاوە دەبن بە بەرهەڵستکارێکی کارای دژ بە کەنیسە و پەردە لە سەر گەندەڵییەکانی لادەبەن بەڵکو لەم قۆناغەدا هەنگاو بە هەنگاو کە دەینێن زیاتر لە دەسەڵات نزیك دەبنەوە ،یاخود بە واتایەکی تر هەوڵەکانی کەنیسە کاری کردبووە سەر لاوازی و کەم کردنەوەی دەسەڵاتی ئیمپراتۆر .چونکە لە

کۆتـایی سـەدەی پێنجەمـدا ، دیـسان پاپـا (کلاسیوسـی یەکـەم)(٤٩٢-٤٩٦) ز ، لەنامەیەکی دا بۆ ئیمپراتـۆر (أنـستاسیوس) ی ناردووە وەتێیـدا هـاتووە :((جەلالـەتی ئیمپراتۆر،دوو دەسەڵاتی سەرەکی هەن کە بەشـێوەیەکی فـەرمی فـەرمانڕەوایی جیهـان دەکـەن ئـەویش دەسـەڵاتی پیـاوە ئاینیـەکان وپاشـاکانە ، بـەڵام دەسـەڵاتی پیـاوانی ئایینی مەزن ترە ،بەو پێیەی لایەنە پیرۆزەکان ڕاڤە دەکات ، ئەویش بزانە کـە تـۆ هـەر چەندە بە سەر ڕەگەزی مرۆڤدا دەسەڵاتت هەبێت ، دەبێ سەری ڕێـز بۆپیـاوانی ئـایینی دانـوێنی و لـە دەسـتی ئەوانـەوە چـاوەڕێی ڕزگـاری بێـت ، ... بۆیـە پێویـستە دان بـە ملکەچیدا بنێیت بۆیان نەك خۆت بـە گـەورە بزانیـت))[٧٦] ، وەهـەروەها پاپـا (لیـو) ی یەکەم (٤٤٠-٤٦١)ز ئەوەی سەلماند کەوا دەسـەڵاتە ئاینیـەکان توانـای لـە دەسـەڵاتە مەدەنییەکان کەمتر نابێتەوە لە گرنگی دان بـە کاروبـاری چـاودێری لـە ڕێگـای شـێوازە دنیەوێکانـدا[٧٧]، وەپاپـا (جریجـوری گـەورە)ش لـە (٥٩٠-٦٠٤) ز ، پـاش ئـەوەی بـە کۆششی تایبەتی خۆی گەیشتە پلەیەك لـە بـەهێزی دا [٧٨]، وەڕۆڵێکـی کـارای بـینی لـە بڵاوکردنەوەی مەسیحیەت لە ئیسپانیاو ئینگلتـەرادا [٧٩]، وەکـاری لەسـەر ئـەوەش کـرد کـەوا مەسـیحیەت لـە نـاوخۆو دەرەوەی ئیمپراتـۆردا بڵاوببێتـەوە [٨٠]، ئـەم هـەوڵ وتەقەلاکردنە لە ڕاستیدا مەترسیەکی گەورەی لێدەخوێنرێتەوە بۆ دەسـەڵاتی ئیمپراتـۆر کـەدواتر بۆمـان بـەدیار دەکـەوێت ، ئەمـە وێـڕای ئـەوەی کـەوا دەبێتـە مەینـەتیش بـۆ کۆمەڵگاکەی . چونکە دەرکەوتنی کەنیسە وەکو دامەزراوەیەکی سـەربەخۆ لـە دەوڵـەت کە ماف فەرمانڕەوایی کردنی ڕەگەزی مرۆیی هەبێ لە چوار چێوەی کاروبارە ڕوحیەکاندا ، بۆخۆی ترسناکترین ڕوداوی شۆڕشگێڕانەیە لە مێژووی ئەوروپای ڕۆژئاوادا[٨١] ، ئەگـەر فـەرمانڕەوایی کەنیسە بـۆ کاروبـارە ڕوحیـەکان هێنـدە جێگـای مەترسـی بێـت لـە لای خەڵکی ، ئەدی هەوڵدان بۆ فراوان بوون خۆخزاندنە نێو کاروباری ئیمپراتۆر و پـشکداری

لـە دەسـەڵاتی سیاسـی چ ترازدیایـەکی هـەبێت ؟ بـەڵام ڕەنگـە کۆمـەڵگاو دەسـەڵات ترسـاندنیان لـە وەرگـرتنی دەسـەڵاتی ئـاینی لـە لایـەن کەنیـسەو پیـاوانی ،لـەوەوە سەرچاوەی گرتبێت کە لایان وابووە ئـەم کارەیـان دەتـوانن وەکـو دەروازەیـەك بـە کـار بهێنن بۆ وەرگرتنی کاروبـاری ڕامیـاری ، هـەر لـە چـوار چێوەی هەوڵـەکانی کەنیـسەی مەسیحی بۆ کەم کردنەوەی دەسەڵاتی ئیمپراتۆر و فراوان بوونی دەسەڵاتی خۆی .پاپـا (ستیفن)ی دووەم (٧٥٢–٧٥٧) ز بەڕێگەیەکی نهێنیدا لە ڕۆمـا دەرچـوو وە ڕۆیـشت بـۆ لای (بیبن) ی سێهەم ، لەم زیارەتەدا هاوپەیمانییەك لە نێوان هـەردوو لادا بەسـترا پاپـا بە پێی ئەم پەیمانە ویلایەتی (ڕاڤنا) وهەموو شتومەکەکانی بیزەنتی جارانی لە ئیتالیادا دەسکەوت ، ئەمە وێڕای هەردوو دۆقییەی (سبولتو -- وینفنتـو) ،وەشـایەنی باسـە ئـەم ڕووداوە لە مێژوودا بە بەخـشندەی (بیـبن) ناسـراوە وەبەرامبـەر بەمـەش.پاپـا (بتتـوتج بیبن) دووبارە بوو بە پادشای (فرنجە)، وەئەم ڕووداوە بووە هۆی دامەزراندنی دەوڵەتی پاپەوی[٨٢] ، کەلەناوەڕاستی ئیتالیـادا بـوو ، سـوپاو دادگـاو خەزێنـەی تایبـەتی خـۆی هــەبووە[٨٣]، کەواتــە دەتــوانین بڵــێین ، کەنیــسە لــە ســەروی دەوڵەتەوەیــە لــە سەربەخۆییەکی تەواوەوە لە دەوڵەتـدا[٨٤]، بێگومـان ئەمـەش یەکێکـە لـەو گۆڕانکارییـە بەرچاوانەی مێـژووی سـەدەکانی ناوەڕاسـت لـە ڕۆژئـاوای ئـەورووپادا ، کـەوا دەسـەڵاتی کەنیسەو سەربەخۆیی زیاتری پێ بەخشی وبە دیارکەوت ، چـونکە دەسـەڵاتی ڕۆمـی لـە سەدەکانی ناوەڕاست دا گەلێك بەرزتر بووە لە دەسەڵاتی زەمەنی وحوکمەت ،پاپاش بە هەموو شـێوەیەك لـە هـەوڵی ئـەوەدا بـوو کـە نـەهێڵێت حوکمـەتێکی زەمـەنی بـە هێـزو یەکگرتوو هەبێت ، وەهەر پاپا و کەنیسە سـەرداری پادشـا و میرەکـان دەبەخـشی هـەر خۆشی تاجی پاشایەتی دەنایە سەریان ، وەئەگەر پاپا ڕقـی لـە یـەکێك لـە پادشـا یـان میرەکان هەڵبگرتایە ئەوە دەسەڵاتی لێ دەسەندەوە ، بۆ نموونە شارلمان (کەیفی بەوە

ـەدەهات كە پاپا تاجی پادشایەتی بناتە سەری بەڵام پاپا بە پیلان توانی لـەم كارەیـدا سـەركەوتن بە دەست بهێنێت) [85]، وەهەروەها لە دەسەڵاتی بوو كەوا هەر یاسایەك كـە كۆسپ و تەگەرە بێت لە گەڵ بەرژەوەنـدی كەنیـسە دا هەڵیبوەشـێنێتەوە ، ئیـدی هـەر ـەوڵەتێك بێت[86]،دەبێت پرسی هەوڵی كەنیسە بـۆ وەرگـرتنی دەسـەڵاتی سیاسیـشمان ـە یاد نەچێت ، چونكە ئەم بابەتە هۆكارو ڕیشەی خۆی هەیە .كەنیسە گرنگـی دەدا بـە ژیانی كۆمەڵایەتی ئایینی وەهەروەها ژیان و ڕامیاریش لە میانەی (بەخشی قوستەنتینیە ـی ساختەوە بووە [87]،ئەوە بەخششە بوو كە پاپاكان لە سەدەی (٨)زهەشتەمدا وەكو پشتیوانیەكی مێژوویی بۆ دەسەڵاتی دونییان دایـان هێنـابوو ، گوایـە سـەدەی چـوارەم قوسـتەنتین دوای گواسـتنەوەی پایتـەخت لـە ڕۆمـاوە بـۆ(كوسـتەنتینۆپل) ەوە مـاف دەسەڵات دارێتی ڕۆماو دەوروبەری بە پاپا بەخشیووە [88]، بەڵگەنامەكە ئاماژەی بـەوە كردووە كەوا قوسـتەنتینی گـەورە چـەند ئیمتیـازێكی گـەورەی بەخـشیوە بـە كەنیـسەو كردویەتی بـە سـەرۆكی هـەموو كەنیـسەكان [89] ، وەهـەر لـە سـەدەی (٨) زهەشـتەمدا پاپەویەت لە داواكارییەكانی سەروەری جیهانی سیاسی و ئایینی شدا پشتی بە (بەخشی قوستەنتین) دەبەست ،وە ئەم بەڵگەنامەیە چەكێكی بەهێز بوو كە بـۆ مـاوەی نزیكـەی (٧)سەدە مایەوە بە دەستی پاپەویەت[90] وەساختەیی ئـەم بەڵگەنامەیـە ئاشـكرا نـەكرا هەتاوەكو ساڵی (١٤٤٠)ز لە لایەن مێژوو نووس (لورنزوفالا) وە [91]،سەیر لەوەدایە كـەوا (الیوسف) لە پەرتووكەكەیدا باس لەوە دەكات كەوا بەڵگەنامەكە ئامازەی بەوە كردووە ئەم كارە پێش گواستنەوەی كەنیسەی ڕۆما بووە بۆ قوستەنتینیە[92]، كەچی (ئەحمەد) باسی لەوە كردووە كەوا دوای گواستنەوەكە بووە ، ئێمـە زیـاتر لـە گـەڵ بۆچـوونەكەی (الیوسف)داین .

وەهەر لە چوار چێوەی هەوڵەکانی کەنیسە بۆ دەستێوەردانی کاروباری سیاسی دا دەبینین درێژەی هەیە ،ئەوەتا پاپا (گریگۆری حەوتەم) سەرکەوتنێکی گەورەی بە سەر ئمپراتۆر (هنری چوارەم) (١٠٥٦-١١٠٦)زدا بە دەست هێنا وەپاشانیش لە سەردەمی پاپا (ئینوسنتی سێهەم) (١١٩٨-١٢١٦) زدا ، دەسەڵاتی پاپا گەیشتە لوتکەی بەهێزی[٩٣] ئەمە وێرای ئەوەی کەوا لە نێو خودی کەنیسەو پیاوانی دا گۆڕانکاری دروست بووە ، وەڕاوبۆچوونی جودا جودا هەبووە لە نێو ئایینی مەسیحیدا هەروەکو دواتر وە بە تایبەتی لە سەردەمی چاکسازی ئایینی دا ، سێ ڕێبازی جیاواز لە یەکتر پەیدا دەبێت ،ئاشکرایە لە سەرەتا (کاتۆلیك وئارثوذکس) هەبووە بەڵام لە سەردەمی مارتن لۆتەر (١٤٨٣-١٥٤٦) زدا مەزهەبی (پرۆستانت) یش دێتە ئاراوە ،ئەمەش زیاتر دەگەڕێتەوە بۆ ئەو دۆخەی کەوا کەنیسە تێیدا بووە ،چونکە لەم کاتەدا جێگیر بوون و ترسیان نەماووە ،تاڕادەیەکی زۆر باش دەسەڵاتیشیان گرتە دەست ، جا بۆیە نابێت سەیر بێت بە لامانەوە کەوا لە نێو خودی ئایینەکەشدا بۆچوونی جیاجیا لە ئارادا بێت ، ئەوەتا لە ساڵی (١٠٥٤) ز بە یەکجاری هەردوو کەنیسەی (کوستەنتینۆپل) ڕۆژهەڵات (ئەرسوذکس) و کەنیسەی (ڕۆمانی) ڕۆژئاوایی (کاتۆلیك) لە یەکدی جودا بوونەوە[٩٤]، لەبەر ڕۆشنایی ئەم باسانەوە کەوا زیاتر خۆی لە ململانێی نێوان کەنیسەی مەسیحی ودەسەڵاتی زەمەنیدا دەبینێتەوە ، ئەوەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە کەوا دەسەڵاتی کەنیسەی مەسیحی لە سەدەکانی ناوەڕاست دا خاوەن دەسەڵاتێکی فراوان بووە ، بێگومان ئەمەش لە سەر حسابی دەسەڵاتی ئیمپراتۆردا بووە ،لە گەڵ ئەوەشدا ئەوە دەخوێندرێتەوە کە دەسەڵاتی سیاسی یاخود ئیمپراتۆر لەم ماوەیەدا پەرچەکردارێکی وەهای نەبووە هەتاوەکو کەنیسەو پیاوانی بخاتە مەترسییەوە ،وەچیتر خۆیان لە کاروباری ئیمپراتۆردا هەڵنەقورتێنن ، بەڵام ڕەنگبێ بێ دەنگی و ئارامگرتن و

داپۆشی کردنی دەسەڵات و ئیمپراتۆر بۆ کەنیسە بگەڕێتەوە وەبۆهۆکارێکی زۆر گرنگ . ئەویش ئەوەیە دەسەڵاتی سیاسی یاخود زەمەنی بە باش دەیزانی کەوا ئایینی مەسیحی وپیاوانی ڕەگ و ڕیشەی لە نێو ناخ و هەناوی کۆمەڵگاکەی داکوتاوە ، وەخەڵکانێکی زۆری لە دەور کۆبووەتەوە ، وە لەوە دەرچووە بتوانرێت بە ئاسانی زاڵبێت بە سەریدا وەلە لایەکی تریشەوە کەنیسە و پیاوانی هەموو ئەو کارو کردەوەانەی کە دەیانکرد بە بیانووی ئەوەوە گوایە پیاوانی توانای ئەوەیان هەیە کەوا خودی ئایینەکەو بەرنامەکەی بە مرۆڤ بگەیەنن . وەلایان وابووە تاکە ڕێگەی پەیوەندی نێوان مرۆڤ ویەزدان وەکلیلی نهێنیەکان لە دەستی ئەواندایە و داهێنانی چەند پەیڕەوێکی ناڕوون و غەیبی ، بە تایبەتی حەوت نهێنیەکان کەوا لە سەدەی دوازدەوە بە تەواوی بەرجەستە بوون کە بریتین لە ((ڕاگیرکردن – چەسپاندن –قوربانی پیرۆز – تۆبە کردن –سڕینەوەی پیرۆز – نهێنی قەشە –نهێنی هاوسەرگیری))[٩٥]، هەموو ئەمانە بانگەشە کردنی فەرمانڕەواییەکی تاکو ڕەهایی لێدەکەوێتەوە .

پەراوێز و سەرچاوەکان :

١–مـراد ،خليـل علـي وآخـرون: دراسـات في تـاريخ الأوروبـي الحـديث والمعاصـر،جامعة الموصـل ، ١٩٨٨،ص ١٣.

٢–فرح ،نعيم : تاريخ أوربا السياسي في العصور الوسطى ، جامعة دمشق ، ٢٠٠١ –٢٠٠٢،ص٣.

٣– مراد ،المصدر السابق ،ص١٣.

٤– فرح ،المصدر السابق ،ص٣.

٥– مراد ،المصدر السابق ،ص١٣.

٦– فرح ،المصدر السابق ،ص٥.

٧–ترحيني ، محمد أحمد :معالم التاريخ البيزنطي ،بيروت ،٢٠٠٣.ص١١.

–٨العريني ،سيد الباز: الحاضرة والنظم الأوروبيـة في العـصور الوسـطى ،بـيروت ،١٩٦٣،القسم الأول ، ص٨٣.

٩–ترحيني ،المصدر السابق ،ص١٢.

١٠– فرح ،المصدر السابق ،ص٥–٦.

١١–العريني ،المصدر السابق ،ص٨٣.

١٢– مراد ،المصدر السابق ،ص١٤.

١٣– ترحيني ،المصدر السابق ،ص١٢.

١٤– ترحيني،المصدرنفسه ،ص١٤.

١٥– مراد ،المصدر السابق ،ص١٥.

١٦– مراد ،المصدر نفسه ،ص١٥–١٦.

١٧– عمران ،محمود سعيد : تاريخ أوربا في العصور الوسطى ،بيروت ،٢٠٠٦،ص٢٩.

١٨– فرح ،المصدر السابق ،ص١١.

١٩– العريني ،المصدر السابق ،ص٨٥.

٢٠– مراد ،المصدر السابق ،ص٢٠.

٢٠- ويلسون،كولن : سقوط الحضارة ،أنيس زكي حسن ،بيروت ،١٩٨٧،ص١٤١.

٢١- فرح ،المصدر السابق ،ص٧.

٢٢- اليوسف ،عبدالقادر أحمد : العصور الوسطى الأوروبية ، بيروت ،١٩٦٧،ص١٤.

٢٣- فرح ،المصدر السابق ،ص٨.

٢٤- اليوسف،المصدر السابق ،ص١٤.

٢٦- مراد ،المصدر السابق ،ص١٤.

٢٧- بۆ زیاتر زانیاری لەمبارەبەوە ، دەڕوانرێتە ، اليوسف ،المصدر السابق ، ص١٣-٢٧.

٢٨-عمرا ن، المصدر السابق ،ص٢٠.

٢٩- اليوسف،المصدر السابق ،ص١٣٩-١٤٠.

٣٠- عمرا ن، المصدر السابق ،ص٢٩.

٣١- عمرا ن، المصدر نفسه،ص٣٠-٣١.

٣٢- الجميل ،شوقي عطاالله ، إبراهيم ،عبدالله عبدالرزاق :تاريخ أوربا من النهضة حتى الحرب الباردة .القاهرة ،٢٠٠٠،ص١٥.

٣٣- عمران ،المصدر السابق ،ص٣٢.

٣٤-حنا ،جورج ،چیرۆکی ئادەمیزاد ، و: ڕۆوف زوهدی ، سلیمانی ،٢٠٠٧،ل ١٠٥.

٣٥- ديورانت ،ول :قصة الحضارة (قيصر والمسيح) ، ت:محمد بدران ، مصر ،٢٠٠١ ،ج(١١-١٢) ، من المجلد (٦) ،ص٢١٣.

٣٦- مالرب ، میشل : مرۆڤ وئایینەکان ، و: عمران هاواری ، سلیمانی ،٢٠٠٩،ل٨٢.

٣٧- کەنەدی ،علی :مێژوو نامە ،هەولێر ،٢٠٠٧،بەرگی یەکەم ،ل١٥.

٣٨- ديورانت ،المصدر السابق،ص٢١٢.

٣٩- مراد، المصدر السابق ،ص٢٠.

٤٠-الملاح ،هاشم يحيى:المفصل في فلسفة التأريخ،بيروت ،٢٠٠٧،ص٨٢.

٤١-المصدر السابق،ص٢٠٢.

٤٢-حنا،سەرچاوەی پێشوو، ل١١٠.

٤٢–حنا ،هەمان سەرچاوە ،ل١٠٧.

٤٤– حنا ،هەمان سەرچاوە ،ل١٠٦.

٤٥–أحمد،سامان حسين:ڕەهەندەکانی ڕیفۆرمی ئایینی لە ئەورووپا ،دهۆك ،٢٠٠٧،ص٤٠.

٤٦– حنا،سەرچاوەی پێشوو، ل١١٤–١١٥.

٤٧– کندی ،سەرچاوەی پێشوو،ل١٦.

٤٨– أحمد،سەرچاوەی پێشوو،ل٤١.

٤٩– مراد، المصدر السابق ،ص٢١.

٥٠– عبدالجبار ،نبيل عبدالحميد ، تاريخ الفكر الاجتماعي ،أربيل ،٢٠٠٥،ص٩٦.

٥١– اليوسف،المصدر السابق ،ص٣٦.

٥٢– مراد، المصدر السابق ،ص٢٠.

٥٣– اليوسف،المصدر السابق ،ص٣٦.

٥٤– مراد، المصدر السابق ،ص٢٠.

٥٥– اليوسف،المصدر السابق ،ص٣٦.

٥٦–اليوسف ،المصدر نفسه ،ص٣٧.

٥٧– اليوسف ،المصدر نفسه ،ص٣٦.

٥٨– عمرا ن، المصدر السابق ،ص٤٤.

٥٩– ديورانت ،المصدر السابق،ص٣٨٥.

٦٠– عمرا ن، المصدر السابق ،ص٤٥.

٦١– أحمد،سەرچاوەی پێشوو،ل٤١.

٦٢–أنور ،کەیوان ئازاد ،مێژووی ئایینەکان ، سلیمانی ،٢٠٠٩،بەرگی یەکەم ،ل١١٦–١١٧.

٦٣– أحمد،سەرچاوەی پێشوو،ل٤٢.

٦٤–پۆلادی ،کمال :مێژووی هزری سیاسی لە ڕۆژئاوا ، و:ئازاد وەلد بەگی وسیروان زەندی ،هەولێر ،٢٠٠٥،بەرگی یەکەم ،ل١٢٠.

٦٥– ترحيني :المصدر السابق ،ص٢٥.

٦٥-المقرحي ،أ.ميلاد:موجزتاريخ أوروبا الحديث والمعاصر،بنغازي ،١٩٩٨،ص١١٧.

٦٦-پوڵادی ،سەرچاوەی پێشوو،ل١٢١.

٦٧- سليمان ،علي حيدر ،تاريخ حضارة الأوروبية الحديثة ،بغداد ،١٩٩٠،ص٢٧.

٦٨- أحمد،سەرچاوەی پێشوو،ل٤٦.

٦٩- صالح ،غانم محمد ،بیری سیاسی کۆن وناوڕاست ،و:سلام کريم ،سيد صادق،٢٠٠٥،ل٣٠١-٣٠٢.

٧٠- اليوسف،المصدر السابق ،ص٦٠.

٧١- صالح ،سەرچاوەی پێشوو ،ل٣٠٢.

٧٢-صالح،هەمان سەرچاوە ،٣٠٤.

٧٤- أحمد،سەرچاوەی پێشوو،ل٤٢-٤٣.

٧٥- صالح ،محمد محمد ،تاريخ اوربا من عصر النهضة وحتى الثورة الفرنسية ،بغداد،١٩٨٢،ص١٧٩.

٧٦- أحمد،سەرچاوەی پێشوو،ل٤٦-٤٧.

٧٧- اليوسف،المصدر السابق ،ص٦٦.

٧٨- عمرا ن، المصدر السابق ،ص١٨٠.

٧٩- مراد، المصدر السابق ،ص٢٣.

٨٠- عمرا ن، المصدر السابق ،ص١٨٠.

٨١- صالح ،سەرچاوەی پێشوو ،ل٢٩٤.

٨٢- عمرا ن، المصدر السابق ،ص١٨٤-١٨٥.

٨٣- مراد، المصدر السابق ،ص٢٣.

٨٤- سليمان ،المصدر السابق، ص٢٧.

٨٥- حنا،سەرچاوەی پێشوو، ل١٥٩-١٦٠.

٨٦- صالح، المصدر السابق ،ص١٧٣.

٨٧- الشامي ،فاطمة قدورة، علم التأريخ،بيروت ،٢٠٠١، ٧٢.

٨٨- أحمد،سەرچاوەی پێشوو،ل٣٦.

٨٩- اليوسف،المصدر السابق ،ص٧١.

٩٠- مراد، المصدر السابق ،ص٢٣.

٩١- اليوسف،المصدر السابق ،ص٧٠.

٩٢- المصدر السابق ،ص٧١.

٩٣- أحمد،سەرچاوەی پێشوو،ل٤٧.

٩٤- أحمد،هەمان سەرچاوە ،ل٤٣.

٩٥- أحمد،هەمان سەرچاوە ،ل٤٧-٤٨.

کورد و وڵاتەکەی لە ساڵانی (١٦-٤١ك / ٦٣٧-٦٦١ز) لە کتێبی " تاریخ الامم والملوك" ی تەبەریدا

هۆگر رحمان قادر
زانکۆی سەلاحەدین

تەوەرەی یەکەم:

فەتح کردنی شار و ئاوەدانیە کوردنشینەکانی هەرێمی چیاکان لەسەرەتاوە تا ساڵی بیستەمی کۆچی

یەکەم فەتح کردنی جەلەولا لەساڵی(١٦ك [1]/٦٣٧ن) لەلای الطبری:

دوای فەتح کردنی(المدائن–مەدائن) لەلایەن سوپای ئیسلامیەوە هەواڵی ئەوە بەموسڵمانەکان گەیشت، کەبەشێك لەهێزەکانی سوپای فارس و ئیمپراتۆریەتی ئەو کاتی ساسانی لەجەلەولا کۆبونەتەوە و خۆیان ئامادەکردوە بۆ ڕووبەڕووبونەوە و جەنگان دژ بەسوپای موسڵمانەکان[2] لەم کاتەدا (سعد بن أبی وقاص/ سەعد کوڕی ئەبی وەقاس)[3]یش ئەم هەواڵەی بەخەلیفە (عمر بن خگاب/عومەر کوڕی خەتاب) ڕاگەیاند خەلیفەش نوسراوێکی بۆ سەعد نووسی و لەمیانەی ئەم نووسراوە دا پێ ی ڕاگەیاند کە (هاشم بن عتبە /هاشم کوڕی عوتبە)[4] بنێرە بۆ بەرەی جەلەولا بۆ سەرکردایەتی کردنی دوازدە هەزار جەنگاوەری موسڵمانان[5]، لەو سەروبەندە دا خەڵکی ناوچەکانی ئازەربیجان وخەڵکی چیاکان و فارس بەهەر پاڵنەرێك بووبێت کۆبونەوە و خۆیان بۆ جەنگان و ڕووبەڕووبونەوەی موسڵمانەکان ئامادەکرد و لەم کاتەدا

(یەزدەجردی سێ یەم)[6] لەحەلوان نیشتەجێ ببوو، بەجەنگاوەرو سامان یارمەتی ئەم خەڵکانەی دا[7].

کەواتە لەنێو خەڵکی کۆبوەوەی ئازەربیجان و چیاکان دا بێگومان کوردیشی تیادا بووە، ئەگەر بە جەنگاوەرانێکی کەمیش بووبێت لەنێو ئەو خەڵکانەدابوون کەخۆیان سازوئامادەکردووە بۆ ڕووبەڕووبونەوەی موسڵمانەکان شان بەشانی خەڵك و نەتەوەی تری ناو چوارچێوەی ئیمپراتۆریەتی ساسانی ئەوکاتە ئەمە جگە لەوەی کە یەزدەجردیش ناوچەیەکی کوردنشینی وەکو حەلوان ی بەکارهێناوە،ئەگەرچی بەشێوەیەکی کاتیش بووبێت بەمەبەستی نیشتەجێ بوونی کاتی خۆی و دەست و پێوەندەکانی و سەرپەرشتی کردنی ئەم بەرەو شەڕە ئەگەرچی لەدووزەوەش بێت و یارمەتی دانی ئەم بەرەیە بە پیاو و سامان . هەر لەبارەی جەنگی جەلەولاوە (خلیفة بن خیاط) ی مێژوونوس دەڵێت: ((یەزدەجرد نوسراوی بۆ کاربەدەستان و خەڵکانی هەرێمی چیاکان نووسی و جەنگاوەری کۆکردەوە و ناردی بۆ جەلەولا))[8].

کەواتە بەدوور نازانرێت ئەم جەنگاوەرانەی کە یەزدەجرد کۆیکردونەتەوە لەهەرێمی چیاکان بە هەر ژمارەیەك بووبێ، کەم یان زۆر، کوردیشی تێدا بووبێ چونکە بەشی ڕۆژئاوای ناوچەکانی هەرێمی چیاکان کوردنشین بوو و نێردرابن بەفەرمانی یەزدەجرد بەمەبەستی ڕووبەڕووبونەوەی سوپای موسڵمانەکان.

ئیتر بەم چەشنە عەجەمەکان بە ژمارەیەکی گەلێك زۆر لەجەلەولا کۆبوونەوە،ئەمە جگەلەوەی کەیارمەتی و هاوکاری هەموو ڕۆژێك لەکاتی شەڕەکەدا دەگەیشتە بەرەی جەلەولای ساسانی لە حەلوان و لەلایەن خەڵکی چیاکانیشەوە دواتر جەنگێکی سەخت و توند لەنێوان موسڵمانەکان وبەرەی ئیمپراتۆریەتی ساسانی لە جەلەولا ڕووی دا کە لە دەرئەنجامی ئەم جەنگەدا هێزەکانی سوپای موسڵمانان سەرکەوتن و هێزەکانی بەرەی

ئیمپراتۆریەتی ساسانی لە جەلەولادا شکان[٩]، کەواتە لەم زانیاریەوە دەردەکەوێت کە حەلوان و ناوچەی (هەرێمی چیاکان)بایەخێکی گرنگیان دەبێ لەیارمەتی دانی بەرەی جەلەولای ساسانی ،چونکە حەلوان و بەشی ڕۆژئاوای هەرێمی چیاکان دووناوچەی کوردنشین بوون و بایەخێکی گەورەی ماددی و مەعنەویان هەبوو لەناردنی ئەم هاوکاری و یارمەتیانە بۆ بەرەی جەلەولای ساسانی،هەر لەدەرئەنجامی شەڕەکەدا ژمارەیەکی زۆری سەربازی سوپای یەزدەجرد کوژران ئەمە جگەلەوەی کە (سوپای موسڵمانان) دەستیان بەسەر سامان و چەك و دیلی ژن و منداڵ و غەنائمێکی زۆرداگرت و شارەکە بەتۆبزی (زۆری) و دوای شەڕێکی سەخت فەتح کرا[١٠]. بێگومان ئەم بەشداریەی کوردەکان وەك جەنگاوەر لەڕیزەکانی سوپای ساسانی لەجەلەولادا بەهەر پاڵنەرێك بووبێت چ بەزۆر لەلایەن ئیمپراتۆریەتی ئەوسای ساسانی بەشداریان پێکرا بێت، چ فریو درابن، چ هاندرابن یاخود هەستی بەرگریکردن لە ناوچەکانیان وولاتیان پاڵیان پێوە نابن و ئەم هێزەیان بە مەترسی یەکی گەورە زانیبێ (هێزوسوپای موسڵمانەکان) یان ئەم هێزەیان ڕەنگە بە ترسناك لەبەرامبەردا نیشان درابێ لەلایەن ساسانیەکان.

ئیتر بەم چەشنە کوردەکان بەژمارەیەکی کەم یان زۆر و بەهەر پاڵنەرێك بووبێ بەشداریان لەم جەنگەدا کرد کە لە بنەڕەتدا ئەم بەشداریەی کوردان و بەشداری خەڵکی ناوچەکانی تریش لەناو چوارچێوەی ئیمپراتۆریەتی ساسانی ئەو کاتە لەبەرەی جەلەولای ساسانی لە بەرژەوەندی یەزدەجرد و ئیمپراتۆریەتی ساسانی بووە بەمەبەستی لەدەست نەدان و مانەوەی دەسەلاتی یەزدەجرد و ئیمپراتۆریەتی لەسەر لێواری هەڵوەشاوی ساسانی، لەم بەشداریەی کوردەکان لەبەرەی جەلەولای ساسانی و بوونی خاکەکەشی بە گۆڕەپانی شەڕەکە کورد زیانی زۆری لێکەوت.

الطبری دەڵێت: ((کاتێك کەووتەی خەلیفە عومەری کوڕی خەتاب بەخەڵکی فارس گەیشت لەبارەی ناوچەکانی ڕەشەخاك و ناوچەکانی دوای ئەو ئیتر خەڵکی فارس ووتیان ئێمە ڕازین وەك ئەوەی کە ئەوان ڕازی بوون پێ ی، کوردەکانی هەموو وڵاتی ناوچەیەك، ڕازی نابن کە گوندەکانیان بەدەست بهێنرێت ،دەستی بەسەردابگیرێت))[11].

کەواتە لەم دەقەوە دەردەکەوێت کە کوردەکان بەتایبەتی ئەو کوردانەی کە لەناوچە دوورە دەستەکان و گوندەکان دەژیان بەئاسانی نەهاتوونەتە ژێر بار و دەسەلآت و فەرمانەکانی دەسەلآتی نوێ ی ئیسلامی بەڵکو بەپێ ی توانایان هەوڵیان داوە کەپارێزگاری لەمۆرکی ژیانی ئاسایی خۆیان بکەن و نەکەونە ژێر دەسەلآتی تازەی ئیسلامیەوە لەڕووی سیاسی و ئابووری و لایەنی ترەوە لەمەشداهەڵ ومەرجی خۆیان و شوێنی جوگرافی ووڵاتەکەیان یارمەتی دەربوو.

دەشێ لەبارەی شەڕی جەلەولاوە بڵێین بەتایبەتی پەیوەندیداربوونی ئەم جەنگە بەکورد و ووڵاتەکەیەوە لەدەرئەنجامی شەڕەکە کە موسڵمانەکان سەرکەوتن بەسەر سوپای ساسانی لەم شەڕەدا (جەلەولا) وەك ناوچەیەکی کوردنشین بوو بەگۆڕەپانی شەڕەکە کەواتە شەڕەکە لەسەرخاکی کوردان ڕووی داوە، جگەلەمە کوردەکان بەژمارەیەکی دیار و بەرچاو بەشداریان لە شەڕەکەدا کرد شان بە شانی ڕەگەز و نەتەوەکانی ترلەڕیزەکانی سوپای ساسانی و بەسەرکردایەتی یەزدەجرد و ساسانیەکان بەشداریان لەشەڕی جەلەولادا کرد بەهەر پاڵنەر و هۆکارێك بووبێت بێگومان لەنێو کوژراوانی سوپای ساسانی کوردیش کوژراوی هەبووە لەشەڕەکەدا،بەلآم ئەم بەشداریەی کورد و نەتەوە و ڕەگەزەکانی تری ناو ئیمپراتۆریەتی ساسانی لەبنەڕەت دا بۆ خزمەت کردنی دەسەلآت دارانی ساسانی و یەزدەجرد بووە بەلآم لەکۆتاییدا ئەم ئامانجەی ساسانیەکان بەدینەهات، ئیتر لەئەنجامی شەڕەکەدا جەلەولا و خەڵکەکەی کەوتنە ژێر

فەرمانڕەوایی کردنی موسڵمانەکان و سەردەمێکی تازە لەمێژووی شارەکە و خەڵکەکەی دەستی پێکرد.

هەروەها دوای فەتح کردنی جەلەولا خانەقین یش بەهۆی ناردنی هێزێکەوە لەلایەن هاشم کوڕی عتبە فەتح کرا، و کاتێ هەواڵی تێکشکانی ساسانیەکان بە یەزدەجرد گەیشت ئەولە(حەلوان) بوو و بەرە و چیاکان هەڵات و موسڵمانەکانیش لەم کاتەدا دەستیان بەسەر(حەلوان) داگرت[12]. لەئەنجامی فەتح کردنی خانەقین دەسکەوتی زۆر بۆموسڵمانەکان مەیسەر بوو[13].

ئیتر بەم شێوەیە دوای فەتح کردنی جەلەولا دوو ناوچەی تری کوردنشین یەك لەدوای یەك فەتح کران ئەوانیش خانەقین و حەلوان بوون. دوای ئەوەی کە جەلەولا لەلایەن موسڵمانەکانەوە فەتح کرا ئەم هەواڵەیان بۆ خەلیفە عومەری کوڕی خەتاب نووسی و باسی دەست بەسەر داگرتنی حەلوان یشیان بۆکرد و موسڵمانەکان لەمیانەی ئەم نووسراوەدا داوای مۆڵەتیان ڕێ پێدانیان کرد لەخەلیفە عومەری کوڕی خەتاب بۆ ڕاوەدونانی هێزەکانی ساسانی بەلاّم خەلیفە عومەر ئەم بۆچونەی ڕەت کردەوە و ووتی: ((دەمەوێت لەنێوان ڕەشەخاك و هەرێمی چیادا لەمپەرێك هەبێت کە هیچ لایەکمان هێرش نەکەینە سەر یەکتری و ئێمە گوندەکانی ڕەشەخاکمان بەسە و من سەلامەتی موسڵمانان بەباشتر دەزانم[14] لەئەنفال))[15]. کەواتە ئەم ووتەیەی خەلیفە عومەر بەڵگەی ئەوەیە کە گرتنی ئەم ناوچانە، کە ژمارەیەکی دیار لەناوچە کوردنشینەکانیشی دەگرتەوە ،بەهۆی سەختیەکەیەوە لەقۆناغەکەدا، لەوکات دا ئاسان نەبووە.

دووەم: فەتح کردنی ماسبذان لەساڵی ١٦ك/٦٣٧ز لەلای طبري:

دوای فەتح کردنی جەلەولا موسڵمانەکان ئامادەکاریان کرد بۆ گرتنی ماسبذان،ئەوە بوو هەواڵ بە(سەعد کوڕی ئەبی وەقاس) گەیشت کە هێزێکی ساسانیەکان لە دەشتەوە

بۆ موسڵمانەکان دێن ئیتر سەعدیش ئەم هەواڵەی بۆ خەلیفە عومەری کوڕی خەتاب نووسی و خەلیفەش نووسراوێکی بۆ ناردەوە کە تیایدا پلانی شەڕەکە و چۆنیەتی ناردنی سەرکردەکانی و سوپاکەی پێڕاگەیاند، ئیتر دوای ئەمە موسڵمانەکان بەمەبەستی فەتح کردنی ماسبذان پێشڕەویان کرد و ڕۆیشتن تاوەکو لە دەشتی ماسبذان لە شوێنێك کە پێی دەوترێت (بهندف) [١٦] بەساسانیەکان گەیشتن و لەوێدا هەردوولا جەنگان، لەدەرئەنجامی جەنگەکەدا موسڵمانەکان سەرکەوتن و ساسانیەکان شکان و ماسبذان دوای شەڕو بەزۆری فەتح کرا [١٧]،و لەکاتی شەڕەکەدا خەڵکەکەی خۆیان لە چیاکان دا حەشار دا بەڵام دوای شەڕەکە لەسەر داوای موسڵمانەکان خەڵکەکە گەڕانەوە شارەکە [١٨].

هەرلەبارەی فەتح کردنی ماسبذان (البلاذري) دەڵێت: ((ماسبذان بەئاشتی فەتح کرا لەلایەن(أبوموسى الاشعري/ئەبو موسای ئەشعەری)[١٩] وخەڵکەکەی جەنگی سوپای موسڵمانەکانیان نەکرد ولەبەرامبەر ئەم ئاشتی یەدا بڕیار درا کە خەڵکی ماسبژان جزیە و خەراج بدەن))[٢٠]، بەڵام لە ڕاستی دا ماسبژان بەشەڕ فەتح کراوە و خەڵکی ماسبذان جەنگی سوپای موسڵمانانیان نەکرد بەڵکو دەسەڵاتدارانی ساسانی ئەو کاتە جەنگی موسڵمانانیان کرد، بەڵام ئەم شارە بە زۆری و دوای شەڕ فەتح کراوە کەواتە ئەم ڕایە لۆژیکی تر و پەسەند ترە. هەر لەم ڕووداوەدا ماسبذان کەوتۆتە ژێر دەسەڵاتی موسڵمانەکان و سەردەمێکی تازە لەمێژووی ئەم شارە لەبوارەکانی سیاسی و ئابووری و کارگێڕی دەستی پێکردووە، لەبارەی هەڵاتنی خەڵکی شارەکەش بۆ چیاکان، وا پێدەچێت خەڵکەکە لەترسی سوپای ئیسلام هەڵاتبن بەڵام دواتر لەسەر داوای موسڵمانەکان و دوای تەواو بوونی شەڕەکە گەڕاونەتەوە شارەکە.

سێ یەم: فەتح کردنی سوق الاهواز لەساڵی ١٧ك[٢١] ٦٣٨ز لەلای الطبري:

کێشەیەك ڕووی دا لەنێوان هورمزان لەلایەك و(غالب و کلیب) لەلایەکی ترەوە، ئەنجامی ئەم ململانێ و کێشەیەدا وا بینراکە (غالب و کلیب) لەسەر حەقن بەڵام هورمزان لەسەر حەق نیە، ئیتر ناخۆشی لەنێوان هەردوولادا ڕوویدا و لەم ململانێیەدا هورمزان)پشتی بەکوردەکان بەست بۆیە ژمارەی سوپاکەی بەهۆی کوردەکانەوە زۆربوون.

لەبەرامبەردا(سلمی و حرملە و غالب وکلیب) یش نوسراویان بۆ (عتبە بن غزوان/عوتبە کوڕی غەزوان) نووسی و تیایدا باسیان لەستەم و خراپەکاریەکانی هورمزان کرد، و عوتبەش لەم بارەیەوە بۆ خەلیفە عومەری نووسی و خەلیفەش نوسراوێکی بۆ نووسیەوە و بەهۆی ناردنی (حرقوص بن زهیرالسعدی/حرقوس کوڕی زوهێر ئەلسەعدی)[٢٢] یارمەتی دان لە ساڵی(١٧ك/٦٣٨ز)[٢٣].

ئیتر لەسەر پردی ئەهواز شەڕێکی سەخت ڕووی دا کە (سوق الاهواز)ی بە دوادا دێت کە لە دەر ئەنجامی شەڕەکە دا هورمزان تێکشکا و بەرە و ڕامهرمز ڕۆیشت، و حرقوسیش (سوق الاهواز)ی فەتح کرد، و خستیە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە، چووە ناویەوە، ئیتر بەم چەشنە وولاتی (سوق الاهواز)یان فەتح کرد و جزیەیان بەسەردا سەپاند و حرقوس هەواڵی فەتح و پێنج یەکی بۆ خەلیفە عومەری کوڕی خەتاب نووسی و نارد[٢٤].

(البلاذري) لە کتێبەکەی دا لەبارەی فەتح کردنی ئەهواز دەنووسێت: (مغیرە بن شعبە/موغەیەرە کوڕی شوعبە[٢٥] شاڵاوی کردە سەر سوق الاهواز لەو کاتەی کەوالی بوو لەبەصرە و هێزێکی بەسەرکردایەتی عوتبە کوڕی غەزوان دیاری کرد و نارد لە بەصرە

لە کۆتایی ساڵی ١٥ك/٦٣٦ز و سەرەتای ساڵی ١٦ك/٦٣٧ز، پاش ئەنجام دانی شەڕێك سوق الأهواز بەئاشتی فەتح کرا[٢٦].

(البلاذري) لە ڕیوایەتێکی تردا دەنووسێت: ئەبو موسای ئەشعەری شاڵاوی کردە سەر (سوق الاهواز) لەو کاتەی کە خەلیفە عومەری کوڕی خەتاب لەبەصرە کردیە والی. لەم کاتەدا (سوق الاهواز)ی بەزۆری فەتح کرد[٢٧].

بەشێوەیەکی گشتی دەتوانین بڵێین کە (سوق الاهواز) بەزۆری و دوای شەڕ فەتح کراوە لەلایەن موسڵمانەکان و لەم ڕووداوەدا بۆمان دەردەکەوێت کەئەم ناوچەیە زۆرینەی کورد بووە و کوردەکان بەهەر ژمارەیەك بووبێت لەڕیزەکانی سوپای هورمزان دا جەنگاون و هورمزان لەم جەنگەی دا لەبەرامبەر سوپای موسڵمانەکان پشتی بەجەنگاوەری کورد بەستووە بەڵام لەدەرئەنجامی شەڕەکەدا هورمزان و هێزەکانی تێکشکاون، وبەدوور نازانرێت کەکورد وەکو جەنگاوەری بەشداربووی شەڕەکە لەڕیزەکانی سوپای هورمزان دا قوربانیان دابێت چونکە هەروەکو ئاماژەمان پێدا کە سوق الاهواز بەزۆری و دوای شەڕ فەتح کراوە.

چوارەم: فەتح کردنی (جندیسابور،جندی شابور،گوندی شابور) لەلای طبری:

جندیسابور لەساڵی ١٧ك/٦٣٨ز بەئاشتی فەتح کرا[٢٨]:

بەڵام مێژوونوس (خلیفة بن خیاط) دەڵێت: جندیسابور لەساڵی ١٨ك فەتح کراوە بەئاشتی[٢٩]. بۆ سەلماندنی کوردنشین بوونی ئەم شارە المقدسی دەڵێت: جندیسابور شارێکی ئاوەدان و کۆن بوو کوردەکان بەسەریدا زاڵبوون[٣٠]. کاتێ جندیسابور بەئاسانی و بەئاشتی فەتح کرا لەلایەن موسڵمانەکان، ئەم هەواڵەیان بەخەلیفە عومەری کوڕی خەتاب ڕاگەیاند بەڵام لەبەرامبەر ئەم ئاشتی پێدانەدا موسڵمانەکان جزیەیان لەسەر خەڵکەکە دانا و ئەمان و دڵنیاییان دا بەخەڵکەکە[٣١].

کەواتە جندیسابور بەبێ شەڕ و بەئاشتی فەتح کراوە، ئەم ناوچەیەش ناوچەیەکی کوردنشین بوو و دەکەوێتە ناو چوارچێوەی وڵاتی کوردانەوە و لەم ڕووداوەدا کەوتە ژێر دەسەڵاتی موسڵمانەکان لەڕووی سیاسی و ئابووری و کارگێڕی و لایەنی ترەوە.

تەوەرەی دووەم

فەتح کردن و ڕووداوەکانی پەیوەندیدار بەکورد و وڵاتەکەی لەم ڕووداوانە لەلای الطبری

یەکەم : فەتح کردنی نەهاوەند لەساڵی ٢١ک[٣٢]/٦٤١ز :

نەهاوەند لەساڵی ٢١ک/ ٦٤١ز فەتح کرا[٣٣].

لەساڵی ٢١ک/٦٤١ز ئامادەکاری لەلایەن موسڵمانەکان دەستپێکرد بەمەبەستی فەتح کردنی نەهاوەند بۆ ئەم مەبەستە بەفەرمانی خەلیفە عومەری کوڕی خەتاب (النعمان بن مقرن/نەعمان کوڕی مقرن)[٣٤] دیاریکرا وەك سەرکردەی سوپای موسڵمانەکان بۆ فەتح کردنی نەهاوەند[٣٥].

ئیتر بەم شێوەیە موسڵمانەکان هێزێکیان کۆکردەوە و ژمارەی جەنگاوەرەکانیان بوو بەسی هەزار جەنگاوەر کەلەنێو ئەم جەنگاوەرانەدا هاوەڵانی پێغەمبەر (د.خ)[٣٦] ی تیادابوو ئیتر ئەم هێزە کۆبوونەوە و بەسەرکردایەتی نەعمان بەرە و فەتح کردنی نەهاوەند بەڕێکەوتن[٣٧]، بەڵام لەبارەی بەرەی ساسانیەوە ئەوا پادشا یەزدەجرد نوسراوی بۆ خەڵکی جیاکان نووسی و بۆی ناردن بەتایبەتی ناوچەکانی نێوان باب و سند و خوراسان و حەلوان ئەوانیش بەدەنگ نووسراوەکەوە چوون و گەیشتنە نەهاوەند[٣٨]

سوپاو لەشکری یەزدەجرد و ساسانی لەبەرەی نەهاوەند لەخەڵکی زۆر ناوچەی ژێردەسەڵاتی ساسانیەکانی ئەو کاتە پێکهاتبوون بەناوچە کوردنشینەکانیشەوە ئەوەتا الطبری لەم بارەیەوە دەڵێت: خەڵکەکە بەپیر نووسراوی یەزدەجردی پادشاوە هاتن و

کۆبوونەوە و هاتنە نەهاوەند، واتە خەڵکەکە کۆبونەوە لەنێوان خوراسان بۆ حەلوان، و لە نێوان باب بۆ حەلوان، و لە نێوان سجستان بۆ حەلوان و هەروەها خەڵکی فارس و الفهلوج وخەڵکی چیاکان لەنێوان باب تا حەلوان کۆبوونەوە و ژمارەیان بوو بە سی هەزار جەنگاوەر و لەنێوان خوراسان بۆ حەلوان (٦٠) هەزار جەنگاوەر کۆبونەوە ولەنێوان سجستان بۆ فارس و حەلوان ٦٠هەزار جەنگاوەر کۆبونەوە ئیتر بەم شێوەیەئەم ژمارە زۆرە خەڵکە جەنگاوەرە عەجەمە کۆبونەوە و هاتنە نەهاوەند[٣٩].

هەر لەبارەی کۆبونەوەی بەرەی یەزدەجردی ساسانی لەنەهاوەند (الدینوری) دەڵێت: یەزدەجرد نووسراوی بۆ ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەتەکەی نارد بەمەبەستی سەرباز کۆکردنەوە وخەڵکی پادشانشینەکەشی لەهەموو لایەکەوە بەپیر بانگەوازەکەیەوە هاتن بۆئەم مەبەستە خەڵکی ناوچەکانی (قومس[٤٠] و طبرستان و جرجان و دنباوند و الری و أصبهان و همذان و الماهین (ماە الکوفەوماە البصرە) و خەڵکێکی زۆر لەم ناوچانە هاتن و بۆ یەزدەجرد کۆبونەوە ومردان شای کوڕی هرمز سەرکردایەتی ئەم خەڵکە،جەنگاوەرانەی کرد و بەرە و نەهاوەندی ناردن[٤١].

بەم شێوەیە لەدەرئەنجامی ڕوودانی شەڕی نەهاوەند موسڵمانەکان سەرکەوتن و عەجەمەکان و بەرەی ساسانی لەم شەڕەدا دۆڕان و ژمارەیەکی یەکجار زۆر لەریزەکانیان کوژران[٤٢].

موسڵمانەکان لەدوای فەتح کردنی نەهاوەند دا دەستیان بەسەرغەنائمێکی زۆردا گرت بەلاَم (النعمان کوڕی مقرن) [٤٣] ی سەرکردەی سوپای موسڵمانەکان لەم جەنگەدا کوژرا[٤٤].

بۆیەجەنگی نەهاوەند بەدوا جەنگە یەکلایی کەرەوەکەی موسڵمانەکان دژ بە ساسانیەکان دەژمێردرێت، چونکە ئەم جەنگە گرنگیەکی گەورەی هەبوو بۆ

موسڵمانەکان، بەلای موسڵمانەکانەوە بە فتح الفتوح (فەتحی فەتحەکان) دەناسرێت، بەڵام بەلای ساسانیەکانەوە ئەمە جەنگێکی کارەسات باوی بوو چونکە ساسانیەکان لەم جەنگەدا بەشێوەیەکی زۆر خراپ تێکشکان(٤٥).

لەئەنجامی هەڵسەنگاندمان بۆ شەڕی نەهاوەندی ساڵی ٢١ک/٦٤١ز و پەیوەندیدار بوونی ئەم شەڕە لەبارەی کورد و وڵاتەکەیەوە دەگەینە ئەو دەرئەنجامەی کە نەهاوەند وەك ناوچەیەکی، شارێکی، کوردنشین دەبێتە گۆڕەپانی ڕاستەقینەی شەڕەکە ئەمە جگەلەوەی کە بەرەی جەنگاوەرانی ساسانی بەعەجەم ناویان هاتووە کە بێگومان کوردیش لەنێو ئەم ناولێنانەدا هەبوونە، جگە لەمانەش ناوچەکانی چیاکان کە بێگومان بەشی ڕۆژئاوای چیاکان کوردنشین بوو لەگەڵ حەلوان دا لەم دەقانەی کە ئاماژەمان پێدا ناویان دێت بەمەش دەگەینە ئەو دەرئەنجامەی کە ئەم ناوچە کوردنشینانە وەك ناوچەکانی تری ناو چوارچێوەی دەسەڵاتداریتی ساسانی ئەو کاتە جەنگاوەری لێ ئامادەکراوە لە بەرژەوەندی یەزدەجرد، کەواتە گومانی تێدا نیە کە کۆمەڵە جەنگاوەرێکی دیاری کورد لە ریزەکانی بەرەی یەزدەجرد دا جەنگابن بۆ ڕووبەڕووبونەوەی سوپای موسڵمانەکان، بەلام لە دەرەنجامی شەڕەکەدا شکاون وموسڵمانەکان سەرکەوتوون و بە دوور نازانرێت کە ژمارەیەکی دیار لەجەنگاوەری کوردی ناوچەکوردنشینەکان لەم ڕووبەڕووبونەوەیەدا کوژرابن و قوربانیان دابێت هەروەك چۆن لەموسڵمانەکان (عەرەب) و فارسیش کوژراو هەبووە. لەدەرئەنجامی شەڕەکەدا ناوچەی نەهاوەندی کوردنشین کەوتە ژێر دەسەڵاتداریەتێکی تازەو فەتح کرا و لەم شەڕەدا کورد زیانی لێکەوت چونکە هەم لەلایەن ساسانیەکان بەهەر پاڵنەرێك بووبێت بەکارهات، بەمەبەستی پاراستن و لە دەستنەدانی بەرژەوەندیەکانیان، و لەهەمان کاتیش دا کورد قوربانیشی دا لە کاتی شەڕەکەدا.

دووەم: فەتح کردنی هەمەذان لەساڵی ٢٢ك[٤٦]/ ٦٤٣ز[٤٧] لەلای طبري:

دوای ئەوەی کە نەهاوەند لەلایەن موسڵمانەکانەوە فەتح کرا موسڵمانەکان ئەو کات گەیشتنە هەمەژان و بە ئاشتی و پێکهاتن دەستیان بەسەر هەمەژان داگرت بەڵام ئەو کات هێزی موسڵمانەکان لەوێدا کشانەوە، دواتر بەهۆی ئەم کشانەوەیە ئاشتی بەستنەکە هەڵوەشایەوە وجارێکی تر هەمەذان فەتح دەکرێت، بۆیە خەلیفە عومەر نووسراوێکی نارد بۆ (نعیم بن مقرن/نەعیم کوڕی مقرن)[٤٨] و فەرمانی پێدا تابەرەو هەمەذان بڕوات و فەتحی بکات.

ئیتر بەم شێوەیە نعیم کوڕی مقرن بەهێزێکەوە دەرچوو تا لە (پنیە العسل) دابەزی ،دواتر نەعیم لە (پنیە) جوڵا و هاتە خوارەوە تا لەشاری هەمەذان دابەزی ولەئەنجام دا دەستی بەسەر سەرجەم یاخود تەواوی وڵاتی هەمەذان داگرت، و کاتێك کە خەڵکی شارەکە ئەم بارەیان دیت داوای ئاشتیان کرد[٤٩]، بەڵام (خلیفة بن خیاط) لەبارەی فەتح کردنی هەمەذان دەڵێت: موغەیەرە کوڕی شوعبە لەو کاتەی کە والی بوو لەکوفە کەسایەتی (جریر بن عبدالله/جەریر کوڕی عەبدوڵڵا)[٥٠]ی نارد و هەمەذانی فەتح کرد))[٥١]. بەڵام البلاذري دەڵێت: ((هەمەذان لەساڵی٢٣ك/٦٤٤ز فەتح کراوە لەلایەن عەبدوڵڵا ئەلبەجلی ئەم کەسایەتیەش لەلایەن موغەیەرەوە ڕەوانە کرا بۆ فەتح کردنی هەمەذان دوای ئەنجام دانی شەڕێك لەگەڵ خەڵکەکەی بەزۆری فەتحی کرد))[٥٢].

لەئەنجامی هەڵسەنگاندنمان بۆ ئەم ڕووداوە دەگەینە ئەو دەرئەنجامەی ئەگەرچی لەسەرەتادا شارەکە هێرشی کرابێتەسەر، بەڵام لەدەرئەنجام دا بەئاشتی فەتح کراوە وخەڵکەکەی بەهەر پاڵنەرێك بووبێت داوای ئاشتیان کردوە، موسڵمانەکانیش بەپیر داوای خەڵکەکە چوونە و بەئاشتی شارەکەیان فەتح کردوە ئەمەش لەبەر ئەوەی هەمەذان سوپای ساسانی لێنەبووە و سوپای ساسانی پاش شەڕی نەهاوەند شپرزە و

کەنەفت بوو بۆیە توانای بەرگری کردنی نەمابوو ئیتر بەم چەشنە ئەم شارە کوردنشینە بەئاشتی کەوتۆتە ژێردەسەڵاتی موسڵمانەکان و سەردەمێکی تازە لەمێژووی ئەم شارەدا دەستی پێکردووە.

سێ یەم: فەتح کردنی (فسا)[٥٣] و (دارابجرد)[٥٤] لەساڵی ٢٣ک/٦٤٤ز[٥٥] لەلای طبري:

موسڵمانەکان خۆیان ئامادەکرد بۆ فەتح کردنی فساو دارابجرد بۆ ئەم مەبەستە موسڵمانەکان بەسەرکردایەتی (ساریە بن زنیم/ساریە کوڕی زنیم[٥٦]) هێزێکیان ئامادەکرد بەمەبەستی فەتح کردنی فسا و دارابجرد، ئیتر ئەم هێزە پێشڕەوی کرد تاوەکو ئابلۆقەی هێزەکانی ساسانیان دا لەبەرامبەردا هێزەکانی بەرەی یەزدەجرد و ساسانی لەگەڵ کوردەکانی فارس کۆبونەوە بەمەبەستی بەرەنگاربونەوەی هێزەکانی موسڵمانان،بەلاَم لەدەرئەنجامی ڕوودانی شەڕێك لەنێوان هەردوولادا موسڵمانەکان سەرکەوتن و بەرەی ساسانی شکان و موسڵمانەکان هەواڵی ئەم فەتحەیان بۆ خەلیفە عومەری کوڕی خەتاب نووسی و پێڕاگەیاند، هەرلەدەرئەنجامی شەڕەکەدا موسڵمانەکان دەستیان بەسەر غەنیمەیەکی زۆرداگرت ئیتر ئەم غەنائیمانەیان لەگەڵ هەواڵی فەتح کردنەکە بۆ خەلیفە عومەری کوڕی خەتاب نارد[٥٧].

کەواتە لەئەنجامی فەتح کردنی فساودارابجرد دەگەینە ئەو دەرئەنجامەی کەژمارەیەکی دیاروبەرچاو لەکوردەکانی وولاتی فارس لەڕیزەکانی سوپای ساسانی دا جەنگاون لەم ڕووداوەدا دژبەهەڵمەتەکانی سوپای موسڵمانان ئەگەرچی ئەنجامی شەڕەکەش لەبەرژەوەندی سوپای ئیسلام و موسڵمانان کۆتایی پێهاتووە بۆیە گریمانەی ئەوە دەکرێت و بەدوور نازانرێت کە ژمارەیەکی بەرچاو لەکوردەکانی فارس لەئەنجامی ئەم شەڕەدا بووبنە قوربانی بەبێ ئەوەی کەئەم بەشداریەی کوردەکان لەبەرژەوەندی و قازانجی کوردەکان بووبێت.

چوارەم: ڕوداوی بیروژ لە ئەهواز لەساڵی ٢٣ك/٦٤٤ز:

لەساڵی ٢٣ك/٦٤٤ز کۆمەڵە خەڵکێکی زۆر لەکوردەکان وخەڵکی تر لەناوچەی (بیروژ)(ناوچەیەکی پیرۆزی زەردەشتیەکان بوو) کۆبونەوە[٥٨]، ئیتر بەم چەشنە کۆمەڵێ جەنگاوەری کوردەکان و هەندێ خەڵکی فارس یش هاتنە پاڵیان و کۆبونەوەی ئەم خەڵکانە بەشێوەیەکی گشتی وەك یاخی بوون و دژایەتی کردنی دەسەلاتی موسڵمانەکان لەقەڵەم درا، و ئەم خەڵکانە بەهەر پاڵنەر و هۆکارێك بوو بێت دژ بەدەسەلاتی موسڵمانەکان کۆبونەوە، دواتر ئەبوموسای ئەشعەری بەسەرکردایەتی هێزێکی موسڵمانان ڕووبەڕویان بۆوە لە خاکی (بیروژ) لەنزیك ڕووباری تیری ئیتر لەئەنجامی ڕوودانی شەڕێك لەنێوان هەردوولادا موسڵمانەکان سەرکەوتن و (بەرەی کوردەکان و هاوکارەکانیان) شکان دواتر هەواڵی فەتح و پێنج یەك لەغەنیمە بۆ خەلیفە عومەری کوڕی خەتاب نێردرا[٥٩].

کەواتە لەئەنجامی شیکردنەوەمان بۆئەم شالاو ناردنەی موسڵمانەکان بۆسەر کوردەکان کە إبن کثیر ناوی دەنێت (غزوة الأکراد)[٦٠] دەگەینە ئەو دەرئەنجامەی کە کوردەکان لەم ڕووداوەدا بەلای دەسەلاتدارانی موسڵمانانەوە بەکەسانی،خەڵکانی،یاخیگەرونەیاری ڕاستەقینە سەیرکراون بەجۆرێك کە ڕووبەڕووبونەوە و لەناوبردنیان بەپێویست زانراوە بەلای موسڵمانەکانەوە، جگەلەمەش هەر لەدەرئەنجامی شیکردنەوەمان بۆئەم دەقەی الطبری دەگەینە ئەو دەرئەنجامەی کەژمارەیەکی زۆر لەکوردەکان دووچاری زیانی گیانی و ماڵی جەرگبڕ بونەتەوە بەهۆی ئەوەی کە دووچاری پەلاماردان و هێرش کردنە سەر هاتوون بۆیە کوردەکان دووچاری زیانی گیانی و زیانی تری سەخت هاتوون چونکە لەم ڕووداوەدا کوردەکان شەڕیان

ـەجیاتی یـەزدەجرد و ئیمپراتۆریـەتی ساسـانی نـەكردووە بـەڵكو بـە تـەنها شـالاویان كراوەتە سەر و كوشتارو زیانی گیانی و ماددیان زۆریان بەركەوتوە.

پێنجەم: ڕووداوی (سلمة بن قيس الأشجعي/سەلمە كوڕی قـەیس ئەلئەشـجەعی)[٦١] و كوردەكان لەساڵی ٢٣ك/٦٤٤ز[٦٢] لەلای الطبری:

لەبارەی ئەم ڕووداوە الطبری دەڵێت: ((خەلیفـە عومـەری كـوڕی خـەتاب سـوپایەكی ئامادە و كۆكردەوە و سـەركردایەتی كردنـی ئـەم سـوپایەی بـە سـەلمە سـپارد و داوای لێكرد كە جەنگی هاوبەش پەیداكەرەكان بكـات بـەلاّم لەهـەمان كـات دا خەلیفـە عومـەر ئامۆژگـاری جـەنگاوەرەكانی كـرد و ووتـی: ((ئەگـەر جـەنگتان كـردن، زیـادە ڕەوی مەكەن،غەدرمەكەن، جەستەو لاشەی كوژراوەكانیان مەشـێوێنن ومنـداڵی بـچوك و تـازە لەدایك بوو مەكوژن))[٦٣].

دواتـر ئـەم سـوپایە لـەكاتی بەرێكـەوتن و ڕۆیـشتنی دا بـەكوردەكان گەیـشت پـاش ئەوەی كە كوردەكان ڕەتی ئیسلام بوون و دانی جزیەیان بەموسڵمانەكان كـردەوە ئـەوا لەم كاتەدا شەڕ لەنێوان هەردوولادا ڕوویدا و لەدەرئەنجامی شەڕەكەدا هێزەكانی سـەلمە و موسـڵمانەكان سـەركەوتن و كوردەكـان شـكان، هـەر لەدەرئـەنجامی ئـەم شـەڕەدا ژمارەیەكی زۆر جەنگاوەری كوردەكان كوژران، و ژمارەیـەك دیلـی ژن و منـداڵ دەسـتی بەسـەراگیرا دواتـر سـەلمە نێردراوێكـی پیـاوێكی نـارد و هـەواڵی فـەتح و غـەنائمی بـۆ خەلیفە عومەری كوڕی خەتاب برد[٦٤].

كەواتە لەم ڕووداوەوە دەگەینە ئەو دەرئەنجامەی كە كوردەكان دووچـاری هێـرش و پەلاماردان هـاتوون چـونكە بـەلای ئـەم هێـزە پـەلاماردەرەی موسـڵمانەكان كوردەكـان هاوبـەش پەیداكەربوونـە و بـە مەرجـەكانیان ڕازی نەبوونـە، دوای ئـەوەی كـە بەمەرجەكانیشیان ڕازی نەبوونە كەوتوونەتە بەرەی نەیار و دوژمنی ئـەم سـوپایە بۆیـە

لە دەرئەنجامی ڕوودانی شەڕێك دا کوردەکان زەرەر و زیانی گەورەی گیانی وماڵیـان لێ دەکەوێت و بەبێ ئەوەی کە ژمارە و قەبارەی زیانەکان بزانرێت ،ئەمە جگەلـەوەی کـە شوێنە جوگرافیەکەش ڕوون نیە کە جەنگەکەی تیادا ڕوودادوە.

شەشەم: ڕووداوی نەهرەوان لە ساڵی ٣٨ك/٦٥٨ز:

ڕووداوی نەهرەوان ئەم ڕووداوە بوو کـە لـەنێوان خەلیفـە عـەلی کـوڕی ئـەبو طالـب و خەوارج[٦٥] ڕووی دا لەساڵی ٣٨ك/٦٥٨ز[٦٦].

ئیتر بـەم چەشـنە خەوارجـەکان لـە (حـروراء)[٦٧]، لەدەوروبـەری کوفـە کۆبونـەوە و لەڕۆژی نەهرەوان دا ئەمانە ژمارەیان دوازدە هەزار جەنگاوەر دەبوو[٦٨].

خەوارج بەناوبـژی کردنەکـەی نێـوان (معاویـە بـن ابـو سـفیان/موعاویـە کـوڕی ئـەبو سوفیان) و عەلی کوڕی ئەبو طالب (خوای لێ ڕازی بێت) ڕازی نەبوون و پێیان وابـوو کـە ئەبو موسای ئەشعەری کە لەلایەن خەلیفە (عـەلی) (خـوای لێ ڕازی بێـت) نێردرابـوو بـۆ ناوبژی کردن حوکمی بەکتابی خودا (قوڕئان) نەکردووە، ئیتر لـەم کاتـەدا خەوارجـەکان لە خەلیفە عەلی دەرچوون و ووتیان (لاحکم إلالله) واتـە حـوکم تـەنها بـۆ خودایـە، ئـیتر بەم شێوەیە خەوارجەکان دەرچوون و لەنەهرەوان کۆبونەوە[٦٩].

ئیتر ئەوەبوو جـەنگێکی توندوتیـژ لـەنێوان عـەلی کـوڕی ئـەبو طالـب و خەوارجـەکان ڕوویدا لەنەهرەوان لەساڵی ٣٨ك/٦٥٨ز، کە لە دەرئەنجامی ئەم جەنگەدا خەلیفە عەلی و لایەنگرانی سەرکەوتن و خەوارجەکانیش تێکشکان[٧٠].

لەدەرئـەنجامی شـەڕەکەدا (عبدللـە بـن وهـب الراسـبی/عەبـدوڵلا کـوڕی وەهـەب ئەلراسـبی)[٧١] سـەرکردەی خـەوارج و زۆرینـەی هاوەڵانیـشی کـوژران[٧٢] و لەهاوەڵانی،جەنگاوەرانی،خەلیفـە عـەلیش ژمارەیـەکی زۆر کـەم کـوژران کـە نزیکـەی ١٢یاخود ١٣جەنگاوەر دەبوون[٧٣].

کەواتە لەڕووداوی نەهرەوانی ساڵی ٣٨ك/٦٥٨ز، نەهرەوان وەکو ناوچەیەکی کوردنشین بۆتە گۆڕەپانی ڕووداو و شەڕێکی توندو تیژ، کە تیایدا ڕووداو و ناوەڕۆك و ـەرئەنجامە جۆراو جۆرەکانی شەڕەکە لەسەر خاکی کوردان ڕووی داوە ،و ـەشێوەیەکی گشتی شەڕەکە هیچ دەرئەنجامێکی ڕوون و ئاشکرای بەسەرخەڵکی کوردەوە نەبوو،و ڕەنگە بەشێوەیەك لەشێوەکان بوونی شەڕێکی ئاوا گەورە ـەناوچەیەکی کوردنشین، ئەگەر بۆ ماوەیەکی کورتیش بووبێ ڕەنگە بووبێتە هۆی ـروست کردنی پشێوی و نائارامی لە ناوچەکەدا.

لەو کاتەی کە خەلیفە عەلی ، خەڵکی نەهرەوانی کوشت، زۆر خەڵك دژ بەکوشتنی خەوارج و خەڵکی نەهرەوان بوون، وخەڵکانێکی زۆر ویستیان خەراج نەدەن هەر بۆ ئەم مەبەستە خەڵکی ولأتەکە، شارۆچکەکە، مەبەست لەخاکی ئەهوازە، و(العلوج)[٧٤] وئەوانەی کە ویستیان خەراج نەدەن و هەوادارەکانیان لە کوردە سادەکان، ئەمانە هەموویان لەبەرەی دژ بە دەسەلأتی خەلیفە عەلی بوونە لەساڵی ٣٨ك و وویستویانە خەراج نەدەن.دواتر هێزەکانی خەلیفە ڕووبەڕووی ئەم خەڵکە نەیارانەی کە ویستیان خەراج نەدەن لەعلوج و کوردەکان بوونەوە، ئیتر لەدەرئەنجامی شەڕێکدا لەنێوان هەردوولادا هێزەکانی خەلیفە عەلی سەرکەوتن و نەیارەکانیشیان تێکشکان وهەر لەم شەڕەدا هێزەکانی خەلیفەعەلی نزیکەی (٣٠٠)کەسیان لە علوج و کوردەکان کوشت، و پاش سەرکەوتنی بەرەی خەلیفە عەلی لەم ڕووبەڕوبونەوەیەدا (معقل بن قیس/مەعقەل کوڕی ئەلقەیس) لەخاکی ئەهواز دانیشت و بۆ خەلیفە عەلی نووسی و هەواڵی فەتحی پێدا[٧٥].

کەواتە لەئەنجامی شیکردنەوەمان بۆ ئەم ڕووداوە بۆمان دەردەکەوێت کە کوردەکان دووچاری زەرەرو زیانی گیانی و جەرگبڕ بوونەتەوە و دووچاری کوشتن هاتوون لەگەڵ

علوجەکان، بەو پێ یەی کە خەراجیان نەداوە (ویستویانە خەراج) نەدەن، و کەوتونەتە بەرەی نەیار و دژی خەلیفە عەلی یەوە و لەدەرئەنجامیشدا کوردەکان هاوشان لەگەڵ علوجەکان دا دووچاری زیانێکی مرۆیی گەورە هاتن جگە لەمەش ئەم ڕووداوە ئەو ڕاستیەی دووپات کردەوە کە کورد بەهەر ڕێژەو ژمارەیەك بووبێت لەناوچەی ئەهواز دا ژیاون.

لەم بارەیەوە طبري دەڵێت: لەو کاتەی کە خەڵکی چیاکان (بێگومان بەشی ڕوژئاوای چیاکان کوردنشین بوون)، پەیمانیان هەڵوەشاندەوە، وخەڵکی خەراج دەریش ئارەزووی شکان و نەدانی خەراجیان کرد و (سهل کوڕی حنیف/سەهل کوڕی حونەیف ی والی خەلیفە عەلیان لەفارس وەدەرنا، ئیتر ئەم ڕووداوە کاردانەوەی خراپی لەلای خەلیفە دروست کرد بۆ ئەم مەبەستە خەلیفە عەلی زیادی وەك والی بۆ وڵاتی فارس نارد، وەك سەرکردەی هێزێك (کۆمەڵێك جەنگاوەر) بەڵام لەدەرئەنجام دا خەڵکی فارس لەم هەڵوێستەیان پەشیمان بونەوە و خەراجیان دا[٧٦].

کەواتە لەئەنجامی شیکردنەوەمان بۆئەم دەقە بۆمان دەردەکەوێت کە خەڵکی ناوچە کوردنشینەکانیش کە (لەبەشی ڕۆژئاوای چیاکان) دەژیان لەنێو ئەم خەڵکانەدا بوون کە ویستویانە خەراج نەدەنە کاربەدەستانی خەلیفە عەلی، لەناوچەکانیان دا، بەڵام لەئەنجام دا بەهۆی ناردنی هێزێك بەسەرکردایەتی زیاد لەلایەن خەلیفە عەلی، ناوچە یاخی بووەکان وخەراج نەدەرەکان لەنێویشیان دا ناوچە کوردنشینەکان بەهێز دەگەڕێنرێنەوە ژێر دەسەڵاتی خەلیفە عەلی(خوای لێ ڕازی بێت).

تەوەرەی سێ یەم

فەتح کردن و ڕووداوەکانی پەیوەندیدار بە کورد و وولاتەکەی لەم ڕووداوانە

یەکەم: فەتح کردن و ڕوداوەکانی هەرێمی جەزیرە لەلای طبري لەساڵی ١٧-٤١ك/٦٣٨-٦٦٢ز:

جەزیرە لە ساڵی ١٧ك[٧٧]/٦٣٨ك لەلایەن موسڵمانەکان فەتح کرا[٧٨]:

خەلیفە عومەری کوڕی خەتاب لەساڵی ١٧ك نووسراوێکی بۆ (سعد بن مالك/سەعد کوڕی مالك) نووسی و فەرمانی پێدا هێزێك بۆ جەزیرە بنێرێت، و بێتە (الرقە)، و عبدلله بن عتبان/عەبدوڵلا کوڕی عوتبان) بۆ نصیبین بنێرێت و (ولید بن العقبە/وەلید کوڕی ئەلعوقبە)ش بۆ سەر عەرەبی جەزیرە لە (ربیعه وتنوخ) بنێرێت، وفەرمانی پێدا کە (عیاض بن غنم/عەیاز کوڕی غەنەم)[٧٩] یش بنێرێت و ئەگەر جەنگ ڕووی دا ئەوا کاروباریان، سەرکردایەتی کردنیان هەمووی بخرێتە ژێر دەسەڵاتی عەیاز،خەلیفە عومەری کوڕی خەتاب نووسراوێکی بۆ سەعد کوڕی ئەبی وەقاس نووسی و لەم نووسراوەدا ئاماژەی بەوەدا کە: خودای گەورە شام و عێراقی بۆ موسڵمانەکان فەتح کردو تۆش جەنگاوەرەکانی خۆت بۆ جەزیرە بنێرە و یەکێ لەم سیانە بکە بە سەرکردەیان (خالد بن عرفطة/خالید کوڕی عەرفتە) یان(هاشم بن عتبە/هاشم کوڕی عوتبە) یان عەیاز کوڕی غەنەم)[٨٠].

کاتێ کە ئەم نووسراوەی خەلیفە عومەر بەسەعد گەیشت ئیتر سەعد کوڕی ئەبی وەقاسیش عەیازی هەڵبژارد و کردی بەسەرکردەی سوپایەك و بەرەو جەزیرەی نارد ئیتر بەم شێوەیە عەیاز بەسەرکردایەتی کردنی سوپایەك دەرچوو بەرەو جەزیرە بەمەبەستی فەتح کردنی[٨١].

ئیتر بەو شێوەیە عەیاز بەخۆی و سەربازەکانیەوە (جەنگاوەرەکانیەوە) لە (الرها) دابەزی و ئاشتی و پێکهاتنی لەگەڵ خەڵکەکەی بەست لەبەرامبەر وەرگرتنی جزیە لەخەڵکەکەی ئەم شارەی فەتح کرد دوای ئەوە شاری حران یش بەهەمان شێوەی (الرها) بەئاشتی و لەبەرامبەر وەرگرتنی جزیە لە خەڵکەکەی ئەم شارە فەتح کرا، و (عەیاز کوڕی غەنەم) (ئەبو موسای ئەشعەری) بەرەو (نصیبین) ناردو فەتحی کرد و (عمر بن سەعد/عومەر کوڕی سەعد) بەرەو (رأس العین/الخابور) نارد و فەتحی کرد،عەیاز کوڕی غەنەم یش بەخۆی و جەنگاوەرەکانیەوە بەرەو (دارا)چوو و لەوێد نیشتەجێ بووو فەتحی کرد[٨٢].

(البلاذري) لەبارەی فەتح کردنی جەزیرەوە دەڵێت: جەزیرە هەمووی لەلایەن عەیار فەتح کرا ئەمەش دوای ئەوەی کە ئەبو عبیدە مرد لەم کاتەدا خەلیفە عومەری ئەرکی فەتح کردنی جەزیرەی بە عەیاز سپارد[٨٣].

بەڵام (البلاذري) هەر لەبارەی فەتح کردنی جەزیرەوە دەڵێت: عەیاز کوڕی غەنەم شارەکانی (الرقە) و (حران) و (الرها)و (نصیبین) و (میافارقین) و (قرقیسیا) و گوندەکانی فورات و شارەکانی بە ئاشتی فەتح کرد وخاکەکەشیانی، واتە دەوروبەری شارەکان (ناوچە دوورە دەستەکان) بەزۆری فەتح کرا[٨٤].

یەعقوبیش دەڵێت: عەیاز کوڕی غەنەم شارەکانی (الرقە و سروج و نصیبین) و سەرجەم شارەکانی جەزیرەی بە ئاشتی و پێکهاتن فەتح کرد[٨٥].

کەواتە هەرێمی جەزیرە زۆر بەئاسانی و بەشی هەرە زۆری بە ئاشتی فەتح کرا هەروەك لەم بارەیەوە طبري بەڕوونی گوزارشت لەم فەتح کردنە دەکات و دەنووسێت: (کاروباری جەزیرە لە هەموو وڵاتەکان ئاسانتر بوو (واتە بەئاسانی کەوتە ژێر دەسەڵاتی موسڵمانەکان) وجەزیرە لەهەموو هەرێمەکانی تر، ناوچەکانی تر فەتح کردنەکەی ئاسانتر بوو)[٨٦].

پاش ئەوەی کەجەزیرە فەتح کرا لەلایەن موسڵمانەکانەوە خەلیفە عومەری کوڕی خەتاب (حبیب بن مسلمه/حەبیب کوڕی موسلیمە)(٨٧)ی دانا بەسەر هەڵسوڕاندنی کاروباری عەجەمی جەزیرە و جەنگیان، و کەسایەتی (وەلید کوڕی عوقبە)(٨٨)ی دانا بەسەر عەرەبی جەزیرەوە، ئەمانە هەردووکیان هەڵسان بەڕاپەڕاندنی ئەرکەکانیان لەجەزیرە و لەوێ نیشتەجێ بوون(٨٩).

کەواتە لە ژێر ڕۆشنایی ئەم دەقەی (الطبری)ەوە دەگەینە ئەو هەڵسەنگاندنەی کەمەبەست لەعەجەمی جەزیرە (بەشی هەرە زۆری کوردەکانن) کەلێرەدا کاروباریان لەڕووی کارگێڕی و جەنگی و لایەنی تر بە حەبیب دەسپێردرێت چونکە لەشارەکانی جەزیرەدا لەلایەك ژمارەیەکی زۆر کورد دەژیان، لەلایەکی تریشەوە کۆمەڵەشارێکی زۆر بەتەواوی کوردنشین بوون، هەروەك چۆن لەم دەقەدا کە بە عەجەمی جەزیرە ناویان دێت بەجیاواز لە عەرەبی جەزیرە کەوادیارە مەبەستی موسڵمانە هاتووەکانە کە لەگەڵ فەتح لێی نیشتەجێبوون، بەم شێوەیە لەم ڕووداوەوە دەگەینە ئەو دەرئەنجامەی بەشێوەیەکی گشتی سەرجەم شارەکانی جەزیرە بەئاشتی و ڕێکەوتن فەتح کراوە، ڕەنگە هەندێ ناوچەی دوورە دەست و چۆڵەوانی هەبووبێ کە بەهێز و بەزۆری فەتح کرابێ، بەڵام بەشێوەیەکی گشتی سەرجەم شارەکانی جەزیرە بە ئاشتی و پێکهاتن و زۆر بەئاسانی لە بەرامبەر وەرگرتنی جزیە لە خەڵکەکەی فەتح کراوە، هۆکاری ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ نزیکی بەشێك لەناوچەکانی جەزیرە لەناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی ئیسلامی، و بەدەست هێنانی زنجیرەیەك سەرکەوتنی یەك لەدوای یەك لەلایەن سوپای موسڵمانانەوە دژ بە ئیمپراتۆریەتی ساسانی کە ئەم زنجیرە سەرکەوتنانەش گوڕوتین و هێزی زیاتری بەموسڵمانەکان بەخشی بۆبەدیهێنانی سەرکەوتنی تر، جگە لەمانەش هەرێمی جەزیرە دوور بووە لە مەڵبەندی دەسەڵاتی ساسانیەکان و دەسەڵاتدارانی

ساسانی لە جەزیرەدا لە سەروبەندی فتوحاتەکاندا ڕۆڵێکی وایان نەبینیوە بۆیە خەڵکی جەزیرە کە دواتر بە هەرێمی جەزیرە ناسرا، لەکاتی هەڵمەتەکانی فتوحاتی ئیسلامی ناچارنەکراون، کە شەڕ لەدژی موسڵمانەکان بکەن و ڕووبەڕوویان ببنەوە، ئەوانەی کە شارەکانیان ئاشتیانە فەتح کراون وناوچە دوورە دەستەکان شەڕی لێکراوە سەلمێنەری ئەوەیە، کە ئەم ناوچانە بەئاسانی پەیامی ئیسلامیان نەگەیشتۆتێ و لەوێ سەربزێوی و بەرگری کردن ئاسانتر بووە.

ئیتر لەئەنجامی فەتح کردنی جەزیرەدا ناوچەیەکی بەرفراوان کە بریتی بوو لە کۆمەڵێ شارو ئاوەدانی و خاکی زۆر کەوتە ژێر دەسەلاتی موسڵمانەکان، و لەنێو شارو ئاوەدانیە فەتح کراوەکانی جەزیرەدا کۆمەڵە شارو ناوچەیەکی فراوانی کوردنشین کەوتنە ژێر دەسەلات و فەرمانڕەوایی کردنی موسڵمانەکان و لێرە بەدواوە سەردەمێکی تازە لە مێژووی جەزیرەو شارە کوردنشینەکانی و خەڵکەکەی دەستی پێکرد و ئەم ناوچانە و خەڵکەکەیان چوونە نێو بارودۆخێکی تازەی سیاسی و ئابووری و کۆمەلایەتی و کەلتوری ئیسلامەوە.

دووەم: فەتح کردنی ئازەربیجان لەساڵی ٢٢ك/ ٦٤٣ز:

وڵاتی ئازەربیجان لەساڵی ٢٢ك/٦٤٣ز فەتح کرا[٩٠]:

(بکیر بن عبدالله/بەکیر کوڕی عەبدوڵڵا) بەرەو ئازەربیجان نێردرا بوو بەمەبەستی فەتح کردنی دواتر (سماك بن خرشە/سەماك کوڕی خەرشە)[٩١] ش بەسەرکردایەتی کردنی هێزێك بەرەو بەکیر ڕۆیشت لەئازەربیجان بەمەبەستی یارمەتی دانی ئەو،بەکیر بەرەو پێشەوە چوو ،پێشڕەوی کرد بەرەو ناوەوەی ئازەربیجان تا لەئەنجام دا ڕووبەڕوی (اسفندیاذ بن الفخرزاذ) بۆوە لە(واج روذ)، ئەمەش یەکەم ڕووبەڕوبونەوەی هێزێکی موسڵمانان بوو لەناو خاکی ئازەربیجان کە لەدەرئەنجامی شەڕەکەدا سوپای

ـسفندیاذ تێکشکاو بکیر (اسفندیاذی) بەدیل گرت ئیتر دوای ئەم ڕووداوە بکیر بەئاشـتـی ـەگەڵ خەڵکی ئازەربیجان ڕێکەوت[٩٢].

لەدوای ئەم ڕووداوە ولاتی ئازەربیجـان کەوتـە ژێـر دەسـەلاتی بکـیر، دواتـر سـەماك ـەکۆمەکی بەکیر هات و ئەو ناوچەیەی کە لـەدوای ئازەربیجانـەوە دێـت فـەتحی کـرد، و هەندێ ناوچەی تری دوای ئازەربیجان لەلایەن(عتبەبن فرقد/عوتبـە کـوڕی فەرقـەد)ەوە فەتح کرا، بەلام لەدواتردا بەپێ فەرمانی خەلیفە عومەری کـوڕی خـەتاب(خـوای لێ ڕازی بێت) ئازەربیجـان هـەمووی کۆکرایـەوەو بـەڕێوەبردن و هەڵسوڕاندنی کاروبـاری هـەموو ئازەربیجان بە عوتبە [٩٣] سپێردرا[٩٤].

دوای ئەوەی کە عتبە (بهرام بن الفرخـزاذي) تێکـشکاند دوای ئـەنجام دانـی شـەڕێك، پاشان ئاشتی و ڕێکەوتن بەستراو ئازەربیجان بەئاشتی گەڕایەوە بۆ موسڵمانان و بـەکیر و عوتبەش ئەم هەواڵەیان بۆ خەلیفە عومەر نووسی و پێنج یەکیان بۆ نارد[٩٥].

عوتبە کـوڕی فەرقـەد نووسـراوێکی نووسـی لـەنێوان خـۆی و خـەڵکی ئازەربیجـان کەئەم نووسراوە لەشێوەی پەیمان نامەیەك بوو لەنێوان دەسـەلاتی ئیـسلامی و خـەڵکی ئازەربیجان ئەمەش دەقی نووسراوەکەیە ((بەناوی خـودای گـەورەو میهرەبـان، ئەمەیـە ئەو نووسراوەی کـە عوتبـە کـوڕی فەرقـەد والی، کاربەدەسـتی خەلیفـە عومـەری کـوڕی خـەتاب دای بـە خـەڵکی ئازەربیجـان، دەشـتی، چـیاکانی، ناوچـە دوورە دەسـتەکانی، خەڵکەکـەی بەگـشتی،با دڵنیـا بـن لـەخۆیان و لەسـامانیان و لـە خـەڵکیان و ئاینیـان ، بەجۆرێك کەلە بەرامبەردا جزیە بدەن بـەپـێ ی توانایـان جزیـەش لەسـەر کەسـانی تـازە پێگەیشتوو و لاو و ژن و نەخۆش کە هیچ شتێکی لەدنیادا نیە، داناندرێت و جزیە لەسەر خودا پەرست، مەبەست لە پیاوانی ئاینی غەیرە ئیسلامە ئەمانـە جزیـەیان لەسـەر نیـە ئەمە بۆ ئەوان وئەوەی کە لەگەڵ ئەوانیش نیشتەجێیە))[٩٦].

بەڵام البلاذري لەبارەی فەتح کردنی ئازەربیجان ڕایەکی جیاواز، زانیاریەکی جیاو لەوەی کە لەپێشتر باسمان کرد دەهێنێت و دەنووسێت: موغەیەرە کوڕی شوعـ بەهۆی ئەوەی کە ببووە والی خەلیفە عومەر (خوای لێ ڕازی بێت) بۆیە هاتە کوفە کاتـ کە موغەیەرە هاتە کوفە نووسراوێکی پێبوو ئەم نووسراوەی بۆحوزەیفە کوڕی یەمـ نارد تا پایەی ویلایەتی ئازەربیجان وەربگرێت، حذیفە ئەو کاتە لە نەهاوەند بوو بەپـ ی فەرمانی موغەیەرە بەڕێکەوت هاتە ئەردەبیل کە ئەمەش شارێکی ئازەربیجان بو لەم کاتەدا مەرزەبانی ئەردەبیل جەنگێکی قورسی دژ بە موسڵمانەکان بۆ ماوەی چە ڕۆژێك ئەنجامدا بەڵام لەدواتردا مەرزەبان پەیمانی لەگەڵ حذیفە بەست و لەگەر ڕێکەوت بەناوی هەموو خەڵکی ئازەربیجان، لەسەر هەشت سەد هەزار درهەم، بەپێ ئەم ڕێکەوتن نامەیەی نێوان حوزەیفە و مەرزەبان هاتبوو کە خەڵکی ئازەربیجا کەسیان لێ نەکوژرێت وکەسیان لێ بەدیل نەگیرێت وخانەو خووێ ئاگرتێك نەدرێت. کوردەکانی (البلاسجان و سبلان و ساترودان) دووچاری کێشە نەبنەوە و ڕێگە لە خەڵکر (شین)[٩٧] نەگیرێت کەخەڵکی ئازەربیجان بوون، بەتایبەتی لەیادکردنەوەی جەژنەکانیا دەرخستن و ئەنجام دانی ئەو ڕێوڕەسمانەی کە پێشتر ئەنجامیان دەدا[٩٨].

دوای ئەم ڕووداوە خەلیفە عومەر سەرکردە (حوزەیفە) ی لاداو (عتبە بن فرقـ السلمی/عوتبە کوڕی فرقد ئەلسەلمی) کردە والی لەسەر ئازەربیجان،کاتێ عوتبە هاتـ ناو ئەردەبیل بینی کەخەڵکەکە لەسەر پەیمانی خۆیان ماون بەڵام ناوچـ دوورەدەستەکانی ئازەربیجان پەیمانیان هەڵوەشاندۆتەوە، بۆیە بەسەرکردایەتی کردنـ هێزێك شالاوی کردنە سەرو جەنگی کردن ولەدەرئەنجام دا سەرکەوت بەسەریان دو غەنیمەی دەسکەوت[٩٩].

کەواتە لە ئەنجامی فەتح کردنی ئازەربیجان لەلایەن موسڵمانەکانەوە دەگەینە ئەو دەرئەنجامەی، کە فەتح کردنی ئەم هەرێمە بایەخێکی گرنگی هەبوو بەلای موسڵمانەکانەوە، لەهەمان کات دا ژمارەیەکی دیار و بەرچاو کورد لە ئازەربیجان دا دەژیان وەکو کوردەکانی (البلاسجان و سبلان و ساترودان) کە لە ئازەربیجان دا دەژیان ولە رێکەوتن نامەکەی نێوان (حذیفە کوڕی یەمان) و مەرزەبان ناویان دێت کەواتە کورد بەهەر رێژەو ژمارەیەك بووبێت لەهەرێمی ئازەربیجان ژیاون ولەئەنجامی فەتح کردنی ئیسلامی بۆ ئەویٚ پانتایەکی بەرفراوان لەخاکە کوردنشینەکان و کوردیش کەوتونەتە ژێر دەسەلآت و قەڵەمرەوی دەسەلأتداریەتی ئیسلامیەوە، بەشی زۆری هەرێمی ئازەربیجان بەئاشتی فەتح کرا و ناوچەکە چووە قۆناغێکی تری مێژووییەوە و سەردەمێکی تازە ئەگەرچی بەدوو قۆناغیش فەتح کرا لەمێژووی ئازەربیجان و خەڵکەکەی لەڕووی سیاسی و سەربازی و ئابووری و کەلتوری دەستی پێکرد.

سێ یەم: فەتح کردنی ئەرمینیا لەساڵی ٢٢ك/٦٤٣ز لەلای طبري:

دوای فەتح کردنی (باب الأبواب[١٠٠])لەلایەن (سراقە بن عمرو/ سوراقە کوڕی عەمر[١٠١])، سوراقە والی خەلیفەعومەری کوڕی خەتاب نوسراوێکی دەرکرد ئەمەش دەقەکەیەتی: ئەمە ئەو نوسراوەیە کە سوراقە کوڕی عەمر کاربەدەستی خەلیفە عومەری کوڕی خەتاب دای بە(شهربراز) و دانیشتوانی ئەرمەنیە و ئەرمەن بە ئەمان و دڵنیایی، دڵنیایی دانیٚ بۆ خۆیان و سامانیان و خەڵکەکەیان کە زیانیان بۆ موسڵمانان نەبێت و ئەم پەیمانە نەشکێنن و ئەم نووسراوە بۆ خەڵکی (ئەرمەنیە و الابواب) ە بەجۆرێك کە جزیە دادەنرێت بۆ ئەوانەی وەڵامی ئەم داوایەیان دایەوە[١٠٢].

دواتر سوراقە هێزەکانی موسڵمانانی بۆسەر چیاکانی دەوروبەری ئەرمینیە نارد و سوراقە بەکیری نارد بەرە و موقان، وحەبیب ی بەرەو (تفلیس)[١٠٣] نارد، و (حذیفە بن

أسید/حوزەیفە كوڕی ئوسەید[١٠٤])ی نارد بەرەو چیاكانی (اللان)[١٠٥]، و (سلمان بن ربیعة/سەلمان كوڕی ڕەبیعە)[١٠٦] بەرە و لایەكی تری ئەرمینیا نارد بەم چەشنە سراقە هەواڵی فەتحی ئەرمینیای بۆ خەلیفە عومەری كوڕی خەتاب نووسی[١٠٧].
دواتر سراقە مرد و (عبدالرحمن بن ربیعة/عەبدولڕەحمان كوڕی ڕەبیعە) شوێنی گرتەوە[١٠٨].

(أحمد بن أعثم الكوفي) مێژوونوس لەبارەی فەتح كردنی وولاتی ئەرمینیە دەنووسێت: سەلمان كوڕی ڕەبیعە و ئەو جەنگاوەرانەی كە لەگەڵی دابوون لەخەڵكی عێراق بەرەو ولاتی ئەرمینیا بەڕێكەوتن، هەندێ لەپادشاكانی ئەرمینیا كە ئەم بارەیان دیت هەلاتن و خۆیان مەلاس داو قایم كرد لە چیا و قەلاكان و شوێنە قایمەكان، لەم كاتەدا سەلمان بەرەو پێشەوە چوو بەرەو ناوەوەی ئەرمینیا و لەكاتی بەرەو پێش چوونی دا كۆمەڵێ قەلاو شاری فەتح كرد تا گەیشتە (بیلقان) لە ولاتی ئاران، و خەڵكی (بیلقان) یش ئاشتی و پێكهاتنیان لەگەڵ بەست لەبەرامبەردا هەندێ پارەیان دایێ و سەلمان یش ئەمەی لێ قبول كردن[١٠٩].

دواتر سەلمان لە (بیلقان)ەوە بەڕێكەوت و لەقەلای برذعة دابەزی و ئاشتی لەگەڵ خەڵكەكەی بەست لەبەرامبەر وەرگرتنی بڕێك پارەو سامان دواتر بەرەو (جرزان) ڕۆیشت وئاشتی لەگەڵ خەڵكەكەی بەست لەسەر شتێكی دیار لەسامان كە هەموو ساڵێك بیدەنێ دواتر خۆی و جەنگاوەرەكانی لە خاكی (شروان) دابەزین و لەگەڵ پادشاكەی ئاشتی بەست و لەبەرامبەردا هەندێك سامانی لێوەرگرت دواتر لە (شروان)ەوە هاتە (شابران) و(مسقط) دواتر (سلمان كوڕی ربیعەالباهلی) بانگەوازی بۆ پادشاكانی چیاكان نارد و داوای ئیسلامبوونی لێ كردن ولەئەنجام دا پادشای (اللكن) و پادشای (فیلان) و پادشای (طبرستان) داواكەیان قبوڵ كردوو و سامان ودیاریشیان بۆ نارد و ڕێكەوتن لەگەڵی كە هەموو ساڵێك شتێكی لەسامان بدەنێ، (سلمان) یش ئەمەی لێ قبول كردن[١١٠].

ئیتر بەو شێوەیە سەلمان لەئەنجامی بەدیهێنانی سەرکەوتنەکان زیاتر پێشڕەوی دەکات بەرەو پێشەوە تا لەئەنجام دا لەکاتی خەریك بونی سەلمان بەگرتنی بلنجر توشی شەڕێکی گەورە دەبێ لەگەڵ خاقان کە ژمارەی هێزەکانی نزیکەی سێ سەد هەزار جەنگاوەر دەبێ(ئەو ژمارەیە زیادەڕەوی تێدایە) ئیتر لەئەنجامی شەڕێك لەنێوان هەردوولادا سەلمان و تەواوی موسڵمانەکانی، ئەو جەنگاوەرانەی کە لەگەڵی دەبێت دەکوژرێت بەم شێوەیە شەپۆڵێ هێرش و سەرکەوتنەکانی سەلمان و جەنگاوەرەکانی دەوەستێت[111].

لەئەنجامی فەتح کردنی ئەرمینیا لەلایەن موسڵمانەکانەوە دەگەینە ئەو دەرئەنجامەی کە بەشێکی زۆر و گەورە لەشارەکانی ئەرمینیا بەئاشتی و ڕێکەوتن فەتح کراوە و لەنێو شارە فەتح کراوەکانی ئەرمینیادا کۆمەڵێ شاری کوردنشین فەتح کراون و کەوتونەتە ژێر دەسەلاتی موسڵمانەکان و لەدەرئەنجامیشدا ژمارەیەکی بەرچاو لەکورد و پانتایەکی دیاریش لەخاکەکەی بەرئەم هەڵمەتانەی فتوحاتی ئیسلامی کەوتون و هاتونەتە ژێر دەسەلاتداریەتێکی تازەوە و ئەم ناوچە فەتح کراوانە و خەڵکەکەشی بەو ژمارە کوردە دیاریکراوەشەوە کە لەوێ دا ژیاون چونەتە نێو قۆناغێکی مێژوویی تازەوە و گۆڕانکاریەکی بەرچاو و دیار بەسەر بارودۆخیان داهاتووە لەڕووی ئاینی و سیاسی و سەربازی و ئابووری و کۆمەلایەتی و ڕۆشنبیری کە ئەمە بۆ هێزی بەرەی موسڵمانەکان و دانیشتوانی ناوچەکە گۆڕانێکی گرنگ و ئیجابی بوو، بەلام ڕەنگە ئەم گۆڕانە تازەیە بۆ هەندێ دەسەلاتدار و پادشای ئەرمینیا ئیجابی نەبووبێ بەڵکو خراپ بووە و بەرژەوەندیە سیاسی و ئابووریەکانیان دووچاری هەڕەشە لێ کردنی ڕاستەقینە هاتووە، بۆیە ڕەنگە هەندێ لە پادشاکانی ئەرمینیا دژایەتی گۆڕانە تازەکەیان کردبێت.

چوارەم: شالاو ناردن بۆسەر ئازەربیجان و ئەرمینیە لەسالی ٢٤ك/٦٤٥ز[112]:

وەلید کوڕی عوقبە شاڵاوی بردە سەر ئازەربیجان و ئەرمینیە لەساڵی ٢٤ك/٦٤٥ز بەمەبەستی ڕێگەنەدان بەخەڵکەکەی تا ئەو ئاشتی نامەیە هەڵنەوەشێننەوە کە موسڵمانان لەڕۆژگاری خەلیفە عومەری کوڕی خەتاب لەگەڵیان دا ڕێکەوتبوون[113].

وەلید لەکاتی والی بونی لەسەر کوفە لەسەردەمی دەسەلآتداریتی خەلیفە عوسمانی کوڕی عەففان(خوای لێ ڕازی بێت) شالآوی بردەسەر ئازەربیجان و ئەرمینیە بۆ ئەم مەبەستە وەلید لەگەڵ کۆمەڵێ لەجەنگاوەرەکانی دەرچوو بەمەبەستی چونە ناو خاکی ئەرمینیا بۆیەلەکاتی پێشڕەوی کردنی خۆی و جەنگاوەرەکانی دا چووەناو خاکی ئازەربیجان دواتر وەلید هێزێکی چوار هەزار جەنگاوەری نارد، ئەم هێزەش شالآویان بردە سەر خەڵکی (موقان) و (الببر) و (الطیلسان)، لە ئەنجامی ئەم شالآو بردنەدا لەسامانەکەیان پێکایان و غەنیمەوهەندێك دیلیشی دەسکەوت و ئەم دەسکەوتانەی هێنایەوە و هاتەوە لای وەلید [114].

دوای ئەمە وەلید کوڕی عوقبە ئاشتینامەی لەگەڵ خەڵکی ئازەربیجان بەستەوە لەبەرامبەر هەشت سەد هەزار درهەم، ئەمە کارپێکردنەوەی هەمان ئەو ڕێکەوتنامەیەبوو، کە حوزەیفە کوڕی یەمان لەساڵی ٢٢ك لەگەڵ مەرزەبانی ئەردەبیل بەستبووی بەلآم لایەنی مەرزەبان ئەم ڕێکەوتن نامەیان جێ بەجێ نەکرد و هەڵیان وەشاندەوە، لە دوای یاخود لەکاتی شەهید بوونی خەلیفە عومەری کوڕی خەتاب، بەلآم کاتێ کە عوسمانی کوڕی عەففان لە ساڵی (٢٣ك) بوو بە خەلیفە، وەلید کوڕی عوقبەی کردە والی لە کوفە، وەلیدیش بەسوپاو هێزێکەوە چووە نێو ئازەربیجان، خەڵکی ئازەربیجانیش کاتێ کە ئەم بارەیان دیت داوایان لە وەلید کرد کە کاربەڕێکەوتنامەکەی پێشوو بکات، ئەویش وایکرد[115].

ئیتر بەم شێوەیە کار بە ئاشتی نامەکەی- ڕێکەوتن نامەکەی نێوان حوزەیفە و مەرزەبانی ئەردەبیل لەئازەربیجان کرایەوە.

دواتر وەلید سەلمانی نارد بۆ ئەرمینیە لە دوازدە هەزار جەنگاوەر لەساڵی ٢٤ك بۆ ئەم مەبەستە سەلمان چووە ناو خاکی ئەرمینیا لەئەنجام دا کوشتن و دیل دەستکەوتن و غەنیمەو دەسکەوتی بەدەست هێنا ،هەرلەئەنجامی ئەم شاڵاو بردنە سەلمان دەستی پڕو لێوان لێو بوو لەدەسکەوت و سامان تاهاتە لای وەلید بەم شێوەیە وەلیدیش ئەرکی تەواو بوو و ڕۆیی و سەرکەوت و پێویستیەکانی پێکا لەشاڵاو ناردن و سەرکەوتن و فەتح کردن(١١٦).ئیتر بەم چەشنە وەلید لەشاڵاو ناردنەکەی بۆسەر ئەرمینیا سەرکەوتووبوو.

کەواتە لەئەنجامی شیکردنەوەی دەقەکانی (الطبری) لەم ڕووداوەدا دەگەینە ئەو دەرئەنجامەی کە شاڵاو ناردن و شاڵاو کردنە سەر هەردوو هەرێمی ئازەربیجان و ئەرمینیا لە ساڵی ٢٤ك لەلایەن موسڵمانەکانەوە وەك فەتح کردنەوەو بەدەست هێنانەوەی ئەم دوو هەرێمە بووە بۆلای موسڵمانەکان بۆ جاری دووەم،لەبارەی ئازەربیجانیش بریتی بووە لەکارکردن بەڕێکەوتن نامەی نێوان حوزەیفە کوڕی یەمان و مەرزەبان لەئازەربیجان ودووبارە کارکردنەوە بەم ڕێکەوتن نامەیە گرنگیەکی گەورەی هەبووە بەلای موسڵمانەکانەوە، ئەمە جگە لەوەی کە ژمارەیەکی بەرچاو لە کوردەکانی (البلاسجان و سبلان و ساترودان) لە ئازەربیجان دا ژیاون و لە ڕێکەوتننامەی نێوان مەرزەبان و حوزەیفە ساڵی ٢٢ك ئاماژەیان پێدەدرێت.

کەواتە ژمارەیەکی دیار لە کورد لە ئازەربیجان دا ژیاون شان بە شانی نەتەوەی تر تەنانەت لە نەدانی بڕە پارەکە و هەڵوەشاندنەوەی پەیمانەکە و دووبارە کارپێکردنەوەی پەیماننامەکە ڕۆلیان بە پێی ژمارە و ڕێژەی خۆیان هەبووە بەو پێیەی کە بەشێکی

گرنگی دانیشتوانی ئازەربیجانیان پێکهێناوە وکوردەکانی ئازەربیجـان بـەپێی ڕێـژەیان، ژمارەیان، بەم ڕووداوەکاریگەر بوونە.

لەبارەی شاڵاوناردن بۆسەر ئەرمینیاش بەهەمان ئەندازە بەشێك لەخـەڵکی کـورد لـە شارەکانی ئەرمینیادا ژیاون و بەدوور نازاندرێت کەلەو کوشـتارو دیـل گـرتن و غەنیمـە و دەستکەوتانەدا کە جەنگاوەرە موسـڵمانەکان بەدەسـتیان دەهێنـا کـورد بەقـەد ڕێـژەی خۆی زیانی لێکەوتبێت لەڕووی مرۆیی و مەعنەوی و ئابووری و لایەنی ترەوە، ئەمە جگە لەوەی کە لە ئازەربیجانـەوە شـاڵاو کراوەتـە سـەر ئـەرمینیا لەلایـەن موسـڵمانەکانەوە، لێرەدا ئازەربیجان وەك سەرەڕێگا و بنکەی هێـرش کردنـە سـەر ئـەرمینیا بـەکارهاتووە کەلەدەرئەنجامیـشدا سـەرکەوتنی گـرنگ و گـەورە لەئـەنجامی ئـەم شـاڵاو ناردنانـەوە بەدیهاتوون و ناوچەی تازە فەتح کراون و دووبارە دەستیان بەسەرداگیراوەتەوە کە ئەم شاڵاو ناردنانە بەلای موسڵمانەکانەوە دەرئەنجامی گەورەو ئیجابیان لێکەوتۆتەوە بـەڵام بەلای زیان لێکەوتوانەوە دەرئەنجامی کارەسات باوی و خوێناوی و مەرگەسات بوون.

شیکردنەوەی گشتی بۆ بارودۆخی کورد و وڵاتەکەی لەساڵانی ١٦-٤١ك/٦٣٧-٦٦١ز:

شـیکردنەوەمان بـۆ بـارودۆخی کـورد و وڵاتەکـەی لـەم قۆناغـەدا دەمانگەیەنێتـە کۆمـەڵێ دەرئـەنجامی جۆراوجـۆر، چـونکە لـەدوای تێکـشکانی سـوپای ساسـانی لـە مـەدائن(طیـسفون، سـلمان پـاك) لەلایـەن سـوپای موسـڵمانەکانەوە دوای ئـەم ڕووداوە هـەروەك (الطـبری) ئامـاژەی پێـداوە سـوپای ئیـسلام لـە هەڵمەتـەکانیان دا پێـشڕەوی دەکەن و یەکەم بەیەك گەیشتنی سوپای ساسانی لە ناوچەیەکی کوردنشین لـە جەلـەولا لەساڵی ١٦ك/٦٣٧ز تۆمار دەکرێت.

ئـیتر بـەم چەشـنەلەئەنجامی فـەتح کردنـی ناوچـە و وڵاتـانێکی بـەرفراوان لەلایـەن موسڵمانەکانەوە پانتاییەکی بەرفراوان لە خـاك و وڵات و شـارەکان فـەتح کـران، لـەنێو

ئـەم شـار و خاکـە فـەتح کراوانـەش دا ناوچـەو شـار و پانتایـەکی بـەرفراوان لەناوچـە کوردنشینەکان بەر هەڵمەتـەکانی فتوحـاتی ئیـسلامی کـەوتن و کەوتنـە ژێـر دەسـەڵاتی ئیـسلامی و سـەردەمێکی تـازە لەمێـژووی شـارەکان وناوچەکان و خەڵکـە کوردەکـەی دەست پێدەکات.

لەفـەتح کردنـی ناوچـە فراوانـە کوردنـشینەکان دا شـار و ناوچـەیەکی بـەرفراوانی کوردنشین بەئاشتی بەبێ شەڕ و لەبەرامبەر وەرگرتنی جزیە لە خەڵکەکەی فـەتح کـران بـەڵام لـە هەنـدێك شـار و ناوچـەی تـری کوردنـشین بەتایبـەتی ئـەو شـار و ناوچـە کوردنشینانەی کە لە ژێر فەرمانڕەوایی کردنی ساسانیەکان بوون ئـەوا ژمارەیـەکیان بـە شەڕ و دوای ڕشتنی خوێن فەتح کران.

بەڵام لەفەتح کردنی ناوچە و شار و ئاوەدانیە کوردنـشینەکان لەلایـەن موسـڵمانەکان بەتایبەتی ئەم ناوچە کوردنشینانەی کە بەشەڕ فەتح کران، ئەوا دەسەڵاتدارانی ساسانی لەمـەدا ڕۆڵێکـی کاریگـەریان بینیـوە بـەهۆی هانـدان و جۆشـدانی خەڵکەکـە ڕەنگـە دەسـەڵاتدارانی ساسـانی پاڵەپەستۆشـیان خـستبێتەسەر خـەڵکی ناوچـەکانی ژێـر دەسـەڵاتی ئیمپراتۆریەتەکـەیان بـە کوردیـشەوە بـۆ ڕووبەڕووبونـەوەی موسـڵمانەکان ئەمەش بەمەبەستی لەدەست نەدانی دەسەڵات و پاراستنی ناوچەکانی ژێـر دەسـەڵاتیان بەناوچە کوردنشینەکانیشەوە لەمەش دا شتێکی ئاسایی بووە کە خەڵکی ژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەتەکەیان بـە کوردیـشەوە هانـدابێت بـۆ ڕووبەڕوبونـەوەی موسـڵمانەکان، جـا ڕەنگە بەزۆر ساسـانیەکان جـەنگیان بـە خەڵکەکـە کردبێـت یـاخود بـەدوورنازانرێت کـە کوردەکـان هەسـتی بـەرگری کـردن لـە خۆیـان و وولاّتیـان پـاڵی پێوەنـابن تـا بـەرگری لەناوچەکانیان، لەخۆیان و سەقامگیریان بکەن.

بەشێوەیەکی گشتی ئەم بەشداریەی کوردەکان دژ بە هەڵمەتەکانی فتوحاتی ئیسلامی کە بەکاریگەری و فەرمانی ساسانیەکان کورد بەشداری لە شەڕەکانی دژ بە فتوحاتی ئیسلامی کرد، جا بەشداری کورد چ لەسەرەتای ڕووداوەکان وچ لە دەرئەنجامەکەشی هەر چۆنێك بوایە لە بەرژەوەندی کورد و وڵاتەکەی نەدەبوو بەڵکو ساسانیەکان لەپێناو لەدەست نەدانی دەسەڵاتیان و بۆبەرژەوەندی خۆیان و وەستانی هەڵمەتەخێراکانی فتوحاتی ئیسلامی کوردیان وەك میللەتەکانی،نەتەوەکانی تری ژێر دەسەڵات و ناو چوارچێوەی ئیمپڕاتۆریەتەکەیان بەکارهێنا بەڵام لە دەرئەنجام دا ئەم ئامانجەیان بەدینەهات و تێکشکان.

ئەوەی جێگای ئامارە پێدانە ئەوەیەکە کوردەکان لە پێش دەستپێکردنی هەڵمەتەکانی فتوحاتی ئیسلامی خاوەنی ئیمپڕاتۆریەت یان دەوڵەت یان میرنشینی تایبەت بەخۆیان نەبوون کە دەلالەت و هێمابن بۆ کۆبونەوەی ناوچەیەکی بەرفراوانی کوردی یان کۆبونەوەی خەڵکی ناوچە کوردنشینەکان، بەڵکو کورد و وڵاتەکەی سەر بە دوو ئیمپڕاتۆریەتی زلهێزی ناوچەکەو سەردەمەکە بوون ئەوانیش ساسانیەکان و بیزەنتیەکان بوون.

بەڵام دوای هەڵمەتەکانی فتوحاتی ئیسلامی هەروەك ئاماژەمان پێدا پانتاییەکی بەرفراوان لە ناوچە کوردنشینەکان کەوتنە ژێر دەسەڵاتی ئیسلامی و کورد لەدەرئەنجامی ئەم هەڵمەتانەوە (فتوحاتی ئیسلامی) ڕزگاری بوو لە ژێر دەسەڵاتی ساسانیەکان و بیزەنتیەکان و کەوتەوە ژێر دەسەڵاتی موسڵمانەکان.

کاتێ هەڵمەتەکانی فتوحاتی ئیسلامی ڕووە و ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی هەردوو ئیمپڕاتۆریەتی ساسانی و بیزەنتی دەستی پێکرد ئەوا لەم کاتەدا بەشێکی زۆری ناوچە کوردنشینەکان سەرەڕێ و ڕێگای هەڵمەت بردن بوون دژ بەم دوو ئیمپڕاتۆریەتە،ئەگەر

چی بۆ نموونە ساسانیەکان هەندیێ لە شەڕەکانیان هێنایە ووڵاتی کوردان ئەمەش وەك بەرگری کردن لەخۆیان شتێکی ئاسایی بوو بەڵام ئەم شارە کوردنشینانەی کە بەئاشتی فەتح کران بەدەرن لەم تێڕوانینە.

بەم شێوەیەکورد و ووڵاتەکەی ڕزگاریان بوو لەژێر دەسەڵات و فەرمانڕەوایی کردنی هەردوو ئیمپڕاتۆریەتی ساسانی و بیزەنتی بەسەر خۆیان و ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتیان و کەوتنە ژێر دەسەلاتی ئیسلامی لەبوارەکانی ئایینی و سیاسی و سەربازی و ئابووری و کارگێڕی و کەلتووری و کۆمەلایەتی واتە کورد و ووڵاتەکەی لەم بوارانەی کە ئاماژەمان پێدان بوونە بەشێك لەناوچەکانی ژێر دەسەلاتی ئیسلامی، واتە ئەم هاتنە پاڵەی کورد و وولاتەکەی بۆ ناو قەڵەمڕەو و چوارچێوەی دەوڵەتی ئیسلامی هەر تەنها هاتنە پاڵ و ئاوێتەبوونێکی سیاسی و سەربازی و کارگێڕی نەبوو بە تەنها بەڵکو ئەگەرچی لەسەرەتاش نەبوویێ بەلام لەدواتردا کورد لەڕووی ئایینی و فەرهەنگی و سیستەمی کۆمەلایەتیش بەهەموو ووردەکاریەکانیەوە هاتنە ناو چوارچێوەی ئەم دەولەتە و ئاوێتە بوون و هاتە ناو گۆڕانەکە بە گشتی جا هەندێك لە دەمج و ئاوێزان، ئاوێتە بوونەکان وەکو لایەنەکانی سەربازی و سیاسی و کارگێڕی ڕەنگە ئاسایی تر، سادەتر ڕۆچوبێ بەناو کورددا لەلایەنە ئایینی و کۆمەلایەتیەکە ئەمەش نەك بەخێرایی بەڵکو بەرەبەرە بەلام خێراش بە ڕەچاو کردنی کات و سەردەم و قۆناغەکە.

ئیتر بەم شێوەیە دوای هەڵمەتەکانی فتوحاتی ئیسلامی کورد و ووڵاتەکەی کەوتنە ناو چوارچێوە و دەسەلاتداریێتی دەوڵەتی ئیسلامی، کوردە موسڵمانەکان مامەڵەی موسڵمانیان لەگەڵدا کرا و کوردە ناموسڵمانەکانیش لە بەرامبەر دانی جزیە لەسەر ئاینی خۆیان مانەوە .

بەشێوەیەكی گشتی لەدوای هەڵمەتەكانی فتوحاتی ئیسلامی كورد پەیوەست كرا بە دەوڵەتی ئیسلامی، بۆ كوردە موسڵمانبووەكان هۆكاری ئاینی و باڵادەستی هێزی ئیسلامی موسڵمانەكان، بۆ ئەو كوردانەشی كە لەسەر ئاینی خۆیان مابونەوە باڵادەستی هێزی ئیسلامی، موسڵمانەكان، ڕۆڵێكی گەورەیان گێڕا لەم پەیوەست بونەی كورد و وولاتەكەی بە دەوڵەتی ئیسلامی تازە دامەزراو.

پەراوێزەکان:

[1] لەبارەی ساڵی فەتح کردنی جەلەولا ڕا جیاوازی لەنێو مێژوو نووسە کۆنەکان دا هەیە بۆ نموونە خلیفة بن خیاط دەڵێت جەلەولا لەساڵی (١٧)ك فەتح کراوە . (خلیفة بن خیاط : تأریخ خلیفة بن خیاط :ج١ ،ص١٢٧ .بەڵام البلاذری دەڵێت لەکۆتایی ساڵی (١٦ك) فەتح کراوە .(البلاذري :فتوح البلدان ، ص٢٦١) . بەڵام الیعقوبی دەڵێت : ئەم شارە لەساڵی (١٩ك) فەتح کراوە . الیعقوبی : تأریخ الیعقوبی ، ج٢:ص١٥١ . بەڵام من پێم وایە ئەم شارە لەساڵی (١٦ك) فەتح کراوە .

[2] الطبري :تأريخ الأمم والملوك : ج٢:ص٥٤٦ "إبن الأثير :الكامل في التأريخ : ج٢ :ص٣٦٤" إبن كثير :البداية والنهاية:ج٧ : ص٥٦.

[3] هاشم کوڕی عوتبە :ئەم کەسایەتیە کوڕی ئەبی وقاص الزهری بوو نازناوی (المرقال) بوو چونکە لە جەنگ دا پەلەی دەکرد،و بەشداری شەڕی یەرموك و فەتحی دیمەشقی کردبوو ،سەرکردەیەکی جەنگی لێهاتووبوو و لە ڕووداوی جەلەولادا لەلایەن خەلیفە عومەری کوڕی خەتابەوە هەڵدەبژێردرێت بۆ سەرکردایەتی کردنی بەرەی جەلەولای موسڵمانەکان دواترلە شەڕی (صفین) لە ساڵی٣٧ك کوژرا ؛ الذهبي : سير أعلام النبلاء : تحقيق: محمد العرقسوسي ومأمون صاغرجي : ط١ :(بيروت:١٩٨١م) : ص ٤٨٦ .

[4] سەعد کوڕی ئەبو وەقاس : ناوی ئەبو وقاص مالك کوڕی وهیب کوڕی عبد المناف کوڕی زهرە کوڕی کلاب کوڕی مرەیە ،نازناوی باوکی أسحاق بوو،دایکی ناوی (حمنە) کچی سفیان کوڕی أمیە کوڕی عبدشمس کوڕی عبد المناف کوڕی قصی بوو ، سەعد لەتەمەنی ١٧ ساڵی موسڵمان ببوو و یەکێ بوو لە هاوەڵانی پێغەمبەر (د . خ)، سەعد لە ساڵی ٥٥ك مرد لە کاتێك دا کە تەمەنی لە سەروی (٧٠)ساڵیەوە بوو . ابن سعد: الطبقات الكبرى :(بيروت :١٩٨٠م): ج٦،ج٣ ص١٣،١٣٧،١٤١).

[5] الطبري:تاريخ الأمم والملوك :تحقيق :مصطفى السيد وطارق سالم :(القاهرة: د.ت) :ج٢: ص٥٤٦" إبن الأثير : الكامل في التاريخ :ج٢،تحقيق :أبي الفداء عبدالله القاضي :ط٤: (بيروت: ٢٠٠٣م): ص٣٦٤ " إبن الوردي: تأريخ إبن الوردي: ط١: (بيروت : ١٩٩٦م):ج١ :ص١٣٩،١٣٨ " إبن كثير :البداية والنهاية : ج٧:ص٥٦. بۆ زیاتر زانیاری لەو بارەیەوە بڕوانە ئەم سەرچاوانە: عبدالحميد بخيت :عصر الخلفاء

الراشدين :ط٢:(القاهرة:١٩٦٥م): ص٤٩٧ " السيد عبدالعزيز سالم : تأريخ الدولة العربية :(اسكندرية : ٢٠٠٤م) :ج٢ :ص٢٤٢" محمد حسين محاسنة وأخرون: دراسات في التأريخ الأسلامى :ط١ : (أربد :١٩٩٠م) : ص٣٦" أحمد شلبي: موسوعة التأريخ الأسلامي :ط١٠: (القاهرة :١٩٨١م) :ج١،ص٥٨٠،٥٧٨" عبد علي ياسين :تأريخ صدر الأسلام :(عمان : ٢٠٠٣م) :ص٣٠٦،٣٠٥ " السيد عبد العزيز سالم و سحر السيد عبد العزيز سالم :معالم التأريخ الأسلامي: (اسكندرية : ٢٠٠٤م) :ص٢٤٢.

(٦) یەزدەجردی سیّ یەم : ناوی یەزدەجرد كوڕی شەهریار كوڕی كیسرا پرویز بوو ،لەساڵی ٦٣٣ز وەك پادشا بۆ سەر تەختی ساسانی هەڵبژێردرا لەو كاتەی كە دەوڵەتی ساسانی لەئاژاوە و پشێوی ناوخۆیی گەورەدا دەژیا بەجۆرێك كە دەسەلاتی بەسەر هەرێمەكانی ساسانی لەدەست دا بوو بۆیە یەزدەجرد هەوڵی چاككردنی ئەم بارودۆخەی دا بەلام لەمەدا سەركەوتوو نەبوو بەهۆی گەورەبوونی هێزی خانەدانەكان لەلایەك و دەست پێكردنی هەڵمەتەكانی فتوحاتی ئیسلامی لەلایەكی ترەوە بەم شێوەیە دوای ئەوەی كە ئیمپراتۆریەتی ساسانی توشی زنجیرەیەك هەرەس بوو یەزدەجردیش رۆژگاری بەرەو ئاوابوون دەڕۆیشت دواتر لەهەرێمی(مرو)لەساڵی ٦٥١ز لەسەر دەستی ئاشەوانێك كوژرا .(أرثر كريستنسن : إيران في العهد الساساني: ترجمة يحيى الخشاب : (بيروت : د .ت) : ص٤٨٥،٤٨٩.

(٧) الطبري :م. س : ج٢: ص٥٤٦ "إبن الأثير :م . س : ج٢:ص٣٤٦ " إبن كثير: م. س : ج٧: ص٥٦ .

(٨) تأريخ خليفة بن خياط :تحقيق: سهيل زكار : (دمشق :١٩٦٨م) :ج١: ص١٢٧.

(٩) الطبري: م. س :ج٢: ص٥٤٧،٥٤٨،٥٥١ .بةراوردى بكة بة" خليفة بن خياط : م. س : القسم الأول : ص١٢٧"اليعقوبي : تأريخ اليعقوبي : (بيروت : د. ت) : ج٢، ص١٥١.بۆ زیاتر زانیاری لەم بارەیەوە بڕوانە ئەم سەرچاوانە: الذهبي :العبر في خبر من غبر: تحقيق :صلاح الدين المنجد :(الكويت :١٩٦٠م): ص٢١" الذهبي : نزهة الفضلاء: ص٦٢" إبن المبرد : محض الصواب : تحقيق : عبدالعزيز بن محمد بن عبدالمحسن الفريح : ط١: (الرياض :٢٠٠٠م) :ج٢،ص٤٤٤ " كمال السيد أبو مصطفى و أسامة أحمد حماد : محاضرات في تأريخ الدولة العربية إلاسلامية : (الأسكندرية : ٢٠٠٦م) : ص١٢٧.

(١٠) خليفة بن خياط :م . س : القسم الأول : ص١٢٧ " البلخي : كتاب البدء و التأريخ(بيروت:د.ت) : ج٢: ص٢٠٥.

(11) الطبري :م.س: ج٢: ص٥٥١ .

(12) الطبري : م.س: ج٢ :ص٥٤٨ " إبن الأثير :م.س:ج٢ :ص٣٦٥ " إبن الوردي : تأريخ إبن الوردي: ج١ : ص١٣٨،١٣٩" إبن كثير : م. س : ج٧، ص٥٧ " أحمد بن زيني دحلان :م.س :ج١،ص١١٢ " السيد عبد العزيز سالم : م.س :ج٢ ،ص٢٤٢ " عمر حسن : م.س : ص٧٠ " محمد رضا : الخلفاء الراشدون : (بيروت :٢٠٠٥م) : ص١٨٣ .

(13) الطبري :ج٢،ص٥٤٩.

(14) الطبري : م.س : ج٢، ص ٥٤٩ "إبن ألأثير : م.س : ج٢ ،ص٣٣٥-٣٣٦.

(15) ئەنفال : طبري لەکتێبەکەی دا (تفسير الطبري) چەند لێکدانەوەیەك دەهێنێت بۆ شیکردنەوەی مانای ئەنفال وەکو : ئەنفال بریتی یە لەغەنائم واتە دەستکەوتەکانی شەڕ ئەو دەستکەوتانەی کە موسڵمانەکان لەبەرامبەر بێباوەڕەکان و هاوبەش پەیداکەرانی خودا دوای شەڕ بەدەستیان دەهێنا .

ئەنفال ئەو شتانەش دەگرێتەوە کەلەلای بێباوەڕەکان و هاوبەش پەیداکەرانی خودا دەستی بەسەر دا دەگیرێت و دەچێت بۆلای موسڵمانەکان لەمرۆڤ و مەڕوماڵات و شتی هاوشێوەی ئەمانە .

النفل : بریتی یە لەو پێنج یەکەی کە خودا بۆ خەڵکی پێنج یەکی داناوە.

ئەنفال بەواتای ئەو شتانەش دەگرێتەوە کەلای هاوبەش پەیداکەرانی خودا دەگەڕێتەوە بۆلای موسڵمانان لەمرۆڤ (بەندە) و زریّ پۆش و ئەسپ و شتی تری هاوشێوەی ئەمانە کەوا بەهێز و بەزۆری پەدەست نەهاتبن و بەهۆی ئەم ئەنفالانەوە خەڵکی ئیسلامی پیّ چاك بکرێت، ئەنفال هەموو ئەو شتانەش دەگرێتەوە کە سوپا بەزۆری ، بەهێز دەستی بەسەرا دەگرێت . الطبري : تفسير الطبري : ط١: (بيروت :٢٠٠٢م) :ج٤: ص٥.

(١٦)بهندف:شارۆچکەیەکە لە دەوروبەری بەغدا لە نزیك نەهرەوانە،لەنێوان بادرایا و واسط موسڵمانەکان لە ساڵی (١٦ك/٦٣٧ز)فەتحیان کرد.ياقوت الحموي:معجم البلدان،ج١،ص٥١٦.

(17) الطبري :م.س :ج٢ : ص٥٥٤ " إبن الأثير : م. س،ج٢ ، ص٣٦٩،٣٧٠ "أبو الفداء: م . س ،ج١ ، ص٢٢٦ " إبن الوردي : م. س: ج١،ص ١٣٩" إبن كثير : م . س ، ج ٧ ، ص٥٨،٥٩"محمد رضا :م . س : ص١٨٤ " عبد علي ياسين : م . س : ص٣٠٧ .

(١٨) الطبري: م . س ،ج٢: ص٥٥٤ " إبن الأثير: م. س، ج٢ : ص٣٧ " إبن كثير : م. س :ج٧ ،ص٥٩ "محمد رضا: م. س : ص١٨٤.

(١٩) ئەبوموسای ئەشعەری: ناوی عبداللەکوڕی قیس کوڕی سلیم کوڕی حضاري کوڕی حربة ، دایکی ناوی ظبیەی کچی وهبە، لەساڵی ٥٢ک لەسەردەمی خەلافەتی معاویە کوڕی ئەبو سوفیان مرد .إبن سعد : الطبقات الکبری : ج٤:ص١٠٥،١١٦ .

(٢٠) البلاذري : فتوح البلدان : ط١، (بيروت :١٩٨٣م) : ص٣٠٠.

(٢١) لەبارەی ساڵی فەتح کردنی (سوق الاهوان) ڕای جیاوازی هەیە چونکە البلاذري پێی وایە ئەم شارە لەنێوان ساڵی (١٥-١٦ک) فەتح کراوە . البلاذري : م .س ،ص٣٦٦،٣٦٧ . بەڵام اليعقوبی پێی وایە ئەم شارە لەساڵی ٢٣ک فەتح کراوە . اليعقوبي : تأريخ اليعقوبي ، ص١٥٧ . بەڵام من پێم وایە ئەم شارە لەساڵی ١٧ک فەتح کراوە .

(٢٢) حرقوس کوڕی زوهێر ئەلسەعدی،بەشداری هەبووە لە فەتح کردنەکانی عێراق،بە فەرمانی خەلیفە(عومەری کوڕی خەتاب)(سوق الاهوان)ی فەتح کرد و لە ڕیزەکانی خەوارج لە ڕووداوی نەهرەواندا کوژرا.(العسقلانی:الاصابة فی تمییز الصحابة،ص٢٦٦).

(٢٣) الطبري : م.س : ج٢:ص٥٧٨"ابن الأثير : م: س : ج٢: ص٣٨٦،٣٨٧" إبن كثير : م.س : ج٧ : ص٦٦،٦٧" أحمد بن زيني دحلان : م.س : ج١ : ص١١٦،١١٧" محمد رضا : م . س :ص٢٣٨ .

(٢٤) الطبري : م . س :ج٢ ، ص٥٧٩ " ابن الأثير : م . س ،ج٢ :ص٣٨٨ " ابن كثير :م . س : ج٧ : ص٦٧ " أحمد بن زيني دحلان : م . س ،ج١ : ص١١٧ .

(٢٥) مغیرە کوڕی شعبە: کوڕی ئەبو عامر کوڕی مسعود کوڕی معتب کوڕی مالك کوڕی کعب نازناوی باوکی(عبدالله)بوو ،دایکی ناوی(اسماء کضی الافقم کوڕی ئەبو عمر) بوو، کەسایەتیەکی زیرەك و لێزان و فێڵبازی هەبوو، لە ساڵی (٥ك) موسڵمان بوو دوای شەڕی خەندەق، بەشداری ڕێکەوتننامەی(حودەیبیەی کرد،دواتر پایەی والێتی بەصرەی لەلایەن خەلیفە عومەر پێ بەخشرا پاشان چۆوە مەدینە،بەشداری شەڕی نەهاوەندی کرد،لە ساڵی(٢١ك) پایەی ویلایەتی کوفەی وەرگرت تا سەردەمی خەلیفە عوسمان ئینجا لادرا،کاتێ موعاویە بووە خەلیفە کردیەوە بە والی لە کوفە لەم

پایەیە مایەوە تا لە سالّی(٥٠ك/٦٧٠ن) بە نەخۆشی طاعون مرد.ابن سعد،طبقات الکبری،ج٤،ص٢٨٥،٢٨٤.

(٢٦) فتوح البلدان : ص٣٦٦.

(٢٧) نفسه:ص٣٦٦ .

(٢٨) الطبري : م . س :ج٢ : ص٥٨٩ " ابن الأثير : م . س : ج٢: ص٣٩٤ " ابن كثير : م. س . ج٧ : ص٧١ " أحمد بن زيني دحلان : م . س . ج١ : ص١٢٠ " أكرم ضياء العمري :م .س : ص٣٦٢ .

(٢٩) تأريخ خليفة بن خياط : ق١ :ص١٣٢ .

(٣٠) المقدسي:أحسن التقاسيم في معرفة الأقاليم :ص٣٠٤.

(٣١) الطبري : تأريخ :ج٢ :ص٥٨٩–٥٩٠ " إبن الأثير : الكامل: ج٢: ص٣٩٤،٣٩٥ .

(٣٢) لەبارەی سالّی فەتح کردنی شاری نەهاوەند ڕای جیاوازی هەیە بۆ نموونە خلیفە بن خیاگ دەلّیت : ئەم شارە لەسالّی ٢١ك فەتح کراوە . خلیفە بن خیاگ : م . س ، ج١ ، ص١٤٣ "البلاژری دەلّیت : ئەم شارە لەسالّی (٢٠ك) فەتح کراوە . البلاذري :م .س ، ص٢٩٨ " کەچی الدینوری دەلّیت لەسالّی ٢١ك فەتح کراوە . الدینوری :الاخبار الطوال ، ص١٢٦ " (الیعقوبی)یش دەلّیت ئەم شارە لەسالّی ٢١ك فەتح کراوە . الیعقوبی : تأریخ الیعقوبي : ج٢،ص١٥٦ .منیش پێم وایە ئەم شارە لەسالّی(٢١ك) فەتح کراوە .

(٣٣) الطبري : م . س: ج٢ : ص٦٠١ " بەراوردی بکە بە: خلیفة بن خیاط :م . س : القسم الأول : ص١٤٣ "الدینوري : الأخبار الطوال : تحقیق : عبدالنعم عامر : (مصر : د . ت) : ص١٢٦ " إبن الأعثم الکوفي :کتاب الفتوح :ط١ : (بیروت :١٩٢٦م) : ج٢:ص٣٢" أبو الفداء :م . س :ج١: ص١٤١ " بۆ زیاتر زانیاری لەم بارەیەوە بڕوانە ئەم سەرچاوانە: إبن الوردي :م . س : ج١: ص١٤١ " البکجري الحنفي : مختصر تأریخ الخلفاء للمغلطاي :تحقیق : أسیا کلیبان علي بارح : (بیروت :٢٠٠٤م) :ص٩٠ " الیافعي : مرآة الجنان و عبرة الیقظان : ط١،(بیروت :١٩٩٧م) :ج١: ص٦٦"القلقشذي : مآثر الأنافة في معالم الخلافة:تحقیق : عبد الستار أحمد فراج : ط١ : (بیروت :١٩٨٠م) : ج١: ص٩٠ .

(٣٤) نەعمان کوڕی مقرن : نازناوی باوکی حکیم بوو و پێشیان دەگووت باوکی عمرو المزینی . هەروەها سەرکردەی ئەم سوپایە بوو کە نەهاوەندی فەتح کرد بەڵام هەر لەم ڕووداوەدا لەساڵی ٢١ك /٦٤١ز کوژرا .(الذهبي : سیر أعلام النبلاء : ج٢:ص٢٥٦،٢٥٧).

(٣٥) الطبري : م . س ،ج٢: ص٦٠١" البكجري الحنفي : م.س : ص٩٠ "الذهبي : م . س ،ج١: ص٦٨ .

(٣٦) ئەمەش ناوی ئەو هاوەڵانەی پێغەمبەرە (د. خ) کە بەشداریان کرد لەجەنگی نەهاوەند وەك جەنگاوەر لە ڕیزەکانی سوپای موسڵمانەکان دژ بە هێزەکانی بەرەی یەزدەجرد و ساسانی . ((عبداللەکوڕی عومەر وجریر کوڕی عبدالله البجلی و حذیفة کوڕی یەمان و مغیرة کوڕی شعبة و عمروی کوڕی معدی کرب الزبیدی و طلیحە کوڕی خویلدی الاسدی و قیس کوڕی مکشوح المرادی)) .ابن کثیر:م.س :ج٧:ص٨٨.

(٣٧) الطبري :م . س ،ج٢، ص٦٠٦ " إبن الأثیر :م . س ، ج٢،ص٤١١ " إبن کثیر : م . س ، ج٧. ص٨٥،٨٦ .

(٣٨) الطبري:م.س :ج٢ :ص٦٠٥ " عمر حسن :م.س،ص٧١ .

(٣٩) الطبري : م. س:ج٢: ص٦٠٦" إبن الأثیر : م.س :ج٢:ص٤١١ " إبن کثیر : م. س :ج٧: ص٨٥-٨٦ .

(٤٠) قومس: هەرێمێکی گەورە و فراوانە، زۆر شار و گوند و کێڵگە لە خۆوە دەگرێت، دەکەوێتە لاپاڵی چیاکانی (طبرستان) ناوەندەکەی(دامغان)ە کە لە نێوان ڕەی و نیسابوردایە.یاقوت الحموی:معجم البلدان،ج٤،ص٤١٤،٤١٥.

(٤١) الاخبارالطوال:ص١٢٦" خلیفة بن خیاط:القسم الاول،ص١٤٣" ابن الاثیر،ج٢،م.س،ص٤١١ " ابن کثیر:ج٧:ص٨٥-٨٦.

(٤٢) خلیفة بن خیاط القسم الاول ،ص١٤٣" الدینوری:م.س:ص١٢٩ " أبو الفداء :م.س،ج١،ص ٢٢٩ " الذهبی:ج١-م.س،ص٦٧" إبن الوردی :ج:ص١٤١ " احمد بن زینی دحلان.ج١-م.س :ص١٢٦ .

(٤٣) النعمان کوڕی مقرن: المزینی، لە ساڵی(٥ك) موسڵمان بوو،بەشداری شەڕی(خەندەق) و غەزوەکانی تری کرد،سوار چاکێکی ئازا و سەرکردەیەکی گەورە بوو،وە بەشداری شەڕی ڕەدە و

قادسیە و نەهاوەندی کرد لەکاتی فەتح کردنی نەهاوەند دا کوژرا و هەر لەوێش نێژرا.ابن سعد:م.س،ج٤،ص٢٣٧.

(٤٤) الطبري : م. س : ج٢:ص٦٠٢ " إبن الأثير : م . س :ج٢: ص٤١٩ " إبن كثير : م . س : ج٧:ص٩٠ -٩١.

(٤٥)اليعقوبي:تاريخ اليعقوبي،ج٢،ص١٥٦ " الطبري: م.س، ج٢، ص٦١٣" إبن الجوزي : الخليفة العادل عمر بن خطاب : (عمان :٢٠٠٤م) :ص٦٦ " إبن المبرد :م . س : ج٢: ص٤٥٠ " . أكرم ضياء العمري :م . س : ص٣٦٤ .بۆ زیاتر زانیاری لەم بارەیەوە بڕوانە ئەم سەرچاوانە: لازاريف : تأريخ كوردستان : ترجمة : عبدي حاجي :ط١ :(دهوك :٢٠٠٦م) : ص٣٧ " أرثر كريتنسن : ايران در زمان ساسانيان :ترجمة رشيد ياسمى ويراستار و حسن رضايى باغ بيدى :ضاث سوم : (تهران :١٣٨٢) : ص٣٦٢ " ساندرامك كى : ايرانى ها،إيران اسلام و روح يك ملت : ترجمة شيوارو يطريان :ضاث أول :(تهران :١٣٨٠) : ص٥٤ ، ٥٥ .

Francesco Gabrie: Ashort History of the Arabs: Translated by: salvator Attanasio Robert Hale :(Great Britain: ١٩٦٥): P:٥٤

(٤٦) لەبارەی ساڵی فەتح کردنی هەمەژان ڕاجیاوازی هەیە بۆ نموونە البلاژری دەڵێت لە ساڵی (٢٤ك) فەتح کراوە.البلاژری :فتوح البلدان،ص٢٦١.منیش پێم وایە لە ساڵی (٢٢ك) فەتح کراوە.

(٤٧) الطبري: م.س.ج٢: ص٦٢٠" إبن الأثير:م.س:ج٢:ص٤٢٥ "إبن كثير:م.س.ج٧: ص٩٨ " إبن المبرد:م.س:ج٢: ص٤٥٢" أكرم ضياء العمري:م،س:ص٣٦٥ " أحمد بن زيني دحلان:م.س.ج١:ص١٢٩.

(٤٨) نەعیم کوڕی مقرن: برای (نەعمان کوڕی مقرنی المزینی) بوو،کاتێ براکەی لە نەهاوەند کوژرا جێی براکەی گرتەوە،هاوەڵی پێغەمبەر (د.خ) بوو،فارس لەسەر دەستی ئەو فەتح کرا،خەلیفە عومەر چاکەی ئەو دووبرایەی دەزانی. ابن الاثير:اسد الغابة فى معرفة الصحابة،ج٥،ص٣٦٤.

(٤٩) الطبري : م.س:ج٢: ص٦٢١" إبن الأثير :م.س.ج٢: ص٤٢٥ "إبن كثير:م.س.ج٧:ص٩٨.

(٥٠) جەریر کوری عەبدوللا: البجلی،الآحمسی الیمنی،چل رۆژ پێش مردنی پێغەمبەر (د.خ) موسلمان بوو،لەگەل موسلمانان بەشداری رۆژی(مەدائن)ی کرد و بەشداری زۆر فتوحاتی تری عێراق و عەجەمی کرد ،ئەم کەسایەتیانە (البخاری ومسلم و ابو داود و الترمذی و النسائی و ابن ماجة) هەندێ ریوایەتی،ووتەی پێغەمبەر(د.خ) یان لەوەوە وەرگرتووە، لە (قرقیسیا) مرد لەسالی(٥١ك) و دەشگوترێت سالی(٥٤ك). (الصفدی:م.س،ج١١:ص٥٩،٥٨
.)

(٥١) تأريخ خليفة بن خياط :ج١: ص١٦٠.

(٥٢) فتوح البلدان : ص٣٠٢ .

(٥٣) فسا: جوانترین شاری فارسە بەلام فسا گەورەترین شاری نێو (کورە) ی دارابجردە،شارێکی فراوان و کۆنە، قەلا و قایمکاری و خەندەقی لێیە. یاقوت الحموی:معجم البلدان،ج٤،ص٢٦٠،٢٦١.

(٥٤) دارا بجرد: ویلایەتێکە لە فارس. یاقوت الحموی:معجم البلدان،ج٢،ص٤١٩.

(٥٥) الطبري : م . س : ج٢: ص٦٤٠ " إبن الأثير :م . س : ج٢:ص٤٤١ " إبن كثير : م . س : ج٧:ص١٠٥،١٠٦ " أحمد بن زيني دحلان : م . س : ج١:ص١٣٩.

(٤) ساریە کوری زنیم: ناوی ساریە کوری زنیم کوری عمرو کوری جابر، لە سالی(٢٣ك) مرد.ابن الاثیر:اسد الغابة فی معرفة الصحابة،ج٢،ص٣٦٤.

(٥٧) الطبري : م . س : ج٢، ص٦٤٠ " إبن الأثير :م . س : ج٢، ص٤٤١-٤٤٢" إبن كثير :م . س : ج٧: ص١٠٧ .

(١) الطبري : م. س : ج٢: ص٦٤٣ " إبن الأثير : م . س : ج٢: ص٤٤٤ " إبن كثير : م . س : ج٧: ص١٠٧ .

(٥٩) الطبری:م.س،ج٢،ص٦٤٤"ابن كثير : م . س : ج٧:ص١٠٧ " أحمد بن زيني دحلان : م . س : ج١:ص١٤٢ " علي محمد محمد الصلابي : فصل الخطاب في سيرة أمير المؤمنين عمر بن الخطاب : ط١ : (القاهرة : د . ت) : ص١٧٢ .

(٦٠) البداية والنهاية : م . س :ج٧:ص١٠٧.

(٦١) سەلمە کوڕی قەیس ئەلئەشجەعی : یەکێك بوو لە هاوەڵانی پێغەمبەر (د. خ) کە لەساڵی ٢٣ك بە فەرمانی خەلیفە عومەری کوڕی خەتاب شاڵاوی هێنایە سەر کوردەکان . إبن سعد : الطبقات الکبری " ج٦:ص٣٢ .

(٦٢) الطبري : م . س : ج٢: ص٦٤٥ " إبن الأثير :م . س : ج٢، ص٤٤٥ " إبن کثير : ج٧، ص١٠٧ " أحمد بن زيني دحلان : م. س :ج١،ص١٤٣ .

(٦٣) الطبري : م . س : ج٢: ص٦٤٥" إبن الأثير : م . س : ج٢: ص٤٤٥،٤٤٦" إبن کثير : م . س : ج٧، ص١٠٧،١٠٨ ".

(٦٤) الطبري : م . س : ج٢: ص٦٤٥" إبن الأثير :م . س : ج٢: ص٤٤٥،٤٤٦ " إبن کثير : م. س : ج٧: ص١٠٧،١٠٨ .

(٦٥) خەوارج : هەر دەرچوویێك کە دەرچووبێت لە ئیمامی حەق ، ئەو ئیمامە حەقەی کە بەکۆمەڵ ڕێکەوتبن لەسەری ئەوا ئەو دەرچووە ، کەسە پێ ی دەوترێت خارجی ، دەرچوو ،جا ئەم دەرچوونە چ لە ڕۆژگاری هاوەڵانی پێغەمبەر (د.خ) بووبێت بەسەر ئیمامەکانی ڕاشدین ، چ لە دوای ئەوان بووبێت ،شوێن کەووتوان یاخود ئیمامەت و پێشڕەوایەتی لە هەموو سەردەم وکاتێك دا،خەوارجەکان ئەنجامدەری گوناهە گەورەکانیان بە کافر دەزانی، وە تەکفیری خەلیفە عوسمان و ئیمامی عەلی و هاوەڵانی(الجمل) و هەموو ئەوانەی کە ڕازی بوون بە(تحکيم) دەکرد، وە ئەگەر ئیمام سەرپێچی سوننەی کرد و ستەمکار بوو ئەوا دەرچوون لێیان بە مافێکی واجب دەزانی، جەختیان لەسەر ئەوەش کردەوە کە دەشێ ئیمام و پێشەوای موسڵمانان غەیرە قورەیشی بێت. الشهرستاني : الملل و النحل . قدم له و علق على حواشيه : صلاح الدين الهواري : ط١ :(بيروت :١٩٩٨) : ج١: ص١٣٠،١٢٩.

(٦٦) الدينوري :م . س : ص١٩٣،١٩٢"الطبري : م .س :ج٣، ص١٤٣ " المسعودي : التنبيه و الأشراف : (بيروت :١٩٨١م): ص٢٧٢،٢٧٣ "إبن الطقطقي : الفخري في آداب السلطانية : ص٨٤ " الذهبي :م. س ، ج١، ص٤٤ " ابن کثير : م. س :ج٧،ص٢٥٨ .

(٦٧) حروراء:گوندێکە لە دەرەوەی کوفە،دەشگوترێت شوێنێك بوو کە خەوارجەکان(ئەوانەی کە سەرپێچی خەلیفە عەلی کوڕی ئەبو طالبيان کرد) لە دووری دوو میل لێیەوە دابەزین.(یاقوت:معجم البلدان،ج٢،ص٢٤٥).

(٦٨) الشهرستاني : م . س ، ج١،ص١٣١.

(٦٩) خليفة بن خياط : م . س : القسم الأول ، ص٢٢٤ "إبن عبدربه : العقد الفريد : تحقيق : محمد التونجي : ط١ : (بيروت : ٢٠٠١ م) : ج٢، ص٣٢٩ " الشهرستاني :م . س : ج١، ص١٣٠" إبن المبرد : م . س، ص٢٩ " السيوطي :م . س :ص١٥٥،١٥٦ " لبيد إبراهيم و فاروق عمر : عصر النبوة و الخلافة الراشدة : (أربيل : ١٩٨٧ م) : ص٣٥٣،٣٥٤ .

(٧٠) اليافعي : مرآة الجنان و عبرة اليقظان : ج١، ص٨٧ .

(٧١) عبالله کوڕی وهب: کەسێکی خاوەن زانست و بە متمانە بوو ، لە ڕووداوی نەهرەوان لەساڵی(٣٨ك/٦٥٨ز) کوژرا.ابن سعد:الطبقات الكبرى،ج٧،ص٥١٨.

(٧٢) خليفة بن خياط : م . س ،القسم الأول : ص٢٢٤،٢٢٥" الكنجي الشافعي : كفاية الطالب في مناقب علي بن أبي طالب : تحقيق : محمد هادي الأميني : ط٢ :(النجف : ١٩٧٠م) : ص١٨٠ " الذهبي : العبر : ج١، ص٤٤ " إبن المبرد : الكامل : ص٢٩ .

(٧٣) خليفة بن خياط :م. س : القسم الأول : ص٢٢٥ " محمد بكر اسماعيل : فقيه الأمة و مرجع الأئمة علي بن أبي طالب : ر . ض : ط١ : قاهرة : مصر :ص٤٧٩ .

(٧٤) العلوج : ئەم زاراوەیە لەوشەی (علج) یاخود (العلج) هاتووە کە بەمانای پیاوی توند و ڕقن و تووڕە دێت و هەروەها العلج واتە پیاوێك لە کافرەکانی عەجەم ، و العلج : واتە کافر و بەپیاوێکی بەهێزی کەتە دەوترێت لە کافرەکان و بەمانای العلج یش دێت واتە پیاوێك لە کافرەکانی عەجەم و ئەوانی تر ، العلج : بەمانای کەری کێویش دێت لەبەر بەهێزی ڕسکانی جەستەیی و تورەبوونی و ڕقنی ، علج : بەمانای هەموو پتەوێکی توندو تیژدێت .(إبن منظور : لسان العرب :ط٣ : (بيروت : ٢٠٠٤م) : ج١٠: ص٢٤٨.

(٧٥) الطبري:م.س،ج٣،ص١٦٤"ابن كثير:م.س،ج٧،ص٢٥٩،٢٥٨.

(٧٦) الطبري:م،س،ج٣،ص١٧٢.

(٧٧) لەبارەی فەتح کردنی هەرێمی جەزیرە ڕاجیاوازی هەیە بۆنموونە البلازري دەڵێت جەزیرە لە ساڵی (١٨ك)فەتح کراوە.البلازري:م.س،ص١٧٦ "بەڵام اليعقوبي دەڵێت لەساڵی (١٨ك)فەتح کراوە.اليعقوبي:تاريخ اليعقوبي،ج٢،ص١٥٠.

[٧٨] الطبری :م.س ،ج٢،ص٥٦٢ " إبن الاثیر:م.س:ج٢،ص٣٧٧" ابن کثیر:م.س،ج٧،ص٦١" ابن المبرد : م.س :ص٤٥٠ " عبد الواحد ذنون طه :دراسات في التاریخ و الحضارة:ط١ :(بیروت :٢٠٠٥م) :ص٢٠٥ " السید عبد العزیز سالم و سحر السید عبدالعزیز سالم :م.س :ص٢٤٤" الشیخ محمد الخضري:الدولة الامویة:ص٢٠٢ " محمد رضا:الخلفاء الراشدون :(بیروت :٢٠٠٥م) ص١٨٩.

[٧٩] عیاض کوڕی غنم : ناوی عیاچ کوڕی غنم زهیر کوڕی أبی شەداد کوڕی ربیعە کوڕی هلال فهویە ؛ لە سەردەمێکی زووەوەلە پێش ڕێکەوتننامەی حودەیبیە موسڵمان بوو و بەشداری ڕێکەوتننامەی حودەیبیەی کرد لەگەڵ پێغەمبەر(د.خ)، پیاوێکی باش و لە خوا ترس و بەخشندە بوو و جەزیرەی بەئاشتی فەتح کرد دواتر خەلیفە عومەر لە شام کردیە والی دوای دوو ساڵ والێتی لەساڵی ٢٠ك لە تەمەنی شەست ساڵی لە شام مرد. ابن سعد: الطبقات الکبری ، ج٧،ص٣٩٨.

[٨٠] الطبري : م . س : ج٢، ص٥٦٣،٥٦٤ " إبن الأثیر : م . س : ج٢، ص٣٧٧" إبن کثیر :م . س : ج٧- ص٦١،٦٢ " أحمد بن زیني دحلان : م . س ،ج١، ص٥٧ " محمد رضا : م. س : ص١٨٩ .

[٨١] الطبري : م . س : ج٢، ص٥٦٣،٥٦٤ " إبن الأثیر :م . س : ج٢، ص٣٧٧" إبن کثیر :م . س : ج٧،ص٦١،٦٢ " أحمد بن زیني دحلان :م . س ، ج١، ص٥٧ " محمد رضا :م . س : ص١٨٩ .

[٨٢] الطبري :م . س : ج٢، ص٥٦٤ " ابن الأثیر : م . س : ج٢، ص٣٧٩،٣٨٠ " إبن کثیر :م . س : ج٧، ص٦١،٦٢ " أحمد بن زیني دحلان : م . س ، ج١، ص٥٧،٥٨ " محمد رضا : م . س : ص١٨٩،١٩٠ .

[٨٣] فتوح البلدان : ص١٧٢ " إبن الأثیر : م. س :ص٣٧٧ " إبن کثیر : م . س : ج٧، ص٦١،٦٢ " محمد رضا :م . س : ص١٨٩،١٩٠.

[٨٤] فتوح البلدان : ص١٧٥ .

[٨٥] تأریخ الیعقوبي : ج٢: ص١٥٠.

[٨٦] تاریخ الطبری: ج٢، ص٥٦٥ " إبن الأثیر :م . س : ج٢:ص٣٧٧ " أحمد بن زیني دحلان : م . س : ج١،ص٥٧ " محمد رضا : م . س : ص١٩٠ .

[٨٧] حبیب کوڕی مسلمة : ناوی حبیب کوڕی مسلمة کوڕی مالك کوڕی وهب کوڕی ثعلبة ، القرشي ، الفهري بوو پێشی دەوترا حبیب الروم لەبەر زۆری جیهاد کردنی دژ بەڕۆمەکان و نازناوی (باوکی

عبدالرحمن)بوو خەلیفە (عمر کوری خطاب) پایەی والی کاروباری جەزیرەی دایەو (عیاض کوری غنم) ی لەوێ لاداو لەدواتردائەرمینیاو ئازەربیجانیشی خستە ژێر دەسەلاتی حبیب ، لەساڵی ٤٢ك لەشام مرد و دەشگوترێت لەئەرمینیا .(الصفدي : م .س : ج١١،ص٢٢٢).

(٨٨) وەلید کوری عقبە: ناوی وەلید کوری عقبە کوری ابو معیط کوری ابو عمرو کوری امیە کوری عبد الشمس کوری عبدالمناف،نازناوی (ابا وهب)بوو،دایکی ناوی(اروی کچی کریز ربیعە کوری حبیب کوری عبد الشمس کوری عبدالمناف ، وەلید لە کوفە دەرچوو وەك دوورە پەرێز گرتنێك لە خەلیفە عەلی ،دواتر لە جەزیرە دابەزی و دواتر چووە (الرقە) و لەوێدا مرد.(ابن سعد:م.س:ج٧،ص٤٧٧.

(٨٩) الطبري : م. س : ج٢، ص٥٦٥ " إبن الأثير : م . س : ج٢،ص٣٧٨ .

(٩٠) اليعقوبي:تاريخ اليعقوبي،ج٢،ص١٥٦"الطبري : م. س : ج٢، ص٦٢٠" القضاعي : تأريخ القضاعي :تحقيق:أحمد فريد مزيدي : ط١:(بيروت:٢٠٠٤م) :ص٨٩" إبن الجوزي : الخليفة العادل عمر بن الخطاب : ص٦٦ " أبو الفداء: م. س : ج١، ص٢٢٩ " اليافعي :م . س : ج١،ص٦٦ " ابن الأثير :م . س : ج٢، ص٤٢٩ .إبن المبرد : محض الصواب : ص٤٥٢ " السيوطي : م . س : ص١٢٠ " الحنبلي : م.س : ج١، ص٣٢ " الشيخ الخضري : الدولة الأموية : ص٢٠٧ " حسن إبراهيم حسن : تأريخ الاسلام : ط٧ : (بيروت :١٩٦٤م) :ج١– ص٢٢٠ .

(٩١) سماك کوری خرشە : ناوی سماك کوری أوس کوری خرشە کوری لوزان کە پێشی دەوترێت (باوکی دجانة الأتصاري) لەگەورە پیاوانی الانصار بوو بەشداری شەری بەدری کردو یەکێ لەجەنگاوەرە ئازاکانی بوو ، و لەشەری (أحد) بەرگری لەپێغەمبەر (د . خ) کرد لەرووداوی (اليمامة) شەهید بوو و دەشگوترێت کە ئەو لەگەڵ خەلیفە عەلی لەشەری (صفين) لەساڵی ٣٧ك شەهید بوو . (الصفدي : م .س : ج١٥، ص٢٧٤) .

(٩٢) الطبري : م. س : ج٢، ص٦٢٥ " إبن الأثير :م . س : ج٢، ص٤٢٩ " ابن كثير : م . س : ج٧،ص٩٩ " أحمد بن زيني دحلان :م . س : ج١، ص١٣١،١٣٢ " محمد رضا : م . س : ص٢٤٧ .

(٩٣) عتبةکوری فرقد : ناوی يربوع کوری حبيب کوری مالك کوری أسعده کوری بهپە کوری سليم کوری مەنصورە ، هاوەڵی پێغەمبەر (د .خ) بوو ،مرۆڤێکی باش بوو کاتێ کە لە کوفە دابەزی پێ

یان دەووت (الفراقدة) . خەلیفەعومەری کوڕی خەتاب ڕێزی زۆر لە (عتبة کوری فرقد) دەگرت و خۆشیدەویست ،لەساڵی٢٤ك مرد.إبن سعد : الطبقات الکبری : ج٦: ص٤١.

(٩٤) الطبري : م. س : ج٢، ص٦٢٥ " أبن الأثير : م . س : ج٢: ص٤٢٩ " إبن کثير : م،س : ج٧: ص٩٩.

(٩٥) الطبري : م . س : ج٢: ص٦٢٥،٦٢٦ .

(٩٦) نفسة : ج٢:ص٦٢٦ .

(٩٧) الشيز : شارێکە لەنێوان مراغە و زنجان و شهرەزوور و دینەوەر لەنێوان چیاکان . دەشگوترێت ناحیەیەکە لە ئازەر بیجان وکانزای زۆری لێبووە وەکو زێرو زیو و بەرد،پەرستگای زەردەشتی لێیە . (یاقوت: معجم البلدان : ج٣،ص٣٨٣) .

(٩٨) فتوح البلدان : ص٣١٧ .

(٩٩) نفسة : ص٣١٨ .

(١٠٠) باب الابواب: یەکێکە لە شارەکانی نێو هەرێمی ئاران، دەکەوێتە سەر دەریای خەزەر. إبن حوقل: م.س، ص٢٩١"المقدسي: م.س، ص٢٨١.

(٢) سراقة کوڕی عمرو: نازناوی (ذا النور)بوو، لەلایەن خەلیفە عومەرەوە بۆ(الباب) نێردرا بەمەبەستی فەتح کردنی دواتر ئاشتی و پێکهاتنی بەست لەگەڵ خەڵکی ئەرمینیا، لەم بارەیەوە بۆ خەلیفە عومەری نووسی و هەر لەوێدا لە ساڵی(٣٢ك) مرد.ابن الاثير:اسد الغابة فی معرفة الصحابة،ج٢،ص٣٩٤.

(١٠٢) الطبري :م. س : ج٢: ص٦٢٧ .

(١٠٣) تفليس:شارێکە لە ئەرمینیا،هەندێك دەڵێن لە ئارانە،سەر بە ناحیەی (جرزان)ە،نزیك(باب الابواب)خەڵکەکەی موسڵمان و نەصرانین.(یاقوت الحموی،معجم البلدان،ج٢،ص٣٥ "القزويني:م.س:ص٥١٨).

(١٠٤) حژیفە کوڕی اسید: کوڕی خالد کوڕی الاغور کوڕی واقعە کوڕی حرام کوڕی غفار،لە کوفە مرد لە ساڵی(٢٤ك).ابن الاثير:اسد الغابة،ج١،ص٥٧٠.

(١٠٥) اللان:وولاَتێکی فراوانە لەلایەنی ئەرمینیاوە،نزیك(باب الابواب)ە،هاوسنوری خەزەرە.(یاقوت الحموی:معجم البلدان،ج٥:ص٨.

(١٠٦) سەلمان کوڕی ربیعه الباهلی،تابعی بوو،بەشداری شەڕی قادسیەی کرد، خەلیفە عومەری کوڕی خەتاب(خوای لێ ڕازی بێت) کاروباری(قضاء)(المدائن)ی بەو سپارد،دواتر خەلیفە عومەر لەم پۆستە لایداو ئەویش دەرچوو بەمەبەستی شالآو کردنە سەر تورك،تا لە ئاكامداله ساڵی(٣٠ك)لە بلنجر شەهید بوو.(الخطیب البغدادی:م.س،ج٩،ص٢٠٧،٢٠٦).

(١٠٧) الطبري :م. ن: ج٢: ص٦٢٧ .

(١٠٨) احمد بن الاعثم الكوفی:كتاب الفتوح: ج٢: ص٦٢٧،٦٢٨ .

(١٠٩) كتاب الفتوح : ج٢: ص١١١،١١٢ .

(١١٠) نفسة : ج٢:ص١١٢،١١٣ .

(١١١) نفسة:ج٢: ص١١٣،١١٤ .

(١١٢) الطبري : م. س : ج٢، ص٦٨٣ " إبن الأثير : م . س : ج٢، ص٤٧٧،٤٧٨ " إبن كثير : م . س : ج٧،ص١٢١ " أحمد بن زيني دحلان : م . س : ج١، ص١٤٥.

(١١٣) الطبري:ج٢،ص٦٨٣ " إبن الأثير : م . س : ج٢،ص٤٧٧،٤٧٨ " إبن كثير : م . س : ج٢،ص١٢١ " محمد رضا : م . س : ص٢٨٦.

(١١٤) الطبري : ج٢،ص٦٨٣،٦٨٤ "إبن الأثير :م . س : ج٢، ص٤٧٧،٤٧٨ .

(١١٥) الطبري: ج٢، ص٦٨٤،٦٨٥ .

(١١٦) الطبري : م . س : ج٢، ص٦٨٤ " إبن الأثير :م . س : ج٢، ص٤٧٨ " إبن كثير : م.س : ج٧، ص١٢١ .

سەرچاوەکان

یەکەم: سەرچاوە ڕەسەنەکان:

بەزمانی عەرەبی:

إبن الأثير: عزالدين ابي الحسن علي بن ابي الكرم محمد بن محمد بن عبدالكريم بن عبد الواحد الشيباني (ت: ٦٣٠ه/١٢٣٢م).

– أسد الغابة في معرفة الصحابة: دار احياء التراث العربى، ط١، (بيروت: ١٩٩٦م).

– الكامل في التأريخ: دار صادر، ط٤، (بيروت: ٢٠٠٣م)

ابن الأعثم: ابو محمد احمد بن اعثم الكوفى (ت: ٣١٤ه/٩٢٦م).

– كتاب الفتوح: دار الندوة الجديدة، ط١ (بيروت: ١٩٢٦م).

البغدادي: أبو منصور عبدالقاهر بن طاهر بن محمد (ت: ٤٢٩ه/١٠٣٧م)

– الفرق بين الفرق، تحقيق: محمد محي الدين عبدالحميد، دار الطلائع، ط١،(القاهرة: ٢٠٠٥م).

البكجري الحنفي: علاء الدين مغلطاي بن قلنج بن عبدالله (ت: ٧٦٢ه/١٣٦٠م)

– مختصر تأريخ الخلفاء ،تحقيق: اسيا كليبان علي بارح، المطبعة العصرية، ط١ (بيروت: ٢٠٠٤م).

البلاذري: احمد بن يحيى بن جابر (ت: ٢٧٩ه/٨٩٢م).

–انساب الاشراف:تحقيق،سهيل زكار و رياض زركلى،دار الفكر للطباعةوالنشر،ط١،(دمشق:١٩٩٦م).

– فتوح البلدان: بإشراف لجنة تحقيق التراث: منشورات مكتبة الهلال: ط١ (بيروت:١٩٨٣م).

البلخي: أبو زيد أحمد بن سهل (ت: ٣٢٢ه/٩٣٣م).

– البدء و التأريخ، دار الكتب العلمية، ط١ (بيروت: ١٩٩٧م).

إبن الجزري الشافعي: شمس الدين ابي الخير محمد بن محمد بن علي الدمشقي الشافعي: (ت: ٨٣٣ه/١٤٢٩م).

– غاية النهاية في طبقات القراء: دار الكتب العلمية: ط١ (بيروت: ١٩٣٢م).

إبن الجوزي: تاج السنة جمال الدين أبي الفرج عبدالرحمن بن علي (ت: ٥٩٧ه/١٢٠٠م)

– الخليفة العادل عمر بن خطاب: دار اسراء، ط١، (عمان: ٢٠٠٤م).

الحنبلي: أبو الفلاح عبدالحي بن العماد (ت: ١٠٨٩ه/١٦٧٨م)

– شذرات الذهب في اخبار من ذهب، دار الكتب العلمية، ط١، (بيروت: د.ت).

ابن حوقل: أبو القاسم محمد بن علي النصيبي (ت: ٣٦٧ه/٩٧٧م).

– كتاب صورة الأرض، منشورات دار مكتبة الحياة (بيروت: ١٩٧٩م).

الخطيب البغدادي : أبو بكر أحمد بن علي (ت : ٤٦٣ ه / ١٠٧٠ م) .

– تأريخ بغداد أو مدينة السلام، دار الكتب العربي للنشر، ط١، (بيروت: د.ت).

خليفة بن خياط: أبو عمر وخليفة بن خياط بن أبي هبيرة (ت: ٢٤٠ ه/ ٨٥٤م).

– تأريخ خليفة بن خياط، تحقيق: سهيل زكار: منشورات وزارة الثقافة و السياحة والارشاد القومي، ط٢، (دمشق: ١٩٦٨م).

الدينوري: ابو حنيفة احمد بن داود (ت: ٢٨٢ه/٨٩٥م)

– الاخبار الطوال: تحقيق: عبدالمنعم عامر: منشورات وزارة الثقافة والارشاد القومي، ط١، (القاهرة: د.ت).

الذهبي: شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز التركماني (ت: ٧٤٨ه/١٣٤٧م).

– تأريخ الاسلام ووفيات المشاهير والاعلام: تحقيق :عمر عبدالسلام تدمري ،دار الكتاب العربي،ط٣ (بيروت:٢٠٠٢م).

– العبر في خبر من غبر،تحقيق: د.صلاح الدين المنجد، التراث العربي سلسلة تصدرها دائرة المطبوعات والنشر في الكويت، ط٢، (الكويت: ١٩٦٠م).

- سير أعلام النبلاء: ج١:تحقيق: حسين الأسد، مؤسسة الرسالة، ط١ (بيروت: ١٩٨١م)، ج٢: تحقيق: شعيب الأرنؤوط: مؤسسة الرسالة، ط١ (بيروت: ١٩٨١م)،ج٣: تحقيق: محمد نعيم العرقسوسي ومأمون صاغرجي: مؤسسة الرسالة، ط١ (د.م: ١٩٨١م)،ج٩:تحقيق: كامل الخراط: مؤسسة الرسالة، ط١ (بيروت :١٩٨١م) ،ج٧:تحقيق:علي ابو زيد: مؤسسة الرسالة،ط١ (بيروت: ١٩٨١م).

الرازي: ابوحاتم احمد بن حمدان احمد (ت:٣٢٢ه/٩٣٤م).

-مختار الصحاح،دار الكتاب العربي: ط١ (بيروت: ١٩٧٩م).

ابن سعد: محمد بن سعد الزهري: (ت: ٢٣٠ه/٨٤٤م).

- الطبقات الكبرى: تحقيق: إحسان عباس، دار صادر للطباعة والنشر، ط١، (بيروت: ١٩٨٠م).

السيوطي: جلال الدين عبدالرحمن بن أبي بكر (ت: ٩١١ه/١٥٠٥م).

- تأريخ الخلفاء: تحقيق: محمود الرياض الحلبي، دار المعرفة، ط٦ (بيروت: ٢٠٠٤م).

الشهرستاني: ابو الفتح محمد بن عبدالكريم: (ت: ٥٤٨ ه/١٠٥٣م).

-الملل والنحل: تحقيق: د.صلاح الدين الهواري: دار الهلال: ط١ (بيروت: ١٩٨٨م).

الصفدي: صلاح الدين خليل بن ابيك: (ت: ٧٦٤ه/١٣٦٢م).

- الوافي بالوفيات: تحقيق: أحمد الأرنؤوط و تركي مصطفى: دار أحياء التراث العربي: ط١، (بيروت: ٢٠٠٠م).

الطبري: ابو جعفر محمد بن جرير: (ت: ٣١٠ ه /٩٢٢ م).

- تأريخ الأمم والملوك: تحقيق: مصطفى السيد وطارق سالم، مطبعة التوفيقية: (القاهرة: د.ت).

– تفسير الطبري: تحقيق: بشار عواد معروف وعصام فارس الحرستاني: مؤسسة الرسالة للطباعة والنشر والتوزيع: ط١ (بيروت: ٢٠٠٢ م).

إبن الطقطقي: محمد بن علي بن طباطبا (ت: ٧٠٩ ه /١٣٠٩م).

– الفخري في الاداب السلطانية والدول الاسلامية: مطبعة المعارف: ط٢ (القاهرة: د.ت).

ابن عبد ربة: ابو عمر احمد بن محمد الاندلسي(ت٣٢٨ ه/٩٣٩م)

– العقد الفريد:تحقيق: د.محمد التونجي: دار صادر، ط١ (بيروت:٢٠٠١م).

العسقلاني: احمد بن علي بن محمد بن علي الكتاني العسقلاني الشافعي المعروف بابن حجر (ت: ٨٥٢ه/١٤٤٨م)

– الاصابة في تميز الصحابة: اعتنى بة/حسان عبد المنان: دار الافكار الدولية: (بيروت: ٢٠٠٤م).

ابو الفداء: الملك المؤيد عمادالدين ابو الفداء إسماعيل بن علي بن محمود إبن عمر بن شاهنشاه بن أيوب (ت:٧٣٢ ه/١٣٣١م).

– المختصر في أخبار البشر: دار الكتب العلمية: ط١ (بيروت: ١٩٩٧م).

القزويني: إبو عبدالله زكريا بن محمد (ت: ٦٨٢ه/١٢٨٣م).

– أثار البلاد وأخبار العباد، دار صادر،(بيروت: ١٩٦٠م).

القضاعي: أبو عبدالله بن محمد بن سلامة بن جعفر (ت: ٤٥٤ ه/١٠٦٢م).

– تأريخ ابن القضاعي المسمي عيون المعارف وفنون أخبار الخلائف،تحقيق: أحمد فريد المزيدي، دار الكتب العلمية، ط١ (بيروت :٢٠٠٤م) .

القلقشندي: إبو العباس احمد بن علي (ت: ٨٢١ ه/ ١٤١٨م).

– مآثر الانافة في معالم الخلافة، تحقيق: عبدالستار أحمد فراح ،دار عالم الكتب،ط٢، (بيروت: ١٩٨٠م).

إبن كثير: عمادالدين أبو الفداء إسماعيل بن كثير الدمشقي (ت: ٧٧٤ هـ/١٣٧٢م).

– البداية والنهاية: دار البيان الحديثة: ط١،(القاهرة: ٢٠٠٣م).

الكنجى الشافعى: أبو عبداللة محمد بن يوسف بن محمد القرشى: (٦٥٨هـ/١٢٦٠م)

كفاية الطالب فى مناقب على بن ابى طالب:تحقيق:محمدهادى الامينى: المطبعةالحيدرية، ط٢، (النجف:١٩٧٠م).

ابن المبرد: يوسف بن الحسن بن عبد الهادي الدمشقي الصالحي الحملي: (٩٠٩ هـ/١٥٠٣م).

–محض الصواب في فضائل امير المؤمنين عمر بن الخطاب: تحقيق: عبدالعزيز بن محمدبن عبدالمحسن الفريح: دار اضواء،ط١: (المدينة المنورة: ٢٠٠٠م).

المسعودي: ابو الحسن علي بن الحسين (ت:٣٤٦ هـ/٩٥٧م).

– مروج الذهب ومعادن الجوهر: شركة العالمية لكتاب، ط٢ (بيروت: ١٩٨٩م).

– التنبيه والاشراف، دار ومكتبة الهلال (بيروت: ١٩٨١م).

المقدسي: شمس الدين ابو عبدالله محمد بن أحمد بن ابي بكر ، (ت: ٣٨٧ هـ/٩٩٧م).

– أحسن التقاسيم في معرفة الأقاليم، دار الكتب العلمية،ط١ (بيروت: ٢٠٠٣ م).

ابن منظور: أبو فضل جمال الدين محمد بن مكرم الأفريقي المصري (ت:٧١١ هـ/١٣١١م).

– لسان العرب، دار صادر: ط٣،(بيروت: ٢٠٠٤م).

ابن الوردى: زين عمر بن مظفرات (ت: ٧٤٩هـ/١٣٤٨م).

– تاريخ ابن الوردى: دار الكتب العلمية: ط١(بيروت :١٩٩٦م) .

اليافعى: ابو عبداللة بن اسعد بن على بن سليمان اليافعي اليمني المكي (ت:٧٦٨هـ/١٣٦٦م).

–مراة الجنان وعبرة اليقظان في معرفة مايعتبر من حوادث الزمان،منشورات محمد علي بيضون،دار الكتب العلمية،ط١(بيروت: ١٩٩٧م).

ياقوت الحموي: شهاب الدين ابو عبدالله الحموي الرومي البغدادي (ت:٦٢٦ه/١٢٢٩م) .

– معجم البلدان ،دار صادر، ط٢(بيروت: د.ت).

اليعقوبي: احمد بن ابي يعقوب بن جعفر بن وهب ابن واضح (ت: ٢٩٢ه/٩٠٥م).

– تاريخ اليعقوبي، دار صادر (بيروت: ١٩٦٠م).

سەرچاوە نوێیەکان و وەرگێڕان:

* بەزمانی عەرەبی:

أرثر كريستنسن:

– إيران في العهد الساساني: ترجمة يحيى الخشاب: دار النهضة (بيروت:د.ت).

احمد بن زيني دحلان:

– الفتوحات الاسلامية: دار صادر ،ط١: (بيروت:١٩٩٧م).

أحمد شلبي: الدكتور

– موسوعة التأريخ الاسلامي: دار يافا العلمية للنشر والتوزيع: (عمان:٢٠٠٣م).

أكرم ضياء العمري: الدكتور

– عصر الخلافة الراشدة: مكتبة البيكان: ط٢ (الرياض: ١٩٩٨م).

بطرس البستاني:

–محيط المحيط: مكتبة لبنان/ساحة رياض الصلح: طبع في لبنان، (بيروت: ١٩٨٧م).

حسن ابراهيم حسن: الدكتور

– تاريخ الاسلام: دار احياء التراث العربي: ط٧(بيروت:١٩٦٤م).

السيد عبدالعزيز سالم و سحر السيد عبدالعزيز سالم: الدكتور

- معالم التاريخ الاسلامي: مؤسسة شباب الجامعة،(الاسكندرية: ٢٠٠٤م).
السيد عبدالعزيز سالم: الدكتور
- تاريخ الدولة العربية: مؤسسة شباب الجامعة: (الأسكندرية: ٢٠٠٤ م).
عبدالجبار ناجي و تحسين حميد وعماد إسماعيل و صلاح عبد الهادي: الدكتور
- الدولة العربية في العصر العباسي: مطبعة جامعة البصرة(البصرة :١٩٨٩م).
عبد الحميد بخيت: الدكتور
- عصر الخلفاء الراشدين: دار المعارف بمصر ،ط٢،(القاهرة: ١٩٦٥م).
- نشاة علم التاريخ عند العرب: دار المشرق شام،جميع الحقوق محفوظة: (بيروت: ١٩٨٦م).
عبد علي ياسين: الدكتور
- تاريخ صدر الاسلام: دار يافا العلمية للنشر والتوزيع: (عمان: ٢٠٠٣م).
عبدالواحد ذ نون طه: الدكتور
- دراسات في التأريخ والحضارة: دار المدى الاسلامي،ط١ (بيروت: ٢٠٠٥م).
عماد الدين خليل عمر: الدكتور
- في التاريخ الاسلامي: دار ابن كثير،للطباعة والنشر والتوزيع: ط١(بيروت: ٢٠٠٥م).
عمر حسن: الدكتور
- موسوعة التأريخ الاسلامي (عصر الخلفاء الراشدين): دار اليوسف للطباعة والنشر والتوزيع: (بيروت: د.ت).
-محاضرات في تأريخ الدولة العربية الاسلامية مطبعة مركز الاسكندرية للكتاب،(الاسكندرية: ٢٠٠٦م).
لازاريف وأخرون:

– تأريخ كوردستان: ترجمة: د.عبدي حاجي، دار سبيريز للطباعة والنشر: ط١ (دهوك: ٢٠٠٦م).

لبيد إبراهيم و فاروق عمر: الدكتور

– عصر النبوة والخلافة الراشدة: مطبعة جامعة صلاح الدين (أربيل: ١٩٨٧م).

محمد حسين محاسنةوعصام عبدالعزيز أرشيدات و حمدان رشيد جمال و علي حسن البرقاوي:

– دراسات في التأريخ الأسلامي: دار الأمل للنشر والتوزيع: ط١ (الاردن: ١٩٩٠م).

٥٠٠م).

محمد رضا:

– الخلفاء الراشدون: دار الكتاب العربي (بيروت: ٢٠٠٥م).

*بەزمانی فارسی:

– ارثر كريستنسن: ايران در زمان ساسانيان: ترجمة رشيد ياسمي ويرا ستار ود.حسن رضايي باغ بيدى: ضاث سوم: ضاث خانةم مهارت:(تهران: ١٣٨٢ه).

– ساندرامك كي،ايران: اسلام وروح يك ملت: ترجمة شيوا رويطريان: ضاث اول انتشارات ققنوس: (تهران:١٣٨٠ه).

*بەزمانی ئینگلیزی:

-Francesco Gabrieli: A short History of the ARABS .Translated by: Salvator Attansio and Robert Hale: first published :(Great Britain: ١٩٦٥).

دەربارەی سەرهەڵدانی هزری ناسیۆنالیزم

د. حكيم أحمد

ناسیۆنالیزم بەمانا تازەکەی و لە ڕێڕەوی مێژووی مرۆڤایەتی بە ئەوروپاوە پەیوەستە، چونکە گوزارشتێکی سیاسیە بۆ گەلاڵەبوونی نەتەوە ئەوروپیەکان و هەروەها دامەزراندنی دەوڵەتەکانیان. هزری ناسیۆنالیستی لە ئەوروپا بێنە وبەردەیەکی گەورەی لە نێوەندەکانی هزرمەندە ڕۆژئاواییەکان نایەوە، و بۆ چەند بەشێك پۆلێن کرا وەك: ناسیۆنالیزمی خێر و ناسیۆنالیزمی شەڕ...هتد. لەلایەکی تریشەوە بە چەند ئاراستەیەکدا گەشەی سەند، ئەوەبوو جارێك بە دیموکراسیەوە گرێدراوە، جارێکی تریش بە نیشتمانییەوە، جارێکی تریش بە بیرۆکەی (نەتەوە)ەوە. تەنانەت کۆمەڵناسی ناودار جان جاك ڕۆسۆ لە ناوەڕاستی سەدەی هەژدەهەم، بە هەمان دید دەیڕوانیە ناسیۆنالیزم ونەتەوەگەری بێ جیاوازی. ئەمە پێش ئەوەی زاراوەی ناسیۆنالیزم وەك بەکارهێنانێکی توند وتۆڵ بێتە ئاراوە.

ڕۆسۆ بەشێوەیەك ڕەوتی نیشتمانێتی ناسیووە کە گونجاندوویەتی لەگەڵ ئاکاری ڕەوشتی، مەبەست لە چالاکی سیاسی و یاساکەی لە تیۆرەکەیدا بە گەورە زانینی دەوڵەت نەبووە، بەڵکو میللەت بووە، بەم شێوەیە ویستی گشتی دیاریدەکات.

ناسیۆنالیزمی سەردەمی ڕۆشنگەرایی بەگشتی عەقڵانی بوو زیاتر لەوەی سۆزداری پێوە دیار بێت. سەرەڕای بەرزیی دەنگی (نیشتمانی)ی ڕۆسۆ.

بەڵام جۆرێکی تر لە ناسیۆنالیزم لە کۆتایی سەدەی هەژدەهەم سەریهەڵدا، کە لەسەر بناغەیەك لە کولتوور و داب ونەریتەکان دامەزرا و لە هەمان کاتدا هزر و بۆچوونی ڕۆسۆشی چووە ناوەوە، ئەوە بوو ڕۆسۆ توانی گەشە بدات بە هاودژی لەنێوان سەرەتایی (بەرایی) و دروستکراو (البدائي والمصطنع) کەچی پێشینەی زیاتری بە یەکەمیان دا. ئەم بیرۆکەیەش هەڵقوڵزرایەوە ولەسەر دەستی ناسیۆنالیستە ڕۆمانتیکە ئەڵمانە بەراییەکانی وەك: هێردر وفیختە، بەسەر نەتەوەدا جێ بەجێ کرا. ئەوانە پێیان وابوو کە نەتەوە (سروشت) دروستی کردووە، هەر بۆیەش شتێکی پیرۆزە[1].

کەواتە ئەوروپا لەسەدەی هەژدەهەم بیرۆکەی ناسیۆنالیزمی ناسیووە، و چونکە هزرە ناسیۆنالیزمیەکانی ڕۆسۆ وهێردەر وفیختە بڵاوبۆتەوە. بەڵام دیارە بیرۆکەی ناسیۆنالیزم لە ئەوروپا کتوپڕ سەریهەڵنەداوە، بەڵکو ڕەگ وریشەی دەگەڕێتەوە بۆ سێ سەدە لە سەردەمی ڕۆژئاوایی نوێ لەنێوان ساڵانی (١٥٠٠-١٨٠٠ز)، و لەماوەی شۆڕشی فەرەنسیدا پتەو وتوندو تۆڵ بوو.

بیری ناسیۆنالیزم دووچاری ڕەخنەیەکی توند بووەوە لەلایەن چەندین سیاسەتمەداری هزرمەندەوە، ووتراوە کە ئەم بیرە پێچەوانە و دژە لەگەڵ ڕەوشت چونکە هەر وەك وەسف کراوە (ئامانجێکی نێو نەتەوەیی نیە، یان ڕەگەز پەرستی یە یان نامرۆڤایەتی یە) یان ناجیهانیە، هەروەك مۆری کرانستۆن دەڵێت:

ناسیۆنالیزم ناتوانێت شێوازێکی جیهانی وەربگرێت چونکە ڕەهەندی ڕەوشتی تێدا نیە کە وادەخوزێت هەموو ئایدیۆلۆجیاکان هەیانبێت.

هەروەها باربرا وارد دەڵێت: ناسیۆنالیزم وەلامێکی تێر و تەسەلی نیە بۆکێشە وگرفتەکانی هاریکاری مرۆڤایەتی چونکە سروشتە جەوهەرییەکەی ودەخوازێت کە خەڵکانی تر لە دەرەوەی خۆی جێ بهێڵێت(٢).

هەندێکی تریش وا دەبینن کە ناسیۆنالیزم پاساوێك بووە بۆفراوانخوازی، چونکە کاتێك کە فەرەنسیەکان لە کۆتایی سەدەی هەژدەهەم پرەنسیپی ناسیۆنالیستیان خستە ناو سیاسەتە ئەورووپیەکانەوە، دەستیان کرد بە خەباتگێڕی لە پێناو ئەم پرەنسیپە. جەنگەکانی ناپلیۆنیش گشتیان جەنگانێك بوون لەپێناو پرەنسیپێك(٣).

برنتۆن ئەم بۆچوونە پشت ڕاست دەکاتەوە ودەڵێت: "خۆرئاوا لە لێکدانەوەی ئەم بیرۆکەیە زیادەڕۆیی بە خۆیەوەبینی کە لەم چەندین سەردەمە ناسیۆنالیستیە خۆی دەنوێنێت، کەوا کۆمەڵەیەکی ناسیۆنالیستی بۆسەروەری بەرز دەکاتەوە وکۆمەڵەیەکی تریش بۆ ئاستی کۆیلایەتی دادەبەزێنێت، یان ئەم بیرۆکەیە دەیەوێت سەراپا زەمینی نیشتەجێ بکرێت بەیەك کۆمەڵەی هەڵبژاردە، و لەناوبردنی کۆمەڵەکانی تر... دیارە حاڵەتی ئەڵمان لە بیروباوەڕی نازیەت گەیشتە ئەوپەڕی دیارترین و بەناوبانگترین شێوەی جێ بەجێ کردنی ئەم بیرۆکە ناسیۆنالیستیە(٤).

مێژوونووسی ئینگلیزیش ئارنۆڵد توێنبی پشتگیری لەم ڕایە دەکات و وا وەسفی ناسیۆنالیزم دەکات کە بریتی یە: "لەم کرمۆڵە تۆقێنەرەی ڕەوشی

سیاسی کۆمەڵگەی خۆرئاوای مۆدێرنمان ژەهراو دەکات.. ئەو ئاینێکی قەڵپ و نەخۆشە.."(٥).

بەڕاستی هەڵمەتی ڕەخنەی ئاراستە کراو بۆ هزری ناسیۆنالیستی نە لە ناوەوەی خۆرئاوا و نە لەدەرەوە کپ نەبۆوە، ئەم هەڵمەتەش لەوەوە سەرچاوەی گرتبوو کە پەیدابونی دەوڵەتە ناسیۆنالیستەکان هۆکاری بنەڕەتی هەڵگیرسانی هەردوو جەنگی جیهانی بوو. چونکە پەیوەندییە نێودەوڵەتیەکان لەنێوان دەوڵەتە ناسیۆنالیستە جیاجیاکاندا- هەروەکو نانزمور گنتاو جەختی لەسەر دەکاتەوە- لە ڕاستیدا ململانێیە لە پێناو هێز و دەسەلات لەڕێگەی بەکارهێنانی هێز لەپێناو هێزی زیاتر(٦).

سەرەڕای ئەوەش هەرچەندە هوراسدافیز لە میانەی بەرگری کردنی لە بیرۆکەی ناسیۆنالیستی، بۆچوونی مارکسیەکان و (فەوزەویەکان) وڕاسترەوەکان و ئەوانی تری ڕەت دەکردەوە ولەگەڵ ئەو بیرۆکەیە نەبوو کە دەڵێت دەوڵەتە ناسیۆنالیستەکان هۆکاری شەڕ هەڵگیرسانبوون، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا سەرەنجام دان بەوەدا دەنێت "کە ناسیۆنالیزم زیاتر دیاردەیەکی هاوشانی جەنگەکانە نەك هۆکارێك بێت بۆ بەرپابوونیان(٧).

کەواتە بیرۆکەی ناسیۆنالیزم -بەگوێرەی ئەم بۆچوونەی پێشوو- هەرچەندە تەنها هاوشان و هاوکاتی جەنگەکانە، نەك هۆکاری بەرپابوونیان، بەڵام بنچینەی دروستبوونی نەتەوە و پەیدابوونی دەوڵەتە ناسیۆنالیزمەکەیەتی کە بەلای جیابوونەوە وتایبەتمەندی و ململانێ لەگەڵ نەتەوەکانی تردا دەچێت بۆ بەدیهێنانی بەرژەوەندییە ناسیۆنالیستیەکانی.

ئەمەی پێشەوە زۆر بە کورتی وێنەی هزری ناسیۆنالیزمە کە سەرچاوەکەی ئەورووپییە، بەڵام ئایا لە کەیەوە هزری ناسیۆنالیستی لای میللەتانی ئیسلام سەریهەڵدا؟ و سەرچاوەکانی هزری ناسیۆنالیزمی تورکی چین؟

بێگومان وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارانە تا ڕادەیەکی زۆر چۆنیەتی سەرهەڵدانی ناسیۆنالیزمی کوردیمان بۆ دەردەخات.

سەرەتا بابزانین ئایا تورکە عوسمانیەکان خۆیان لە نەتەوەکانی تری ژێر چەتری دەوڵەتی عوسمانی جیا دەکردەوە؟ لە ڕاستیدا واقیعە مێژووییەکان ڕوونی دەکەنەوە کە تورکە عوسمانیەکان پێش نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم هیچ ڕەوت و مەیلێکی نەتەوەیی یان ڕەگەز پەرستیان نەبووە. بۆ ماوەی نۆ سەدەی یەك بەدوای یەك، لەژێرسایەی ئیسلام دەژیان و ئینتیمایان بۆ بیروباوەڕی ئاینی پێش هەموو شتێکی تربوو، تەنانەت دانیان بە توورك بوونی خۆشیاندا نەدەنا، واتە شانازیان پێوە نەدەکرد و خۆیان پێ هەڵنەدەکێشا. و زمانی تورکی لە سەردەمی سەلجوقەکان لە دیوان وفەرمانگاکاندا بەکار نەدەهێنرا، هەروەها زمانی ئەدەب و زانست نەبوو، بەڵکو زمانی عەرەبی و فارسی بوو(٨).

لە دەیەی دووەمی سەدەی بیستەم مێژوونووسێکی ئەمریکی لوسروب ستودارد وەسفی ساڵانی پێش سەرهەڵدانی هزری ناسیۆنالیزمی تورکی دەکات و دەڵێت: "سێ تا چوار دەیە بەر لە ئێستا هیچ شتێك لە ئارادا نەبوو کە ئەم بزاڤە ناسیۆنالیزمەی پێوەدیاربێت، و ئارمینۆس ڤامبری پێی ڕاگەیاندم، کاتێك بۆیەکەمجار لەساڵی ١٨٥٦ز سەردانی قوستەنتینیەی کرد، ووشەی تورکلك (تورك) هاوواتای ووشکی و ڕەقی و دواکەوتوویی و نەزانی بوو، هەروەاش دەژمێردراو لای

خەڵكی باو بوو. وە كاتێ: هەڵدەستام بە تێگەیاندنی خەڵك سەبارەت بەم مەترسیە گەورەیەی پێویستە لە بەرچاو بگیرێت لە هەمبەر بنەچەی ڕەگەزی تورك (كە لە ئەردەنەوە تاكو باسفیك بڵاو بووبوونەوە، وا بەرسڤیان دەدامەوە: توخوا وازمان لێ بێنە و مەمانخەرە ریزی قرغیز و نەتەوەكان.."(٩).

ج ئەگەر ئەمە وێنەی گشتی هزری ناسیۆنالیزمی توركی بێت لای عەوامی خەڵك، دەبێ حاڵی دەسەڵاتی سیاسی چۆن بووبێت؟ ئایا هەستكردن بە ئینتیما بۆ نەتەوەی تورك هەبوو؟ تیۆردارێژی هزری ناسیۆنالیزمی عەرەبی (ساطع الحسري) لەم بارەیوە دەڵێت: توركبوون لە نەریتی پیاوانی دەوڵەت و نووسەران هاومانای سادەیی و عەوام بوو، تەنها بەمانای خەڵكی بازاڕ و كەسانی سادە و كرچ و كاڵ بەكار دەهات، تەنانەت هەندێ مێژوونووس كاتێك ناچار دەبوون ووشەی (توركەكان) بەكاربهێنن هاوماناكەیان دەنووسی بە تەنیشتیەوە كە دەستەواژەی (بێ ئیدراك) بوو واتە كەسانی نەفام و ناحاڵی و دوورە عەقڵ(١٠). هەروەها دەڵێت: "عوسمانیەكان زۆر دووربوون لە هەستكردن بە ناسیۆنالیزمی توركی"(١١).

هەروها ئینسكلۆپیدیای ئیسلامییش جەخت لەسەر ئەوە دەكاتەوە كە "تاوەكو سەدەی نۆزدەهەم توركەكان هیچ ڕەوت و مەیلێكی ناسیۆنالیستیان نەبووە، بەڵكو بە پێچەوانەوە (تورك) لەلایان مانای كەسێكی دێنشینی زبر و توند و ڕەزاگران (ئێسك قورس) بوو"(١٢).

لەم گەواهیدانانەی (ستوردارد و ساتع ئەلحەسری و ئینسكلۆپیدیای ئیسلام) بەبێ هیچ گومانێك ئەمە دەردەخات كە توركەكان چەند دووربوون لە هەر مەیلی نەتەوەیی یاخود ڕەگەزی یان هەر ئینتیمایەكی تری نا ئیسلامی. بەهەر حاڵ بەم

شێوەیە بەردەوام نەبوو، ئەوەبوو ئەم بایەخپێدانە کتوپڕەی کە لەم ماوەیەدا لە ئەورووپا سەریهەڵدا و فرەیی ئەو نووسین و لێکۆڵینەوانەی کە گرنگیان بە ڕەگەزی تورك دەدا لە ڕووی مێژوویی جوگرافیەوە، دواتر لەم ناوەندانەی بە پەرۆشەوە هزریخۆیان قۆزتەوە، و جێگەی خۆی گرت و بەریگرت.

هەر لەبەرئەوەش هەروەکو ستیودارد دەڵێت سەیر نیە کە سەرهەڵدانی ڕەوتە ناسیۆنالیزمەکان و تەماعکارییە نشتمانیەکان لەنێو میللەتانی موسوڵمان، لەسەرەتادا لەماوەی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەم لێڵی تەماوی پێوە دیارە و ڕوون نیە، بۆیە بیروباوەڕی دەمارگیریی ڕەگەزیی تاوەکو نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم بە ئاشکرا دیار نەکەوت، هەروەها گیانی ئەم دەمارگیرییە ڕەگەزییە لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەم لای ڕیفۆرمخوازی تورکەکانیش دەرکەوت بەهۆی فرچککگرتنیان بە بنەماو بۆچوونە خۆرئاواییەکان وبەهەند وەرگرتنی و وەرگرتنی زۆرێك لە بیروڕا ئەورووپیەکان دەربارەی ڕەگەزایەتی، ئەمەش بووە هۆی سەرهەڵدانی دەمارگیری ڕەگەزی لەلایان بەر لە میللەتانی تری موسوڵمان(١٣).

دیارە بەدواداچوونی سەرەتاکانی سەرهەڵدانی هزری ناسیۆنالیزمی تورکی زەرورەتێکە بۆ تێگەیشتنی هۆکار و چۆنیەتی سەرهەڵدانی هزری ناسیۆنالیستی کوردی لە ڕەنگدانەوە وکارنەوەی ناسیۆنالیزمی تورکیەوە کە لەناو ڕەحمی دەوڵەتی عوسمانی و بەهۆکاری دەرەکی (ئەورووپی) لە ڕووی تیۆری و پراکتیکیەوە وبەشێوەیەکی بەرنامەر ڕێژکراو سەریهەڵدا.

لە ڕاستیدا لێکۆڵینەو زانستیەکان ئەوە دەسەلمێنن کە هـزری ناسـیۆنالیزمی تورکی بەرهەمی دەستی ڕەگەزناسی خۆرئاوا و جولەکەکانـە. ئـەوەبوو لـە نیـوەی دووەمی سەدەی هـەژدەم ڕەگەزناسـە خۆرئاواییـەکان دەسـتیاندایە بایەخـدان بـە توکـەکان. هاوکـت –یـان لەچـەند کـاتێکی لێـك نزیـك– چـەندین لێکۆڵینــەوە لـە چەندەها وڵاتی ئەوروپی: فەرەنسا، ئەڵمانیا،نەمسا، ڕوسـی، ئینگلتـەرا دەرکـەوتن کە سەرنجیان بۆ گرنگی ڕەگەز تـورکی ڕادەکێشا. لـە سـاڵی ١٧٥٦ مێژوونووسـی فەرەنسی گ. دێغین کتێبێکی دانا لەسەر مێژووی گشتی هـون و تـورك و مـەغول و تەتەرە خۆرئاواییەکان. دواتر ئەم کتێبە بووە یەکێك لـە گـرنگترین سەرچـاوەکانی هــزری ناسیۆنالیــستی تـورکی و بـوو بــە ئیلهامبــەخش بـۆ نــەوەی یەکــەم لــە ناسیۆنالیستە تورکەکان، کە ڕێنمایی کـردن بـۆ یەکیـەتی ڕەگـەزی لـەنێوان هونـو تورك و مەغۆل و تەتەرە نیـشتەجێکانی ڕووبـەرێکی بـەرفراوانی ئاسـیا و ئـەوروپا. هەروەها گرنگی ئەم کتێبە لەوەدایە کە ئـەم بنـچینە مێژووییانـەی ئاشـکراکرد کـە دەکرێــت پــرۆژەی ناسیۆنالیــستی تــورکی لەســەر دابمــەزرێت. دوای ئــەوە بــە تێپەڕبوونی کات نیشانەکانی پرۆژەی ناسیۆنالیـستی تـورکی زیـاتر ڕوون دەبـۆوە، بەتایبەتی کاتێك جولەکەیەکی ئینگلیز بەناوی دێڤیـد لـوملی کتێبکـی دانـا بـەناوی ڕێزمانی تورکی کە تیایدا بنەما و ڕێساکانی ئەم زمانەی دارشـت، ئـەو زمانـەی کـە لەدیدی نوسەران و مێژوونووسانی شارەزا، زمانیئەدەب یان شـیعر نـەبوو، ئێـستا لەسەر دەستی لوملی بوو بەخاوەن ڕێسا و زمانی چەسپاو.

دوای دانــانی ئــەم کتێبــە ئاشــکرا بــوو کــە بــوونی مێــژوو و زمــان بــۆ تــورك پێویستیان بـە ئینتیمـا بـۆ نەتەوەیـەك و نیـشتمانێك هەیـە تـاوەکو ببنـە بناغـە و

ئامانج -لە هەمان کات- بۆ یەکبوونی میللەتانی هون و مەغۆل و تەتەر و تورك، هەر واش دەرچوو، ئەوەبوو لە ئەدەبیاتی خۆرئاوایی ناوەکانی (نەتەوەی تۆران) و (ناسیۆنالیستی تۆرانی) سەریانهەڵدا. هەندێك دەڵێن بۆ یەکەمجار (تۆران) و (تۆرانیزم) لە نەمسا لە ساڵی ١٨٣٩ز دەرکەوت کە مانای وەسفی نیشتمانێکی نموونەیی کە هەموو تۆرانیەکان بگرێتە خۆ، دەگەیاند.

بەڵام وەك بەکارهێنانێکی جوگرافی، فیردەوسی کە لە سەدەی دەیەمی زایینی ژیاوە، لە شاکاری (شاهنامە)دا، تۆماریکردووە کە دەڵێت "تۆرانیەکان نەتەوە بەربەرییەکانی باکور پێکدێنن (مەبەستی تورك و چینیەکانە) کە هەر لە کۆنەوە بارێکی قورس بوونە لەسەر هەرێمی ئێرانی خاوەن شارستانی". دواتر چەندین کتێب و لێکۆڵینەوەی تر لە ئەوروپا دەرکەوتن، کە جەختیان لەسەر هەمان مەبەست دەکردەوە و لەسەر زمان و مێژوو و ئەدەبی تۆرانی و تورکیان دەنووسی.

لێرەدا پێویستە ئاماژە بە ڕۆڵی جولەکەی نەمساوی ئەرمینیۆس ڤامبەری بکەین کە مامۆستایەکی زانکۆی بۆدابیست بوو، بەتەواوی نازانرێت -هەروەك هرتزل لە یاداشتنامەکانی دەڵێت- کە ئایا زیاتر تورك بووە یان ئینگلیز. بەزمانی ئەڵمانی چەندین کتێبی داناوە، زۆر بە باشی دوازدە زمانی زانیووە، باوەڕی بە پێنج ئاین هێناوە، کاهین بووە لە دوانیان، پەیوەندی تایبەتی لەگەڵ سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم هەبووە، هەر ئەویش سوڵتانی ڕازیکردووە کە پێویستە چاوی بە هرتزل بکەوێت وەك سەرۆکی جولەکەکان ئەمەش لە ئایاری ١٩٠١ز ئەنجامدرا[١٤].

جا ئەم پیاوە بە جلی دەروێشێکی تورکی هەموو لایەکی ئاسیای ناوەڕاست گەڕا و ئەنجامی گەشتەکەشی کتێبێك بوو بەناوی "گەشتی دەروێشێکی لاو لە ئاسیای ناوەڕاست". کە لە میانەی ئەم کتێبە و دواتریش تیۆرە تایبەتیەکەی خۆی کە داوای پێویستی دروستبوونی یەکێتی نەتەوەیی تورکی دەکرد، وناوی نا (بان تورکیزم) کە هەر لە دەریای ئیجەوە درێژ دەبێتەوە تاوەکو سنووری چین. لە ڕاستیدا ئەم یەکێتیەش گوزارشتی لە بەرژەوەندییە زیندووەکانی بەریتانیا دەکرد، هەر بۆیە زوو پشتگیری لێکرد بەم پێیەی دژ بە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و قەڵەمڕەوی ڕوسیا بوو. بەڵام دواتر هەڵوێستی ئینگلتەرا گۆڕانی بەسەردا هات بەهۆی گۆڕانی بەرژەوەندییەکانی.

ڤامبری بەردەوام بوو لە بانگهێشتەکانی وێڕای ئاراستە کردنی چەندین ڕەخنە و توانجی توند بۆ ئیسلام و هەژمارکردنی وەك کۆسپی بنەڕەتی لەپێش دروست بوونی یەکێتی تورکەکان، و دەیگووت ئیسلام پێچەوانەی نیشتمان پەروەرییە و"نیشتمانی نیە بۆیە زەحمەتە نیشتمانەکان بەگوێرەی ئیسلام بنیات بنرێن". لەبەر ئەوە ئامۆژگاری ناسیۆنالیستە تورکەکانی دەکرد کە پێویستە واز لە ئیسلام بهێنن چونکە کەسایەتی نەتەوەییان لێ دادەڕنێت. هەر ئەم بۆچوونەش بوو دواتر لە نێوەندکانی هەڵبژاردەی عەلمانی تورکی دەنگی دایەوە وپشتگیری لێکرا بەتایبەتیش لەلایەن ناودارانی هزری ناسیۆنالیستی تورکی، وەك: ضیاء کوك ئالب و یوسف ئاکشور و ئەحمەد غایف و خالیدە خانم و زۆری تر.

ئەمەش زۆر بەڕوونی لە بۆچوونەکانی ناسیۆنالیستە تورکەکاندا دەرکەوت و لە قۆناغی دواتر لە ڕۆژنامە و بڵاوکراوەکانیان کە دژ بە دەسەڵات لە دەرەوەی وڵات

دەریان دەکرد، گوزارشتیان لێ کرد، ئەمە پێش سەردەمی مەشروتیەش ساڵی ۱۹۰۸ کە گەیاندنی ساڵانی دواتر بوو بە ئایدیۆلۆژیای فەرمی دەوڵەت، و بوونیادی کۆمەڵایەتی و دامەزراوەیی، دەوڵەتی لاواز کرد و نەتەوەکانی لێکترازاند، تەنانەت دواتر بووە هۆی وێرانی ئیمپراتۆریەت و کۆتاپێهێنانی.

ڕۆژهەڵاتناسی گەورە برنارد لویس دەڵێت: "بەر لە گەیشتنی هزری خۆرئاوایی بۆ ناو دەوڵەتی عوسمانی بیرۆکەی ناسیۆنالیزم هیچ بوونێکی نەبوو، تەنانەت تاوەکو سەرەتای سەدەی بیستەم ، تورکەکان و عەرەبەکان هەستیان بەوە نەکردووە کە بۆ یەکتر نامۆبن، عەرەبەکان ئەوەیان قبوڵ بوو کە بەشێك بن لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بەهۆی ئاینی هاوبەش کەچی تورکەکان شانازییان بە عەرەبەکانەوە دەکرد، کلتوور و زمانی عەرەبیان بە یەکێك لە نیشانەکانی پێشکەوتن و گەشەکردن دەزانی".

لەلایەکی تریشەوە بەهۆی نەبوونی جیاوازی نەتەوەیی لەناو دەوڵەتی عوسمانی، سوڵتانە عوسمانیەکان و میللەتانی تری ژێر چەتری دەوڵەتی عوسمانی زۆر بەلایانەوە ئاسایی بوو کە چەندین ماوە و قۆناغی جیاجیای مێژووی کورد ڕابەرایەتی ڕۆحی دەوڵەتی عوسمانیان پێ سپێردرابێت، کە لە پایەی (شێخ سەلام)ی دەست ڕۆیشتوو، بەرجەستە دەبوو، کە لەماوەی پچڕ پچڕدا بەدەست خانەودەی بەدلیسی وئامێدی و حەیدەریەوە بوو، هەورەها ڕابەرایەتی تەریقەتە سۆفیەکان: قادری و نەقسبەندی[١٥].

لە ڕاستیدا بڵاو بوونەوەی هزری ناسیۆنالیستیی تورکی بەخێراییەکی بەرچاو دەگەڕێتەوە بۆ چەند هۆکارێکی ناوخۆیی و دەرەکی لە سەرووی هەموویانەوە ئەو

ڕەگەزناسە خۆرئاواییەکان لە پرۆسەی پەیوەست کردنی هزری ناسیۆنالیستی تورکی هەر لە سەرەتاوە بە قۆناغی پێش ئیسلام، سەرکەوتن، هەر ئەوەش مەبەست بوو تا ڕۆژگاری ئەمڕۆش کاتێك نووسینە ئەوروپیەکان بۆنموونە باس لە پێکهاتەکانی کلتووری تورك بکەن، ئەوا یەکسەربەر لە هەموو شتێك پەنا دەبەنە بەر مێژووی تورك بەر لە ئیسلام، واتە قۆناغی پێش گەیشتنیان بە ئەنادۆڵ.

شایەنی باسە زۆربەی سەرانی هزری تۆرانیزم تورك نەبوون. بۆنموونە ئەحمەد ڕەزای سەرۆکی بزاڤی (ئیتحاد و تەرەقی) نیوەی شەرکەس بوو نیوەکەی تری نەمساوی (مەجەری)، ئەنوەر پاشا کە یەکێك بوو لە دیارترین سەرکردەکانی ئیتیحاد و تەرەقی پیاوێکی پۆڵۆنی بوو، بۆ ماوەیەك ئیسلام بوو بوو دواتر هەڵگەڕایەوە. جوید پاشا و عەمانوێل قەرەسۆ کە دوون لە سەرکردە باڵاکانی ئیتیحاد و تەرەقی بوون و پۆستی گرنگیان پێ سپێردرابوو وەك وەزارەتی دارایی، لە بنەچەدا دەگەڕانەوە سەر جولەکەکانی (ئەدۆنە). تەلعەت پاشا کە وەزیری ناوخۆ و وەزیری جەنگ بوو لە دەوڵەتی عوسمانی و یەکێك بوو لە بناغەکانی سێ کوچکەی ستەم داپلۆسێنی لە دەوڵەتی عوسمانی، بولگارییەکی بە بنەچە قەرەج بوو.

هەروەها ضیاء کوك ئەلب کوردی دیاربەکر بوو، خۆی کردبوو بە تورك و کەوتبووە ژێر کاریگەری هزری سۆسیال دیموکراتی و فەلسەفەی دۆرکهایم، بەرنامە داڕێژی هزری ناسیۆنالیستی نادینی تورکی بوو، و عیسمەت ئەینونوی دەستە ڕاستی مستەفا کەمالی کە پێشەوای بزاڤی ناسیۆنالیستی بوو لای تورکەکان و سەرسەخت ترین دوژمنی ئیسلام بوو، کوردێك بوو خۆی کرد بە تورك.

لەڕاستیدا بە جووڵە خستنی ڕەوتی ناسیۆنالیزم لای تورکەکان ڕق و کینێکی زۆری بەرامبەر بە کورد و عەرەبەکان دروستکرد. سەرەنجام سیاسەتی (پەرت بکە و زاڵ بە) سەریگرت و ئەو ئامانجەیان هاتە دی کە لەناوبردنی خەلافەی عوسمانی ونانەوەی ڕق و کین و و دوژمنایەتی لەنێوان میللەتانی موسوڵمان بوو. بەڵام ئەم قسەیەمان ئەو ناگەیەنێت، کە دەسەڵاتی عوسمانی هەمیشە نوێنەرایەتی ڕاستەقینەی ئایینی ئیسلام و شەریعەتی کردووە و لێی لانەداوە، بەڵکو بە پێچەوانەوە لادانێکی زۆری پێوە دیار بوو لە ئیسلام و جێبەجێکردنی ڕاوێژ و دادپەروەری و هەروەها هەرسکردنی مافی تاکی موسوڵمان و بە هەدەردانی سەروەت و سامانی (ئوممەت) لەپێناو بەرژەوەندی و تێرکردنی هەوەس وئارەزووەکانی سوڵتانەکان، لە سیفەتە دیارەکانی ئەم دەوڵەتە بوو، بەڵام سەرەڕای هەموو نەخۆشیەکان و خاڵە نێگەتیڤەکانی دەوڵەتی عوسمانی لەبەرئەوەی نوێنەرایەتی گەلانی موسوڵمانی دەکرد کە خاوەنی هێز و وزەیەکی زۆری لەبن نەهاتوون لە هەموو ڕوویەکەوە، خۆرئاوا سوور بوو لەسەر لەناوبردنی لەڕێگەی ترازاندنی بنەماکانی بوونیەوە، بەچاندنی هزری نادینی و ناسیۆنالیزمی تورکی کە دواتر ئەم تۆوە سەرجەم میللەتانی ناو دەوڵەتی عوسمانی گرتەوە، بەتایبەتیش عەرەب و کورد.

هەروەها مێژوونووسی کورد محەمەد ئەمین زەکی بەگ باسدەکات تاوەکو تورك داوای تورکایەتی نەکرد وعەرەب داوای عەرەبایەتی نەکرد، مەسەلەی نەتەوایەتی لای کورد بوونێکی نەبووە. واتە بوونی کورد لەناو ئەو واقیعەی خەریکە مۆدێلێکی هزری نوێ بەخۆوە دەبینێت، پاڵی بە کوردەکانیشەوە نا کە

لاسایی ئەم مۆدێلە بکەنەوە و بیر لە بنەچە و ڕەگ و ڕیشەی مێژوویی خۆیان بکەنەوە، هەورەها زیندووکردنەوەی کەلتووری کۆنی خۆیان و بوونی قەوارەیەکی نەتەوەیی کە سەرجەم کوردەکان بگرێتە خۆ کە چوارچێوەی جوگرافی مێژوویی هەبێت، بە زەرور بزانن. دیسان لێرەشدا نووسینە خۆرئاواییەکان ڕۆڵی ئەکتیڤی خۆیان بینی لە ڕەواجدان بەم باسە.

کەواتە مەسەلەی ناسیۆنالیزم و کێشەی نەتەوایەتی لە ڕۆژهەڵات لەمێژ نیە سەریهەڵداوە، بەتایبەتی بە نیسبەت کوردەوە تا سەرەتاکانی سەدەی بیستەم نەهاتۆتە کایەوە، سەرهەڵدانیشی هەروەك باسکرا پەیوەستبوو بەو هەلومەرجەی خۆرئاواییەکان لە ڕۆژهەڵات (لە سنووری دەوڵەتی) هێنایە ئاراوە. سەرەتا ئەم هزرە ناسیۆنالیزمە لای تورکەوە دەستی پێکرد و دواتر عەرەبی گرتەوە لەماوەی جەنگی یەکەمی جیهانی و ئینجا کوردەکانیش کاتێك بینیان گەمارۆدراون بە دەروبەرێکی ناسیۆنالیستی و هەر نەتەوەیەك بانگهێشت بۆ خۆی دەکات و داوای سەربەخۆیی دەکات لەناو چوارچێوەیەکی (نەتەوەیی)، کوردیش ناچاربوو هەمان ڕێباز بگرێتە بەر .. و ئیتر کێشەی نەتەوایەتی سەرهەڵبدات، و هەوڵی دۆزینەوەی ڕێگە چارەیەکی بۆ بدرێت، و چیتر کورد لەلایەن نەتەوەکانی دەوروبەر نەچەوسێنرێتەوە، و مافە بنەڕەتیەکانی وەکو نەتەوەیەکی سەربەخۆ و خاوەن تایبەتمەندی جوگرافی و مێژوویی و کلتووری، ڕێگەی ژیانی خۆی هەڵبژێرێت.

پەراوێزەکان :

(1) بڕوانە: هوراس دافیز، القومیة نحو نظریة علمیة معاصرة، ترجمة: سمیر کرم، (بیروت: ١٩٨٠)، ص٤٤- ٤٥.

(2) المرجع نفسه، ص ٦٢.

(3) المرجع نفسه، ص٦٢.

(4) کلیرنس برنتون، أفکار و رجال- قصة الفکر الغربي، ترجمة: محمود محمود، (القاهرة: ١٩٦٥، ص٥٢٤.

(5) هوراس دافیز، المرجع السابق، ص٦٢.

(6) بڕوانە: کلیم صدیقي، الحرکة الإسلامیة قضایا وأهداف، ترجمة: ظفر الاسلام خان، (لندن: ١٩٨١)، ص٤٧.

(7) المرجع سابق، ص٦٠.

(8) بڕوانە: قیس جواد العزاوي، الدولة العثمانیة، (بیروت: ٢٠٠٣)، ص١٢٥.

(9) بڕوانە: ستودارد، حاضر العالم الإسلامي، ترجمة: عجج نویهض، (بیروت: ١٩٧٣)، مج٤، ص١١١.

(10) ساطع الحصري، محاضرات في نشوء الفکرة القومیة، (بیروت: ١٩٨٥)، ص٩٢.

(11) المرجع نفسه، ص٩٣.

(12) Encyclopedia of Islam, tom IV, (Paris: ١٩٢٤), p.٩٢٧.

(13) ستودارد، المرجع السابق، ص٧٩.

(14) صبري جرجیس، تأریخ الصهیونیة، (بیروت: ١٩٨١)، ج١، ص١٦٥.

(15) د. عثمان علي، دراسات في الحرکة الکردیة المعاصرة.

وەرگێڕان

نمایشێکی سەدەی بیستەم

و:لە ئینگلیزییەوە : سردوود قادر

(١-٢)

ساڵی ١٩٠٠، لە کەنارە لماوییە بەرشنەبایەکانی کتی هۆك، کە شارۆچکەیەکی ویلایەتی کارۆلینایە دوو پایسکیلسواری خەڵکی دایتۆنی سەر بە ویلاویەتی ئۆهایۆ یەکەم ئامێری فڕینی خۆیان بەسەر کردەوە کە فڕۆکەیەکی چارۆکەداری کێش پەنجا پاوەند بوو. لە ماوەی چەند ساڵێکی کەمدا ئەم دوو برایە (ئۆرفایل ڕایت و ویلبرت ڕایت)فڕۆکەیەکیان بۆ ماوەی زیاتر لە نیو کاتژمێر زیاتر بە ئاسماندا فڕاند کە بە ووزەی سووتەمەنی کاری دەکرد. پێشەنگ گەلێکی دیکەی بواری فڕناسی هەر زوو دوای ئەمە دەرکەوتن.

فڕۆکەکانی ئەم دووانە هێمای سەرهەڵدانی ئەو تەکنۆلۆژیایەی بووە یەکێك لەو هێزە بنەڕەتیانەی ژیانی سەدەی بیستەمیان ڕەنگرێژ کرد. لە دەیەکانی دواتردا زانایان بەخێرایی تێگەیشتنی خۆیان لە بەرەو خەسڵەتە بنەڕەتیەکانی کیمیا، ژیانناسی وئەندازەی کشتوکاڵی بەرفراوانکرد. ئەنجامدانی کری پزیشکەوانی و ئاوەڕۆ بە شێوەیەکی تەندروست لەسەر نچینەی ئەم تێگەیشتنە کاریگەرییەکی زۆریان هەبوو لەسەر پێشخستنی تەندروستی و تەمەندرێژی. تێزە

نوێیەکان لەبارەی ماتماتیك، فیزیا، گەردوون و کات، وەرچەرخانیان لە باوەڕی خەڵکانێکی زۆر لەبارەی واتای مێژوو سروشتی جیهاندا بەرپاکرد.

ئەم پێشکەوتنە بەرچاوەی زانیارییە زانستیەکان لە سەدەی بیستەمدا، بووە مایەی تەقینەوەیەکی تەکنۆلۆژی نا ئاسایی. ئۆتۆمبێل وفرۆکە وفیلمی سینەمایی وتەلەفزیۆن، ووزەی ئەتۆمی، پلاستیك وکەلوپەلە دەستکردەکان، کوتان وئەنتی بایەتیك، مانگی دەستکرد و موشەك وگەشتی ئاسمانی ولێزەر و کۆمپیوتەر تەنیا چەند نموونەیەکی کەمی لێشاوی تەکنۆلۆژیای دەیەکەکانی دوای هەزار ونۆسەدن.

ئەو گۆڕانانەی زادەی زانست و تەکنۆلۆژیای سەدەی بیستەم بوون زۆر بەخێرایی هاتن وئەوەیان دەستەبەر کرد کە هەر وەچەیەکی نوێ چاو بە ژیان هەڵدێنێ، بەشێوەیەکی بەرچاو لە وەچەکانی پێشتر جیاواز بێت. کەم کەس لەوانەی ساڵی ١٩٠٠ دەژیان ئەندێشەیان بۆ ئەوە دەچوو، بۆ نموونە، لەگەڵ داهاتنی ساڵی ١٩٣٠ دا خەڵکانێکی زۆر ئێواران بەدەم گوێگرتن لەو دەنگانەوە کە لە سەندوقێکەوە دەردەچن، یا خۆ بەدەم سەیرکردنی خەڵکانێکەوە بەسەر ببەن کە لەناو شاشەدا دەجولێن قسە دەکەن. تەنانەت خەڵکانێکی کەمتریش خەونیان بەوەوە دەبینی کە لە ساڵی ١٩٦٩ دا سەدان ملیۆن خەڵك لەماڵی خۆیان دادەنیشن مرۆ دەبینن کە لەسەر مانگ دەڕۆن، یاخۆ لەگەڵ داهاتنی نەوەدەکانەوە لەڕێگەی تەلەفزیۆنەوە پەخشکرانی کارەساتان لە چەند کەناڵێکەوە دەبینن.

بەد بەختییەکەی لەوەدایە کە زۆربەی جار ئەم دەستکەوتە گرنگە زانستی وتەکنۆلۆژیانە وەك چۆن ئەنجامی چاکیان هەبووە ئەنجامی خراپیشیان هەبووە

وتوانای مرۆی ناچار کردووە لەگەلیان بگونجێ. لەگەڵ داهاتنی ١٩٩٧!! تەمەنی ناوەندی بۆ خەڵکانێکی زۆر بوو بە دوو چەندانەی تەمەنی ناوەندی ساڵی ١٩٠٠. هێشتا ئەوەندە چەکە ناوکییە لە ئارادا بوو کە بەس بێت بۆ ئەوەی لە ماوەی چەند کاتژمێرێکدا ژیانی سەرجەم مرۆیەك بکوژێنیتەوە.

هەر ئەو دەمەی ئۆرفایل و یلبەرت بەدوای خەونەکەیاندا دەچوون برسیەتی سەدان هەزار کەسی لە هیندستاندا قەلاچۆ دەکرد ئەوانەی ڕووداوەکەیان دیووە لە نووسینەکانیاندا وەسفی چاوە بەقووڵداچووەکان و سکە بەتاڵەکان و لینگ وباسکە لەڕەکانی ژمارەیەکی زۆری ئەو هیندییانە دەکەن کە پێوەی دەناڵان. لەگەڵ کۆتایی ١٩٠٠ دا زیاتر لە یەك ملیۆن کەس گیانیان لەدەستدا. بەگوێرەی ئامارێك لە ساڵی ١٨٧٥- ١٩٠٠پازدە ملیۆن هیندی بەهۆی گرانیەوە گیانیان لەدەستداوەکە دەکاتە دە ئەوەندەی لە یەکەمین پەنجا ساڵی سەدەی بیستەمدا لە برسان مردوون. حکومەتی بەریتانی بە مەبەستی سوککردنی بارەکە بەشێوەیەکی سەرەکی کارەساتەکەی گەڕاندەوە بۆ تەشەنەکردنی خێرای دانیشتوان کە ووشکە ساڵیش بارەکەی دژوارتر کردووە.

ڕاستیەکەی قات و قڕییەکەی ساڵی (١٨٩٩- ١٩٠٠)ی هیندستان بە زەقی ئەو نەخشەی دەرخست کە هێزێکی دیکە، واتا ئابووری، لە سەدەی بیستەمدا گێڕای. گەرچی برسیەتی لە هیندستان هەر زوو بەدوای ووشکە ساڵیدا هات بەلام هۆیە بنەڕەتی ترەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ژوورەکانی ئەنجومەنی کارگێڕی ئەو کارتێلانەی لە زەمینەی ئابووری جیهاندا بەدووری لە دێیە بەرگەوتووەکان وگەڕەکە هەژارنشینە شارییەکانی هیندستان کاریان دەکرد. وێڕای ئەوەی بەرهەمی خۆراکی

لەئەنجامی چاکسازییە زانستی و تەکنۆلۆژییەکاندا زیادی کرد، ئەو کۆمپانیا یاخود حکومەتانەی دەستیان بەسەر زەخیرەی دانەوێڵە بنەڕەتیەکانی جیهاندا گرتبوو، دابەشکردنێکی نایەکسانی ئەو کەلوپەلە خۆراکیانەیان هێناوەتە کایەوە.

لەم ڕووەوە بەریتانیای مەزن لە ماوەی سەدەی نۆزدەدا زەویدارە گەورەکانی هیندستانی هانداوە بەروبوومی هەناردەنی بۆ بازرگانیی جیهانی ئیمپراتۆریەتی بەریتانیا بەرهەم بێنن. کرانەوەی نۆکەندی سوێس وفراوانبوونی خێرای تۆڕی خەتی شەمەندفەر، بەشێوەیەکی بەرچاو کات وتێچوونی گەیاندنی کەل وپەلی هیندی بۆ بەریتانیای مەزن وپارچەکانی دیکەی ئەم ئیمراتۆریەتە کەمکردەوە. زەویدارەکان دنەدران کە زەوی و زارەکانیان وپاڵەکان بەکاربهێنن بۆ ڕەنێوهێنانی جووت، لۆکە، چاو گەنم بۆ فرۆشتنیان بە دەرەوە نەك بۆ چاندنی بەروبوومی خۆراك بۆ زۆرکردنی دانیشتووان. ساڵی ١٩٠١ ئەو دەمەی هەندێ کەس لە برسا دەمردن زەویدارەکانی هیندستان دوو ئەوەندە ونیوی ساڵی ١٨٥٨ دانەوێڵەی خۆراکیان هەناردە دەرەوە. جگە لەمەش ئەو باجەی بەریتانیا بەسەر زەوی وزاریدا سەپاندبوو لەگەڵ هەندێ سیاسەتی دیکەی کشتوکاڵی، دێنشینەکانیان هەرچی زیاتر بەرەو هەژاری دەبرد.

هەروەك بەهۆی هەلومەرجی هیندستان لە ساڵی ١٩٠٠ دا ڕوونکرایەوە بابەتی سەرەکی ئابووری سەدەی نۆزدەیەم درێژەپێدانی نا هاوتایی نێوان ناوچە هەژار ودەوڵەمەندەکانی جیهان بوو . بەتایبەتی لە ئاسیا۔ ئەفریقا وئەمەریکای لاتینیدا خەڵکە بەد خۆراکەکە هەر بە پابەندی بە سەرچاوە ئابوورییە خۆجێییەکان مانەوە، کەچی هەر لەو کاتەدا ئەو دام ودەستگا پیشەیی بە نێو نەتەوەییە

مەزنانەی دەستیان بەسەر سەرچاوەکانی جیهاندا گرتبوو ڕێگەی فەراهەمبوونی خۆشگوزەرانیان بۆ ژمارەیەکی کەم نەتەوەی پشتیوانی لێکراو خۆشکرد بەتایبەتی لە ئەوروپا وئەمەریکای باکور هەندێ بەشی ئاسیای خۆرهەلات وخۆرهەلاتی ناوەڕاست.

بارودۆخەکانی ئاوو هەوا، زۆری دانیشتوان، ڕکابەرایەتە ڕامیارییەکان، جەنگی ناوخۆ ونەخشە ئابوورییە ناوچەییەکانیش بەشێوەیەکی بەرچاو لە سەرتاسەری سەدەی بیستەمدا بەشدارییان لە چەند بارەکردنەوەی سامناکی برسیەتیدا کرد، کە ئەو کارەساتە بوو دەست وپێی گەلانی لە گۆڕینی سیستەمە ئابوورییەکاندا بەستابوو. بۆ نموونە لە سییەکاندا لە ئۆکرانیای شورەویدا ملیۆنەها کەس لە ئەنجامی سیاسەتەکانی جۆزێف ستالیندا بێ خۆراك کران، لە کاتێکدا کە خەڵکی ئۆکرانیا ئەوەندەیان بەرهەمی خۆراکی ڕەنیو دەهێنا کە لە خۆیان سەرو زیادبوو. لەناو نەتەوە جیاوازەکانی وەك چین ونێجیریا وبەنگلادش و کەمبۆدیا و ئەسیوبیا ومۆزەنبیق وسۆماڵدا لە ئەنجامی سیاسەتە بازرگانی یە حکومی و نێونەتەوەییەکان و کارەساتە سروشتییەکانی دوای (١٩٦٠)ەوە ملیۆنەها کەس لە برسان لەناوچوون ولەلایەکی دیکەشەوە هەر لەو سەروبەندەدا ساخکردنەوەی نێو نەتەوەیی وکەڵەکەی بەرهەمە پیشەسازی وبەکاربەرییەکان، نەك هەر تەنیا بۆ ژمارەیەکی زۆر خەڵکی ولاتە یەکگرتووەکان بەڵکو بۆ ژمارەیەکی زۆر و زەوەندی خەڵکی ژاپۆن، کۆریای باشوور، تایوان، هۆنگ کۆنگ، سنگافور، و دەوڵەتە لە نەوت دەوڵەمەندەکانی خۆرهەلاتی ناوەڕاستیش ئاستێکی گوزەرانی ئاسوودەی هێنایەوە کایەوە.

نایەکسانی ئابووری دیاردەیەکی گرنگی دیکەی لە سەدەی بیستەمدا ووژاند کە کێشمەکێشمی کۆمەڵایەتی و ڕامیارییە. کە هیچ کەسێك لە (ئیما گۆڵدمان) باشتر دەستنیشانی ئەم دیاردەیە ناکات. ناوبراو کە جولەکەیەکی هەڵسوڕاوی ڕووسیایی پەنابەر بوو لە ئەمەریکا کە کەسایەتیەکی سەرەکی بوو لە بەرپابوونی ئانارشیزم. لەبەرئەوەی ئانارشیستەکان باوەڕیان وایە کە دەوڵەمەند هەژار دەچەوسێنێتەوە ودەوڵەتیش تەنیا وتەنیا ئامێری پارێزگاری کردنی بەرژەوەندییەکانی ساماندارانە، پشتیوانی لە لەناوچوونی هەموو جۆرە حکومەتێك دەکەن. لیۆ تۆڵستۆی، نووسەری خانەدانی بەناوبانگی ڕووسی، کە ئەویش ئانارشیست بوو، باوەڕی بە پەنابردنە بەر زەبر وزەنگ نەبوو بۆ بەدەستهێنانی ئەم ئامانجە بەڵام زۆربەی هەرە زۆری ئانارشیستەکان پشتیوانی لە زەبرو زەنگ دەکەن.

ساڵی ١٩٠٠ خاتوو گۆڵدمان یەکێ لە ئەندامەکانی کۆنفرانسی ئانارشیستی پاریس بوو، ڕۆژێك لە قاوەخانەیەك دانیشتبوو، هەواڵی تیرۆرکرانی هەمبێرتی شای ئیتالیای بەدەستی ئانارشیستێك خوێندەوە کە لە وڵاتە یەکگرتووەکانەوە هاتبوو بۆ ئەم کارە. لەبەرامبەر ئەمەدا پێی وابوو کە ئەم جۆرە کارانە تا ئەو دەمەی حکومەتە ناوەندجییەکان لە ئارادا بمێنن شتێکی لەچار نەهاتوون. شا هەمبێرت چوارەمین شا یاخۆ سەرۆکی دەوڵەت بوو کە لەماوەی شەش ساڵدا تیرۆکران. ساڵی ١٩٠١ویلیەم میکینلیی سەرۆکی ئەمەریکا بەدەستی لاوێك کەناوی لیۆن کزولگۆسز بوو بوو بە پێنجەم قوربانی. زووتر لەو ساڵەدا ئەو کابرایە ئامادەی گووتاربێژییەکی خاتوو گۆڵدمان بووە و دەڵێن گوایا پاشتر زۆلگۆسز ووتوویەتی

شـێوازی دەربڕینــە ئاگرینییەکـەی خـاتوو گۆڵـدمان کاریگـەری هــەبووە لەسـەر بڕیاردانی ئەمکارە خوێناوییە ئەنجام بدات.

گۆڵدمان خـۆی بـە ووتەبێـژی نـەك هـەر تـەنیا ئەوانـەی لـە ڕووی ئابوورییـەوە چەوساونەتەوە بەڵکو بەهی سـەرجەم خـەڵکی چەوسـاوە بـە ژنانیـشەوە دەزانـی. گەرچی ڕەخنەی ئەوەی لە ژنە ئەمریکاییـە خوازیبیارەکـانی مـافی دەنگـدانی ژنـان گرت کە بـۆ بەدەسـتهێنانی شـتێك هەوڵـدەدەن کـە لـە ڕوانگـەی ئەمـەوە هێزێکـی دەنگدانی بێواتایە لەبەر پشتگوێخستنی کێشەکانی ژنانی کرێکار، بیروباوەڕەکـانی لـە بـارەی ئـازادی ژنانـەوە لـەماوەی چـەند دەیەیەکـدا دەنگـی دایـەوە. گۆڵـدمان ئـەوەی چەسـپاند کـە ژن (مـافی پـشتیوانی لـەخۆ کـردن، ژیـان لـەپێناو خـۆی، ئەویندارکردن لەگەڵ هەر کەسێك کـە خـۆی حـەزی لێیـەتی، یـاخۆ بـەو ڕادەیـەی حەزی لێیەتی).

ئانارشـێزم ومافـەکانی ژنـان بـوون بـە تـەنیا دوو لـەو هـزر وئایدیۆلۆژیانـەی دوای ١٩٠٠ لـە پـشت جموجوڵـە ڕامیارییەکانـەوە بـوون. مارکـسیزم ولیبراڵیـزم وکۆنپـارێزی وسـەندیکالیزم وپۆپـۆلیزم و پێـشکەوتنخوازی هەنـدێك بـوون لـەو ڕەوتانە. لەماوەی دواتری سەدەکەدا کۆمۆنیزم وفاشیزم ونـازیزم بەشـێوەیەکی تایبەت بوون بەو نموونە بەهێزانەی ژنان وپیاوان بۆ ڕێگە چـارەی ڕامیارییانـەی گرفتە جۆراوجۆرەکانیان پەنایان دەبردنە بـەر. لـە ئـەنجامی ناکۆکیـەکانی ئـەم ئایدۆلۆژیا و ئەو ژن وپیاوانەی داکۆکیان لێیـا دەکـرد خـوێنێکی زۆر لەبەشـێکی زۆری جیهاندا ڕژا.

ڕاپەڕینی بۆکسەر یەکێك بوو لە کاریگەرترین کارەساتەکانی ساڵی ١٩٠٠. کۆمەڵێکی دژ بە بیانی بەناوی (بۆکسەران) (کۆمەڵگای مشتە هاوئاهەنگی) ئەو دەوروبەرەیان گەمارۆدا کە ئەنجومەنی دیبلۆماسی تیادا بوو لە پەکیندا. دوژمنایەت هەمیشەیی چەپاوڵی دەرەکیەکان لەلایەن چینییەکانەوە وکۆمەکی ماڵی لەلایەن بێوەژنە ئیمپراتۆرێکی ناوچەکەوە لە کۆتایی پشێوییەکەی (دەست لەناودەست لەگەڵ وشکەساڵی وهەندێکی کارەساتی دیکە لە سنووری باکوری چین و) بۆکسەردا ڕوویاندا. نزیکەی دوو مانگ دوای باڵیۆزخانەی بیانیان هێزێکی هەشت نەتەوەیی ئەوانەیان ڕزگار کرد کە مابوونەوە. قەیسەری بۆمباستی، ویلیەمی دووەم، بەرلەوەی لەم کردەوە سەربازییەدا سەربازەکانی لە ئەڵمانیاوە بەرێبکەون هانیدان کە وەك بەربەرییە شوێنکەوتووەکانی ئاتیللای تەتار بێ بەزەیی بن. لەدوای داگیرکردنی پەکیندا ژمارەیەکی زۆر لە سەربازی سەر بە سووپا داگیرکەرەکان درێغیان نەکرد لە ڕەفتارکردن بەپێی ڕێنوێنییە جەنگیەکانی قەیسەر.

ڕاپەڕینەکەی بۆکسەر وسەرکوتکرانە خێرایەکەی هێزێکی هەڵسوڕاوی دیکەی سەدەی بیستەمی دەرخست. پشێوی پەیوەندی نێو نەتەوەیی. بۆ ماوەی چەندان دەیە پێش ڕاپەڕینەکەی بۆکسەر هێزە بیانیەکان ئەو سیاسەتە ئیمپریالیە دواترە سوپاییەیان بەکاردەهێنا کە ڕەنگ بوو ڕەفتارێکی نادادپەروەرانە بەسەر چینییەکاندا بسەپێنێ وچی لەت لەت بکات بۆ ناوچەکانی دەسەڵات. تەنانەت سیاسەتی "دەرگای ئاوالا"ی وولاتە یەکگرتووکانیش کەمێك لە پلانەکەی وولاتە یەکگرتووەکان بۆ بەدەستهێنانی پشك لە سامانی چینی بێچارە زیاتربوو. کە

سەدەی بیستەم چووە پێش دیمەنی نێو نەتەوەیی درێژەی کێشا کە مەیدانی سەرەکی گوزارشت کردن بێت لە ناسیۆنالیزم، ئیمپریالیزم و میلیتاریزم.

زۆر لە زلهێزەکان ئیمپریالیزمیان پیشاندا بەوەی کە دەولەتە بەهێزترەکان حوکمی خۆیان بەسەر نەتەوە بێ هێزەککاندا سەپاند وهێشتەوە، بۆ نموونە لە بەرابیەکانی سەدەکەدا فەرەنسا مەراکیشی ناچارکرد کە (چاودێری کردن)ی ئەو قبولبکات. وولاتە یەککگرتووکان بەشێوەی نارەسی ژمارەیەك لە نەتەوە کاریبیەکانی خستە ژێر ڕکێفی خۆیەوە، ژاپۆنیش کۆریای خستە سەر قەڵەمڕەوەکەی خۆی. دوای یەکەمین جەنگی جیهانی بەریتانیای مەزن و فەرەنسا دەستیان بەسەر بەشی خۆرهەلاتی ناوەڕاستدا گرت. لە سیەکان وچلەکاندا میلیتاریستە ژاپۆنیەکان هەولیاندا بۆ سەپاندنی خواستی خۆیان بەسەر چیندا. هیتلەر وایدەبینی کە ئەمە مافی ئەڵمانیایە کە نەتەوە ئەورووپیەکان داگیربکات وبەسەریاندا زاڵ بێت، و ستالین کۆمارەکانی بالتیکی بە قەڵەمڕەوی خۆیەوە لکاند. لەدوای دووەمین جەنگی جیهاندا یەکێتی شورەوی دەسەلاتی خۆی بەسەر وولاتانی ئەورووپای خۆرهەلاتدا سەپاند.

وەك سەرپێ کەوتنەوەی سەدەی بیستەمی چین لە شکستی بۆکسەر سالی ۱۹۰۰ دەریخست ئەو هێزە لەلایەن نەتەوە بەهێزەکانەوە بەکارهێنران بۆ سەپاندنی ویستەکانیان بەسەر وولاتانی بێ هێزتر سەرکەوتوو نەبوون لە دامرکاندنەوەی خولیای نەتەوە پەروەری گەلانی داگیرکراو بۆ ئازادبوون لەژێر چەپۆکی دەرەکیەوە. بەم جۆرە فەرەنسا لە (هەڵ لوشینی) مەراکیشیەکاندا سەرنەکەوت، خەلکانی ئەمەریکای لاتین بەرهەلستی ئیمپریالیزمی ئەمریکاییان

کرد. سیاسەتی کۆلۆنی سەختی ژاپۆنی لەوەوە سەرنەکەوت کە کۆرییەکان بکات بە ژێر فەرمانێکی ڕام وشورەویش نەیتوانی گەلانی بالتیك بکات بەهاولاتی گەلێکی شادومانی شورەوی یاخود هەنگارییەکان بکات بە هاوپەیمانی ئارەزوومەندانە.

دوای دووەم جەنگی جیهانی ئیمپراتۆرە کۆلۆنیاییەکان یەك لەدوای یەك هەرەسیان هێنا، هەزاران ملیۆن کەس لە خەڵکانی ئاسیا وئەفەریقا بوون بە هاوولاتیانی نەتەوە نوێیە سەربەخۆکان لەماوەی نێوان ١٩٨٩و ١٩٩١دا ئیمپراتۆرییەتی شورەویش هەرەسی هێنا ودەوڵەتە دەست بەسەرداگیراوەکانی ئەورووپای خۆرهەلاتیش سەربەخۆیی خۆیان بەدەستهێنایەوە.

ساڵی ١٩٠٠ فردریك نیچەی فەیلەسوف لە تەمەنی پەنجاوپێنج ساڵیدا لەشاری ویمەر لە ئەڵمانیا مرد. بۆچوونەکانی ناوبراو ڕووبەڕووبوونەوەی سەرەکی بەسەر باوەڕە ئاینییە نەریتییەکانی خۆرئاواو ئاکارەکانی ڕۆژگاری خۆیدا سەپاند. ئەو دەمەی ئیمپریالیستیە خۆرئاواییەکان وا خۆیان دەدا (لە ووشەکانی هەڵبەستەکەی ڕودیار کیپلینگ- دوە) ئەمە ئەرکی سەرشانی سپی پێستە کە شارستانیەتیەکەیان بۆ گەلە (لەپاشتر)ەکانی ئاسیا وئەفریقا ببەن، نووسینەکانی نیچە متمانە کردن بە شارستانیەتی ڕۆژئاوا خۆشی داڕووخاند. نیچە کورە وەزیرێکی لۆتەری گووتاری ئەوەیدا کە (خودا مردووە) و فەلەیی -(یەك نەمرینە گەورەکە)- ستراتیژێکی کەسی لاواز بوو ویستی کە هێز بە کۆیلە بکات. ئەو ئەتاکانەی ئامۆژگاریکرد کە دەوێرن بۆ (ئەودیوی چاکە وخراپە) بڕۆن بۆ ئەوەی ببنە (مرۆڤی بالا)ی نوێ. سوکایەتی بە گیانی فەلەیی وزۆر لە کلتوورە خۆرئاواییانە کرد کە لەسەر دارو پەردوودی فەلەییەوە هەڵچنرابوون. نیچە ڕقی لە

دیموکراسی وئایدیای یەکسانییش دەبۆوە. ناوبراو پێشبینی داهاتوو بە نا ، شۆڕش وجەنگ وپاشاگەردانی دەکات.

تەنانەت دوای مردنی نیچەش، بیروباوەڕەکانی بە زیندوویی مانەوە، کە دەسەلمێنێ بایەخی فەرهەنگ –واتا دیدگا فەلسەفی وبەها فەرهەنگییەکان– یەکێکی دیکەیە لەو هێزانەی سەروسیمایان بەخشی بە سەدەی بیستەم. ژمارەیەکی زۆر لە هۆزان وان وهونەرمەند وشانۆنووس ونووسەری ئەوروپایی کەوتنەژێر کاریگەری دیدگایەکانی نیچەوە. لەماوەی سەدەی بیستەمدا جیهان بە سیستەمێکی هەرچی کاریگەرتری پەیوەندیکردنەوە تێهەڵکێش بوو کە کۆمەڵێك دیدگا وبەهای بەزۆری دژبەیەکی بێ وێنەی پێشکەش بە تاکەکان کرد. دیدگای نوێ کە زادەی بیرمەندانی ئەو نەتەوانەن کە لەڕووی تەکنۆلۆژییەوە پێشکەوتوون ودیدگا کۆنەکان زادەی فەرهەنگە نەریتیەکانن، لە جیهاندا بڵاوکرانەوە. وێڕای ئەوەی دیدگاکانی نیچە لە ڕوانگەی خەڵکانێکی زۆرەوە نوێنەرایەتی مەیدانخوازێکی زۆر بەهێزی دژ بە بەها نەریتیە خۆرئاواییەکانی دەکرد، تەنانەت لەوەش زیاتر خەڵکی جیهان لە سەدەی بیستەمدا هەستیان بە ئازادبوون –یاخود هەڕەشەلێکران– کرد، بەهۆی تیۆرییەکانی چارلز داروین، کارل مارکس و سیگمۆند فرۆیدەوە. هەندێ چاودێران ئەوانەیان ڕەتکردەوە کە بە تێکچوونی شێرازەی فەرهەنگی وئاینی سەردەمی هاوچەرخیان دادەنان. هەندێکی تر بە شکۆوە سەیری ڕێگەکانی فرە فەرهەنگی وئاینییان کرد.

ئەو قایلنەبوونە بە بەها خۆرئاواییەکان کە نیچە ووروژاندی بوو بە هۆی ئەوەی هەندێك کەس بەدوای ڕۆشنکردنندا بگەڕێن لە فەرهەنگەکانی دیکەوە. پاول

گـاوگوین—ی وێنەکێـشی فەرەنـسی خۆشـباوەڕی بـە مـەتریالیزمی خۆرئـاوایی ڕەواندەوە و بەدوای ئەوەدا گەڕا کە بە هەبوونێکی شکۆدارتری دادەنا لـە تـاهیتی لـە کاتێکدا پـاول دیـوزین—ی هـاوڕێی نیـچە بـوو بـە کارناسـێکی پێـشڕەو لەسـەر فەلسەفە ئاینییـەکانی هینـدی دێـرین. پاشـان هەنـدێك کـەس لـە ئـەوروپا وووڵاتـە یەکگرتووەکاندا بوون بە بوودی یاخۆ وەك محەمەد عەلی پاڵەوانی یـاری کۆڵەمـشت بوو بە موسوڵمان.

بۆ کۆتایی هێنان ئەم پێنج ڕوونکردنەوە کورتـە: ئۆرفایـل ودیلبـەرت رایـت لـە کتـی هـۆك،گرانی لـە هیندسـتان، چـالاکیەکانی ئیمـا گۆڵـدمان لـە پـاریس، یاخیبوونی بۆکسەر ومردنـی نیـچە— نمایـشیئەو سـاڵانە دەکـەن کـە دێنـە پـێش. ئەمانە پێنج لەو هۆکارە سەرەکیانە پێشاندەدەن کە ئـەم دەقـە لـە تـاوتوێکردنی مێژووی سـەدەی بیستەمدا جـەختیان لەسـەر دەکـات: داهێنـانی خێـرای زانـستی وتـەکنۆلۆژی، ئابوورییـەکی جیهـانی تاڕادەیـەکی زۆر ناسـراو بـە ناهاوتاییـەکی ئابووری جێ پێ قایم، ناکۆکیـەکی کۆمەڵایـەتی وڕامیـاری بـەردەوام، دەسـتدرێژی کاردانـەوە لەبەرامبەریـدا لـە پەیوەندییـە نێـو نەتەوەییەکانـدا و بڵاوبوونـەوەی بەرفراوانی دیدگا فەلسەفی وبەها کەلتوورییە دژ بەیەکەکان. ئەم هێزانە بەشێوەی تاك دەستانە کاریان نەدەکرد، بەڵکو بەشێوەی یەکتا تێهەڵکێش دەکران بۆئەوەی ئەنجامگـەلێکی گرنگیـان هـەبێت لـەماوەی سـەدەی بیـستەمدا. نموونەیـەکی تێکهەڵچنراوی ئەم هۆکارانـە ئـەم نامیلکەیـەی بۆکسەرە کـە ئامـاژەیـە بـە گـۆڕانی تـەکنۆلۆژی وپێکـدادانی بـەها فەرهەنگییـەکان، هـەردووکیان دەکـات لەمیانـەی دوژمنایـەتی کرانـی بیانییـان لەلایـەن بۆکـسەرەکانەوە: گەیـشتنی نـسکۆ لەبـەر

ئەهریمەنــــە بیانییەکانەوەیـــە. ئەمانـــە هاتوونەتـــە چـــین بـــۆ بڵاوکردنـــەوەی باوەڕەکانیان، بۆ بوونیاتنانی خەتـەکانی تەلـەگراف، بـۆ دانـانی ڕێگـە ئاسـنەکان. باوەڕییان بە گیانە پیرۆزەکان نیە و سوکایەتی بە خواوەندەکان دەکەن. ئەمە ئارەزووی خواوەندەکانە کە هێڵـەکانی تەلـەگراف ونجـر ونجـڕ وڕێگـە ئاسـنینەکان لەت وپەرت بکرێن وسەری ئەهریمەنە بیانیەکان پەل بدرێن.

ئەو پەرتوکەی بەردەست ئەوە پیشان دەدا کە چۆن ئـەو هێزانـەی ئـەم پێـنج ڕووداوەیان لە هەناوی خۆدا حەشارداوە، بەڕێگەی جۆراو جـۆر خراونەتـە سـەریەك بۆقاڵبڕێژکردنی سەدەی بیستەم.

١- سەردەمی ئیمپریالیزم.

٢- ڕەوتە گشتیەکان پێش یەکەم جەنگی جیهانی.

جیهـان لـەژێر ڕکێفـی خۆرئـاوادا پێـی نایـە سـەدەی بیـستەمەوە. نەتـەوە سەرەکیەکانی ئەورووپا و وڵاتە یەکگرتووەکان و لە ڕوماڵکردنە زانستی و ئەفراندنـە تەکنۆلۆژییەکاندا رابەرایەتی گێتیان دەکرد وبەهۆی ئابوورییەکی سەرێژ و هێزێکـی سوپایی زەبەلاحەوە دەستیان بەسەر بەشی هەرە زۆری گۆی زەویدا گـرت. لـەنێو نەتـەوە نـا خۆرئاواییەکانـدا تـەنیا ژاپـۆنی بـە نیمـچە خۆرئـاوایی بـوو هاتـە ڕیـزی جیهانی خۆرئاوا سالارییەوە.

خۆرئاواییـەکان باوەڕیـان وابـوو کـە ئـەو پلـەو پایـە بـەرزەی هەیانـە زادەی فەرهەنگە باڵاکەیانە. لەسەرەتای سەدەی بیستەمدا زۆربـەی گـەلانی خۆرائـاوا لـە ئاستێکی گوزەرانی بێوێنە بەهرەمەند بوون، هەروەك چۆن لە دەرفەتێکی باشـتری پـەروەردە وفێربـوون، چـاودێری تەندروسـتی و خزمـەتگوزاری کۆمەڵایـەتی-یـش

بەهرەمەنـد بـوون. داهـاتوو چـارەڕوانی پێـشکەوتن ودەسـەڵاتێکی بـەردەوامی خۆرئاواییەکانی لێدەکرا.

کە پەردە لەڕووی ڕاستیەوە لاچوو، هێزی خۆرئاوا هێزی خۆرئـاوا بـەو ڕادەیـە زەبەلاح نـەبوو کـە وا دەهاتـە بەرچـاو. کێشمەکێشمی نـەژادی وئـایینی تـەنگی بـە ژمارەیەکی زۆری نەتەوە خۆرئاواییەکان هەڵچنیبوو، هـەروەك چـۆن دووبەرەکییـە ڕامیارییەکانی نێوان هێزە لیبراڵ وپارێزگار وسۆسیالیستەکانیش بەرۆکی گرتبوون. ئەمە جگە لەوەی زۆربەی نەتەوە خۆرئاواییـەکان هەسـتی دوژمنایـەتیان بەرامبـەر دراوسـێکانیان پـەروەردە دەکـرد. ئـەم گرژیانـە تـا ئەندازەیـەك زادەی مێـژووە دورودرێـژەکانی ڕکابەرایەتیـە نەتەوەییـەکان لـە ئـەورووپا وکێبـەرکێ کـردن بـۆ دەسـتگرتن بەسـەر ناوچـەکانی جیهـان بـوون. ئـەو دەمـەی نەتـەوە ئەورووپیـەکان لەپێناو دەستەبەرکردنی زێدە بەرامبـەر خەنیمـەکانیان دەسـتیان بـۆ بـەهێزکردنی سوپا وبەدەستهێنانی هاوپەیمانان برد، ئـەم سیاسـەتانە گوشـای سـەردەمەکەیان سەخت تر کرد وسەرەنجام بووە مایەی جەنگێکی گشتی: یەکـەم جـەنگی جیهـانی کە بووە هۆی لاوازبوونی هێزی ئەورووپا لە جیهان.

– زانست و تەکنۆلۆژیا :

خـەڵکی ئـەورووپا و وولاتـە یـەکگرتووەکان شـانازییەکی زۆریـان بـە شـەپۆلی ڕێدۆزییـە زانـستی وپەرەپێدانـە تەکنۆلۆژییـەکانی سـەدەی نۆزدەهـەم وسـەرەتای سـەدەی بیـستەم دەکـرد. بەرهەمـەکانی چـارلز داروپـن لـەبارەی: (ڕەچـەڵەکی جۆرەکان بەهۆیەکانی هەڵبژاردنی سروشتیەوە ١٨٥٩) و (کەوتنەوەی مرۆ ١٨٧١). لەبواری بایلۆژیدا گۆڕانکارییەکی ڕیشەییان لە تێگەیشتن لـەبارەی مێـژووی مـرۆوە

بەرپا کرد. داروین ئەو تیۆرەی دانا کە جۆرە جیاوازەکانی گیانداران بە مرۆڤیشەوە لە ڕەوەندی هەڵبژاردنی سروشتیەوە سەریانهەڵداوە کە بەهۆی ئەمەوە گونجاوترینیەکانیان ماونەتەوە و پەرەیان سەندووە. ئم بۆچوونەی داروین بەشێوەیەکی بەرفراوان قبوڵکرا، بەڵام خەڵکێکی زۆر نەیانتوانی لەگەڵ ئەو ووتانەدا بیانگونجێنن کە کتێبە ئاسمانیەکان سەبارەت بە ئافراندنەوە دەیانڵێن. هزرەگانی داروین شانبەشانی پێشکەوتنەکان لەبواری توێژینەوەی زەویناسی وبەبەردبووناسی بوونە هۆی ڕوماڵگەلێکی پتر کە تێگەیشتنێکی زۆرتریان سەبارەت بە مرۆی بەرایی وکۆمەڵگاکانیانەوە بەدەستەوەدا.

دەروونناسان زەمینەیەکی نوێی هەڵسەنگاندنیان هێنایە کایەوە، کە فەرمانە ئاوەزییەکانی مرۆی کرد بە بابەتی توێژینەوە ولێکدانەوە. لە دەستپێکی سەدەی بیستەمدا سیگمۆند فرۆید لە ڕیزی پێشەوەی پزیشکە دەروونناسیەکاندا بوو، تیۆرەکانی بەدەوری ئەو باوەڕەیدا دەخولانەوە کە هێزە نائاگاییەکانی بەدوای چێژدا گەڕاوی وەك ئارەزووی زایەندی بزوێنەری مرۆن. ناتەباییی ئەم ئارەزووە نائاگایانە لەگەڵ ئەو هێزە دەروونییانەی لەگەڵ (ڕاستی)یە کۆمەڵایەتیەکاندا سازگارترن، بەزۆری دەبنە مایەی ناکۆکی نێو دەروونی.فرۆید بۆ لێکۆڵینەوەی کێشە گرنگەکان پەرەی بە دەروونشیکاری دا. واتە ڕەوشی شیکردنەوەی هۆشی نائاگایی کە زۆرجار لەڕێگەی شیکردنەوەی خەونەکانەوە ئەنجام دەدرێ. ئەم تیۆری و ڕەوشانەی فرۆید لەلایەن شارەزایانی دواتری ئەم بوارەوە پشتیوانیان لێکرا ورەخنەشیان لێگیرا.

ساڵی ١٨٩٥ ولیهێلم روبنتجن ئەم شێوە تیشکەی ڕومالکرد کە دەتوانێ بەناو مادە ناڕۆشنەکاندا گوزەربکات. ئەم تیشکە ئێسکانە هەروەك خۆی بەم چەشنە ناوی بردوون پەیتا پەیتا لەزۆر بواری فیزیا وپزیشکەوانی دا بەکارهێنران. لەکاتێکدا ئەنتۆین بیکۆریل تیشکاوەری یۆرانیۆمی ڕومالکرد،بەدەستپێکردن بەم ڕووماڵکردنە (ماری) و (بێری کوری) هەندێ توخمی تێشکاوێژی دیکەیان تاوتوێکرد، کە لە ساڵی ١٨٩٨دا ڕادیۆم وپۆلۆنیۆمیان ڕومالکرد. کارەکیانیان ڕێگەیان بۆ دانانی بەردی بناغەی ئەو توێژینەوانە خۆشکرد کە سەدەی بیستەم لەبارەی توێژینەوە ئەتۆمیەکانەوە ئەنجامدران.

هەروەك چۆن داروین گۆڕانکاری لەباوەڕ بەرامبەر بە سروشتی مرۆدا بەرپاکرد، ئەلبەر ئەنیشتاینیش گۆڕانکری لەباوەڕ بەرامبەر سروشتی مرۆدا بەرپاکرد. ناوبراو دەریخست کە ووزە یەکسانە بە بارست جاران دووجای خێرایی تیشك (و= ب خت٢). شانبەشانی ئەنجامگیرییەکەی ئێرنست راسەر فۆرد وکەسانی دیکە دەربارەی ئەوەی کە ئەتۆم کەڵەکەی ئەو ووردکانەیە کە زۆر بەخێرایی دەجوڵێن، بیردۆزەکەی ئەنیشتاین ئەوە دەخاتە ڕوو کە ئەگەر بتوانرێ ناوکی ئەتۆمەکان بگۆڕدرێن ئەوا ووزەی گەرمی (بەکارهاتوو: بەسوود) بەرەڵلا دەبێت.

ئەنیشتاین وێڕای توێژینەوەکانی لەبارەی ئەتۆمەوە، تیۆرە پەیوەندارەکەی (ڕێژەییەکەی) ناوبراو وڕوماڵکارییەکانی دیکەی گۆڕانکارییان لە تێگەیشتنی مرۆدا بەرپاکرد لەبارەی ئەو هێزانەی گێتی پێکدێنن. لەماوەی دوو سەدەی پێش ١٩٠٠، زانایان باوەڕیان وابوو کە گەردوون ڕیزبەندییەکی تایبەت بە شوێنی سێ ڕەهەندییە و دەشێ لە پنتێکی پەتی لە سەرچاوەکەوە وتایبەتەکانی پێوانە

بکرێن. ئەنیشتاین ئەوەی خستە ڕوو کە کات (چوارەمین ڕەهەندە) کە پەیوەندی هاوبەشی لەگەڵ سێیەکەی دیکەدا هەیە. بەبۆچوونی ناوبراو چی تەماشاکەر لە جوڵەدابێ یان نا، خێرایی تیشك هەر هەمان شتە وبەم جۆرەش پنتی پەتی سەرچاوە لە ئارادا نیە. پێوانەکردن بەم واتایە (پەیوەندداره).

خۆرئاواییەکان شانازییەکی تایبەتیان بە پێشکەوتنەکانی بواری تەندروستی وتەمەندرێژی دەکرد. سەدەی نۆزدە کارەکەی جۆزێف لیستەر لە نەخۆشخانەکاندا هەل ومەرجە تەندروستییەکانی بەرەو ئاستێکی باشتر برد. زەیستانە تا (تای سەرچلە)، کە هۆی سەرەکی بەمندالچوونی ژنان بوو ریشەکێشکرا. ناسینی هونەری سڕکردن (بێهۆشکردن) توانای ئەوەی بە پزیشکان بەخشی نەشتەرگەری ئالۆزتر ئەنجامبدەن کە بووە هۆی پاراستنی ژیانی خەڵکانێکی لە ژمارە نەهاتوو. لویس پاستۆر ورۆبەرت کوژ سەلماندیان کە بەکتریا هۆی ژمارەیەکی زۆری دەردە جاران بێ دەرمانەکانن ودەکرێ لەرێگەی کوتنەکان و داودەرکان پێدانەکان وپشتگیرییە تەندروستیەکانەوە دەستیان بەسەردا بگیرێت. لەئەنجامدا لارەشە وهاری، کە ژمارەیەکی زۆر ئاژەڵی لە جیهاندا قەلاچۆ کردبوو، دەستیان بەسەردا گیرا وچوار هۆ سەرەکیەکەی مەرگ لای منداڵان: ئاولە، وەناق (دیفینیریا)، لەرزوتا (تیفۆ) و سورەتا واپێچوون لە سەروبەندی بنەبڕکردندابن لە جیهانی خۆرئاوادا. هەرزوو لە دوای ۱۹۰۰دا کیمیاناسەکان ڤیتامینەکنیان ڕومالکرد و پەرەیان دا بە داودەرمانە سولفاییەکان، کە لە قەلاچۆکۆدنی بەکتریا دەردزاکاندا یارمەتی مرۆیاندا.

ئەم پێشکەوتنانە لە بواری چاودێری تەندروستی بەرزەفتکردنی پەتاکانەوە بەدەستهاتن، بەشدارییان کرد لە زۆرکردنێکی بەرچاوی دانیشتوان لە درەنگانی سەدەی نۆزدەیەمدا، ئەمەش هەر تەنیا ئەوروپا و وڵاتە یەکگرتووەکانی نەگرتەوە، بەڵکو بەشی زۆری جیهانی گرتەوە. زیاتر لە دوو چەندانە بوونی ژمارەی دانیشتوانی ئەوروپا لەماوەی نێوان ساڵانی ١٨٠٠- ١٩٠٠دا، بەپلەی یەکەم دەگەڕێتەوە بۆ نزمبوونەوەی ڕێژەی مەرگ. لەلایەکی دیکەشەوە زۆربوونەکانی دانیشتوان بەزۆر دەبووە هۆی پەیدابونی لەئەندازەبەدەر ئاپۆرە لە ژمارەیەك لە شارە خۆرئاواییەکاندا. کە چاودێرییەکی باشتری تەندروستی لە بەشەکانی دیکەی جیهاندا بەرەو ناوچەکانی وەك هیندستان وچین بڵاوبووەوە، ئەمەش بەشداریکرد لە زۆرکردنە دانیشتوانیەکان کە زۆرجاران لە ئاستی ئەو کەل وپەلە خۆراکیەی دەست دەکەوت، دەردەچوو.

بینینە زانستیەکان گەرایی فرەیی لە ئەندازە بەدەری تەکنۆلۆژیان دانا. ئەو ئەندازیارانەی پەرەیان بە تۆڕبین و دینەمۆدا بەشێوەیەکی زۆر کاریگەرانە بەرهەمهێنانی هێزی کارەبایان خێرا کرد. تەکنیکە نوێیەکانی پاڵاوتنی نەوت سووتەمەنی گازۆلین ودیزلییان بەرهەم هێنا بۆ ئەوەی وەك ووزە لەو مەکینە نوێیانەی لە ناوەوە ڕا وزە سوتێنن. ئەو کیمیازان وکارناسە تەکنیکیانەی ئاوریشم دەستکرد وڕەنگە دەستکردەکانیان لە ئەزموونگەدا ڕەنێوهێنا سەردەمێکە نوێی کەل وپەلی دەستکردیانهێنایە ئاراوە، لەکاتێکدا کە داڕشتە نوێیە کانزانییەکانیان ڕوماڵکرد، ئەمە موژدەی جۆراوجۆرییەکی فراوانتر بوو لە بەرهەمە کارخانەییەکان. داهێنەرەکانی پیشەسازی، پارچەی یارای گۆڕینیان بەکارهێنا وسیستەمی

تێکبەستنیان هێنایە ئارا بۆئەوەی بەرهەمی کارخانەیی بەهێزبکەن وبەجۆرە کەلوپەلە کارخانەییەکان هەرزانتر بکەن. پەرەپێدانی شیشی بیناسازی وکۆنکرێتی بەشیش وبالآبەری (ئاسانسۆری) کارەبایی ڕێیان لەبەردەم گەورەبوونی شارەکان بەهەردوو ئاراستەی ئاسۆیی وشاوولی خۆش کرد.

ئەو فیزیاناسانەی توێژینەوەیان لەسەر کارەبا وپەیوەندی کارەبا بە شەپۆلە موگناتیسیەکانەوە کردبوو، لەگەڵ داهاتنی سالی ١٩٠٠دا وەرچەرخانیان لە تێگەکانی پەیوەندیگرتن بەرپا کردبوو. تەلوگراف لە سەدەی نۆزدەدا بەچاکی چەسپابوو، تەلە ژێر دەریاییەکانیش کیشوەرەکانیان پێك لکاندبوو. تەلەفۆنیش لەسەرەتای سەدەی بیست کاریگەری خۆی خستەسەر ناوەندە شارستانیەکان ڕەنگە ئەوەی لە هەموو پێشکەوتنەکانی دیکە لە بواری پەیوەندیگرتنەوە دڵخۆشکەر بوبێ ئەوەبێ کە لە سالی ١٨٩٧ هاتە کایەوە، کاتێ کە گیو گایلمۆ مارکۆنی لە ئاسمانەوە بەهۆی دەنگ ڕاگوێزێکە بێ تەل پەیامگەلێکی ڕەوانە کرد. ئەمە هەر زوو سەردەمی ڕادیۆی بەدوادا هات. پێشکەوتنەکانی فۆتۆگراف شتێکی سەرسوڕمێنی داهێنا کە فیلمی سینەما بوو.

ڕەنگە لە دیدی ئەوانەی لە سالانی زووی سەدەی بیستەمدا ژیاون هیچ کامێ لە داهێنانەکان بە بارتەقای چرای کارەبایی مۆری خۆی لە تەوێڵی دەرچوون بەرەو ڕۆژگارێکی نوێ نەدابێ. تۆماس ئەدیسۆن پاشەکشێی بە تاریکی کرد وکە موژدەی بەرپاکردنی شۆڕشێك بوو لە ئەلگۆی ژیانی ڕۆژانەی خەڵکدا. ئەمە بۆ خەڵکانێکی زۆر لە ڕۆژئاوادا، بەتایبەتی، بۆ ڕووناککردنەوەی ناوماڵ شتێکی بێ مەترسی تر و

خاوێن تر وکاریگەرتر بوو. ئەمە بووە هۆی ئەوەی کە بتوانرێ هەموو جۆرە چالاکیەك بەدرێژایی شەو وڕۆژ ئەنجام بدرێت.

لەبواری گواستنەوە وگەیاندندا، پەیدابوونی شەمەندەفەری هەڵمی و کەشتی هەڵمی لە سەدەی نۆزدەیەم تاڕادەیەکی زۆر بووە هۆی خێرابوونی گەشتکردن بەسەر ووشکانی وبەناو ئاودا. دوای ١٩٠٣ بەهۆی تەقەلاکانی ئۆرفاییلو ویلبێرت ڕایت و ژمارەیەکی زۆر کەسی دیکەشەوە خەونی دێرینی گەشتکردن بەڕێگەی ئاسمانەوە بەدیهات. ئەم دەستکەوتە لە فڕۆکەوانیدا هەرزوو واتای ئەوەی گەیاند کە خەڵك دەتوانن لەباتی ئەوەی بە مانگ وهەفتە، بەماوەی کاتژمێر وڕۆژ گەشت بە جیهاندا بکەن.

ئەوەی بۆ خۆرئاواییە ئاساییەکان گرنگتر بوو پێشکەوتنی مەکینە لە ناوخۆ سوتێنەکان بوو کە بوونە هۆی دروست کردنی ئۆتۆمبێل ئەو دەمەی ساڵی ١٩٢٠ کە هێشتا تازە ئۆتۆمبێل پەیدابوو بوو مزگێنی گۆڕینی ئەلگۆکان و کاتی دەستەبەتاڵی بەسەر تاسەری خۆرئاوادا وبە کردەوەش بە زۆربەی جیهاندا.

هەر هەمان ئەو پێشکەوتنە زانستی وتەکنۆلۆژییەی ئاستی ژیانی مرۆیی بەرزکردەوە،چالاکانەش هۆیە نوێیەکانی داڕووخاندنیشیان دادەهێنا. زانا و میتاڵناسە ماددەکانی وەك باروت تی ئێن تی ونایتۆگلسرین ٣(on٣) c٣h٥ یان داهێنا کە وێرای تەقینەوە و دەرفرتاندنن. ئەو پێشخستنانە لە بواری هونەرەکانی گولە هاوێژی و دارشتنی میتاڵ، جۆرێکی نوێ لە تۆپ هاوێژ وخومپارە هاوێژ و چەکی دەریایی– و چەکی نوێ یاخۆ پارچەی پەرەپێدراویان هێنایە ئارا. وەکو ساچمەپژێن، مینی دژە مرۆ و نارنجۆکی دەستی. ئێستا بەهۆی سیسەمی نوێی

ئاراستەکردنەوە ئەم چەکانە دەتوانن زۆربە ووردی نیشان بپێکن. بەم جۆرە زۆربوونی ژمارەی تەنگاوتەکان بەرێژەی گولله هاوێژراوەکانە.

ئەو کارمەندە تەکنیکیانەی لە بواری سووتەمەنی نوێ و تەکنۆلۆژیای هایدرۆ لیکی کاریان دەکرد کەشتی ژێر دەریاییان بەرهەمهێنا کە هێزی پاڵنەری سەربار وتەکنۆلۆژیای ئاراستەکردن کەشتی ژێر دەریا ڕۆیان بە مووشەکی ژێر دەریایی متمانە پێکراو چەکدارکرد.

دام ودەستگا سوپاییەکان بەشێك لەو تەکنیکانەی لەگەڵ مەبەستەکانی خۆیاندا گونجاند کە لە بنجدا بۆ بەکارهێنانی سڤیلی دروستکرابوون. کەڵەکەبوونی بەروبوومی کوتاڵ وپۆشاك، لەگەڵ داهێنانی خستنە قووتوو بە بەستووکردن، ئەوەی گەیاند کە گەلان ئەوەیان لەباردایە ژمارەیەکی زۆر سەرباز وهێزە دەرياییەکان کۆکەنەوە وتەیاریان کەن وخۆراکیان پێبدەن. بە کەڵکوەرگرتن لە ڕێو ڕەوشە نوێیەکانی هاتوچۆ وپەیوەندی کردنەوە، سەرلەشکرەکان تونیان لەسەر ڕووبەرێکی بەرفراواندا ئێرە وئەوێ بەهێزیان بکەن، توێشوویان بۆ فەراهەم کەن وئارایشتیان بدەن.

چاك یان خراپ لەم هەوارەدا تەقینەوەیەك لە پێشکەوتنی زانستی و تەکنۆلۆژیدا هەبوو. کە لە ڕاستیدا ئەمە بۆ ژمارەیکی زۆری خەڵك دژوار بوو کە ببینێ چۆن بەرگری ئەم خێراییە دەگیرێت. ساڵی ١٩٩٩ سەرۆکی چەسپاندنی داهێنان داوای لە ویلیەم ملگنلی سەرۆك کۆمارکرد کە ئەم نووسینگەیە هەڵوەشێنێتەوە لەبەرئەوەی وەکو دەڵێ هەموو ئەو شتانەی ڕێیتێدەچێ دابهێنرێن داهێنران.

- ڕەوتە ئابورییەکان :

لە بەرەبەیانی سەدەی بیستەمدا دەسەڵات ئابووری جیهان لەژێر دەسەڵاتی خۆرئاوادابوو. پێش سەدەی هەژدەیەم سیستەمە ئابورییەکان بەشێوەیەکی سەرەکی خۆجێی و ناوچەیی بوون بەلام لەگەڵ دەرکەوتنی ساڵی ١٩٠٠ تەشەنەکردنی خێرای شۆڕشی پیشەساوی پێ بەپێ لەگەڵ پەرەسەندنەکانی بواری هاتوچۆکردن پەیوەندی بەستندا ئابوورییەکی جیهانیان هێنایە ئاراوە، کە دڵی ئەم ئابوورییە جیهانییە کە ووتبووە ئەوروپای خۆرئاوا، بەتایبەتیش بەریتانیای مەزن وئەڵمانیا و وولاتە یەکگرتووەکان. ئەم گەلانە ئاوێتەی پیشەسازی قورسیان هێنایە کایەوە کە بەردی کانزایی وپەترۆڵ و کارەبا تیایدا ووزەیان دەبەخشیبۆ بەرهەمهێنانی ئاسن وستیل،مەکینە وکەل وپەلی دەستکرد وکوتاڵ. بەریتانیای مەزن لە سەرەتای سەدەی نوزدەیەمدا گەورەترین گەلی پیشەسازی جیهان بوو بەڵام لەگەڵ دەرکەوتنی ساڵی ١٩٠٠ دا ئەم پێشڕەوایەتیەی لەبەرامبەر ئەڵمانیا و وڵاتە یەکگرتووەکان لەدەستچوو.

پەرەسەندنی پیشەسازی لەناو گەلانی خۆرئاوادا کاریگەرییەکی قوولی لەسەر ناوچەکانی دیکەی جیهاندا هەبوو. کاتێ پیشەسازییەکانیان لە ئەندازە سەرچاوە وبازاڕە خۆجێیەکان تێی پەڕاند. گەلە بەپیشەسازیبووە خۆرئاواییەکان کەوتنە گرتنەبەری سیاسەتی ئیمپریالیزم. (بڕوانە خوارەوە)، دەستیان بەسەر دەسەڵاتی ئابووری کەرتەکانی ئەمەریکای لاتین، ئەفەریقا وئاسیادا گرت، بۆ دەستەبەرکردنی کەرەستەی خاو ئامادە بۆ کارگەکانیان و پەیداکردنی بازاڕی مسۆگەر بۆ ساغکردنەوەی زێدە بەرهەمەکانیان.

ئەو هێزە خەملیو وئەو زەبرەی هێزە پیشەسازییە چەسپاوەکان هەبیانبوو هانی هەندێك لە گەلە کەمتر پێشکەوتووەکانی وەك ڕووسیا وژاپۆنی دا کە

لەڕێگەی دەستکردن بە بەرنامە چڕەکانی بەپیشەسازیکردنی خۆیان پارێزگاری لە خۆیان بکەن.

گەرچی سەرمایەگوزارە ئەوروپییەکان ژمارەیەکی کەم کارگەی ڕستن وچنینیان لەملا ولای جیهاندا دامەزراندبوو، بەگشتی ژمارەیکی کەم پیشەسازی قورس لەدەرەوەی ئەوروپا، ولاَت یەکگرتووەکن وژاپۆن هەبوو. لە ناوچەکانی ژێر دەسەلاَتی بەریتانیا لە کەنەدا، نیوزلەندا، ئوسترالیا و ئەفەریقا باشوور ولەناوگەلانی ئەمەریکای لاتین لە مەکسیك وبەرازیل و ئەرجەنتین وئۆرۆگوای وچیلیدا ئامادەکردنی کانزا و فایبەر وپێست باوترین شێوازی بەرهەمهێنانی کارخانەیی بوون. ئەم گەلانە لە کەلوپەلە کارخانەییە سەرەکیەکاندا پشتیان بە ئەوروپای خۆرئاوا و ولاَتە یەکگرتووەکان بەستبوو. خۆرئاواییەکان لەتەك پەرەسەندنە پیشەسازییەکانیاندا، لەماوەی ئەم سەدانەدا، پەرەیان بە تۆڕە جیهانیەکاندا بۆ بەرهەمهێنان و دابەشکردنی بەروبوومی کشتوکاڵی. لەگەڵ داهاتنی ساڵی ١٩٠٠ گەلێك ناوچەی جیهانیان کرد بە مەزرای پان وپۆڕ، واتە مەڵبەندەکانی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی کە بڕێکی زۆر وزەوەند کەل وپەلی خۆراکیان بەدەستەوەدا. لە ئەنجامی ئەمەدا هاوولاَتیانی ئەوروپای خۆرئاوا و ولاَتە یەکگرتووەکان وایانلێهات بتوانن لەسەر مێزی خۆراکی خۆیان دانیشن وچێژ لە مۆزی هوندوری و قاوەی بەرازیلی وبەهاراتی خۆرئاوای هیندستان وشەکری کوبا وئەناناسی هاوایی و چای سیلان وگەلێ بەروبوومی دیکەی شوێنە جیاجیاکانی جیهان وەربگرن.

کە سیستەمی کارخانەی پیشەسازی و بەروبوومی کشتوکاڵی بەدەوری جیهاند بلاَوبۆوە خەڵك لە کیشوەرێکەوە بەرەو کیشوەرێکی دیکە جوولاَن، یاخود ناچارکران کە بجوڵێن لەپێناو فەراهەمکردنی کاری پێویست بۆ پێشکەوتنی

ئابووری. بۆماوەی چەند سەدەیەك خۆرئاواییەكان ڕەشپێستە ئەفریقاییەكانیان ڕاگواستە نیوەگۆی خۆرئاوایی بۆ ئەوەی وەكو كۆیلە لە مەزراكاندا كاربكەن. لەگەڵ داهاتنی ١٩٠٠ دا بازرگانی كۆیلە كۆتایی هات، بەڵام ڕەوكرنێكی مرۆیی نوێ دەستی پێكردبوو. ملیۆنەها كەسی ئەوروپایی دنەدرابوون لە ئەمەریكای باكور وباشوور وئوستورالیا ونیوزلەندا نیشتەجێ ببن. چینی وژاپۆنیەكان -كە ژمارەیەكی زۆریان كرێكاری بەڵێندەرایەتی بوون- بۆ كاركردن لە مەزراكانی هاوابی وڕێگە ئاسنینەكانی ئەمەریكای باكور چوون. هیندییەكان لە كانەكانی خۆرهەڵات، باشووری ئەفریقا ومەزراكانی كاریبیادا كاریان دەكرد.

ئابوورییەكی جیهانیی كاریگەر بەبێ شۆڕشێكی هاوكات لە تەكنۆلۆژیای باروگواستنەوەی بازرگانیدا ئەستەم بوو. كەشتی هەرچی بەتواناتر وخێراتر لەگەڵ كەشتی ژێر دەریا ڕۆی بازرگانی بەریتانی بەڕێخران كە كەرەستەی خاو وبەروبوومی تەواوكراویان باركردبوو بۆ هەمووگۆشە وكەنارێكیجیهان. ئەندازیاران نۆكەندی سوێس وپەنەمایان هەڵكەند لەو شوێنانەی كە پێكهاتەی ووشكانی بەربەست بوون لە بەردەم هاتوچۆی ئاویدا، لە ئەوروپای خۆرئاوا و وڵاتە یەككرتووەكاندا تۆڕە نۆكەندەكانیان دروستكرد و یاخود بەندەرەكانیان فراوانكرد.

شەمەندەفەری بارهەڵگری بەهێزی هەڵم لەسەر هێڵی ئاسن لەسەر ووشكانیكاردەكات كۆمەكێكی گەورەی بە پەرەسەندنی ئابووری كرد، لە دەستپێكی سەدەی بیستەمدا. خەتەكانی شەمەندەفەر ئەوروپای باكوری خۆرئاو ژاپۆن، بەشێكی زۆر لە باكوری ئەمەریكای بەیەكەوە گرێدا. هەرچەندە لە شوێنەكانی دیكەی جیهاندا كە ڕێگای ئاسن كەمتر بوون توانی تێچوونی ئەو مەكینە بارهەڵگرەی كە بەهۆی لە ناوەخۆ سووتاندنی سووتەمەنی كاردەكات كە

بۆ ئۆتۆمبێل بەکاردەهات هەر بە نەناسراوی مایەوە چونکە هیچ ڕێگایەکی هەمیشەیی هەرزان ساز نەکرا.

ئەو پەرەسەندنە ئابوورییە گەورەی لە دەوری جیهاندا دەستی پێکردبوو، بە سەرمایەگوزاریکردنی پارەوە بەهێزترکرا وبەریتانیای مەزن لەگەڵ سووڕانەوەی سەدەدا لەم بوارەدا زۆر باڵا دەست بوو. لەندەن چەقی دارایی، دانانی پێوەرەکان لە بواری سەرمایە گوزاری، بانکدەری و بیمەکردن و. (بیمەکراو لەلایەن ویدو ئۆف لەندەن) دوای مسۆگەری پارێزراوی وسەلامەتی بوو.

– ڕەوتە کۆمەڵایەتیەکان :

وەرچەرخانی خێرای ئابووری جیهان لەگەڵداهاتنی دەیەکانی سەرەتای سەدەی بیستەمدا ژمارەیەکی زۆر گۆڕانی کۆمەڵایەتیان هێنایە کایەوە، بەتایبەتیش لەناو گەلانی ئەوروپای خۆرئاوادا. هەروەها ئەم گۆڕانانە لە وڵاتە یەکگرتووەکان وبە ئەندزەیەکی کەمتریش لە ئەمریکای لاتین وژاپۆنیشدا دەرکەوتن. سەدەکە زیاتر بەرەوپێش چوو هەندێك لەم گۆڕانە کۆمەڵایەتیانە لە پارچەکانی دیکەی جیهاندا بڵاوبوونەوە.

بەسانایی جێگۆڕکێی دانیشتووان وچینە کۆمەڵایەتیەکان یەکێ لە ئەنجامە کۆمەڵایەتیەکانی ڕەوەندی بەپیشەسازیبوون ئەوەبوو کە خەڵك دێیان بەجێهێشت بۆئەوەی لەو شوێنانەدا کاربکەن کە کارگەیان لێبوو. شارە کۆنەکان بەخێرایی گەورەبوون وەی نوێش سەریان هەڵدا. دانیشتوانی ناوچە شارییە نوێیەکان ئەوەندە بەخێرایی گەشەیانکرد کە کاربەدەستان لەڕووی تەکنۆلۆژی ودەروونیەوە ئامادەنەبوون هەڵسوکەوت لەگەڵ گۆڕانەکاندا بکەن. گەلانی بەپیشەسازبوو هەر زوو لە مەڵبەندە شارییەکاندا لووتیان بەژمارەیکی زۆر چورتمەوە تەقی.، ئەو چورتمانەی کە خۆیان لە هەبوونی کەموکوڕی لە سیستەمی ئاوەڕۆ، خانە ولانە،

تاوان، کەمی فێرگە و نەخۆشخانەی گەڵ شتی دیکەدا دەنواند. کاریگەری بە پیشەسازیبوون و چالاکی بازرگانی جیهانی گۆڕانی لە ناو چینە کۆمەڵایەتیەکاندا بەرپاکرد. چینی باڵا ئاوێتەبوونێکی لەقولۆقی خانەدنە کۆنە خاوەن نزناو وزەوی وزارەکان (جگە لە وڵاتە یەکگرتووەکان) و دەستەیەکی نویَ لە کارمەندانی پیشەسازی وبازرگانی دەوڵەمەندی دەگرتە خۆی. ئەندامەکانی چینی باڵا چا پێشینەکەیان هەرچییەك بوبێت، بەسەر نەتەوەکانی خۆیاندا زاڵ بوون. لە بەریتانیای مەزندا لە سەدا پێنجی دانیشتوان دەستیان بەسەر لەسەد حەفتا وپێنجی داهاتەکانی خاوەندییەتی تایبەتیدا گرت. ئەو ئەوروپیانەی پشتاو پشت خانەدان بوون هێشتا لەناو حکومەتەکانی خۆیاندا زۆربەی پۆستە بەرزە سڤیلی وسوپاییەکانیان هەبوو. بەڵام ڕێژەیەکی زۆری پۆستە گرنگەکان بە کەسانێکی ئاسایی پڕکرانەوە کە ئەگەرچی ئەمانەش دەوڵەمەند بوون. لەگەڵ ئەوەش کە بە زۆری دەوڵەمەندە نوێیەکان دەراوێشتەی (کاری ئاکاری) بوون، لەشێوازی ژیانی (فرە خەرجی)دا ڕکابەرایەتیان لەگەڵ خانەدانە کۆنەکاندا دەکرد. خانوبەرەی پڕ لە کەل وپەلیان بونیات نا، بڕێکی زۆرو زەوەند خۆراك وپۆشاکی گرانبەهایان کاربرد، کەلوپەلە تەکنۆلۆژییە سەیر وسەمەرەکانی وەك ئۆتۆمبێل وتەوان (فوتۆگراف) و تەلەفۆن و ڕادیۆیان کڕی. پشتگیریی هونەریان کردو خوویان دایە گەشتوگوزار و کات بەسەربردنی گرانبەها.

چینی ناوەندی (بۆرژوازی) لەکاتێکدا بە توندییەوە لەلایەنی داهات وپایەدا لە چینی سەردەستە جیابووەوە. لەڕووی قەبارە وخۆشگوزەرانی وئاڵۆزی پێکهاتەکەیەوە نەشونومای دەکرد. بەگوێرەی پێوەری کۆن چینی ناوەنجی لە دوکانداران، پیشەگەرە شارەزایەکان وفەرمانبەرە پیشەییەکانی وەك سکولار وپزیشك وزانایانی ئایینی پێکهاتبوو. لەگەڵ هاتنی سەدەی بیستەمدا هەندێك

پیشەی دیکە وەك ئەندازیاران ، بەڕێوەبەرانی دەستگا بازرگانیەکان و ئەندازە تەلارسازەکانی کرتە خۆی. ژمارەیەکی زۆر خاوەن پیشەی کەمتر دەوڵەمەندی وەك مامۆستایان، فەرمانبەرانی دەستگاکان وکارمەندە دەوڵەتیەکان هاتنە ریزی ئەم تازە هاتووانەوە. لەبەر ئەوەی ئەم گروپانە لە خۆشگوزەرانییەکی مام ناوەندیدا دەژیان، بۆ ئەوەی خانوویەکی باشتر بەدەست بهێنن و خەرجی خستنە بەر خویَ،دنی منداڵەکانیان فەراهەم بکەن و هەروەك لەترسی ئەوەش کە نەبادا یەکێ لە دەستگا نوێیەکان یاخود پلانی خانەنشینی حکومەت بۆ خانەنشینی نەیانپارێزێت پارەیان کۆدەکردەوە.

لەوانەیە چاکتربوونی هەل ومەرجی چینی کرێکاری شاری، مەزنترین ئەو گۆڕانە کۆمەڵایەتیانە بێت کە زادەی گۆڕأنی ئابووری بوون. هەر ئەو دەمەی کە بەرزبوونەوەکانی مز هەڵاوسانی لە ئەندازە بەدەر بوون، زۆری ڕەنێوهێنان و تەکنیکە چێترکراوە کشتوکاڵیەکان پۆشاك، پێڵاو، خۆراکێکی هەرزانتریان بەردەست دەخست. هەر لە پێش یەکەم جەنگی جیهانیدا دوو لەسێی هێزی کاری شاری، کە ئەوسا بەخێرایی لە هێزی کاری دێ زیاتر دەبوو، مزێکیان وەردەگرت کە لە سەرووی ئاستی مەمرە ومەژیدا بوو. کەمینیەیەکی کەم لە کرێکارانی شارەزا وسەرکاران دەرامەتێکی زیاتریان هەبوو لە هی هەندێك لە بۆرژوایە نزمەکان. ژماریەکی زۆر لە کرێکاران توانیان گۆشت، بەروبوومی سپیایی وسەوزەوات لەناو سیستەمی خۆراکیاندا زیاد بکەن کە پێشتر نزیکەی بەتەواوی لە نان وکۆتۆپ (پەتاتە) پێکهاتبوو. خۆراکی باشتر و چاودێری تەندروستی پێشکەوتوو بوونە هۆی ئەوەی کە تێکرای ناوەندی تەمەن لە ئەورووپای خۆرئاوا لەپێش یەکەم جەنگی جیهان بەرەو نزیکەی پێنج ساڵ بەرزبکاتەوە، لەکاتێکدا لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەم نزیکەی چل ساڵ بوو. بەرزی فر وئەو یاسا نوێیەی ڕێگەی

بەکاری منداڵ نەدەدا (هەرچەندەئەمە لە وڵاتە یەکگرتووەکاندا نەبوو) دەرفەتیان بۆ چوونە بەرخوێندنی منداڵان ڕەخساند.

وێڕای ئەو چێتر بوونانەی لە هەلومەرجی ئەندامە پلە باڵاترەکانی چینی کرێکاردا بەدیهاتن، هێشتا هەندێ چورتم بە چارەنەکراوی مانەوە: خانە ونەکانیان تەسك وتریسك ودڵگوش بوون، شوێنەکانی کارکردن بەزۆری هەروەك جاران پڕ لە ژاوەژاو، ناتەندروست ومەترسیدار مابوونەوە. یەك لە سێی کریکارانی شار، بەتایبەتی ئەوانەی لە چنین، دەرهێنانی کانزا، بارکێش وهەندێکی دیکە لەو کارانەی تا ڕادەیەك پسپۆڕییان گەرەك نیە هێشتا تەنیا ژیانێکی لە ئاستی مەمرە ومەژیان دەقەتاند. ساڵی ۱۹۰۰ لە وڵاتە یەکگرتووەکاندا تێکڕای کاری هەفتە پەنجا ونۆ کاتژمێر کار بەرامبەر سێزدە دۆلار بوو. هەندێکیان لەو جووتیار یاخود دێهاتیانەی لە زەوی کشتوکاڵیدا کاریان دەکرد باشتر نەبوون، هەندێکیش لەمانە خراپتر بوون. و خەملێنراوە کە ساڵی ۱۹۰۰ سێ یەکی دانیشوانی نیویۆرك ولەندەن بە هەژاری ژیاون.

هەندێك گۆڕانی بێ بایەخ لە پێگەی ژناندا ڕوویاندا. پەیدابوونی ئامێری چاپ ئامێری دیکەی فەرمانگە دەرفەتێکی نوێیان بۆ ژنانی (ئابڕوومەند) بەتایبەتی ژنە بێ مێردەکان ڕەخساند کە لە باتی مانەوە لەماڵ لە فەرمانگەکاندا کاربکەن. هەندێکی دیکە بوون بە مامۆستا یاخود پەرستار. لەلایەکی دیکەشەوە بەرزبوونەوەی داهاتی ژمارەیەکی زۆر لە چینی کرێکار ڕێگەی بە هەندێك ژن دا کە دەست لە کری کارگە هەڵگرن وبۆ چاودێریکردنی کاروباری منداڵەکانیان وکاروباری ناوماڵ لە ماڵدا بمێننەوە. ژمارەیەکی زۆر لە مێردەکانی سەر چینی کرێکار وەکو هێمای دەوڵەمەندی ئەم ووتەیەیان دەگووتەوە کە دەڵێ: "پێویست نیە کە ژنی من کاربات". هەندێك لە ژنانی سەر بەچینی باڵاو ناوەنجی، لە ووڵاتە

یەکگرتووەکاندا خوێندنی زانکۆیان بەدەستهێنا وچوونە ناو کاری پیشەییەوە. ژمارەیەکی زۆر لە ژنان خوازیاری دەسەڵاتی ڕامیاری بوون، بەجۆرێك کە لەگەڵ جێگە وڕێگە ئابووری وکۆمەڵایەتیەکەیاندا بگونجێ، و ژمارەیەکی زۆریشیان لەپێناو مافی دەنگداندا جموجوڵیان کرد.

لە ئەورووپای خۆرئاوا و ناوەڕاستدا دوو ڕەوت لە دێهاتەکاند سەریان هەڵدا. یەکەمیان ئەو جوتیارانەی پارچە زەوییەکی فراوانیان هەبوو پەرەیان بە داراییەکەی خۆیان دا و ئامێرییان ل کارەکانی خۆیاندا بەکارهێنا. شانبەشانی خانەدانە خاوەن زەوی وزارە مەزنەکان، ژمارەیەکی زۆریان ڕوویان لە بەرهەمهێنانی دانەوێڵە وەرگێڕا بۆ بەرهەمهێنانی گۆشت گا وڕانی بەروبوومی سپیایی وسەوزەوات بۆ ئەوەی گۆڕانی شێوازەکانی بەکاربران لەلایەن شارنشینانەوە ڕێك بێنەوە. ئەم دێهاتیانە توانیان گوزەرانێکی ئاسوودە بەدەست بهێنن بەڵام بەزۆری داهاتەکانیان بەهۆی هەڵاوسانەوە دەگۆڕا.

هەر لەو دەمەشدا بوو کە جووتیارە بچووکەکان زەوییەکانیان لەدەستدا و چوونە ڕیزی جەماوەری ئەو کرێکارە کشتوکاڵییانەی لەپێناوی بردنە سەری ژیانێکیمەمرە ومەژی لە دێیەکاندا ڕەنجیان دەدا. ملیۆنەها کەس چوون لە کارگەکاندا کاربکەن، لەو شوێنەی کە دەبووایە ئەو وەرچەرخانە دژوارە قبوڵبەکەن کە خۆی لە دەستبەردار بوونی نەریتەکانی کاری خۆیان وملدان بۆ ئەو دیسپلینە یەك بینییە دەنوێنێ کە ڕۆتینی کاری کارگە گەرەکیەتی. ملیۆنەها کەسی دیکە بەرەو نیوەگۆی خۆرئاوایی ڕەویان کرد کە هەندێکیان مەزرایان بۆ خۆیان دابین کرد یاخود وەك کرێکاری کێڵگە کاریان کرد، گەرچی بەشی زۆری کۆچەرەکان لە شاراندا سەقامگیربوون و لە کارگەکاندا کاریان کرد. لەگەڵ سووڕانەوەی سەدەدا، بەتایبەتی لە وڵاتە یەکگرتووەکاندا لێشاوی کۆچبەران

ئەندازەی پەرەسەندنی پیشەسازی بەزاند و کرێکاران ڕووبەڕووی مزی نزم وهەلو مەرجە ناهەموورەکانی کار بوونەوە.

لە دەورەی خۆرئاوای پیشەسازیدا، گۆڕانە کۆمەڵایەتیەکان بەشێوەیەکی زۆر شێنەتر هاتنە کایەوە. لە ژاپۆن وتا ڕادەیەکی زۆر کەمتر لە چین وهیندستان. نیمچە بە پیشەسازیبوون چینی بۆرژوازی سوننەتی بەرفراوانکرد وچینێکی کرێکاری کارخانەیی بچووکی دروست کرد. ئەگەرچی زۆربەی خەڵکانی ئاسیـ وئەفریقا وئەمەریکای لاتین وئەورووپای خۆرهەڵات خۆرئاوا وباشووری وولاتە یەکگرتووەکان هەر بە کرێکاری مانەوە، یاخود لەسەر پارچە زەوییەکی کرێی یەکێك لە زەویدارە دەوڵەمەندە کمەکان کاریان دەکرد. لە هەندێك لە کەرتەکانی ئەفەریقا وئاسیادا زەویدارە خۆجێیەکان لە ئەنجامی زاڵبوونی ئیمپریالیزمەوەبەو ئەورووپیانەی لەوێ دایانکوتابوو جێیان گیرایەوە.

جەماوەری دێنشین، بە هەموو بارێك، چی لەژێر ڕکێفی دەستەبژێرە خۆجێیەکان وچی لەژێر ڕکێفی خۆرئاواییەکاندا، هەر لە ئاستێکی نزیك بە مەمرە ومەژی یاخود نزمتریشدا دەژیان.

مێژوو .. زانستی هەبوونی مرۆڤ
هەوڵێك بۆ پەڕینەوە لە مێژوونووسییەوە بۆ مێژووناسی

ن : عەلی شەریعەتی
و. لە عەرەبییەوە: هاوار محەمەد

(٣ - ٣)

سوری قابیلی:

لە سووری قابیلیدا ئەو خەسڵەتانە (مەبەست لە خەسڵەتەکانی سوری هابیلییە) دەگۆڕێن و تایبەتمەندگەلێکی نوێ سەرهەڵدەدەن، ئەو گۆڕانکارییانە بەم شێوەیەی خوارەوە دەبێت:

١- ڕەنێوهێنان و بەرهەمهێنان لە دۆخە سروشتیەکەیەوە دەردەچێت بۆ دۆخی پیشەیی، بەو واتای کە لە شێوەی فراوانیی سروشتیەوە دەردەچێت بۆ سنووردارێتی پیسەسازی و دروست کردن، مەبەستیش لە پیشەیی لێرەدا ئەو کارە کشتوکاڵیە پەرەسەندووەیە کە چاوگەکانی سامانی ئابووری دیاریکراوی تێدا دەبێت.

٢- هەرچی ئامرازەکانی کارە ئەوا ئاڵۆز دەبن و بەرەنجامی ئەم ئاڵۆزبوونەش سیستەمی کۆمەڵایەتی بۆ بوون دەردەکەوێت. بەواتای ئەوەی کە پەیوەستی تاکەکان لە کۆمەڵگەدا دەبێتە پەیوەستیگەلێکی پەلهاویشتووانە. هەورەها ئامرازەکانی ڕەنێوهێنان و کار و سەرچاوە ئابوورییەکانیش دەبنە بابەتگەلێکی دیاریکراو، کاتێك لەم

دۆخەدا کۆمەڵگەش دابەشدەبێت بۆ چینەکان دام و دەزگاگەلی نوێ دروست دەکات ولەسەرووشیەوە لەگەڵ بوونی ئەم دام و دەزگایانە و پەلهاویشتنیان ئەوا پەیوەستیە مرۆییەکانیش دەگۆڕێن و لە بەرەنجامی گۆڕانکاری بەدەستهاتوودا لە پەیوەستیە کۆمەڵایەتی و مرۆیی وئابوورییەکاندا ئەوا ئاکاریش گۆڕانی بەسەردا دێت و لەبەرەنجامی ئەمەشەوە ئاکار تووشی گەندەڵ بوون و داڕزان دەبێت و ئەمەش واتە گەندەڵبوونی خۆڕسکی بەشەری و مرۆیی. هەرچی زانستی ئاکار و یاسای ئاکارە ئەوا ئەو دووانە دەگەنە کامڵبوونیان بەهەمان ئەو پلەی کە تێیدا پرسە ئاکارییەکان دەخرێنەڕوو، زانستی ئاکار دەگاتە ڕووبەرێکی زۆر کاتێك دەبێتە زانستێکی گەورە لەپاڵ زانستە مرۆییەکان و دەروونیەکاندا.

کۆمەڵگە ژێرخان بۆ ڕەنێوهێنان و ئابووری وهەروەها بۆ بونیادی کۆمەڵایەتی کە دەبێە بنچینەی سەرەکی کۆمەڵگە، دروست دەکات، لێرەشدا پەیوەستیە دووانەکیەکان ڕوودەدەن،کاتێك ئەم پەیوەستیانە لەسەر بنەمای یەکگیری بەرایی ڕەنگدەدەنەوە. و دوو خوداوەند لە بووندا دەردەکەون و ئەم دەرکەوتنەش کاردەکاتە سەر ئاکاری مرۆیی، ئینجا چاکە و خراپە دەردەکەون کە دەرکەوتنەکەی کاردەکاتە سەر ناکۆکی بنەچەکان، ئینجا بنەچەکی باش و بنەچەی پیس دەردەکەون. تێبینی ئەوە دەکرێت کە بنەمای دووانەکی لە کۆی ڕەهەندەکانی ژیانی مرۆڤدا ڕەنگدەداتەوە و دەردەکەوێت و ئەو کەسەی یەك تێڕوانینی لەلا هەبوو ئێستا بۆتە ئەوەی دوو تێڕوانینی لەلا هەبێت و وایلێهاتووە بۆ هەر شتێك لای ئەو دوو بوار هەبێت، ئەمەشە کە لە ئاینی مانۆ (مانەوی) دا تێبینی دەکەین کە شتەکان لە جیهاندا دابەش دەکات بۆ دوو بەش ئەوانیش چاکە و خراپە، ساز و ناساز، هەروەها لە ئاینی زەردەشتییشدا کاتێك لای ئەو هەموو تەنەکان لە گێتیدا و لەنێویشیاندا تەنە ئاسمانیەکان دابەشکراون بۆ دوو بەش ئەوانیش خودی

باش و خودی خراپ، تەنانەت ئەوان ووشەکانیش دابەشدەکەن بۆ ووشەکانی ئاهورامزدا و ووشەکانی ئەهریمەن (واتە خودای چاکە و خودای خراپە). ئەم دووانەکیە رەنگدانەوەی دەبێ لە دام و دەزگا کۆمەڵایەتیەکان و لە دەروونیشدا. رەنگدانەوەی دووانەکی لە دەرووندا دەبێتە کارتێکەر لە هەموو شتێکدا لە ژیاندا، ئەم رەنگدانەوەیەش دووبارە ئاوەژوو دەبێتەوە خودای تاك و میتافیزیك، بابەتەکە دەبێتە بابەتێکی پیرۆز و ئینجا وادەبینن کە دووانەکی هۆکاری ئەبەدی و لۆژیکی و خوداییە.

بۆ یەکەمجار دوای سووڕی هابیلی دوو جەمسەر دەرکەوتن، یەکێکیان جەمسەری خۆشگوزەرانی و ئەوی دیکە جەمسەری بێ بەشکراو، ئەوەندە بەس بوو کە ستەم هەبێت بۆ هاتنەئارای ئەم دوو جەمسەرە وئەم دوو چینە و هەر ئەویش هۆکاری بوو، و لەپێناو پاراستنی شوێنە شیاوەکانیشیاندا ئەوا دۆخەکە هەولێکی زۆر دەخوازێ تا جەمسەری موڵکدار بگاتە کامڵبوونی خۆی و جەمسەری بێ بەشکراویش بگاتە میانەی رەوڕەوەکەی.

جەمسەری موڵکدار، لەڕووی ئابوورییەوە خۆشگوزەران و دەوڵەمەند بوو و لە چینەکەی تر باشتر بوو، لەپێناو پاراستنی شوێنگەکەشیدا لە سەرەتادا پێویستی بە شتێکی تر نەبوو، چونکە کۆمەڵگە لەو کاتەدا کۆمەڵگایەکی ئاڵۆز نەبوو، بەڵام لە دواتردا کاتێك کۆمەڵگا گەیشتە کامڵبوونی و کاتێك کار پەلیهاویشت و پێکداچوو، ئەم پەلهاویشتن و ئاڵۆزبوونە جۆرێك لە ئاڵۆزی لە پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکاندا هێنایە ئاراوە، لەبەرئەوە جەمسەری موڵکدار ناچاربوو بۆ دۆزینەوەی ئەو یاسایانەی کە ماف و جیاوکیەکانی دەپارێزێت بەدوای ئاراستەکەرێکدا بگەرێت کە بۆی بگەڕێتەوە بۆ ئاراستەکردنی ئەو رەوشە دژیەکیەی کە بەسەر کۆمەڵگەدا هاتووە تا بیگەڕێنێتەوە بۆ

ڕەشــەکەی یەکــەمجاری. لــە ئایــدیا و بیروبــاوەڕی خــودایی دەســتی دەگاتــە ئــەو ئاراستەکەرە و وەك قەڵغانێك بەکاریدێنێ بۆ پاساودانی کاری خۆی.

ژیانی ئابووری هەمیشە لەگەڵ فراوانبوونی کۆمەڵگەی بەشــەریدا فـراوان بـوو، دام و دەزگاکــان بــۆ یەکــەمجار لــە ســێ ڕەهەنــددا دەرکــەوتن، ئــەم دام و دەزگایانــەش لــە کۆمەڵگەی هابیلیدا لەشێوەی کار و وەزیفە تاکەکەسیەکاندا بوو، کاتێك کــە هــەر تاکێــ سەرکردە و فەرماندار و خاوەنی خۆی بوو، هەروەها کارە ئاینی و بڕواییەکانیشی بەجێ دەهێنا.

بەڵام گرنگترین بنچینە کۆمەڵایەتیە دیاریکراوەکان لە سوڕی سەرەتایی تــەواوکاریی کۆمەڵگەدا، کە گەیشتە دەست نیشانکردنی بەرچاو، ئەم سێ شێوە یـان ســێ ڕەهەندە یان سێ دام و دەزگایەی خوارەوەیە:

– چینی فەرمانڕەوا :

خەڵکی خۆشگوزەران، پیاوانی ئاینی.

ئەو بۆشاییەی کە بە کــارکردە لێــك نزیککــەرەوەکان پڕدەکرێتــەوە و بــوونی هەیــە هەر ئەوەیە کە چینی بێ بەشکراو و چینەکانی تر جیادەکاتەوە. واتە چینی فــەرمانڕەو لە چینی بێ بەشکراو. ئەم چینە خاوەنی توانا ئابووری و مادییەکانە.

– چینی بێ بەشکراو:

ئەم چینە هەڵقوڵاوی چینی یەکەمە و بەرەنجامێکە لەوەوە.

– حکومەت:

لەم چینانەوە حکومەت دروست دەبێت، پەیوەستیە مافخوازییەکان ڕوون و ئاشــکـ و جیاکار دەبن، و ڕۆڵێکی گرنگیان لەم سوڕەدا هەیە، هەروەها پــەیوەستیە کۆمەڵایەتـ نوێیــەکانیش بەشــێوەیەکی ئــاڵۆز دەردەکــەون، و هــەر لــەم سوڕەشــدا کۆمەڵــە و چــ

کۆمەڵایەتیەکان سەر دەردێنن. هەرچی پەیوەستیە دەرەکیەکانە لەم سورەدا لە بەرامبەر کۆمەڵگاکانی تردا فراواندەبن وکاتێکیش پەیوەندییە دەرەکیەکان فراواندەبن ئەوا کۆمەڵگا پێویستی بە بەرگری و ڕێکخستنی کاروبارەکان و هەڵسوڕاندن و بەڕێوەبردنی ناوەکی و بەرگری دەرەکی هەیە، لە دەرەنجامی ئەم فراوانبوونەشەوە حکومەت دەبێتە ئەوپەڕی پێویستی و پێداویستیەکی ناچارەکی، پێکهێنانی حکومەتیش توانای دەوێت. کەواتە حکومەت لە ڕەهەندی یەکەم یان چینی یەکەمی خاوەن تواناکان و دەستڕۆیشتووە ئابوورییەکانەوە پێکدێت، بەڵام ناتەبا نابێت لەگەڵ چینەکەیدا کە لێی بۆتەوە.

٣- هەرچی مرۆڤە ئەوا لە کۆمەڵگای نوێدا دەگاتە کامڵبوون و فراوانیی، بەهەمان ئەو ئەندازەی فراوانبوونە کامڵبوونە ئەوا ڕەهەندێکی دیکە هەیە کە لەپاڵیدا دەردەکەوێت، ئەم ڕەهەندەش ڕەهەندی مرۆییە و ئەوەش گوزارشتە لە هەستکردن و تێڕامانی عیرفانی، ئەم هەستکردنەش هەر لە پێشترەوە بوونی هەبووە، بەڵام لەم سوڕەدا بە وێنەیەکی ڕوونتر و بازنەیەکی فراوانتر لە پێشوو دەردەکەوێت، بەجۆرێك کە لەگەڵ کامڵبوونی کۆمەڵگەدا ئەویش کامڵ دەبێت وئەم هەستکردنە مرۆییەش لە تێڕامانی فەلسەفی و عەقڵانی و زانست و لێکۆڵینەوەی زانستی و پشکنینی خودیی مرۆیی وبیرکردنەوەی جۆری (التفكير النوعى) لە دەروونی مرۆڤ و لە جیهان وگەڕان بەدوای حەقیقەتی گێتیدا، خۆی دەنوێنێت. ئەم بابەت و هزرانەش لای مرۆڤ بەجۆرێك لە جۆرەکان هەر بوونی هەبووە بەڵام نادیار و پەنهان بووە و بەو شێوە و دۆخەی ئەم سوڕە نوێیە دەرکەوتوو نەبووە، کاتێك ئەم هەستکردنە عیرفانیە لە سوڕی هابیلیدا بەشێك بووە لە ئاین و هەر هەمووشی بەیەك هەستکردن دەرکەوتووە ئەویش ئاینزایە، بەڵام لە سووڕی نوێدا (مەبەست لە سوڕی قابیلییە) پەلدەهاوێ و دەستنیشانکراو دەبێت.

لـەم سـوڕەدا كۆمـەڵێك كـاركردی بەرچـاو و بەرهەسـت لـەنێوان هـەردوو جەمـسەری دژبەیەكی فەرمانڕەوا و بەرفەرماندا دەردەكەون، ناو لەم كاركردانەش دەنـێین كـاركردە دوورخەرەوەكان یان دووبەرەكێنەكان، هەروەها كاركردگەلێكی ئاینزایی بینراویش هەیە كە دیسان بە كاركردە دووبەرەكێنەكان ناویان دەبەین. مادام چینی فەرمانـدار هەمیشە تەقەلا دەدات بۆ جێگیركردنی ڕەوشەكانی و كاردەكات لەسەر مانەوە لە دەسەڵاتدا ئەو هەوڵدەدات بۆ پڕكردنەوەی ئەو بۆشاییەی كە كەوتۆتە نێوان حكومەت و گەلەوە.

ئـەم دوو چـینە یەكـەمجار لـەڕووی بەرچـاوییە لێكجیـان كاتێـك یـەكێكیان چـینی بەرهەمهێنـەرە و ئـەوی دیكـەیان بەرهەمـدەرە و هـەردوو چـینەكەش هەوڵـدەدەن بـۆ هەڵگرتنی ئەو بەربەستە و ئەو جیاوازییەی نێوانیان و نزیككردنەوەی ئەو مەودایـەی كـە لەنێوانیاندایە و ئەو مەدایەش تەنیا بریتی یە لە مەودای بەرهەمهێنان.

هەرچی ئاین و ڕێبـازی ئـاینی و نەتەوەخوازییـە، ئـەوا دوو كـاركردن كـە بەدرێـژایی مێـژوو بوونیـان هـەبووە و ئـەم دوو كـاركردەش هەوڵیانـداوە كـە بـەرگێكی سـاختە و درۆزنانە بكەن بە بەر ئەو دژیـەكی و ناكۆكیـە واقیعیانـەی كـە لـە كۆمەڵگـەدا هـەبوون. لەبەر ئەوە پرسی عیرفانیەت و ئاكـارەكی و هونـەر و ئـەدەب و زانـست و تـەكنۆلۆژیا و پیشەسازی هەموو ئەم بوار و بابەتانە بە كاركردە نزیكخەرەوەكان دادەنـرێن و پێـشیـ دەڵێن ئاینزا یان ناوی نەتەوەخوازیان بەسەردا دەبرێت.

ئـاین و نەتـەوەخوازی وەك هۆكارگـەلی نزیكخـەرەوە لـەنێوان حكومـەت و گەلـ بەكارهێنراوە بۆ پڕكردنەوەی ئەو بۆشاییەی لێكی جیاكردوونەتەوە و ئـەو كەنـدەی كـە كەوتۆتە نێوانیانەوە، تەنانەت سەمایش لـەم سوڕەدا پەسـنێكی نەتـەوەیی یـان ئـاینی دەدرێـتێ بـۆ سـوود لێـوەرگرتنی وەك كـاركردێكی تەباكـەر، بـەو پێیـەی كـاركردی نزیكخەرەوە لەو سوڕەدا ڕۆڵێكی گرنگی هەیە جا ئـیتر ئەگـەر بیروبـاوەڕی ئـاینی بێـت

یان نەتەوەخوازی. ئەو بابەت و بوارانەش کە باسکران، جا ئیتر گوزارشت لە بیروباوەڕی ئاینی بکەن یان نەتەوەخوازی، ئەوا کارکردی نزیکخەرەوەن، کە دەقۆزرێنەوە بۆ پڕکردنەوەی بۆشایی دروستبوو لەنێوان حکومەت و چینی گەل یان نێوان بەرهەمهێنەر و بەرهەمدەر.

خۆ ئەگەر کارکردگەلێکی نزیکخەرەوە لە ئارادابن، کە حکومەت و گەلەکە هەوڵدەدەن بۆ کەڵك لێوەرگرتنیان بۆ پڕکردنەوەی بۆشایی دروستبووی نێوان هەردوو چینەکە، ئەوا لەبەرامبەریشدا کارکردگەلێکی تریش لە ئارادایە، ئەم کارکردانەش وەك ووتمان ناوی دەنێین کارکردگەلی دووبەرەکێن کە بریتی یە لە کارکردی بەرهەمهێنانی چینانە، و ئەمەش کارکردێکی مرۆیی نیە بەڵکو گشتی یە، و بەهەمان شێوە کارکردی مەزهەبیش نیە، کاتێك کە ئێمە هەستی مەزهەبی یان هەستی نەتەوەییمان وادانا کە هەستێکی زەینیانە یان بیرکردنەوەی فەلسەفیانە و عەقڵیانە و عیشقیکە، بەجۆرێك کەمرۆڤ لەمیانەیەوە بەشێوەیەکی گەشبینانە دەڕوانێتە داهاتووی.

ئەم هەستە مەزهەبیە دەرکەوتەی هەمەجۆر و ڕەهەندی جیاوازی بۆ دروست دەبێت، ئەوکاتەی کە مەزهەب لە نەتەوە جیادەبێتەوە و نەتەوەخوازی دەبێتە بابەتێك و مەزهەبیش دەبێتە بابەتێکی دی، لەو چرکە ساتەدا کە ئەم جیابوونەوەیەی تێدا ڕوودەدات ئەوا نەتەوەیەك یان کۆمەڵگەیەك بڕوا دێنێ یان باوەڕدێنێ بە ئاینی نەتەوەیەك یان نەتەوەکانی تر، لە بەرەنجامی ئەوەشدا لێرەدا دوو بابەت لەم کارکردە نزیکخەرەوانە هەیە کە لەگەڵ یەکتر کۆدەبنەوە ئەوانیش پێویستی و ڕاکێشانی فەلسەفی و عیرفانی + ئەو مرۆڤە مرۆییەی کە لە هەموو قۆناغێك و لە هەموو کاتێکدا، بوونی هەیە. ئەمەش بە بابەتی یەکەم دادەنرێت. هەرچی بابەتی دووەمە ئەوا لە دامانی چینە کۆمەڵایەتیەکان بۆ دۆزینەوەی کارکردێکی نزیکخەردا خۆی دەنوێنێت، و ئەمەش

بریتی یە لە (یاسا ماف دابینکەر و سزادەرەکان) و فەلسەفە و ئاکار و ڕێبازی ئاینی، ئەم بابەت و بوارانەش چینی جیابۆوە هێناونیە کایەوە، و بە کارکردگەلی نزیکخەری درۆزنانە دادەنرێن کە چینی فەرمانڕەوا دەیقۆزێتەوە بۆئەوەی بیکاتە کارکردگەلی تەباکەری نێوان هەردوو چینە دژ بە یەکەکە، و ئەمەش ناو دەنێین (مەزهەب)، هەر بۆیە لێرەدا (مەزهەب) واتای ئەو مەزهەبە ئاینییانە نیە کە هەیە، بەڵکو مەزهەب لێرەدا، واتە هەستکردنی مەزهەبی و پەیوەستی لای مرۆڤ، نەك واتای ئەو مەزهەبانەی کە بە درێژایی مێژوو فەرمانڕەوا و باڵادەست بوون، وفەرمانڕەواکانیش سوودیان لە دەستەمۆکردنیان وەرگرتووە بۆخزمەتکردنی خۆیان بەو پێیەی کارکردی نزیکخەرەوە بووە.

هەستی مەزهەبی، کە ووتمان مەزهەبی ئاینی نیە، ئەوەیە کە لە خودی مرۆڤدا بوونی هەیە، بەجۆرێك کە ڕۆح و زەینی مرۆڤ بەڵگەن لەسەر بوونە ئەم هەستە، و هەر خودی مەزهەبەکەش بەڵگەیە لەسەر ئەم پرسە و بەدرێژایی مێژووش جەختی لەسەر کراوەتەوە لەمیانەی قۆستنەوەیەوە وەك کارکردی چەواشەکەر و سڕکەر لەلایەن فەرمانڕەواکانەوە، کاتێك کە خەڵکی لە ئەنجامی ئەم هەستە مەزهەبیەیاندا بەدوای مەزهەبەکەیاندا کێش دەبن، ئەگەر چی ئەو مەزهەبە لەلایەن ئەوانی ترەوە بۆ کارڕایی کردن و ئامانج و پیلانە نەگبەتی هێنەرەکانیش بەکاربهێنریت. مەزهەب دەریخست کە پەیوەستیەکی هەستەکی و هەستەوەری هەیە کە تاکەکان لە بەرامبەریدا هەستی پێدەکەن.

خەسڵەتەکانی جەمسەری فەرمانڕەوا لە سەردەمی قابیلی :

١- خاوەندارێتی ئابووری.

٢- حکومەت.

٣- ڕێبازی ئاینی یان ئاین.

ئەمەش واتا ئەم سوورە بەسێ ڕەهەند جیادەبێتەوە، ئەوانیش:

١) خاوەندارێتی. ٢) پاشایەتی. ٣) گشتیبوون.

خاوەندارێتی بریتی یە لە خاوەندارێتی ئابووری بۆ چینی دەوڵەمەند وخاوەن پارەو پول و سامان، و پاشایەتیش لە حکومەتدا خۆی دەنوێنێ، هەرچی ڕێبازی ئاینییە گشتیبوون لە ئاینزا یان ئایندا خۆی دەنوێنێت.

فرە خودایی :

پرسیاری خراوە ڕووش ئەوەیە: چی تێڕوانین یان بیروباوەڕی فرەخودایی و هاوبەشێنی (شرك) لە سیستەمی کۆمەڵایەتیدا هێنایە ئاراوە؟! یان چی وەرچەرخانی لە کۆمەڵگادا هێنایە کایەوە بەجۆرێك کە پرسی تێڕوانینی گەردوونی یان ئاین بوو بە تێڕوانینێکی هاوبەشێنەریی؟

بیروباوەڕی یەکتایی دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی یەکسانی مرۆڤایەتی یان سەردەمی هاوبەشیە بەراییەکان، کاتێك یەك چەمك لە کۆمەڵگەدا بوونی هەبوو، ئەویش چەمکی گشتی (ئێمە) بوو، ئەم چەمکە ڕەنگدانەوەیەکی ئاسمانیشی هەبوو، تەنیا لەبوونی یەك خوداوەنددا خۆی دەنواند کە ئەویش یان لەسەر شێوەی تەوتەم دەبوو یان خودا (الله) یان شێوەی تر. خۆ ئەگەر خودا (الله)ی ئافرێنەری تاك و تەنیا بووایە، یان (تەوتەم) یان بتی هۆز خودا بووایە، ئەوا ئەمە دەگەڕێتەوە بۆ جۆری بیرکردنەوەی مرۆیی کە لەو کاتەدا بوونی هەبووە. و بەو ئەندازەیەشی ئەوەمان بینیەوە کە خودا یەکە و گەورەیە و باڵایە ئەوا ئێمە یەکەیەکی یەکگرتوومان دۆزییەوە و ناومان نا یەکەی پەرستراو لەگەڵ یەکتاپەرستن، پەرستراو یەکێکە و پەرستنیش گوزارشتێکە بوونی هەبووە و ئاراستەکراوە بۆ یەك ئافرێنەر ئەویش خودایە.

ڕۆحی باڵادەست لە کۆمەڵگەدا ڕۆحی یەکگیری بوو، جا ئیتر لە پەرستنی ئافرێنەردا بووایە یان پەرستنی بت، و لەو سەردەمەدا ڕۆح واتای (ئێمە)ی ئەدا بە دەستەوە، واتە یەکەی خواپەرست.

دوای ئەوە ژێرخانی کۆمەڵایەتی بۆ دوو بواری دژ بەیەك دابەش بوو، ئەوانیش (ئێمە)ی خاوەندارێتی و (ئێمە)ی جووتیاری لە کۆمەڵگەدا، لەبەرەنجامی ئەم گۆڕانە دروستبووەشدا ژێرخانی کۆمەڵایەتی گۆڕا بۆ ژێرخانی دووانەکی (بگەڕێوە سەر بابەتی دووانەکی)، بەجۆرێك کە ئەم ئاڵوگۆڕبوون و گۆڕانە ڕەنگدانەوەی هەبوو لە تێڕوانینی گەردوونیدا[1] و لەکاریگەری ئەم ڕەنگدانەوەیەشەوە پەرستنی دووانەکی دەردەکەوێت و دوای ئەمەش چینی فەرمانڕەوا سێ ڕەهەندی دەرکەوتووی ئەبێت، ئەوانیش ئاینزا و سیاسەت و ئابووری.

بە واتایەکی ووردتر، کۆمەڵگە، کە یەك چین و یەك هێز حوکمی دەکرد، ئێستا لە سێ ڕەهەنددا ڕوون بووەوە و دەرکەوت، ئەوەش سیانەکییە کە لە تێڕوانینی گەردوونیدا لەجیهاندا، ڕوویدا (بەتکای گەڕانەوە بۆ بابەتی سیانەکی). بەڵام ئەوەی کە دەبێت تێبینی بکرێت ئەوەیە کە فرە خودایی و تێڕوانینی گەردوونی جۆرێکن لە جۆرەکانی تێڕوانینی کۆمەڵایەتی (فرە خودایی یان یەك خودا یان دوو خودا واتە دووانەکی یان سێ خودا واتە سیانەکی).

کاتێك سیستەم دەبێە سیستەمێکی یەك خودایی یان دوو خودایی یان سیانی، ئەوا لە ژێرخانی کۆمەڵایەتیدا ڕوون دەبێتەوە کە یان دەبێتە یەك خودایی یان دووانی یان سێ خودایی، ئەمەش ڕەنگدەداتەوە لەسەر تێڕوانینی گەردوونی بۆ جیهان، چونکە بۆ نموونە لەڕووی جۆرییەتیەوە دوو چینی لێك جیاواز بوونی هەیە لەو ڕووەوە کە ئەو دووانە دوو خودان لە زەینیەتدا، و ئەم دوو خودایەش ئەوانەن کە چینەکان دێننە ئاراوە

و ئاراستەیان دەکەن، بەمانایەکی تر لەوێدا یەك پەیوەندی دیالەکتیکی لەنێوان ئەو دوو چینەدا هەیە (پەیوەندی دیالەکتیکی لەنێوان هەردوو بابەتەکەدا پەیوەندییەکی دژ یەکانەیە، و بەم واتایەش، لەهەمان کاتدا بەهۆی ئەو دیالەکتیکەوە ئەو پەیوەستی و پەیوەنییە دژ یەکانەیە بۆنموونە لەنێوان A و B دا دەرەوێنینەوە)، و هەروەها ژێرخانی کۆمەڵایەتی وسەرخانی نا کۆمەڵایەتی پەیوەندی نێوانیان پەیوەندییەکی دیالەکتیکیانەیە.

ئایا ئەکرێت پەیوەندییەك هەبێت لە یەك کاتدا هەم پەیوەندییەکی ئەرێنی و هەم پەیوەندییەکی نەرێنی بێت؟ بەڵێ، لە ڕووی جۆرێتییەوە دەکرێت کە ئەم ڕەوشە لە ئارادا بێت ئەوکاتەی کە کۆمەڵگە دەبێتە مایەی هێنانە کایەی تێڕوانینێکی گەردوونی، بەڵام لە بیروباوەڕی کەسەکاندا دۆخەکە دۆخەکە بەو شێوەیە دەردەکەوێت کە تێڕوانینی گەردوونی کۆمەڵگای هێناوەتە ئاراوە. لە حاڵەتی یەکەمدا ئەوە ژێرخانی کۆمەڵایەتی بوو دووانەکی هێنایە ئارا، بەڵام لە زەیندا بارەکە بە پێچەوانەوەیە، خودا ئەوەیە کە کۆمەڵگەی دووانەکی هێنایە کایەوە، بارەکەش بەم واتایە یان بەم وێنەیە پەیوەندی نێوان کۆمەڵگە و تێڕوانینی گەردوونی، و پەیوەندی نێوان خودا و کۆمەڵگە پەیوەندییەکی دیالەکتیکیە.

"ئەو شتانە چین کە سیستەمی فرە خودایی ئاراستەیان دەکات و دەبێت بە ناونیشانی ژێرخان؟"

لە سوری مێژوویی هۆزدا بۆ هەر هۆزێك یەك خودا هەبوو ئەویش گوزارشتی لە (ئێمەی هۆز) دەکرد، یان ڕەنگە دوو خودا هەبووبن، کاتێك لە میانەی ململانێی هۆزایەتیەوە، هۆزی سەرکەوتوو زاڵ خوداکەی دەبێتە خودای باڵا دەست، و خودای هۆزە ژێرکەوتوو تێکشاوەکەی تریش، لای ئەوان، دەبێتە خودایەکی لاوەکی، بەم

پلەبەندییەش لە ئەنجامی ئەم شەڕ و شۆڕانەدا ئەوا کۆمەڵگە چەندین خودای بۆ سەرهەڵدەدات.

لە کاتێکدا لێکۆڵینەوە و توێژینەوە لە کۆمەڵگە دەکەین بەوێنەی یەک بابەتی داماڵراو، ئەوا لە حقیقەتدا کۆمەڵگە بەم جۆرە نەبووە. واتە یەکێکی داماڵراو نەبووە لەبەرئەوە پێویستە کە لە جوڵەی کۆمەڵگە لەمێژوودا بکۆڵینەوە، هەرچی توێژینەوەی ڕەوش و گۆڕانکارییەکانی یەک هۆزە کە ڕوویانداوە، ئەوا ئەو توێژینەوەیە بە تەنیا بەس نیە و تێروتەسەل نیە، بۆ نموونە لە کاتی توێژینەی هۆزی (A) لەهۆزەکان لە کاتێکد کە لە سەرەتاوە یەکتایی بووە و پاشان بۆتە دووانەکی باوەڕ، پاشان دەستی کردۆتە بڕواهێنان بە سیانەکی، ئەم هۆزە ناکرێت کە داماڵراو و دابڕاو بێت لە دەوروبەر و دوای ئەوەش بەجۆرێك بجووڵێ کە ببێتە کۆمەڵگەیەکی گەورە و بگاتە شارستانیەتیەکی مەزن بەبێ ئەوەی کە لەگەڵ هۆزەکانی تردا پێکدا بدات. لەئەنجامی ئەم پێکدادانەد تێکەڵبوونی هۆزایەتی ڕوودەدات، لەبەرئەوە ئەم فرە خوداییە پێویستە لەڕووی جووڵەی پەیوەندی ئەم هۆزە لەگەڵ هۆزەکانی تر لە مێژوودا، لێی بکۆڵرێتەوە. بۆ نموونە ئەگەر وامان دانا کە کۆمەڵێك هۆز ئەوانیش A– B– C– D بوونیان هەیە، وئێمەش هەڵساین بە لێکۆڵینەوەی ڕەوشی ناوەکی بۆ هەر هۆزێك لەم هۆزانە (لە ئەفسانەکان و ئاینزاکان و بابەتەکانی تر)، و بەگرنگی و بایەخیشەوە پەیوەندییە دەرەکیەکانی نێوان ئەم هۆزانە سەیر نەکەین، و ئەگەر هەر یەکێك لەم هۆزانەمان وەك یەکەیەکی داماڵراو لەوانی تر لەدڵی بیابان، یان بەجیا، وەرگرت، بەجۆرێك کە بۆ هەر هۆزێك چینی فەرمانڕەوا وچینی بەرفەمان کە ملکەچی دەستڕۆیشتووی چینی بالا دەست دەبێت وەرگرت، ئەوا سەرکەوتوو نابین، گەر لە واقیعی ناوەکی و دەرەکی ئەمانەمان کۆڵیەوە دەبینین کە ئاینزایی و نەتەوەخوازی ئەم خزمەتە پێشکەش بە چینی بالادەست ئەکەن

خەڵکی پاڵ پێوە دەنێن بۆ باوەڕبوون بەوەی کە چینایەتی و بوونی چینایەتی خواستی خودایە (ئەمە لە لایەنی بیروباوەڕ یان ئاینزاییەوە)، نەتەوەخوازیش دەڵێ چینی بەرفەرمان و فەرمانڕەوا لە یەك نەژاد و ڕەگەزەوەن و هەردووکیشیان پێویستیان بە پاراستن لە مەترسی واقیعی دەرەکی هەیە، (کاتێك سەردەستە و ژێر دەستە دەکەونە بەردەم مەترسی) ئالێرەدایە کە هاوبەشیخوازی دێتە ئاراوە ودەردەکەوێت، بەجۆرێك کە کۆمەڵگا وەك یەك چین دەردەکەوێ و ناکۆکی و جیاوازییە چینایەتیەکان لە بوون– لە-مەترسیدا، نامێنن. کەواتە هاوبەشیخوازی بریتی یە لە بەرەنجامی یەك هەستکردن و بوونیادی دیالەکتیکی بەجۆرێك بۆنموونە هۆزی (A) هێرش دەباتە سەر هۆزی (B) ئەوا (ئێمە) لە هۆزی (B) دا دەتوێتەوە و کۆتایی پێ دێت، لەبەرئەوە بەپێچەوانەی کاری کۆتاییهاتنی ئەم (ئێمە) یە (ئێمە)یەکی تر لە دایك دەبێت، بەم ڕیزبەندییەش پەیوەندی هۆزایەتی دووانەکی لەبەرامبەر ئەو هەڵمەتە دەرەکیەدا دەردەکەوێت. لەماوەی پێش سەردەمی فیۆدالیدا چینی فەرمانڕەوا لەپێناو پاراستنی ئەو ڕەوشە ناوەکیەی کە هەیەتی پەنای دەبردە بەر بیروباوەڕی ئاینی یان ئاین، بەڵام لەپێناو بەرگری لەبەرامبەر هێرشی دەرەکیدا پەنا دەباتە بەر نەتەوەخوازی، و هۆز لەپێناو ئەوەی شوێنەگەی بەهێزبێت لەبەرامبەر هێرشی دەرەکیدا هەڵسا بە بەستنی پەیمانگەلێك لەگەڵ هۆزەکانی تردا، و ئەم پەیمانانەش پەیماننامەکانی بەرگری هاوبەش ناودەبرێن، و لەبەرەنجامی ئەم پەیماننامانە و بەڵێننامانەدا دۆخێك لە تێگەیشن و یەکتر کێشکردن لەنێوان هۆزەکاندا دێتە ئاراوە. دەبینین ئەم پەیماننامانە زۆر دەبەسترێن لەنێوان هۆزێك و هۆزێکی تردا، و هەر لەم ماوەیەدا دوو دۆخ لە ململانێی دیالەکتیکی دەردەکەون، یەکێکیان پەیوەستی هەڵاتن لە ناوەندگەرێتی و ئەوی تریان کێشکردن بۆ ناوەندگەرێتی، و لەم جۆرە ململانێیەدا پەیوەستی نێوان کۆمەڵگاکان هەر بۆخۆی

تینووی ناوەندگەرێتی دەبێت و ئەم ناوەندەش ناوەندێکی بەهێز دەبێت، بەم واتایەش بەهێزترینیان دەبێتە ناوەند و تەوەر و ئەوانی تر پاڵ پێوە دەنێت، بەجۆرێك بەگشتی و لە بەرەنجامی ئەم کارەدا سوڕی فیۆدالی لەدایك دەبێت. بە فراوانبوون و زۆربوونی ئەم جۆرە پەیوەستیانە و هاوپەیمانێتیانە ئیمپراتۆریەت دروست دەبێت، بە واتای ئەوەی کە یەك کۆمەڵگە دەگۆڕێت بۆ یەك ناوەند کە ئیدی هۆز شوێنێکی تێیدا نیە، بەڵکو بارەکە دەگۆڕێت بۆ حکومەتێکی بەهێز (قورەیش هۆزێك بوون پاشان گۆڕا بۆ بە ئیمپراتۆریەتی ئیسلامی وحکومەتێکی بەهێز کە حوکمی هەموو هۆزەکانی دەکرد). کەواتە ئیمپراتۆریەت گوزارشتە لە چەتر و خێوەتێکی گەورە کە لە سێبەرەکەیدا هۆزە جیاجیاکان دەژین بەڵام هۆزاگەریانە ناژین، و ئەو سیستەمەی لەم ئیمپراتۆریەتەد حوکمدەکات ئیدی سیستەمێکی هۆزایەتی نیە. ئەو ئاینزا جیاوازانەی کە لە سیستەمی هۆزایەتیدا هەبوون لەم سیستەمە نوێیەدا هەموویان پێکەوە دەبنە سیستەمێکی کۆمەڵایەتی هاوبەشی بونیادەکانی کۆمەڵگە، واتە تێڕوانینی گەردوونی لایان دەبێتە یەك تێڕوانینی هاوبەش کە تێیدا یەك بیروباوەڕ و یەك ژیان کۆیاندەکاتەوە.

لەم ماوەیەدا ژمارەیەك خوداوەند دەردەکەون، بەڵام لێرەدا خوداوەند لەسایەی ئیمپراتۆریەتی نوێدا جیاواز دەبێت لە خوداوەندی سەردەمی یان ماوەی پێشوو. لەماوەی پێشوودا خوداوەندەکان باپیرەی فەرمانداری هۆزیان دەنواند، لای ئەوان ئافرێنەر یان خودای تاك بوونی نەبوو، بەڵام لە سەردەمی نوێدا ئەوا تاکە خودایەکی گەورە و فەرماندار هەیە و ئینجا لەدوای ئەویشە خوداوەندە بچووکە زۆرەکانی تر دێن کە ملکەچی باڵادەستی خوداوەندە گەورەکەن، ئەم ڕیزبەندی و پلەبەندییەش لە ئاست و مەرتەبەکان دەچێ لە جیهانی خوداوەندەکاندا. (ئەم ڕەوشە و ئەم ڕیزبەندییەش لە هەموو بیروباوەڕە ئاینیە کۆنەکاندا بوونی هەبووە، بەجۆرێك کە خودایەکی گەورە هەیە

ولەدوایشیەوە ژمارەیەك خوداوەندی بچووك، و لە ڕێبازە ئاینیە شارستانیەكاندا ئەو خوداوەندە بچووكانە بە ناونیشانی فریشتەكان دێن).

كەواتە بەڵێننامە و پەیوەستی گوزارشتن لە دەركەوتنی زەینی و بیروباوەڕی فەلسەفی بۆ ژمارەیەك هۆز كاتێك لە یەك ئیمپراۆریەتدا یەك دەگرن و كۆدەبنەوە. لەم جۆرە كۆمەڵگایانەدا دەكرێت دوو دۆخی دژ بەیەك بەدی بكەین، ئەویش ئەوانەن كە: هەر كۆمەڵگەیەكی بچووك (هۆزەكان) هەوڵدەدات بۆ مانەوەی خۆی و سەربەخۆیی خۆی، هەرچی كۆمەڵگەی گەورەیە تەقەلا دەدات بۆ هێنانە ئارای یەكرِیزی، بەجۆرێك ئەم یەكرِیزییە هۆز لە گۆشەگیرییەكەی و بیروباوەڕە خودییەكەی دەرباز دەكات و سەربەخۆیی سیاسی و سەربازی و ئابووری (سەربەخۆیی ئاینی یان مەزهەبی) بە هۆزەكە دەبەخشێ، تا بتوانێ سیستەمە ئیمپراتۆرییەتیە نوێیەكەی ئاراستە بكات. ولەبەرئەوەی ئیمپراتۆریەتی سیستەمێكە لە قوڵایی سیستەمی فرەخوداكاندا (خوداكانی هۆز یان گەلانی جیاواز) بوونی هەیە، لەبەرئەوە ڕۆحی ئیمپراتۆریەتی دەكۆشێ بۆ یەكخستن و ململانێ كردن لەگەڵ فرە خوداییدا و هێنانە ئارای یەك سیستەمی یەكپارچە. ئیمپراتۆریای ڕۆمانی جێنشین و جێگرەوەی یۆنان و شارستانیەتی یۆنانی بوو، یۆنان لە ژمارەیەك دوورگە پێكهاتبوو ئەوانش: (ئەسینا، ئیسپارتە[٢]، وەسیبە و دوورگەی تر)، و هەریەكێك لەم دوورگانەش كۆمەڵگەیەكی سەربەخۆ بوون، بۆیە سیستەمی یۆنانی سیستەمی كۆمەڵگا هۆزایەتیە سەربەخۆكان بوو، و ئاین و خوداكان و ئەفسانە یۆنانیەكانیش ئەوانە بوون كە سیستەمی خێڵەكیانەیان ئاراستە دەكردن. خوداكان فرە بوون بەجۆرێك كە بۆ هەر دوورگەیەك خودایەك هەبوو، و تەنیا لەمیانەی جەنگ و پەلامار دژی ئیمپراتۆریەتیەكە دەبوون بە یەكدەنگ، و هەر كۆمەڵگایەكیش هەولیدەدا كە لە كۆمەڵگایەكی تر، لە هەموو كارو بارەكانی ژیانیدا، سەربەخۆ بێت.

دواتـر ئـەم شارسـتانیەتیە گەورەیـە (فەلـسەفە، هونـەر، سیـستەمی کۆمەڵایـەتی دیموکراسی و ماف ... ئەوانی تر) چووە ناو سیستەمێکی نوێـوە ئـەویش ئیمپراتۆریـەی ڕۆمانی بوو، بەجۆرێك کە ئەم سیستەمە نوێیە ڕەوتی شارستانیەتی یۆنانی تـەواو کـرد بۆیە بیروباوەڕی یۆنانیش ڕەوتی خۆی لەمیانەی سەردەمی ڕۆمانیـدا تـەواو کـرد. بـەڵام دەرکـەوتنی دیاردەیـەکی نـوێی دژیـەك دەبیـنین ئـەویش کۆکنـەبوونی سیـستەمی کۆمەڵایـەتی یۆنـانی لەگـەڵ سیـستەمی کۆمەڵایـەتی ڕۆمـانی. سیـستەمی کۆمەڵایـەتی ڕۆمـانی کۆشـا لـەپێناو یـەکریزی و یـەکانگیری هـۆز و خێڵـەکان، هەرچـی یۆنانیـەکان بەپێـچەوانەی ئـەم بارودۆخـەوە بـەجۆرێك بیریـان دەکـردەوە کـە هـەر کۆمەڵگەیـەك هەوڵبدات لەوەکەی تر سەربەخۆ بێت. لەبەرئەوە ناکرێـت بیروبـاوەڕی یۆنـانی دامـەزرێ لەسەر بنچینەی خێڵایەتی (فرەخودایی) لـە ڕۆمـادا، کـە سیـستەمی ئیمپراتـۆری حوکم دەکات و باوەڕی بە پێچەوانەی ئەو دۆخە هەیە، بوونی هەبێت. ئیمپراتۆریای ڕۆمانی کە لە نەژاد و میللەتە جیاوازەکان پێکهاتبوو تەقەلای دا بۆ هێنانە ئارای یـەك ڕۆحیـەت کە بتوانێ جێی ئەو سیستەمە سیاسیانەی بەسـەر هـەموو نـەژاد و میللەتـە جیاوازەکان هەبوون، بگرێتەوە، بە جۆرێك کە ئەم ڕۆحە هاوبەشە لە کۆمەڵگادا جێی خۆی بگرێت و هەستکردن و باوەڕی یەکێتی و برایەتی ببەخـشێتە کۆمـەڵگا بـەجۆرێك کـە هـەموو نـەژاد و ڕێباز و نەژادانە لەگەڵ یەکتریدا هاوتا و یەکسان بن لەو کۆمەڵگایەدا.

ئیمپراتۆریای ڕۆمانی لەکاتی بەرزترین و زۆرترین هێز و توانایـدا پێویـستی بـە ئـایین یان ئاینزایەکی یەکانگیربوو کە یەکخستن دروست بکات و ئەم ئاینـەش ئـاینی مەسیحی بوو کە لە ڕۆژهەڵاتەوە و لـە وڵاتـی فەلەسـتینەوە دەرکـەوتووە، بـەجۆرێك (یۆنانیـەکان وایان دەبینی کە ئەم ئاینە لەنێو چینە هەژارەکانی کۆمەڵگەوە سەریهەڵداوە).

ئەگەر چی خوداوەندەکان لە ڕۆمادا بوونیان هەبوو، وەکو (زیۆس) کە گۆڕا بۆ (جوبیتێر)، یان ڕۆمانی جێی یەهودیەتی گرتەوە، بەڵام دەبینین مەسیحیەت بە نیسبەت ڕۆمانیەکانەوە ڕێبازی یەکتایی دەنوێنێ و مەسیحیش نوماینەدەی یەك باوك دەکات بۆ هەموو مرۆڤ لەسەر ڕووی زەمین، لەبەرئەوە ئەو دەتوانێ کە هەموو نەژادەکان لەژێر ئاڵای ئەم باوکەدا کۆبکاتەوە، ئەگەرچی کاروبارەکە پێویست بە هێز و ناچارکردنیش بکات. لەبەرەنجامدا ئەم کۆمەڵبوون و یەکخستنە لەژێر ئاڵای ئیمپراتۆر یان ئیمپراتۆرییەتدا سەریگرت و هاونیشتمانیانیش هەر هەموویان بوونە یەك خێزان لەبەرئەوەی سەرۆکی گەورە و باوکی ئەم ئیمپراتۆریەتە گەورەی مەسیحە. بەم یەکڕیزییە و بەم یەکێتیە ئیمپراتۆر هەموو نەژادەکانی لەڕێگەی یەك کارکردەوە یەکخست ئەویش ئاینی مەسیحیە، لەبەرئەوە قبوڵکردنی ئاینی مەسیحی لەلایەن ئیمپراتۆرەوە لەیەکەم ئامانجیدا ئەو ئامانجە خوازراوە بوو کە ئیمپراتۆر تەقەلای دەدا بۆ بەدەستهێنانی، ئەویش یەکڕیزی هۆزەکان بوو بۆ دەستگرتن بەسەریاندا. خۆ ئەگەر ویستمان لەم پرسە بڕوانین لە ڕوانگەیەکی جیاواز لەم ڕوانگەی سەرەوە، ئەوا پرسەکە نابێتە پرسێکی مادی، کاتێك دەبینین بیروباوەڕی ئاینێکی ڕۆژهەڵاتی، کە بە ڕێبازێك یان ئاینێکی ڕووکەش دانراوە، چۆن توانی ئیمپراتۆریەتی گەورەی ڕۆما داگیر بکات و دەست بگرێت بەسەریدا و هەموو خواوەندەکانی یۆنانی، کە بووبوونە خودای ڕۆمانی، و هەروەها ئەو ئاگرە پیرۆزەی لە ڕۆمادا هەبوو و هەموو ئەو خواوەندانەی کە شکۆ ومەزنییان هەبوو، لابەرێت و چۆن ئەم ئاینە توانی هەموو ئەو پەرستگا ئاینیانەی هەبوون بسڕێتەوە و ئەو کۆمەڵگەیە یەك بخات بۆ پەرستشی تەنها یەك خودا ئاراستەیان بکات، کە جێی ئەو هەموو خواوەندە یۆنانی و ڕۆمانیانەی گرتەوە. پاشان پرسیارێکی تر خۆی قووت دەکاتەوە ئەویش ئەوەیە بۆچی ئەم یەکانەیی و یەکتایی و تاکایەتی یە بووە سیانەکی[٣]؟

بەدڵنیایەوە وەڵامەکە ئەوەیە کە ئیمپراتۆری ڕۆم دامابوو بۆ ئەو یەکڕیزییەی کە خزمەتی دەسترۆیشتوویی و باڵادەستی و دەسەڵاتی ئەوی دەکرد، ودوای ئەوەی ئەم ئامانجەی لە میانەی ئاینی نوێوە ساغ کردەوە و هێنایەدی ئەوا بیری کردەوە لە دۆزینەوەی کارکردێکی دیکە لەپێناو مانەوە و بەردەوامیەتی ئەو یەکڕیزییە و لەپێناو مانەوەی هێزی ناوەندیدا بۆی، لەبەرئەوە ئیمپراتۆر ئەوەی بەدوایدا وێڵ بوو و ئامانجەکەی لە بیروباوەڕی سیانەکیدا بینییەوە کە کلیلێك بوو بۆ کردنەوەی ئەو نهێنییە و ئەو پرسە. لەبەرئەوە دوای بیروباوەڕی یەکتایی و یەك خودایی مەسیح گۆڕا بۆ سێ بنەڕەت بەجۆرێك کە خودی مەسیح یەکێك لەو بنەڕەتانەی پێکهێنا، و یەکتایی مەسیح واتە هەموو نەژاد و ڕەگەزەکان هەرچەندە جیاوازبن ئەوا خاوەنی یەك خودان چونکە گەلێکن بۆ یەك باوك ئەویش گەورەی مەسیحە، بەڵام کاتێك مەسیح بەسێ دەرکەوتەوە دەردەکەوێت ئەوا ئەمەش واتە کە کۆمەڵگای ڕۆمی و چینی فەرمانڕەوا سێ ڕەهەندی دەبێت، بەواتای ئەوەی کە سیانەکی ئاینی یان ئاینزایی ڕەنگدانەوەی دەبێت لەسەر کۆمەڵگا و بەمەش ئاینزا و ئاین بۆ ئەم ڕێبازە نوێیە کە ڕەنگدانەوەی لەسەر کۆمەڵگەدەبێت (ڕەنگدانەوە لە جیاوازییە کۆمەڵایەتیەکاندا)، ئاراستە دەبێت. (واتە یەکتایی ئاراستەی سیانەکی دەبێت کە سەرهەڵداوە).

مرۆڤ،

فەلسەفەی ئافراندنی مرۆڤ :

لەچیرۆکە ئیسلامیەکاندا، ئادەم لە بەهەشت دەژیا و بەهۆی خواردنی درەختێکەوە لەبەهەشتەوە بۆ سەر زەمین دەرکرا. لە چیرۆکی ئادەمدا نە کۆمەڵگە و نەمێژوو بوونیان نیە، بەڵام مرۆڤ بوونی هەیە، بەواتای بنچینەییبوونی تاك، و ئەم بنچینەییبوونی تاکەش پێویستە بەدوایدا بگەڕێن لە فەلسەفەی ئافراندندا وەك لە ئەفسانەکاندا هاتووە.

١- لە چیرۆك و ئەفسانە ئیسلامیەکاندا واهاتووە کە ئادەم جێنشینی خودایە لە سەر زەمین.

٢- سەرنج و ڕەخنەی فریشتەکان لە قەومانی کوشتن و خوێن ڕێژی لە ئەنجامی جێنشینی و مرۆڤ و بوونی، لەسەر زەوی.

٣- خوداوەندی بالاّ بەوێنەیەکی تاقی کردنەوەیی و ئەزموونی باشتر بوونی ئادەمی لە هەموو فریشتەکان بۆ فریشتەکان سەلماند، کاتێك خودا پرسیاری دەربارەی ناوەکان لێ کردن نەیانتوانی وەڵامی پرسیارەکە بدەنەوە، پاشان ئادەم ئەو کەسە بوو کە ناوەکانی زانی.

٤- لەبەرەنجامی ئەوەدا فریشتەکان کڕنووشیان بۆ ئادەم برد.

٥- خوداوەند بەم ئافرێنراوە نوێیەیدا هەڵدا و ووتی (خودا باشترینی ئافرێنراوەکان پیرۆز دەکات). ئەمەش واتە خودا ئادەمی لەسەر باشترین شێوە ئافراند و ئەو باشترین و چاکترینی هەبوونەکانە.

٦- پاشان خودای بالاّ ڕاسپاردە (الأمانة) کەی خۆی بۆ ئاسمانەکان و زەمین و چیاکان خستە ڕوو، هەر هەموویان خۆیانیان لێ لادا و وەریان نەگرت، پاشان ئادەم شانی دایە بەر.

٧- بەپێچەوانەی کرداری خودایی لە هەمبەر وەرگرتنی ڕاسپاردەکە لەلایەن ئادەمەوە، ئەوە ئاراستەکردنی ڕەخنەی توندە بۆ سەری کاتێك دەڵێت مرۆڤ چووە ژێرباری ئەو ئەمانەتە و ستەمی لێکرا.

٨- فێرکردنی پەیامی پێغەمبەرایەتی بۆ ئادەم.

٩- ئادەم دروست کراوێك لە قوڕێ بۆگەن وچینی خڵتەی بەستوو وەکو قوڕی هەڵهاتووی ڕەق، هەرچی فریشتەکانن لە ڕووناکی، واتە ئاگرێك کە دووکەڵی نیە،

دروست کراون، ئەوان ڕواڵەتن بۆ ڕووناکیەکی باڵا، پاشان خودا لە ڕۆحی خۆی فووی کرد بە ئادەمدا.

١٠- پاشان ئادەم لە بەهەشتدا ئازاد بوو، بەهەشتیش ئەو شوێنەیە کە خاکەکەی لەبەر چڕوپڕی سەوزایی و درەختەکانی ناتوانرێت ببینرێت، لە تەوراتدا هاتووە کە بەهەشت دەکەوێتە شوێنێکەوە نزیکی ئەردەن و ناوی (بەهەشتی عەدەن)ـە.

١١- ئادەم بە گریانی گوزارشتی لە تەنیایی خۆی کرد، پرسی تەنیایی ئادەمیش لە هەموو فەلسەفەکانی ئافراندندا هاتووە، لەوانەش فەلسەفەی چین و یابان و هیند، کاتێ ئەم فەلسەفانە وا بۆیان وێناکردووین، ئادەم لەسەرەتای دروست بوونیدا لە لوتکەی ئاسوودەییدا بوو پاشان وایلێهات هەستی بە ئازاری تەنیایی و ترس کرد.

١٢- پاشان خودا لە پەراسووی چەپی ئادەمەوە حەوای ئافراند، لە قورئان و تەوراتیشدا هۆکاری ئافراندنی حەوا هاتووە، بۆ ئەوەی ئادەم دڵنیا و ئاسوودە بێت وحەوا ببێتە هاوڕاز و هاودەمی. دڵنیاییش دژی پەشێوی و بێتاقەتیە، ئادەم گینگڵی دەخوارد بەهۆی تەنیایەوە، خوداش حەوای بۆ دروست کرد تا تێیدا هاودەمی و دڵنیایی زیندوو بکاتەوە.

١٣- ئادەم و حەوا لە هەموو ناز و نیعمەتەکانی بەهەشت کەڵکیان وەردەگرت بێ هەوڵدان و ماندووبوون، تەنیا بە نیازکردنێك دەستیان دەگەیشت بە هەر شتێك کە بیانویستایە بەوەش پێداویستیەکانیان تێر دەکرد. خوای گەورە فەرمانی پێکردن کە بۆیان هەیە لە هەر شتێ کە لەبەهەشتدایە بخۆن، تەنیا یەك درەخت نەبێ کە بۆیان نیە لێی نزیك ببنەوە (ولا تقربوا هذه الشجرة) و لە تەوراتیشدا هاتووە کە ئەو درەختە درەختی گەنم بووە زیاتر لەوەی درەختی ترێ بووبێ. و ئەکرێت درەختەکە پەیوەست بووبێ بە پێ خستنە ناو قۆناغی کشتوکاڵیەوە لەلایەن مرۆڤەوە.

١٤- شەیتان تاکە ئافرێندراوێکە کە کڕنووشی بۆ ئادەم نەبرد، و لێرەدا لە خودای بالادەست یاخی بوو، پاشان پەیمانێکی دا بە خودای گەورە کە تۆڵەی خۆی لە ئادام و نەوەکانی دەکاتەوە، خوداش بواری ئەو کارەی پێدا.

١٥- بەڵگەی شەیتان بۆ کڕنووش نەبردنی بۆ ئادەم و گوێڕایەڵی نەکردنی فەرمانی خودای بالا ئەوەبوو کە ئەو لە ئادەم باشترە (چونکە لە توخمی فریشتەکانە) و لە دەستەی فریشتە نزیکەکانە لە خوداوەند (هەموو فریشتە نزیکەکان و نا نزیکەکان تەنانەت جوبرائیل و میکائیلیش کڕنوشیان برد)، بەڵام ئیبلیس بە باشتربوونی ڕەگەز وپلەو پایەوە خۆی هەڵدەکێشا و بەخۆیدا دەنازی.

١٦- شەیتان تەقەلای خۆیدا بۆ فریوودانی ئادەم و ڕاکێشانی بۆ سەرپێچی خودای ئافرێنەر، لەپێناو ئەمەشدا فێڵ و فڕ و تەڵەکەبازی هەمەجۆری گرتە بەر، تا ئەوەی کە لە شێوەی مارێکداخۆی نیشاندا و لە ڕێگەی (حەوا)وە هات بۆ لای ئادەم و تا لەڕێی فەرمانی خودا لایبدا، بە خواردنی ئەو میوەیە کە هۆکاری دەرکردنی بوو لە بەهەشت، فریووی بدات.

١٧- ئادەم و حەوا هەموو ڕۆژێك بانگی خودایان دەبیست و وەڵامی ئەو بانگەیان دەدایەوە، بەڵام لەو ڕۆژەدا وەڵامی ئەو بانگە خوداییەیان نەدایەوە، و خۆیان لە خوداوەند شاردەوە چونکە بێ جل و بەرگ بوون. پاشان بانگە خوداییەکە دێتە گوێ کە بۆچی لەو درەختەتان خوارد. پاشان خودا فەرمانیان پێ دەدات بە دابەزاندن لە بەهەشتەوە بۆ سەر زەمین، بەجۆرێك کە خۆیان دەبێ خواردنی خۆیان بەدەست بهێنن وسزاو مەینەتی لەسەر زەمین بچێژن.

ئەوەتا ئادەم و حەوا دابەزێنراونەتە سەر زەمین کاتێك کە نە کۆمەڵگە بوونی هەیە و نەمێژوو، بەڵکو ئەوەی هەیە تەنیا مرۆڤە، ئەم مرۆڤە مرۆڤی ڕەهایە، لێرەدا دەکرێت

بووترێت ئەم ئەم چیرۆکە بۆ یەك بەیەکمان ڕاستە، ئەوەش ڕێگەی بونیادنانی دانە بەدانەی مرۆڤە، ئەم چیرۆکە ڕێگەیەکی ڕوون و ئاشکرایە بۆ بنیاتنانی مرۆڤ.

ئەم چیرۆکە لە کتێبە ئاسمانیەکاندا باسی هاتووە، کەچی چیرۆك و ئەفسانەگەلی یۆنانی هاوشێوەی لەم بارەیەوە هەیە. لە ئەفسانە یۆنانیەکاندا هاتووە کە خود (برۆمتە) ئەو خودایەیە کە مرۆڤی دروست کردووە، کاتێك کە ژمارەیەك خوداوەند هەبوون، و هەر خودایەکیش تایبەتمەند بوو بە دروستکردنی شتێك لە شتەکان، مرۆڤ ئافرێندراوی خودا برۆمتە بوو.

بنچینەی ووشەی (برۆمتە) لە دوو ڕەگ و ڕیشەوە وەرگیراوە ئەوانیش (برۆ) بەواتای پێشتر (پێشوەختە) و (متە) بەواتای زانیاری، کەواتە ووشەی برۆمتە واتە زانیاری پێشوەختە، مرۆڤی دروست کراویش یان ئادەم واتای ئەوکەسەیە کە داهاتوو دەبینێ و نەخشەی بۆ ئەکێشێ. مرۆڤێك کە خوداوەند ئافراندوویەتی ئەو مرۆڤەیە داهاتووی خۆشدەوێ و داهاتوو دەبینێ، واتای ئەم گووتەیەش ئەوەیە کە مرۆڤ هەمیشە بیردەکاتەوە ونەخشە بۆ داهاتوو دەکێشێ، لەمەشدا بە پێچەوانەی بوونەوەرەکانی ترەوەیە لەکاتێکدا کە ئەوان بیرناکەنەوە و نەخشەشیان بۆ داهاتوو نیە، ئەو مرۆڤەی کە داهاتووی لایە ئەوا ئەمڕۆی جیاواز دەبێت لەدوێنێ و سبەینێشی جیاواز دەبیت لە ئەمڕۆی.

برۆمتە مرۆڤی ئافراند و بە ئازادی لەم سەر زەمینە لێی گەڕا، هەرچی (زیۆس)ی خودایە ئەوا ئەو خودای جیهانە و برۆمتە یەکێکە لەو خودایانەی کە لە دەورویەریدا هەن.

لەسەرەتادا ئاگر لەسەر زەمین نەبوو، برۆمتەش بەهۆی خۆشەویستی مرۆڤ و پەیوەندییەکەی بە مرۆڤەوە، ئەوا لەو شەوەدا کە هەموو خوداکان نووستبوون، ئەو ئاگر دەدزێت و دەیخاتە ناو شمشاڵەکەیەوە و دەیهێنێت بۆ سەر زەمین، مرۆڤیش ئاگر لەو

شمشاڵەوە وەردەگرێت. لەڕۆژی دواتردا زیۆسی خواوەند و هەموو خواوەندەکانی تر دەبینن کە زەوی بەهۆی ئاگرەوە ڕوناك بۆتەوە، یەکسەر دەزانن برۆمتە بەم کارە هەڵساوە، بۆیە دەیبەن فرێی دەدەنە خوارەوە بۆ سەر چیای قەفقاز، پاشانیش بە زنجیر و کۆتەکان بەندی دەکەن. زیۆس دووان لە بەرفەرمانەکانی خۆی بۆ هەڵسان بەم کارە دەنێرێت، ئەوانیش (کاروما) و ئەویتریشیان (هەفایستۆس)ن. کاروما بەرپرسی ئەنجامدان و جێ بەجێ کردنی کارەکە بوو، و ئەو بەخشراوە لە کارەکەی چونکە بەرفەرمانێکە لە بەردەستی زیۆسدا و هیچی تر، هەرچی (هەفایستۆس)ـە ئەوا ئەمیان لۆژیك دەنوێنێ، بەواتای ئەوەی کەسێکە عەقڵ و بیری ڕووناکە و لۆژیکیانەیە، بۆیە دەزانێت کە ئەم ئەرکەی ئەوی بۆ نێردراوە ئەرکێکی ستەمگەرانەیە، بەڵام لە ڕاستیدا یەکەم زنجیر کە دەکرێتە پێی برۆمتە هەفایستۆس دەیکاتە پێی نەك بەرپرسی ئەنجامدانی کارەکە (کاروما) (ئەمەش لەگەڵ چیرۆکی ڕووداوی کەربەلادا وێك دێتەوە کە عومەری کوڕی سەعد بەتەواوی هەفایستۆسە، کاتێك کە ئەو سەری لە کاروبارەکە دەردەکرد، و باوەڕی بە ئیمام حوسێن (سەلامی خوای لەسەر بێت) هەبوو، بەڵام ئەو یەکەم کەس بوو کە سەربازەگەی ئیمام حوسەینی دایە بەر تیر و پاشان ئیدی جەنگ دەستی پێکرد).

برۆمتە لەنێوان بیابانەکان و چیای قەفقازدا (دوورترین پنت لە یۆنانەوە) بوو، زیۆس بڕیاری پچڕاندنی هەموو پەیوەندییەك لەگەڵیدا و سەردان نەکردنی لەلایەن خواکانەوە، دەرکرد، بەڵام کچانی ڕووبار دەڕۆن بۆ سەردان کردنی و لەگەڵیدا دەدوێن و بەشداری و هاوبەشی مرۆڤی لەم نەگبەتی و دەردەسەری و ئازارەی پێ ڕادەگەیەنن. هەرچی باوکی ئەم کچانەیە گینگڵ بەم سەردانانەوە دەخوات، بۆیە سەرزەنشتی کچەکانی دەکات لەسەر ئەم کردارانەیان و ڕەفتارکردنیان دژی فەرمانەکانی زیۆس،

باوکی ئەم کچانەش (ئەکئانۆس)ی خواوەندی دەریاوانیە. کچێکی تریش هەیە کە ئەویش هەر لە لایەن زیۆسی خواوەندەوە دەرکراوە (وپێموایە کە ئەویش هەر یەکێك بوو لە خواوەندەکانی میللەتانی یۆنان)، ئەم کچە لەلایەن زیۆسەوە ناچار کراوە کە لە پشتی زەمینەوە لەگەڵ چارەنووسیدا بۆ نووسراویدا، کە ئەویش تەنیایی و دەربەدەرییە، بژی. هەر ئەمیشە کە دەبێتە هاودەمی برۆمتەی خواوەند.

هەموو ئەم چیرۆکانەی کە گێڕامانەوە لە دەوری فەلسەفەی ئافراندنی ئادەم دەسوڕێنەوە، گوزارشتن لە کۆمەڵێك زانینی مرۆڤ کە لەم قوتابخانە هزرییەی ناوی قوتابخانەی زانینی مرۆییە، بوونیان هەیە. بە گوێرەی ئەم سەرگوزشتە و چیرۆکانە دەتوانین مرۆڤ بەو شێوەیە بناسین کە گوزارشتە لە بوونەوەرێك، داهێنراوێك کە لە کۆکردنەوەی دوو دژەوە دروست کراوە، ئەم بوونەوەرەش هەر وەك ویستی خودایی لە جیهاندا، ویست (إرادە)ی هەیە (بە ئەندازەی ئەو نا، بەڵکو وەکو ئەو)، هەروەها خاوەنی ڕاسپاردەیەکە کە لە ئافرێنەری باڵای وەرگرتووە و ئەم ڕاسپاردەیەش هەر لە مرۆڤ خۆیدا کورت کراوەتەوە. لەم ئەرکەشەوە کە بە مرۆڤ بەخشراوە دەتوانین بەرپرسیارێتی پەیماندانی مرۆیی هەڵێنجێنین.

لێرەدا دەتوانین بڵێین کە مرۆڤ بەرپرسە لە بونیادنانی داهاتووی خۆی و چارەنووسی خۆی، داهاتوو چارەنووسی چینەکەی و کۆمەڵگەکەی و مێژووەکەی. هەروەها داهاتوو چارەنووسی سروشت (بەو واتایەی کە خوداوەند چارەنووسی مرۆڤی دیارنەکردووە بەڵکو ئەوە مرۆڤە کە چارەنووسی خۆی دیاریدەکات) ئەمەش ئەو ڕاسپاردەیەیە کە بەڵێنی لەسەر داوە. کەواتە ڕاسپێردراو واتە ئەو مرۆڤەی کە خاوەنی ئامانج و هەڵبژاردن و توانا و بەڕێوەبردن و زانین و داهێنان (هونەر لە داهێنانەکانیەتی)ـە، ئەمەش واتە خاوەنبوونی کۆمەڵێك توانای نا کۆتا.

(سروشتی مرۆڤ بوونەوەرێکی بچووکە بەڵام مرۆڤ خۆی نا سنووردارە، ئەو لەڕووی بەکردار (بالفعل)ەوە بچووکە، بەڵام لەڕووی بەهێز (بالقوە)ەوە ناکۆتایە یان نا سنووردارە، ئەمەش بە پێچەوانەی دیاردە سروشتیەکانی ترەوەیە. مرۆڤ خاوەنی توانای وەرگرتنی بەهای ئاکارەکیە خودابیە تایبەتەکان و گۆڕانکاری و هەڵبژاردنەکان وداهێنانەکان و بوونیادنانی کەسایەتی و جێ هێشتن و تێپەڕاندنە (تجاوز) (مرۆڤ بوونەوەرێکی تێپەڕێنەرە).

لە کۆتاییدا دەتونین بڵێین مرۆڤ بوونەوەرێکی دژە، لە دۆخی خۆگۆڕکێ و دروست بووندایە، لەلایەکەوە ئەو لە خراپترین مادەوە کە لە سروشتدا هەبێت (کە ئەویش مادەی بۆگەن و خڵتەیە) دروستکراوە، و لەلایەکی تریشەوە ئەوباشترین بوونەوەرە لە سروشتدا چونکە هەوڵدەدات بۆ کامڵبوون و ڕۆیشتن بەرەو خودا و خاوەنی عەقڵی خودییشە. ئەو بەرپرسیارێتی خودایی و ڕاسپاردەی ڕەبانی هەڵگرت و بووە خاوەنی ئافراندن و داهێنان لەسەر ئەم سروشتە.

فەلسەفەی مێژوو :

لەتێڕوانینی مندا فەلسەفەی مێژوو لە چیرۆکی هابیل و قابیلەوە دەست پێدەکات، واتە لەو وێنەیەوە کە مرۆڤ تێیدا دەستی کردە ململانێ و دژایەتیەکی دیالەکتیکی. لە فەلسەفەشدا مێژووی مرۆڤ لە دژیەکیەکەوە دەگاتە ململانێیەکی دیالەکتیکی، دەست پێدەکات. ئەم ململانێ دیالەکتیکیەش بریتی یە لە شتێکی دژ بەیەك لەنێوان جۆری مرۆڤ خۆیدا و لەنێوان خودا و مرۆڤیشدا. لەمێژووشدا ئەوکاتەیە کە ململانێ لەنێوان مرۆڤ و مرۆڤدا سەرهەڵدەدات، بەواتای ئەوەی کە دژیەکی مێژووی لەگەڵ کێشمەکێشی مرۆڤ و مرۆڤدا دەست پێدەکات و هەردوو لایەنە دژ بە یەکەکەش هەر مرۆڤن. لێرەدا دژ بەیەکی ناکرێت لەجۆردا بێت، بەڵکو ئەو دژیەکیە بریتی یە لە دژیەکیەکی چینایەتی لەنێوان مرۆڤ و براکەیدا.

دوو جۆر دژیەکی هەیە، دژیەکیەکی خۆرسك و دژیەکیەکی مێژوویی، خۆرسك لە ناخی مرۆڤ خۆیدایە، هەرچی مێژووییە ئەوا ئەو دژەیەکیەی لە ئارادایە بریتی یە لە دژایەتیەکی چینایەتی. هەروەك ووتیشمان مێژوو لە ململانێ چینایەتیەکان وجەنگە مێژووییەکانەوە دەست پێدەکات کە لەسەر بنچینەی بۆماوەیی مێژووییەوە بنیادنراوە. ئەمەش لە سەرەتای مێژووەوە دەستی پێکردووە و هەر بەردەوامیشە، و ئەم جەنگەش شێوەی جۆراو جۆر و جیاوازی بەدرێژایی مێژوو بەخۆوە گرتووە، تەنانەت کۆتاییەکەشی کۆتاییەکی ناچارەکی و یاساکەشی یاسایەکی زۆرە ملێیانە دەبێت کە کاروبارەکە هاتنە ئارای کۆمەڵگەیەکی دامەزراو لەسەر هێز و عەدالەت و دامەزراندنی بەڕێوەبردنی خودایی و بەجێهێنانی بەڵێنەکەی کە بە چینی داماو و دەستکورتی داوە و لەلایەن ئەوانی ترەوە دەست بەسەر کراوە و لە بەرهەمهێناندا بەکارهێنراوە، دەگاتە کۆتایی.

ئەم چینە لاوازە چینی بێ بەش و فەرمان بەسەرداکراو بووە بە درێژایی مێژوو. و ملکەچی سیستەمێکی ناچارەکیانەی قاروونئاسا بووە، بەڵام لە شۆڕشی ناچارەکید (الثورة الجبرية) ئەو چینە زۆردارە بە کۆتا دێت و میراتی زەمینیش بەدەست ڕابەرێکی چاکەکارەو دەبێت. (ونريد أن نمن على الذين استضعفوا في الأض ونجعلهم أئمة ونجعلهم الوارثين).

ئەمەش ئازادبوونی لاوازەکان وچینی بێ بەشە، هەروەکو مارکس لە بارەیەوە ووتوویەتی کە ژێرخانی کۆمەڵگا وهەروەها ناوەکانیشی لە قۆناغێکەوە بۆ قۆناغێکی تر دەگۆڕێت. بەڵام من پێم وایە کە ناوەکان (ناوە فەرمانڕەواکان) دەگۆڕێن، بەڵام ژێرخانی کۆمەڵگە بە جێگیری دەمێنێتەوە، چونکە ژێرخان تەنیا یەکجار دەگۆڕێت ئەوەش لە کۆتایی مێژوودایە (کۆتایی مێژوو چ کاتێکە، ئەمەیان پەیوەستە بە ویستی

مرۆڤەوە)، گۆڕانکاری ئەو کاتە ڕوودەدات کە ژینی بێ بەش کراو ئازادی و سەربەخۆیی خۆی بەدەست دێنێ ولە ژینی فەرمانڕەوا دەربازی دەبێ و ئەو دەبێتە خاوەنی فەرمان و ڕەتکردنەوە، و کاتێ: کە ئەو دەبێتە سەرکردە و ئاراستەکەری کۆمەڵگە، هەر ئەویشە میراتگری ڕاستەقینەی ئەم زەمینە.

بەم جۆرە فەلسەفەی مێژوو دروستبوو، کە لە سەرەتاوە دژیەکی و ململانێی چینایەتی و لادانی ئاکاری و مەزهەبی بەخۆیەوە دەبینێ، و ئەم گەندەڵیە ئاکارییەش هۆکارەکەی چینی فەرمانڕەوایە، پاشان جەنگە بەردەوام یەك لەدوای یەکەکان، پاشان قۆناغی چاوەڕوانی و بەدویشیدا شۆڕشێکی ناچارەکی و داواکردن بۆ عەدالەت دێتە پێشەوە ولەپاشان کۆمەڵگایەکی خاڵی لە چینەکان و چینایەتی بەدی دێت، کاتێك کە حوکم و بەڕێوەبردن دەکەوێتە دەستی چینی بەرفەرمانەوە کە حوکمی مرۆڤ و جیهان دەکات و لێرەشدا بونیادنانی کۆمەڵگای خوازراو دەست پێدەکات.

لە سیستەمی قابیلیدا هەل و دەرفەتێك بۆ بونیادنانی کۆمەڵگای خوازراو لە ئارادا نیە، کەچی هەر مرۆڤە لەم سوڕەدا شارستانیەت بونیاد دەنێت و ئەوە خاوەنی زانست و ڕۆشنبیرییە، بەڵام هەموو کاروبارانە لە خزمەتی چینی فەرمانڕەوادا دەبن، تەنانەت ئاینیش خزمەت بە بێ بەشکراوەکان ناکات.

کۆمەڵناسیش باوەڕی ئەم ململانێ و دژیەکیە هەیە، لە فەلسەفەی مێژوودا کۆمەڵگا لە دۆخی بزاوت وجووڵەدا دەبێت کاتێك کە دوو چینی دژ بەیەك هەن، ئەوانیش:

١- چینی خەڵکی ڕەشۆکی.

٢- چینی ستەمگەر یان چینی مەزهەبی بە گوزارشتی قورئان چینی تایبەت و خۆشگوزەران. مەرتەبەی چینی بێ بەشکراو لە ئاستی مەرتەبەی خوادایە، واتە چەمکی خودا هاوتای چەمکی خەڵکیە، ئەمەش واتای ئەوە نادات لەڕووی فەلسەفی و زانستیەوە

چینی خەڵکی لەگەڵ خوادا تەماهی بکەن، بەڵکو واتە ئەوەی کە خودا لەگەڵ خەڵکدا و هاوشانی خەڵکی لە ڕووبەڕووبوونەوەی چینەکەی تردایە. چینی خەڵکی ئاینیان یەکتاییە، هەرچی ئەو چینەکەی ترە بیروباوەڕیان هاوبەشێنەیی یە. لێرەدا هەر یەکە لەم دوو چینە چینی خەڵکی و گشتی و چینەکەی تر هەر یەکەیان مەزهەبێك و ئاینێکیان هەیە، لێرەشەوە جەنگە یەکتاییەکان، کە لە درێژایی مێژوودا بوونیان هەبووە، جەنگی خەڵکی بووە لەپێناو یەکخستنی چینەکان و هێنانە ئارای یەکڕیزی لەنێوان ڕەگەزەکاندا، هەرچی جەنگە هاوبەشێنەییەکانە ئەوا جەنگی چینی فەرمانڕەو بووە دژی چینی بەرفەرمان لەپێناو جێگیرکردنی دەسەلاتی خۆی وهێنانەکایەی پەرتەوازەیی و ڕەگەزپەرستی، ئەم جۆرە جەنگەش هەمیشە بوونی هەبووە، هەرچی جەنگە مەزهەبیەکان یان ئاینییەکان ئەوا بریتین لە جەنگی مەزهەب لەگەڵ مەزهەبدا، یان ئاین لەگەڵ ئایندا، و ئەم جەنگەش بە هەمیشەیی لەنێوان هاوبەشێنەیی و ئاینە بەرپا نەبووە، بەڵکو هەندێ کات هەردوو دژەکە لە یەك ئاین بوون جا ئیتر موسوڵمان بووبن یان مەسیحی یان هەر ئاینێکی دیکە، واتە جەنگ لەنێوان ئیسلامی فەرمانڕەوا و ئیسلامی بەرفەرمانداا، کاتێك مرۆڤی بەرفەرمان بەکرداری یەکتاخوازە، کە لەلایەن خەڵکانی موسوڵمان ویەکتاخوازەوە حوکمکراوە. ئەوانە جەنگیان لەگەڵ ئەوانەدا کرد کە جەنگیان لەگەڵ هاوبەشێنەرەکاندا کرد و مزگەوتەکانیان بونیادنا و نادییەکانی مەیخواردنەوە وخراپەکارییان وێران کرد.

دۆکترین (العقیدە) :

گوزارشتە لە زانینێکی بیروباوەڕی، و بریتی یە لە جۆرێك لە مەعریفەی تایبەتی و ئەم مەعریفەیەش لەسەر شێوەی ئەم بەشانەیە:

زانینی فەلسەفی، زانینی هونەری یان ئیستاتیکی[٤] یان زانینی ئەدەبی – هونەری، زانینی عیرفانی، زانینی کۆمەڵایەتی، زانینی سیاسی، زانینی زانستی، و زانینی بیروباوەڕی یان هزری.

ئەو جەنگەی ئێستا ئەگوزەرێت یان بەرپایە لەنێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوادایە، ڕۆژئاوا هەر شەش زانینەکەی لەبەر دەستدایە و لەباشترین حاڵەتدا خاوەنیانە بەڵام لە زانینە بڕواییەکاندا کلۆڵە، بەو واتای کە ڕۆژئاواکاتێك دەجەنگێت ئەوا کۆی ئامرازەکانی لە بەردەستدایە بەڵام نازانێت بۆچی و لەپێناوی چیدا دەجەنگێت چونکە لەڕووی بڕواوە هەژار. هەرچی ڕۆژهەڵاتە ئەوا ئەم زانینانەی لە بەردەستدانیە بەڵام خاوەنی مەعریفەی باوەڕی و بڕوای ئاینییە، کاتێکیش دەجەنگێت هیچ شتێکی نیە بەڵام ئەزانێت بۆ دەجەنگێت، و دەچێتە ململانێیەکی هزرییەوە لەگەڵ هەموو مەزهەبە جیاوازەکانی تردا، وەکو ڕوونیشە سەرکەوتن هەمیشە بۆ ئەوانەیە کە بڕوایان هەیە و داکۆکی لێدەکەن چونکە باوەڕ هەمیشە لەژێر فشار و لێداندا گەشە دەکات، بیروباوەڕ تووشی تاقی کردنەوە دەبێت لەناو ئەو جەنگانەدا، بەڵام بەردەوام دەستی دەگاتە هێز و بەرزبوونەوەی زیاتر. شەش زانینەکە تووشی لاوازی دەبێت لە سەردەمی داهێزراندا، هەرچی باوەڕە یان مەعریفەی بڕواییە ئەوا لە سەردەم و ماوەی داهێزانەکەدا هێز بەدەست دێنێ. لەبەر ئەوە دەبینین کە ڕاپەڕینە باوەڕییەکان هەمیشە لە کۆمەڵگا داهێزراو و وێرانەکانەوە هەڵقوڵاوە نەك لە کۆمەڵگا شارستانیەکانەوە، وەکو ڕاپەڕینی ئیبراهیم، بودا، مەسیح، یەحیا، محەمەد (د. خ) هەموو ئەم ڕاپەڕینانە لە کۆمەڵگا و هۆزە داتەپیوەکاندا بوون، کاتێك ئەم کۆمەڵگایانە هیچ جۆرە زانینێکیان لەو جۆرە زانینانەی پێشوو نەبووە، بەڵام هەمیشە سەرکەوتن یاوەریان بووە، پاشان دەستیان گرتووە بەسەر ئەو شوێن و ناوچانەدا کە لە ژێر سایەی شەش زانینەکەدا ژیاون کاتێك

کە لە لوتکەی پێشکەوتنیاندا بوون، ئەو شۆڕش و ڕاپەڕینانە لەو ناوچانەدا دامەزراون کە ئەو شەش زانینەیان لە دەست داوە. دەبینین گەورەترین ئەو ئیمپراتۆرییەتانەیان کۆنترۆڵکردووە و بەڕێوەیان بردوون کە هەبوون، کۆمەڵگاکانیان چێژیان پێوە بینیوون و بە بوونی ئەو زانیاریانە جیامەند بوون(٥).

مەعریفەی بڕوایی وا لە مرۆڤ دەکات مرۆڤێکی گەورە بێت، هەرچی زانینەکانی ترە وا لە شارستانیەت دەکەن شارستانیەتێکی گەورە بێت.

لە مێژووی ئیسلامدا مەدینەی مونەوەرە هەبوو، بەتایبەت لە سەردەمی پێغەمبەر و ئیمام عەلی و ئەبو بەکر وعومەر و ئەبی زەڕ و ئەوانی تردا، هەروەها شارەکانی تر هەبوون وەکو مەدائن و تیسفۆن و ڕۆما و ئەسکەندەرییە، کە لەو کاتەدا چەقی شارستانیەت بوون، بەڵام جیاوازی لەنێوان مەدینەی پێغەمبەر وشارەکانی تردا بریتی بوو لە بیروباوەڕ کە بەرامبەر زانینەکانی تر هەبوو لەو شارانەی کە باسکران، بەڵام ئەنجامی ئەو ململانێی و کۆتایی ئەو جەنگانە بەدەستی خاوەن بڕوا و باوەڕدارەکانەوە بوو.

بڕوا جۆرێکە لە زانینی تایبەتی و پەیوەستیەکیشی بە بەدەستهێنان یان سەلماندن و بابەتەکانی ترەوە نیە، بەو واتایەی مەرج نیە چینی خوێندەواری خاوەن زانیاری و زانست ببنە خاوەن باوەڕ.

هەندێ کات نەتەوەیەکی خاوەن پەیامێکی نەتەوەخوازی هەیە، پاشان دەبێتە خاوەن بڕوایەکی باوەڕی و هەندێ کاتیش پاڵپشتکەری نەتەوەخوازی و چینایەتی هەیە کە پاڵپشتی لە باوەڕی مرۆڤ دەکەن. هەرچی مەزهەبە هەمیشە کێشکراوێکە بۆ باوەڕی مرۆیی، هەرچی قوتابخانەی هزریشە هەمیشە ئاراستەکەی بۆ باوەڕی نەتەوەخوازی وچینایەتی یە، و هەندێ کاتیش هەردووکیان لەئارادادەبن بەو واتای ئەوەی کە قوتابخانەی هزری خاوەن بڕوایەکی جیهانییە، یان مەزهەب خاوەن بڕوایەکی چینایەتیە(٦).

کەواتە بیروباوەڕ بریتی یە لە مەعریفەیەکی تایبەتی لای مرۆڤ ، ڕەنگە مرۆڤێک هەلگری بێت کە دەستی نەگەشتبێتە خوێندن و زانست و مرۆڤی خوێندەوار و خاوەن زانستیش لە دەستی بدات. زنمینی بڕوایی جۆرێکە لە زانینی کۆمەلایەتی، مێژوویی و مرۆیی و جۆرێکە لە دانایی یان ئەوەی پێی دەڵێن جۆرێك لە (سۆفیا)ی یۆنان. ووشەی دانایی (حیکمەت) لە قورئانیشدا هاتووە (ویعلمهم الكتابة و الحكمة) ئەو پێغەمبەرانەش کە خەلکیان فێری نووسین و حیکمەت کرد زانای فیزیا یان کیمیا یان ئەدەبیات و زانستی تر نەبوون، بەڵکو هاتوون بۆ فێرکردنی خەلکی و پێدانی ڕێنمایی بڕوایی بە خەلکی.

بڕوا کەدەبێتە بەرەنجامی هزری باوەڕی و بیروباوەڕی، ئەوا باوەڕێکە کە بەهاو بایەخێکی هەیە و ئەمەش پێچەوانەی بڕوای بۆماوە یان بڕوای تەقلیدییە کەچینی بێ بەشکراو لە بڕوای تەقلیدیدا دەگاتە سەر حوکم و فەرمانڕەوایی و کاروبارەکان وەردەگرێت ئەوا دەبێتە لاوازی و گەندەڵی بیروباوەڕ و بەلاڕێدا بردنی، چونکە لەپێناو مانەوە لە هێزدا ئەوان شوێنێ ئەم شێوازانە دەکەون بۆ ساهتەکردنی بیروباوەڕ وگەندەلکردنی و ڕاکێشانی خەلکی و بێ هۆشکردنیان بەبێ کارپێکردنی چەك و هێز بەلام بیروباوەڕ گوزارشتە لە بڕوایەك کە دەکرێت دەستنیشان بکرێت و ڕاڤە بکرێت لەسەر بنچینەی مەعریفەی گەردوونی و مەعریفەی مرۆیی یان مێژوویی یان کۆمەلگا ئەوەش بەرپرسیارێتی کۆمەلایەتی تاك یان چین یان نەتەوەیەکی دیاریکراوە، یان بەرپرسیارێتی کۆمەلایەتی مرۆیی دیاریکراوە بەرامبەر پرسە پەیوەستەکان بە ئان و ساتی ئەو کۆمەلەیەوە و ڕەوشی ئەو کۆمەڵە لەو کاتەدا و لەبەرامبەر ڕەوشی چینایەتی و نەتەوەیی ئەو کۆمەلەدا. یان بریتی یە لە بەرپرسیارێتی مرۆڤ و کۆمەلەکەی و پەیوەستیان لەبەرامبەر کۆمەلەکانی تر وچینەکانی تردا، و پەیوەستیان لەگەڵ ڕژێمە

جیاوازەکاندا کە پەیوەندییان پێیانەوە هەیە، لەوانەش بەرپرسیارێتی مرۆڤ لە هەمبەر قەوماو و ڕووداوەکانی جیهاندا. بەشێوەیەکی گشتی عەقیدە بریتی یە لە دیاریکردنی چارەنووسی مرۆڤ و قەدەری مرۆڤ.

بەڵام پرسێکی تر هەیە ئەویش ئەوەیە کە ئەو عەقیدە (بیروباوەڕ) ڕژێم یان ڕەوشی خوازراو لەبواری مرۆیی و کۆمەڵایەتی و هزری و مادیدا لەبەرامبەر ڕەوشی لەئارادابوو-بونیاد دەنێ، هەر ئەوەشە ئەو مەودا یان بۆشاییەی کە هەیە لەنێوان ڕەوشی ئارا و ڕەوشی خوازراودا، بۆ مرۆڤ دیاریدەکات.

لەبەرئەوە دژیەکیەکی بیروباوەڕی لەنێوان ڕەوشی ئارا وڕەوشی خوزراودا هەیە بەو واتایەی کە لە عەقیدەدا سەرنج و ڕەخنە هەیە لەسەر هەل ومەرجی ئارا و ئەو مرۆڤەی کە ئەو ڕەوشە بونیاد دەنێ و دروست دەکات. عەقیدە هەمیشە ڕەتکردنەوەی ڕەوشی ئارا لە بەرامبەر ڕەوشی خوازراودا دەنوێنێ، مرۆڤی باوەڕی ئەو کەسەیە بەدوی مرۆڤی خوازراو و کۆمەڵگای خوازراودا دەگەڕێ.

لەسەر ئەمەشەوە عەقیدە وەکو ووتمان گوزارشتە لە بڕوایەك کە لەسەر تێڕوانینی گەردوونیانەی یەکانگیریی و ناچارەکیانەی دیالەکتیکی- دژیەکی چینایەتی کە لە کۆمەڵگادا هەیە و پەیام و بەرپرسیارێتی مرۆڤ لەبەرامبەر میتافیزیکا، دامەزراوە هەرچی ململانێی تاك یان کۆمەڵە ئەوا لەڕووی هونەرییەوە بۆ دوو قۆناغ دابەشدەبێت.

قۆناغی یەکەم:

بریتی یە لە هێنانەئارای ڕژێمێکی شۆڕشگێڕی لەسەر بنچینەی بوونی سەرکردایەتیەکی هزریی باوەڕیی شۆڕشگێڕی، بەجۆرێك کە ئەم سەرکردایەتی سەرکردایەتی قۆناغێکی دیاریکراو وکاتی دەکات و دەکرێت ئەم قۆناغە ناوبنێین قۆناغی بونیادنانی خودیی شۆڕشگێڕی بۆ کۆمەڵگا.

قۆناغی دووەم:

لەم قۆناغەدا کۆمەڵگا خۆی دەگاتە هۆشیاری خوازراو کە ڕژێمی دیموکراتیە، و لەم قۆناغەدا ژمارەی دەنگدەران یەکسان دەبێت بە ژمارەی دەنگەکان، و لەم دۆخەشدا دیموکراتیەت دەبێتە دیموکراتیەتێکی واقیعی و حەقیقی، و ماوەی شۆڕشگێڕی دەگەیەنرێتە کۆتایی بۆئەوەی کە ماوەی فەرمانڕەوایی دیموکراتی شوێنی بگرێتەوە. لە قۆناغی شۆڕشگێڕیدا ئامانجی خراوە ڕوو بەپلەی یەکەم بەندە لەسەر شکاندنی هەموو کۆتە سەپێنراوەکان، بە واتایەکی تر پێدانی بەرپرسیاریی خاوەندارێتی تاکی یان سروشت بۆ بەرهەمهێنان و دابەشکردنی گشتی بۆ کۆمەڵگا، دیارە لەژێر چاودێری سەرکردایەتی شۆڕشدا. بەواتایەکی تر گۆڕانی ژێرخانی کۆمەڵگە لە بوونیادێکی قابیلییەوە بۆ بونیادێکی هابیلی یان بونیادێک کە تێیدا مرۆڤ وێنە و نیگاری ئایندە دەکێشی، چونکە لە کۆمەڵگای هابیلیدا مرۆڤ خۆ بەخۆ دەگۆڕێت بۆ مرۆڤێکی ئایندە خواز ومرۆڤێك کە نەخشەی ئایندە دەکێشی.

ڕژێمی ئایندەخوازی لە کۆمەڵناسیدا بوونی هەیە، مرۆڤی ئایندەخواز لەسەر بنچینەی زانست و زانیاری بوونی هەیە، هەرچی مرۆڤی هابیلییە لەسەر بنچینەی سوودی ئابوورییەوە بوونی هەیە، ئەو مرۆڤە پشت بە واقیع و بەرچاویی نابەستێت بەڵکو پشت دەبەستێ بە زەینییەت، کەچی دام ودەزاگای بنەڕەتی و لاوەکی بۆ کۆمەڵگا لەسەر بنچینەی ژێرخانی هابیلی یان هێنانە ئارای سیستەمێکی ئابووری بۆی، دروست ناکات و دانامەزرێنێت.

کۆمەڵگا دیسان جارێکی تر دابەش دەبێتەوە بەسەر دۆخی دوو چیندا: چینی فەرمانڕەوا و چینی بەرفەرمان، و چینی بەرز و چینی نزم، بەڵام لەپێناوی ئەوەی کە کۆمەڵگەیەك هەبێت ئەم چینایەتیانە و ئەم جیاوك (إمتیان)انە باوی نەبێت پێویستە

ئابووری ئابوورییەکی یەکسان بێت و هەمووانیش پێویستە یەکسان بن، بەجۆرێك کە هەر تاکێك لە کۆمەڵگادا واهەست بکات کە ئەو لەگەڵ ئەوانی تردا یەکسانە لەڕووی مرۆییەوە و هەوڵیشبدا بۆ بەدەستهێنانی ئەم یەکسانیە.

لێرەدا پێویستمان بەدووبوارە بەناونیشانی پێویست (لازم) و پێویست بوو (ملزوم) ئەوانیش هاوبەشیخوازی بەناونیشانی (گشتگیری) و (ئاکار) لەپاڵ یەکسانی و هاوبەشیخوازیدا. کۆمەڵگای خوازراو گوزارشتە لە نەتەوەی مرۆیی یەکسان و برایەتی کە یەك سەرکردە فەرمانڕەواییان دەکات و یەك لایەنی هاوبەشیش کۆیان دەکاتەوە کە بنچینەکەی کامڵبوونی مرۆییە و هەمووانیش لەم لایەنەدا بەشداری دەکەن بەبێ ئەوەی کە جیاوکێك بۆ تاکێك بەسەر یەکێکی تردا هەبێت.

ئەو مرۆڤە خوازراوەی کە دەکرێت ببێتە ناونیشانی نەتەوە لەم کۆمەڵگایەدا بە یەك دەبڕین: گوزارشتە لە مرۆڤ و هێزی خودایی و ئەوە کە دەتوانێت چارەنووسی مرۆڤایەتی بە ئارەزوو ویستی خۆی بنیات بنێ و بهێنێتە دی، ئەو دەتوانێ لە سروشت سوودمەند بێت بە ناونیشانی مادەی بەرایی لە بونیادنانەکانی و نەخشەکانیدا.

مرۆڤ ، جێنشینی خوداوەند :

مەبەست چی یە لەوەی مرۆڤ جێنشینی خودایە لە سەر زەمین؟ لە فەلسەفەی ئافراندندا جێنشینیی خودا لەلایەن مرۆڤەوە واتە ڕەسەنایەتی تاکەکەس بە واتای ئەوەی کە مرۆڤ ، وەك خودا، دەتوانێت خاوەنی ویستێکی بەهێزی جیامەند لە هەموو یاسا سروشتیەکان، بێت، و ئەو دەتوانێت ناچارەکی (الجبر) دەستەمۆی خۆی بکات و ویستی خۆی لە سەرووی ناچارەکی یەوە دابنێت.

واتای جێنشینیی خودا تەنیا لە ویستدا نیە، بەڵکو پێوستە کە هاوشێوەی ئافرێنەر بێت لە هەندێ سیفاتی تریشدا وەکو دروست کردن و خواست و ئافراندن. مرۆڤ

دەتوانێت کە لە هەموو پەسنەکانیدا لێکچووی خودا بێت. مرۆڤ لەم جیهانەدایە، واتە ئەو بوونەوەرێکی ڕێژەییە بەڵام دەتوانێت خۆی بگۆڕێت بۆ بوونەیەکی خودایی (موجود الهی) واتا بوونەی ڕەها، بوونەی ڕەهاش واتە گەورەتر لە هەموو جیهان، هەروەکو باسکاڵ دەڵێت: تەلاشێکی بچووك دەتوانێت مرۆڤ بکوژێت، بەڵام گەر هەموو جیهان بۆ کوشتنی مرۆڤێك کۆببوونەوە ئەوا ئەو مرۆڤە کوژراوە هێشتا گەورەترە لەو جیهانە چونکە مرۆڤی کوژراو دەزانێت و ئاگای لە کوژرانەکەی هەیە، بەڵام ئەو جیهانە کە مرۆڤ دەکوژێت خاوەنی زانیاری و زانست نیە بە کارەکەی لەبەرئەوە ئەم دوو لایەنە بکوژ و کوژراو باشترینەکەیان کوژراوەکەیە چونکە ئاگا و خەبەری لە کوشتنەکەی هەیە. هەروەکو زانراویشە کە هەموو بەهاو زانیارییەکان بەرەنجامی سۆراغ و زانست و زانیارییە نەك بەرەنجامی نەزانی و دواکەوتوویی لەبەرئەوە ئەم مرۆڤە بچووکەی کە هەیە لە هەموو جیهان گەورەترە.

خۆ ئەگەر زانست و زانیاری بوونیان نەبێت ئەوا بەهاش بوونێکی نیە، چونکە بوونی پەیوەست وڕێژەییە نەك ڕووت و ڕەها، بۆنموونەی بەهای زێڕ بەرزترە و زیاترە لە بەهای بەرد، بەڵام ئەم باشتر دانانە باشتر دانانێکی ڕێژەییە نەك ڕەها و هۆکاری ئەمەش ئەوەیە کە:

١- ئێمە لە زێڕ زۆر کەڵك و سوود وەردەگرین.

٢- بوونی لە سروشتدا کەمە و دەگمەنە ئەگینا لەحەقیقەتدا زێڕ لە خۆیدا وەك کانزایەك بەهایەکی وەهای نیە. ئەو کەسەش کە گۆرانی دەڵێت و دەنگی خۆشە بەهایەکی وەهای نیە چونکە ئەم مرۆڤە خۆی گەرووی خۆی دانەهێناوە، بەڵام مۆسیقار یان ئاوازدانەر بایەخێکی گەورەتری هەیە لە گۆرانیبێژ چونکە ئەوە ئاوازدانەر خۆیەتی کە ئاوازدانەرە کە ئاوازەکان دائەهێنێ ودروست دەکات. کەواتە هەموو بەهاکان

ئەنجامی ئاگاداربوون و ویستی ئەو مرۆڤەن کە دایان ئەهێنێ، و دەنگی خۆش بەشێکە لە پەستە باشەکان بەڵام بە بەها دانانرێت چونکە مرۆڤ خۆیە دروستی نەکردووە.

بەهاو قازانج :

بەها شتێکە جگە لە سوود و قازانج، ئەم دوو واتایە هەریەکێکیان هاوبەرامبەری ئەوی تریانە، شتی بە بەها شتی بەسوود نیە و جیاوازە لێی (بۆنموونە بۆ سەردنی نەخۆش هەندێ کات کەسانی واهەن کە لەگەڵ خۆیاندا دیاری دەبەن بۆ نەخۆشەکە لەسەر بنچینەی سوودی ئەو شتە، کەسی واش هەیە لەسەر بنچینەی بەهە مەعنەویەکەی شتەکە دەبات).

خەڵکی بەڕادەی یان بەئەندازەی ئەو حەزەی کە لایان بوونی هەیە بەشێوەیەکی زۆرتر کاروبارە مەعنەوییەکان بە باشتر دادەنێن. لەم ڕۆدا پرسە مەعنەوییەکان بوونە بەرهەمی ئاراستەکردنی خەڵکی زیاتر لە هەر پرسگەلێکی دیکە[۷]. بۆ نموونە - کاروباری هاوسەرگیریدا لەگەڵ بوونی ئاراستەکردنی ئابووری لە پرسەکەدا کەچی ئاراستەکردنی مەعنەوی زیاتر تێدایە وەك لە ئاراستەکردنی ئابووری.

بەها: گوزارشتە لە دیاردەیەك کە دەروون و ویژدانی مرۆڤی تێدایە لە بەرامبەر ئەو سوودە یان ئامانجە کە مەبەستە بەدەستبهێنرێت یان پێی بگەیشترێ، و خودێك و - مرۆڤ دەکات کە بۆ ئەم ئامانجە ڕێز و پیرۆزی دابنێت، لەسەر بنچینەی ئەم ڕێزە و - پیرۆزییەوە ئەو ئامانجە هەڵدەبژێردرێ. هەڵبژاردنی بەها مەعنەوییەکان هەر لە خو- خۆیایدا ئامانجێکی پیرۆزە.

کەلتوور بەشێوەیەکی فراوان پشت دەبەستی بە بەهای مەعنەوی، بە- شارستانیەت لەسەر سوودەوە وەستاوە، و مرۆڤیش خۆی چاکخوازێکی کۆمەڵایەتیە - بەهای مەعنەوی هەیە، لەهەمان کاتیشدا هەوڵ بۆ سوودیش دەدات.

پێشکەشکردنی خزمەت جیاوازە لە چاکەکاری، هەموو خزمەتێکیش چاکەکاری نیە و هەندێ کات خزمەت خزمەتێکی گەندەڵ دەبێت (وەکو پارە بەخشین بە کەسێکی گەندەڵ)، بەڵام چاکەکاری بەوەی بە ناونیشانی چاکەکارییە بە خزمەت دادەنرێت (هەموو خزمەتێك چاکەکاری نیە بەڵام هەموو چاکەکارییەك خزمەتە)، خزمەت لە سەر سوود وقازانجیشەوە دامەزراوە بەڵام چاکەکاری لەسەر بەهای مەعنەوییەوە دامەزراوە.

لێرەدا پرسیارێك دیتە پێشەوە، ئەویش ئەوەیە بۆچی ووشەی ئەتڵەس[٨] بەهەموو زەوی ئەووترێت؟ ئەتڵەس برای برۆمتە بوو، بەم شێوەیە لە ئەفسانە یۆنانیەکاندا دەرکەوتووە کە پیاوێکی ئازا و بوێر و خاوەنی دوو بازووی بەهێز بووە، بوێرییەکەی تێیدا لایەنە مەعنەوییەکەیەتی چونکە زەوی لەسەر شانی هەڵگرتووە و تائێستاش هەر هەڵیگرتووە و تا ئەبەدیش هەر هەڵیدەگرێت و ئەمەش خزمەتێکی مەعنەوییە. ئەم چیرۆکەی ئەتڵەس لەو چیرۆکە بابلییەوە نزیکە کە دەڵێ زەمین ڕاگیراوە و وەستاوە لەسەر پشت گایەك و ئەم گایەش بەسەر پشتی ماسیەکی گەورەوەیە کە بەسەر ڕووی ئاوەوە وەستاوە، بەڵام ڕووی لێکچووی ئەم دوو چیرۆکە چیە؟

لێکچوونێك لەنێوان ئەم دوو چیرۆکەدا بوونی نیە، بەڵام ئەوەی لە بابەتەکەدا گرنگە ئەوەیە کە ئەفسانە بابلییەکان ئەفسانەگەلی بەرچاون، هەرچی ئەفسانە یۆنانیەکانن ئەفسانەگەلی خەیاڵکردن. کۆمەڵی بابلی لە گۆشە نیگایەکی واقیعی هەستپێکراو و واقیعی جوگرافی و زانستیەوە دەڕوانێتە کاروبار و بابەتەکان، بەڵام ئەفسانە یۆنانیەکان بەم جۆرە ناڕواننە ئەم بەرچاوییە، بەڵکو ئەفسانەکانیان چنراوی خەیاڵن. ئەگەر بابەتەکە لە پرسە بابلییەکەیدا ڕاست بێت یان هەڵە ئەوا ئەمە باسێکی دیکەیە و هەروەها لە ئەفسانەی یۆنانیشدا بابەتەکە ڕاستییەکی تێدا نەهاتووە. ئەوەی گرنگە

ئەوەیە کە ئەم دوو چیرۆکە لە یەك جۆر نین. ئەوەش شاعیرە کە لایەنی بەرچاوی و بەرهەستی لە ئەفسانە خەیاڵییەکاندا دەدات بە ڕاستیەکان و هزرەکانیان.

لە ئەفسانە ئێرانیەکاندا بۆ نموونە دەڵێن یەکەم کەس کە ئاگری دۆزییەوە (کیومرس) بوو، و هەر ئەویش مرۆڤی فێرکرد کە چۆن خواردن لێ بنێت. لێرەشدا ڕووی لێکچووی نێوان کیومرس کە ئاگری دۆزییەوە و برۆمتەدا کە ئاگری پێشکەش مرۆڤ کرد. چی یە؟ هیچ ڕوویەکی لێکچوو لەنێوانیاندا بوونی نیە، و هیچ پێوانەکارییەکیش لە ئارا نیە. مێژوو مێژووی دۆزینەوەی ئاگری لەلایەن کیومرسەوە بۆ دەرخستووین، ئەمەش ئەو شتەیە کە ئەو دۆزیویەتیەوە. لەلایەنی زانستیشەوە ئەمە ناڕاست و نادروستە تەنانەت ئەگەر بابەتەکە ڕاست و دروستیش بێت ئەوا گرنگ لە دروستیەکەی یە نادروستیەکەیدا ئەوەیە کە ڕواڵەتەکەی ڕواڵەتێکی زانستی – بەرچاوانە– یە و چیرۆکەکە ئەیەوێت بڵێت کە ئاگر بۆ یەکەمجار لەلایەن خودی مرۆڤەوە دۆزراوەتەوە. و ئەم دۆزینەوەیەش لە دۆزینەوی ڕادیۆ و دۆزینەوەی میکرۆب دەچێ.

بەڵام چیرۆکی برۆمتە چیرۆکێکی مێژوویی نیە و لە بنەڕەتدا هیچ واقیعیەتێکی تێدا نیە، و ئەو مرۆڤەی کە ئەم چیرۆکەمان بۆ دەگێڕێتەوە پێی نەوتووین ئەم چیرۆکە لە مێژوودا کەی ڕوویداوە وپێشی نەوتووین کە ئەو چیرۆکێکی خەیاڵیە، بەو واتایەی کە واقیعێکی مێژوویی نیە، ئەوەش لە تێڕوانینێکیدا حەقیقەتێکی هزری دەربارەی چارەنووس و بیروڕای مرۆڤ پێکدێنێ. بەڵام ئەم حەقیقەتە لەشێوەی چیرۆکێکی خەیاڵیدا هاتووە و کەسێکی خەیاڵی ناوی برۆمتەیە و ئەو ئاگرەش ئاگرێکی نەبینراوە واتە ئەو ئاگرە ڕۆشن و ڕووناکە نەبووە کە هەیە و واقیعی نەبووە، ئایا ئەکرێت ئە

کەسەی کە چاکە و سوود بۆ مرۆڤایەتی دێنێ، لە وولاتی قەفقازدا دیل بێت؟ بەواتای ئەوەی ئەو کەسەی کە زانستی فێری مرۆڤ کرد و زانینێکی پێشکەش کرد ببێتە دیلی تورەیی خودی خەڵکی؟

بەلام هێشتا ئەم چیرۆکە یەك حەقیقەت دەنوێنێ ئەویش ئەوەیە ئەو کەسەی کە رووناکی پێشکەشی مرۆڤایەتی دەکات هەمیشە لە شوێنگەی دیلییەتی دایە. ئەو کەسەی کە هەوڵدەدات و دەجەنگێ لەپێناو ئەوانی تردا ئەوا هەر سەرەنجامێکی ئاوەهای دەبێت، و ئەم بابەتەش ئەگەر واقیعێکی نەبێت ئەوا حەقیقەتێکی هەیە.

ئەو کەسە کە رووداوەکانی زەمانی ئێستا ئەنووسێتەوە و تۆماری دەکات، هەموو ئەو پەیوەستی و واقیعە حەقیقیەکانمان بۆ ئاوەژوو دەکاتەوە کە بوونێکی لە چارەنووسی مرۆڤدا هەیە، بەلام لەبری ئەوەی کە ناوی ئەو واقیعە وکەسایەتیانە بێنێت ئەوا ئەوانەی لەسەر کۆمەڵێك چیرۆك و سەرگوزشتەدا بۆ وێنا کردووین، ئەمەش تا رادەیەك لە شانۆگەریەکان دەچێت کە تەماشایان دەکەین، کە زۆربەیان واقیعێکیان نیە، بەلام حەقیقەتێکیان هەیە.

ئێمە ناتوانین بەراوردی چیرۆکە خەیاڵی و واقیعییەکان بکەین، چونکە هیچ یەکێکیان ناتوانن جێی ئەوی تریان بگرنەوە یان ببنە ئەڵتەرناتیڤی ئەوی تر.

بۆنموونە لە ئەفسانەکانماندا چیرۆکی سلێمان خەیاڵەکان و هیوا و ئارەزووەکانی مرۆڤ بۆ فرین دەنوێنێ، کاتێك کە ئەم پرسە بوونێکی هەمیشەیی لە زەینی مرۆڤدا هەبووە و لەپاشان ئەو خەیاڵ و ئاواتخواستنانە لەسەر وێنەی بەرماڵەکەی سلێماندا[9] بەرجەستە بووە. یان چیرۆکی سەندیبادی بەحری چیرۆکی ئەوکەسەی کە

بوونی هەیە و ناتوانێت لە دەریادا مەلەوانی بکات دەنوێنێت، بەڵام لە زەینیدا هیوا و حەزێك بۆ ئەم دەریاوانیە هەیە، لەبەرئەوە چیرۆکی سندبیادی بەحری، کە مرۆڤ دایهێناوە، بەرجەستەبوونێکی بەرچاو بۆ ئومێد و ئارەزووەکانی مرۆڤ دەنوێنێت، نەك بەرچاوی و واقیعیەتێکی مێژوویی. واتە ئەوە زەینییەت و بیرکردنەوەی مرۆڤ دەنوێنێ بەجۆرێك کە ئەو زەینییەتە و ئەو بیرکردنەوەیە گۆڕاوە بۆ پرسێکی بەرچاوییانە وئەم پرسەش لە هەریەکە لە هونەر و لە دەروونزانیدا و لە مێژوودا یاسای هونەری و دەروونی و مێژوویی هەیە، بەجۆرێك کە ئەکرێت پرسێکی زەینی بگۆڕێت بۆ پرسێکی بەرچاوی و هەندێ کاتیش پرسێکی بەرچاوی بگۆڕێت بۆ پرسێکی زەینی.

کاتێك مرۆڤ بیردەکاتەوە یان خەیاڵدەکات ئەوا لەسەرەوە بەردەبێتەوە بۆ خوارەوە پاشان ئەم خەیاڵکردنە بۆحەقیقەت و واقیعێکی بەرچاو ڕادەکێشرێت و ئاڵوگۆڕی زەینیش بۆ بەرچاوی. بۆنموونە ئاسمان نیعمەتی ئاوی هەیە و ڕەنگی ئاوییە و باران لەئاسمانەوە دەبارێت بەبێ زانینی هۆکارەکەی، و ڕۆژ لە ئاسمانەوە هەڵدێت بەبێ زانینی هۆکارەکەی و شوینەکەشی، و هەروەها مرۆڤی بەرایی کاتێك کە دەبینێت مانگ و ئەستێرەکان لە ئاسماندان و هەوا هەر لە ئاسمانەوە بە زەویدا هەڵدەکات و هەموو شتێك سەرچاوەکەی هەر لە ئاسمانەوەیە، ئەوا لە زەینی خۆیدا ئەوەی بەڵگاندووە کە بێت و نەبێت خودا هەر لە ئاسماندایە، ئەمەیە بەرچاوی کە گۆڕا بۆ زەینییەت، ئەم پرسەش تەنانەت لە ئاینە ئاسمانیەکانیشدا بوونی هەیە، ئەوان وادەزانن کە خودا بوونی لە ئاسماندایە ئەمەش بابەتێکی سروشتیە و پێویستی بە بەڵگە نیە. ئەم پرسە پرسێکی مێژوویی نەبووە. بەڵام لە پرسە خەیاڵیەکاندا ئەوا مرۆڤ سەیری بابەت و بوارە زانستی و

مێژووییەکان ناکات بەڵکو ئەو بەرەو حەقیقەتێکی مێـژوویی ئاراسـتە وەردەگـرێ کاتێـك لەسەر شێوەی چیرۆك یان تابلۆ و سەربووردەکانی تـردا وێنـای دەکـات، واتـە ئـەو بـەو شـێوەیەی کـە ئەیـەوێت و خـەیاڵی دەکـات وێنـا و بەرجەسـتەی دەکـات، و هـیچ پەیوەستییەکیش بـە واقیعـی دەرەکیـەوە نیـە، بـەڵا م لـە پرسـە مێژووییەکانـدا ئـەوا بابەتەکـە لەسـەر شـێوەی مێژوویەکـە پەیوەسـتی هەیـە بـە واقیعێکـی بەرچـاوی مێژووییەوە.

پەراوێزەکان :

[1] شەریعەتی لە چەندین شوێندا چەمکی تێڕوانینی گەردوونی بەکاردێنێ، ئەو بەم جۆرە ئەم چەمکە پێناسە دەکات: "تێڕوانینی گەردوونی وەرگێڕدراوی گوزارشتی com opolitisme ئەوەش ئەو چۆنیەتیە یان ڕێگەیەیە کە تاك بەپێی بیروباوەڕ و بڕوای خۆی لێیەوە لە بوون و جیهان دەڕوانێ، و گوزارشتە لە ئایدیا وجیهانبینی مرۆڤ دەربارەی جیهانی بوون و گەردوون" لەشی کردنەوی ئەم پێناسەدا، شەریعەتی دەڵێت: "جیهانبینیی زەینی ئێمە بۆ جیهان، لە ڕاستیدا جیهانبینیەك نیە دەربارەی واقیعی هەموو جیهان، بەڵکو جیهانبینیەکە دەربارەی ئەو کۆمەڵگەیەی کە تێیدا دەژین، چونکە جیهانبینی هەر مرۆڤێك لەگەڵ ئەو گوندە، یان شارە-یان هۆزەی کە تێیدا دەژی وێك دێتەوە، و هەروەها هەموو مرۆڤێك لەگەڵ ئەو دەزگە کۆمەڵایەتیەی کە سەربەوە یان تێدا دەژی، دەگونجێت، بەو واتایەی سیستەمی کۆمەڵایەتی کە ڕەنگدانەوەی لەسەر ئەم جیهانە دەبێت، بەدیوەکەی تریشدا ڕەنگدانەوەی لەسەر زەینی مرۆڤیش دەبێت". ئەو چەندین نموونە دێنێتەوە، کە یەکێکیان دەڵێت: "لە ئێستادا ئەو جیهانبینیەی دەربارەی جیهان لە هزردایە بۆنموونە ئەوەیە کە خودا لەلای سەرەوەیە، و ئەو جیهان بەهۆی کارەکانیەوە هەڵدەسوڕێنێ، بەواتای ئەوەی کە جیهانبینی کۆمەڵایەتی و سیاسی کۆمەڵگا دەربارەی ئافرێنەر لەمرۆدا بۆتە سیستەمێکی خواوەندانەی جیهانیانە". ئەو پێی وایە تێڕوانینی گەردوونی ڕەنگدانەوەی لەسەر ئاکار و پەروەردە و پەرەوردەی کۆمەڵایەتی و سیاسیش دەبێت. (و. ك)

[2] لە وەرگێڕدراوە عەرەبیەکەدا بە (ئیسپانیا) هاتووە، بەلام ئەمە هەڵەیە چونکە (ئیسپارتە دوورگەیەك لە دوورگەکانی یۆنان بووە، نەك ئیسپانیا. (و. ك)

[3] مەبەست لە سیانەکی ئاینی مەسیحی یە (باوك، کوڕ، ڕۆحی پیرۆز). (و. ك)

(٤) لە دەقە عەرەبیەکەدا بەم جۆرە هاتووە: "المعرفە الفنیە أو تكتیكیە"، واتە زانینی هونەری یان تەکتیکی. بەڵام ئێمە پێمان وایە کە لەجیاتی ووشەی تەکتیکی ووشەی ئیستاتیکی ڕاستتر و گونجاوترە، و ئەبێت ڕاستەکەی هەر ئیستاتیکی بێت.(و. ك)

(٥) مەبەست لە شەش زانینەکە ئەو زانینانەیە کە بڕوا و ئاین ناگرێتەوە، وەکو زانینی فەلسەفی و زانینی زانستی و هونەری و...هتد. (و. ع)

(٦) ئەکرێت بەنموونەی مەزهەبێك یان ئاینێك کە خاوەن بڕوایەکی چینایەتی بێت، سیستەمی (کاست)ی ئاینی هندۆسی بهێنینەوە، سیستەمی کاست سیستەمێکی توندی ئاینی چینایەتیە، بە جۆرێك کە بەزەحمەت ڕێ بە بزاووتی کۆمەڵایەتی لە چینێکەوە بۆ چینێکی تر دەدات، (غاندی) بۆ لاوازکردنی ئەم سیستەمە کۆششێکی زۆری کرد. (و. ك)

(٧) ڕەنگە ئەم بۆچوونەی شەریعەتی تەواو لەجێی خۆیدا نەبێت. لەمڕۆدا بوارە مادییەکان زیاتر لە هەر بوارێکی دی بایەخیان هەیە، هەر لە لایەنی سیاسیەوە هەتا لایەنی کۆمەڵایەتی، هەتا بێ زیاتر و زیاتر ژیان بەرەومادەگەرایی هەڵدەکشێ و بوارە مەعنەوییەکانیش بەرەو لاوازی دەڕۆن. ئامێرە مادییەکانی وەکو سەیارە، مۆبایل، کۆمپیوتەر، تەلەفزیۆن ... هتد بە هەموو جیهاندا بڵاوبوونەتەوە، بەڵام بەداخەوە بەها مەعنەوییەکان زۆر بەهێواشی بڵاو دەبنەوە، و تەنانەت لەچەندین لای جیهانەوە هەڕەشەشیان لەسەرە، بەهاکانی مافی مرۆڤ و کۆمەڵگای مەدەنی، و ئاکار و خۆشەویستی و هاوڕێیەتی و ...هتد هەتا بێ کاڵ دەبنەوە. ڕەنگە تیۆرەکەی (ئۆکبێرن) لە بۆچوونەکەی شەریعەتی باشتر ڕاستی پێکابێت. (ئۆکبێرن) دوو لایەنی کەلتوور لێك جیادەکاتەوە، (کەلتووری مادی) و (کەلتووری مەعنەوی)، ئەو پێی وایە زۆرجاران بۆشاییەك لە کۆمەڵگادا لەنێوان کەلتووری مادی و کەلتووری مەعنەویدا دروست دەبێت، ئامێرە مادییەکانمان پێدەگەن، بەڵام هونەری بەکارهێنانەکانیانمان پێناگەن، خانووەکان و بیناکانمان تابێ گەورەتر و بەرزتردەبنەوە، بەڵام عەقڵیەتمان لەگەڵ یاندا

ناگۆڕێن. لێرەوە بۆشاییەك لەنێوان بواری کەلتووری و مادی و کەلتووری مەعنەوی (هـزری)د دروست دەبێت، ئۆکبێرن ئەم حاڵەتە ناو دەنێ (دواکەوتنی کەلتووری). (و. ك)

(٨) ئەتڵەس: برای برۆمتەی خواوەندە. (و. ع)

(٩) ئەو بەرماڵەی کە لەشێوەی فەرشێکی بچکۆلەدایە و لە هەندێ ئەفسانەی ڕۆژهەڵاتـد و هاتووە کە توانای فڕینی هەیە.

سەرچاوە:

تأريخ الحضارة، علي شريعتي، ترجمة: د.حسين نصيري، ج ٢/١، الطبعهة الثانية، دار الأمير للثقافة والعلوم، ص١٥٣– ٢٢٦، ٢٤٥– ٢٦٨.

خاكێكی خاوەن ناوداریيەكی دێرین

ئەگەر كەسێك پرسیارمان لێبكات دەربارەی مەزنترین میللەتانی سەر ڕووی زەوی لە ڕووی سەیر وسەمەرەی مێژووییەوە، ئەوا زۆربەمان ناوی فەلەستین دێنین، ئەمە نەك لەبەر بوونی شتێكی سەیر لەوێدا – بەڵكو لەبەر ئەو ڕووداوە مەزنانەی لەسەر خاكەكەی ڕوویان داوە. زیاتر لەمەش جێگای پێغەمبەر ان بووە.

لەدوای فەلەستینیش میسر دێت لەوێدا ئەو زنجیرە چیرۆكە ڕوویانداوە كە لەسەر خاكی فەلەستین دەستیان پێكردووە لە تەوراتدا باس كراون، ئەو تەوراتەی باسی یوسفمان بۆ دەكات ئەو منداڵە كۆیلەی بوو بە جێگری شای میسر، هەروەها باسی موسامان بۆ دەكات ئەو منداڵە ئیسرائیلییەی بوو بەمیرێك لە بنەماڵەی فیرعەون ئینجا بووە پاڵەوانی چیرۆكی دەرچوونی ئیسرائیلییەكان لەخاكی میسر، سەرەڕای ئەوەش میسر مێژووی تایبەت بە خۆی هەیە كە تاكو ئەمڕۆ ئینجا بۆ بەیانی ودوای بەیانیش شوێنەوارەكانی دەیگێڕنەوە. لەنێوان میللەتانی كۆندا هاوشێوەی نەبووە لەڕووی شا مەزنەكان وپیاوە ئاقڵمەندەكان وسەربازە ئازایەكان، مرۆڤ لە شوێنەكانی تردا پاشماوەی وا نابینێتەوە كە نیوەی شوێنەواری میسری دڵگیر وپڕ شكۆ بێت.

هەندێك بینایەی گرنگمان هەیە ئەویش ئەو قەڵاو كەنیسانەن كە كاتی دروست كردنیان بۆ پێنج سەد یان شەش سەد ساڵ ولەوانەیە پتریش بگەڕێتەوە، وخەڵك تووشی ماندووبوونێكی فرە دەبن لەكاتی سەفەركردن بۆئەوەی بیانبینن.

لەمیسر نموونەی ئەو جۆرە بینایانە لە شوێنەوارە نوێیەکان دادەنرێت ومرۆڤ زۆر کەم گرنگی بە بینینیان دەدەن، دەکرێ لەمە بگەی ئەگەر ئەوە بزانی کە پەرستگا مەزنەکان وگۆڕستانە گەورەکان کە ئێستاکە لە میسردا هەن پێش کتێبی پیرۆز بە سەدان ساڵ بیناکراون.

با نموونەیەکت بۆ بهێنمەوە بە هەرەمی مەزن ئەوەی هێشتا بەسەر سورهێنەری دنیا دادەنرێت، ئەوە تەنیا پێش هەر بینایەکی ئێستای ئەوروپا بە هەزاران ساڵ بنیات نەنراوە بەڵکو پیش ئەوە بنیات نراوە کە یوسف بفرۆشرێ ولە ماڵی یوتیفار ببێتە کۆیلە. هەزاران ساڵ پێش ئەوەی مرۆڤێک ناوی ئیغریق یان ڕۆمان ببیسێت، پاشای مەزن فەرمانڕەوایی میسریان دەکرد، سوپاکانی خۆیان دەناردە سەر سوریا وسودان وکەشتیەکانی خۆیان دەنارد بۆدۆزینەوە وپشکنینی ڕووبارەکانی باشوور، وحەکیمە میسریەکان ئەو کتێبانەیان دادەنا کە ئێستا ئێمە دەیانخوێنینەوە.

ولەو کاتەی بەریتانیا دوورگەیەکی نەناسراوی وابوو کە دانیشتوانەکەی دڕندە وکێوی بوون وەکو ئەوەی لەڕووی دڕندەیی وکێویی دانیشتوانی دوورگەی دەریاکانی باشوور بن، میسر میللەتێکی مەدەنی بوو زۆر شای مەزن وپەرستگای زۆر وپەرستگ وهەیکەل وکۆشکی فرەی هەبوو ودانیشتوانەکەی لە ئاقڵمەندترین پیاوان ومەزنترینیان لەڕووی زانستەوەبوون. مەبەستم ئەوەبوو لەو کتێبە بچووکەدا چەند لایەنێکت لەمێژووی ئەو میللەتە سەیر وسەمەرەیە بۆ بگێڕمەوە وجۆری ئەو ژیانەت بۆ بەدیار بخەم کە خەڵك لەو ڕۆژگارە بەسەرچووانە دەیژیان، پیش ئەوەی میللەتانی تر بەخەبەر بێنەوە وپێش ئەوەی مێژوویان هەبێت.

بەڵام پێش ئەوەی دەست بە چیرۆکەکە بکەم ڕێگام پێبدە بیرۆکەیەکت لەلا گەلاڵە بکەم دەربارەی جوگرافیای خاکەکە. و دەبێ لێرە تێبینی ئەوە بکەین کە مەزنترین

شانشینەکان لەڕووی مەترسیەوە لەمێژوودا، لە بچووکترینیان بوو لەڕووی ڕووبەرەوە، بەریتانیا سەرەڕای مێژووە شکۆدارەکەی بە شانشینێکی فراوان دانانرێت، وفەلەستین کە لە هەر میللەتێکی تر جێدەستی بەسەر جیهانەوە دیارە، پێی دەووترا (خاکی بچووک) ئینجا لەم پایەدا وولاتی ئیغریق لەدوای فەلەستین دێت، کە تەنیا گۆشەیەکی چیاییە لە باشووری ئەورووپا ومیسریش خاکێکی بچووکە.

لەوانەیە کاتێك لەسەر نەخشە دەبیینی وات بێتە بەرچاو کە ڕووبەرەکەی گەورەیە بەڵام دەبێت ئەوەت لەبیر بێت کە زۆربەی ئەو خاکەی ناوی میسری لەسەر نووسراوە بیابان یان گردی بەردینە کە مرۆڤ ناتوانێ تێیدا بژی، هەرچی میسری ڕاستەقینەیە ئەوە شریتێکی بەرزە لە هەردوولای ڕووباری نیل، ولەهەندێك کاتدا درێژبوونەوەکەی میلێك یان دوو میل دەبێت لەناو ئەو لمەی نیل دەیبڕێت ئەگەر بەشی باکوری کە بە دەلتا ناسراوە لێی دەراوتن بکەین ئەوە لە هیچ لایەك لە ڕووبارەکەوە لە سێ میل تێناپەڕێ. هەندێك دۆڵی نیلیان چوواندوە بە شلێر (مێلاخە) یەك کە قاچی بادراوە و لەمەدا ڕاستیان پێکاوە. نیل قاچە بادراوەکە ودەلتا گوڵەکەیە لەژێر گوڵەکە ڕاستەوخۆ نەمامێکی بچووك هەیە– دۆڵێکی بەپیت فەیومە. لەسەردەمێکی بەسەرچوو پێش ئەوەی خودی مێژووی میسر دەست پێبکات شلێرەکە گوڵی نەگرتووە.

نیل زۆر لەوەی ئێستا فراوانتر بوو. ولەنزیك قاهیرە دەڕژایە دەریاوە (قاهیرەی پایتەختی نوێی میسر) – خاکەکەی تەنیا ئەو دۆڵە تەنگە سنووردارە کراوە بوو لە هەردوو لاوە بە گردەکانی بیابان.

بەڵام بە تێپەڕبوونی ڕۆژگار سەدە دوای سەدە نیل ڕێڕەوی خۆی هەڵکۆڵی وناو شۆڕبووەوە وبەگوێرەی ئەمە نزم بووەوە، وخاکێکی بەپیتی لەنێوان ڕێڕەوە نوێیەکە

وگردەکان بەجێ هێشت، هەرچی ئەو قوڕ ولیتەیە بوو کە ئاو لەگەڵ خۆی هێنابووی ئەوە لەلای ڕێڕەوەکە دەنیشتەوە تاکو وەکو ئێستا دەبینین دەلتای پێکهێنا.

پێش ئەوەی مێژوو دەست پێبکات میسر ئاوەها بوو، کاتێك مێژوو دەستی پێکرد دەلتا پڕ بوو لە گۆم لەبەرئەوەی نوێ لەجێگای دەریا پێکهاتبوو پێش ئەوەی نیل بە قوڕ ولیتەکەی ئاوەکەی لاببات.

ودانیشتوانی دۆڵەکە بەچاوێکی نزم دەیانڕوانیە ئەو خەڵکەی لەنێوان گۆمەکان دەژیان وتەنانەت دوای ئەوەش کە پێکهاتنی دەلتا تەواو بوو هەموو ڕووبەری شانشینەکە دوو ئەوەندەی ڕووبەری وێڵز نەبوو لەگەڵ ئەوەشدا ژمارەیەکی زۆری خەڵ ئاوەدانیان کردبۆوە -ژمارەیەکی زۆر بەگوێرەی ڕووبەرەکەی- وبەگوێرەی زیاترین خەملاندنەکان- دوو ئەوەندەی دانیشتوانی لەندەن بوو.

مێژوونووسێکی کۆنی ئیغریق ووتبووی "میسر بەخششی نیلـــە" وئەمەش ڕاستە ئێمە بینیمان کە نیل بە بڕینی ڕێگایەك لەنێوان گردەکان وپێکهێنانی، دەلتا پێکی هێناوە، وتەنیا پێکی نەهێناوە بەڵکو ژیانێکی بەردەوامی بۆ دەپارێزێ.

میسر چۆن وەکو ئێستا وایە -وڵاتەکەی لە بەپیت وبەرەکەترین وڵاتان بوو ولەوشتانەی جیاکەرەوەیەتی کە زۆربەی بەروبوومە کشتوکاڵیەکانی لێدەچێنرێ نایابترین جۆرەکانی گەنم وسەوزە ولۆکەی لێدەچێنرێت.

کاتێك ڕۆما پایتەختی جیهان بوو پێویستیەکانی لە دانەوێڵە لە میسر بەهۆی کەشتیە ناودارەکانی ئەسکەندەرییە هاوردە کرد، تۆش لەبیرتە کە ئینجیل چی دەڵێ دەربارەی براکانی یوسف کە لە فەلەستینەوە هاتوونەتە میسر کە برسیەتی فەلەستینی گرتبۆوە بۆئەوەی گەنم لە میسر بکڕن.

لەگەڵ ئەو پیت وبەرەکەتەش باران لە میسر ناسراو نیە، بەڵێ لەوانەیە لە هەندێ کاتی کورتدا باران ببارێت لەوانەشە لە ساڵێکی دوورودرێژدا دڵۆپە بارانێك نەبارێت.

چۆن دەکرێت لە خاکێکدا کە بارانی لێنابارێت باشترین جۆرەکانی ڕووەکی لێبڕوێت؟

نهێنی ئەمە (نیل)ە" لەهەموو ساڵێکدا ئەگەر لە ناوەڕاستی ئەفریقا ولەسەر چیاکانی حەبەشە باران ببارێت ئەوە ئاستی نیل بەرز دەبێتەوە، شەپۆلەکانیش قوڕ ولیتەیەکی زۆری بۆدەهێنن، لەم بارودۆخەدا ئاو زەوی دادەپۆشێ ئینجا لەدوای ئەوەی قوڕ ولیتەی لێدەنیشێ ئاوەکە نامێنێ، لەبەرئەوەی ئاویش ناگاتە خاکە بەرزەکان ئەوە ئاوی گۆمەکانی دەگەیەنرێ ئینجا ئەو گۆمانە دابەش دەکرێنە سەر کەناڵی بچووك تاکو بەنێو هەموو زەوییەکەدا تێبپەڕێ چۆن خوێن بەدەمارەکاندا ڕەت دەبێت. لەئەنجامی ئەم سیستەمەش پیت وبەرەکەتی زەوی پتر بووە وهەموو لایەکی تێر ئاو دەبوو، ئەمەش جێگای ئەوەی دەگرتەوە کە لەکاتی باران بارین دەهاتە دی.

ئەگەر ڕووباری نیل نەبوایە میسر پارچە بیابانێك دەبوو هیچ شتێك نەدەبوو جیاوازی نێوان بەشەکانی تری، هیچ شتێك بێجگە مێژووە مەزنەکەی میسر مایەی تێبینی کردن نیە، ئەو مێژووە کۆنەی وڵاتەکەی بە سیمایەکی سیحری ڕەنگ ڕێژ کردبوو وکردبوویە مایەی سەرنج ڕاکێشانی هەموو خەڵك. وهەروەها شوێنەوارە شکۆمەندەکانی، بۆیە بێجگە لە میسر میللەتێکی تر نیەکە تیایدا دانیشتوانە ڕەسەنەکانی وڕوخسارەکانی شارستانیەتی کۆنی وەکو لەسەرەتای مێژووەکەیدا هەبوو تێدا ببینرێت.

لێرەدا دەتوانی پەرستگای خوداوەندە کۆنەکانان وهەیکەلەکانیان گۆڕە مەزنەکانیان ببینی کە چاوی مرۆڤ نەیانبینیون، بەڵکو ئەو شمشێر ورم وکڵاوە

ئاسنینانە ببینی کە شاو سەربازە ئازاکان -لەپێناو ولآتیاندا- شەڕیان پێکردووە- ئەمەش هەزاران ساڵ پێش ئەوەی داود بەشداری شەڕەکانی ئیسرائیلیەکانی پێبکات.

لە وێنە جۆربەجۆرەکانی سەر دیواری پەرستگا وگۆڕەکان توانیومانە بزانین کە چۆن ئەو خەڵکە لە ڕۆژانی ڕابردوودا ژیاون، وچۆن خانووەکانیان دروست کردووە وچۆن کاریان کردووە، چۆن یاریان کردووە- وچۆن لەکاتی دڵتەنگی وبەژارەییدا خەمی خۆیان دەربڕیووە، ئینجا چۆن خودای خۆیان پەرستووە، لەو نیگارانەدا دەیانبینین بە هەموو ئەو کارانە هەڵدەستن، هەروەها دەتوانی ئەو چیرۆکانە بخوێنیتەوە کە دایکەکان ودایەنەکان بۆ منداڵەکانیان دەگێڕانەوە. هەموو ئەوە وادەکات میسر سەرنج ڕاکێشیەکی تایبەتی وسیحرێکی خەیاڵی دڵگیری هەبێت. لێرەدا مەبەستم بوو هەندێ لایەنی ئەو ژیانەت بۆ وێنا بکەم بۆئەوەی لە خەیاڵی خۆتدا وێنەیەکت هەبێ دەربارەی ژیان لەو ڕۆژانەدا.

سەرچاوە :

جیمس بیکی، مصر القدیمة، ترجمة نجیب محفوظ، دار مصر للطباعة. وەرگێڕانی بەشی یەکەمی لە عەرەبیەوە بۆ کوردی: د. محەمەد عەبدوڵا کاکە سوور.

القسم العربي

الشرطة في العهد الاموي

أ.د.ارسن موسى رشيد

الفصل الثالث

تطور الشرطة في العصر الأموي

أولاً: نظرة تأريخية في تطور الشرطة في عهد معاوية (٤٠- ٦٠/ ٦٦١- ٦٧٩) :

شهد عهد معاوية بن أبي سفيان في نظام الشرطة من جهة نموها و ترسخَها مؤسسة رسمية شرعية على مستوى الدولة و بصورة لم تعرف من قبل. لقد أصبحت مؤسسة الشرطة مسئولة مسئولية كاملة و مباشرة عن توفير الأمن وإقرار النظام في جميع الأمصار الاسلامية. لقد أصبحت أهم قوة أمن اعتمد عليها معاوية وولاته لتحقيق الأمن الشخصي من جهة، و حفظ الأمن والنظام من جهة اخرى. يضاف الى هذا كله، أن أصبحت الشرطة المدافع الأول عن النظام الأموي و حمايته من اعتداءات الفرق الأخرى المعارضة له كالخوارج و الشيعة و غيرهما التي كانت تعمل على اسقاطه بشتى السبل.

باستقراء المصادر التأريخية، يمكن القول أن معاوية كان أول خليفة يستعمل الشرطة كحرس خاص لحمايته شخصياً، و هذا الحرس كان يرافقه بشكل دائم. يقرر ذلك الدميري، دون أن يورد المصدر التأريخي الذي اعتمد عليه، وإن كانت المصادر التأريخية بشكل عام، تؤيد ماذهب اليه الدميري[1]. دونما شك أن المحاولة الفاشلة التي قام بها الخوارج لإغتيال معاوية كان لها دور كبير في دفع معاوية لإتخاذ قراره بالاعتماد على الشرطة كحرس خاص لضمان عدم تكرار المحاولة. وخصوصاً ان عليا وعمر بن العاص قد تعرضا

للمحاولة نفسها، قتل على أثرها عليّ، وكان ذلك عام ٤٠/ ٦٦٠. منذ ذلك ومعاوية لايخرج بدون حماية خاصة، وحتى في أوقات الصلوات كان يأمر حراسة بالوقوف عند رأسه حماية له من الاعتداءات المحتملة من مناوئيه(٢).

على الرغم من إجماع المصادر التأريخية على توافر المؤسسة البوليسية في عهد معاوية، إلا أنه مما يدعو للأسف، وجود شيء من الخلط أو التشويش عند المتقدمين من المؤرخين، حيث لم يستطيعوا التمييز بين الحرس، وهم القائمون على حراسة الخليفة شخصياً ولا غرض لهم سواه، والشرطة التي تقوم بحراسة القصر ضد أعداء الدولة الذين كانوا يسعون للتخلص من معاوية(٣).

المؤرخ اليعقوبي مثلاً، يذكر أن معاوية قد أسس الحرس أولاً ثم الشرطة والبوّابون. وكان الحرس يقومون بحمايته وهم مدججون بالسلاح(٤). ولكن اليعقوبي يناقض نفسه حين يذكر أن الشرطة قد ظهر في خلافة كل من عمر وعثمان وعلي(٥). ان التناقض الذي يظهر في كتابات اليعقوبي حول هذه القضية، يمكن اعتباره كنموذج مثالي لطبيعة التشوش الفكري، و إختلاط المصطلحات عند المؤرخين فيما يتصل بموضوع الشرطة.

١- فاعلية الشرطة في العراق :

انقسم العراق في عهد معاوية الى مصرين عظيمين، الكوفة والبصرة، الأولى، كما هو معروف في التأريخ الإسلامي، كانت عاصمة أو مركز خلافة في عهد الخليفة الراشد الثالث وحين أتى معاوية الى السلطة (الخلافة) عام ٤١/ ٦٦١، أصبحت دمشق عاصمة الخلافة بدلاً من الكوفة، التي عين لها معاوية والياً يدعى المغيرة بن شعبة من ثقيف وذلك في الفترة ٤١- ٥٠/ ٦٦١-٦٧٠، و يعتبر المغيرة أول والٍ يعينه معاوية. لقد كان المغيرة متشدداً في الحكم واستعان برجال الشرطة لغرض سيطرته، وعينّ صاحب شرطة عُرف بشراسته وقسوته وكان يُدعى قبيظة بن دمّون(٦).

من الحوادث التي تبين مدى فعالية الشرطة في حفظ الأمن والنظام ما أورده الطبري حول صراع المغيرة مع الخوارج، وذلك حين أخبره صاحب الشرطة بإجتماعهم في الكوفة لإثارة القلاقل والاضطرابات، فأصدر المغيرة أوامره الى صاحب الشرطة بمحاصرة مكان الإجتماع، وبعد أن ألقى القبض عليهم، أودعهم السجن(٧).وازداد الأمر اضطراباً حين قام مؤيدوا الخوارج بالتهيّؤ لإثارة انصارهم، مما اضطر المغيرة الى اصدار أوامره لصاحب الشرطة للاستعانة بالشيعة للقضاء على أنصار الخوارج(٨).

ظل المغيرة واليا على الكوفة حتى وفاته ٥٠/ ٩٧٠، وحل محله زياد بن أبيه في العام نفسه.

أما البصرة،فقد كان عبدالله بن عامر والياً عليها في الفترة ٤١- ٤٤/ ٦٦١- ٦٦٤. وتميّزت ولايته بالضعف وذلك بسبب لينه وتساهله مما أدى الى تسيَب الأمن وازدياد نشاط الخارجين على القانون. لذلك لم يكن عجيبا ولا مستغربا افلات زمام الأمر من يده وسيادة الاضطراب وعدم الأمن في المجتمع البصري(٩)، مما دفع معاوية الى عزله عام ٤٤/ ٦٦٤، وخصوصاً بعد تزايد الشكوى عليه من قبل الرؤساء في البصرة(١٠).

وفي عام ٤٥/ ٦٦٥، عينّ معاوية زياد بن أبيه والياً على البصرة. وقد تبين لزياد عند وصوله البصرة مدى التدهور الحاصل في الأمن(١١). فذكره وشدد عليه في خطبته التي افتتح بها ولايته جريا على العادة في ذلك والوقت، فقال في خطبته المعروفة بالبتراء لأنه لم يحمد الله فيها، كما يروي بعض المؤرخين:

"...ألم تكن منهم نُهاة تمنع الغواة عن دلج و غارة النهار! قربتم القرابة، و باعدتم الدين، تعتذرون بغير العذر، وتغطون على المختلس كل أمرىء منكم يذب عن سفيهه، صنيع من لا يخاف عقابا..."(١٢).و خطبة التي ألقاها زياد طويلة، تبيّن فيها أسلوبه الذي

سوف يتبعه في معالجة التدهور الأمني، ومن قراءة تلك الخطبة تبيّن أن زياداً كان مصمما على إقامة الأمن والنظام بغض النظر عن الوسيلة التي تحقق الهدف وخصوصاً حين يقول:

"... وإني أقسم بالله لآخذنّ اولي بالولي، والمقيم بالضاعن، و المقبل بالمدبر، و الصحيح منكم بالسقيم، حتى يلقى الرجل أخاه فيقول: أنج سعد فقد هلك سعيد، أو تستقيم لي قناتكم..."[١٣].

لقد كان هدف زياد بن أبيه توفير الأمن والإستقرار الإجتماعي، و إقرار قيمة الدولة التي ذهبت في عهد المغيرة بن شعبة[١٤].

يروي البلاذري كيف استتب الأمن في البصرة في عهد زياد، وذلك في حادثة مفادها أن زياداً سمع جلبة وأصواتاً بين العامة، فسأل عن السبب، فقيل له ان رجلا قد استأجر من يحمي له بيته، وذلك نظراً لعدم وجود الشرطة،وانتشار السرّاق[١٥].

وفي يوم التالي أمر زياد صاحب الشرطة بأن يقوم الشرطة بحراسة الطرقات بعد صلاة العشاء[١٦]. ويضيف البلاذري أن الشرطة قد قتلت ما يقارب الخمسمئة نفر من لص ومنتهب للبيوت[١٧].

بذلك يعتبر زياد بن أبيه أول حاكم مسلم يُطبق ما يُعرف اليوم بمنع التجول[١٨]. و ذلك حين منع العامة من الخروج من منازلهم ليلاً[١٩].وحدث مرة أن بدوياً لم يكن يعلم عن هذا المنع شيئاً، وأمسك به الحرس وهو يطوف في الطرقات ليلا، فأخذوه الى رئيسهم الذي أخذه بدوره الى الوالي. وعند مثول البدوي بين يدي الوالي، سأله عن سبب خروجه فقال البدوي، إنه جاء الى البصرة لبيع ما لديه من خراف، ولايدري لماذا أخذه الحرس، فقال له زياد، إنه يصدق قوله، ولكن لابد قتله لمصلحة البلاد، ونفذ حكم الإعدام فيه. وعلى ما يبدو أن قتل البدو لم يكن لمجرد الرغبة في القتل ذاته، بل تم لإقناع أهل البصرة بجدية الوالي في تنفيذ أوامره، وأن لا أحد منجى من العقوبة إذا خرق القانون، كم سبق وهدّد في

خطبته البتراء. لقد كان الهدف النهائي عند زياد، إقرار هيبة الدولة والحصول على طاعة العامة، ولو عن طريق الإرهاب. وبذلك تستقيم الأمور في البصرة حيث ترى العامة أن الأمر لا هزل فيه ولا هوان في تطبيق العقاب(٢٠).

لم يكن خفياً على زياد بن أبيه ضرورة إعادة تنظيم الادارة في البصرة وخصوصا جهاز الشرطة، حتى يتمكن من تحقيق سيطرة فعالة على الأوضاع الأمنية. لذلك عمل زياد على أتخاذ بعض الإجراءات التي تسمح بفرض هيمنته، منها زيادة عدد الأفراد العاملين في الشرطة، فصعّد عددهم حتى وصل الى أربعة آلف نفر، وعينّ اثنين في منصب صاحب الشرطة بدلاً من واحد(٢١) وترتب على ذلك اسقرار الأمن في البصرة، الى درجة أصبح معها العامة لا يهتمون الا بشئونهم الخاصة، و ما كان أحدهم ليجرؤ حتى عى التقاط أي غرض ساط على الأرض مادام ليس بصاحبه، بل أصبح الأمر من الهيبة أن النساء كان ينامون في بيتهن دون حاجة الى قفل الأبواب، كما تذكر ذلك بعض المصادر التاريخية(٢٢).

أما الخوارج، فقد كان لزياد معهم شأن آخر، حيث واجههم بأقصى درجات العنف كما يستدل من الحادثة التي وقعت عام ٤٧/ ٦٦٧. وذلك حين أقدم بعض الخوارج على قتل حراس المسجد في البصرة. وعلى اثر ذلك خرج الحراس ولحقوا بالخوارج وقاتلوهم حتى أفنوا معظمهم(٢٣).

وقام الخوارج مرة أخرى، وذلك بعد إختيار رئيس جديد يُدعى زحّاف بن زحر، وقتلوا كل من يعتقدون به أنه ضدهم. مرة أخرى، خرج خمسمائة شرطي وحاصروا المكان الذي لجأ اليه الخوارج، ثم هجموا عليهم وقتلوهم جميعاً(٢٤).

استقرت الأمور في البصرة على هذا النحو، و اطمأن زياد الى فعالية الجهاز الأمني في الحفاظ على النظام والأمن. وتوجه الى الكوفة ليكرر فيها أسلوبه الجديد، حيث إنه كان والياً على المصرين، الكوفة والبصرة في الوقت نفسه. كما هو معروف أن مركز تجمع

الشيعة كان في الكوفة، والحركة الشيعية كانت تعمل ضد الدولة الأموية. والهدف لايزال كم هو.. إقرار هيبة السلطة. وعند وصوله اى الكوفة خطب في العامة وهددهم بإنه سوف يحضر ألفين من شرطة البصرة، وذلك بعد ذكر أهل الكوفة بالخير وأنهم أهل الحق، وأن عليهم التزام الطاعة[٢٥]. ولكن ما ان انته زياد من خطبته، حتى قام أحد العامة بين المصلين و رماه بحجر، فأمر زياد بقطع يد كل من يرفض الحلف بالله بأنه لم يرم ذلك الحجر[٢٦]، وكان عدد الذين قطعت أيديهم قد وصل الى الثلاثين!!.

ولعبت الشرطة دوراً فعالاً في إخماد الفتن التي أثارها الشيعة، وازدادت الشدة على المعارضة الشيعية حين رفض زعيمهم حجر بن عدي الانصياع لنصيحة زياد بأن لا يعارض السلطة الأموية[٢٧].وتحرك حجر ضد السلطة، وطلب زياد من رهطه بإحضاره الى القصر، ولكن حجراً رفض مقابلة الوالي، فأرسل اليه صاحب الشرطة[٢٨]، ولكن حجراً أصر على رفضه، ونشب القتال بين أصحاب حجر والشرطة، وهرب حجر ليظل مختبئاً في أماكن متفرقة من الكوفة، ولكن الشرطة ظلت في أثره الى أن أُلقي القبض عليه، وأُحضر الى زياد الذي أمر بإعدامه[٢٩].

وفي عام ٥٣/ ٦٧٢، توفي زياد بن أبيه، بعد أن حقق للأمويين رغبتهم في استقرار النظام والأمن في كل من البصرة والكوفة، وحيث أصبحت الشرطة أهم قوة داخلية وأكثرها فاعلية وعاش المسلمون في هذين المصرين في أمن واستقرار، أمن العامة فيه على أنفسهم وأهلهم وأموالهم. بوفاة زياد، قام معاوية بفصل الكوفة عن البصرة معيناً لكل مصر منه واليه الخاص.

للمؤرخ فلهاوزن رأي يتسم بالحدّة تجاه زياد بن أبيه، متهماً اياه باستخدام الشرطة لتأسيس نظام قائم على الظلم والجبروت[٣٠]. والحقيقة أن الحكم الذي أصدره هذا المؤرخ على زياد لا يخلو من التعسف، إذ لم يأخذ بنظر الاعتبار الأوضاع الحرجة التي رافقت تـ

الفترة من التأريخ الاسلامي، والتي لم يكن من السهل التعامل معها وفق الوسائل العادية، ولو لم يكن زياد قام بما قام به، لأصبح الوضع أكثر خطورة وتدهوراً. وعليه كان زياد بين أمرين، فرض عقوبات متشددة لاتعرف اللين ولا الهوادة، أو حالة اللاقانون وسيادة قانون الغاب حيث تكون الغلبة للقوي، وهو وضع غير مرغوب فيه على الاطلاق.

وفي عام ٥٥/ ٦٧٤، قام معاوية بتعيين عبيد الله بن زياد بن أبيه والياً على البصرة واتبع عبيدالله السياسة نفسها التي أوجدها والده، ولم يكتف بذلك، بل كان أكثر شدة على أعداء الدولة من الخوارج الذين لم يتوقفوا عن أعمال الشغب وإثارة العامة في الداخل، مما اضطر عبيدالله الى وضع زعيمهم المسمى مرداس في السجن(٣١)، وفي مقابل ذلك قام الخوارج بقتل أحد أفراد الشرطة(٣٢).

من الروايات التي تتصل بطبيعة العلاقة المتوترة بين عبيدالله والخوارج، ما يرويه المبرّد حول قيام عبيدالله بإلقاء القبض على أحد زعماء الخوارج ويُدعى خالد بن عباد. وأمر عبيدالله بقتله، ولكن لم يجرؤ أحد من الشرطة القيام بذلك خوفاً من انتقام الخوارج. وإن كان المبرّد يرى أن سبب الامتناع يعود الى صفة الورع والتقوى التي كان خالد بن عباد تحلى بهما. ومع ذلك يبدو ان عنصر الخوف من الانتقام أكثر إقناعاً. وبعد تردد تقدم أحد أفراد الشرطة ويدعى ابن مسروح، وقام بقتل زعيم الخوارج(٣٣). وحين وصل خبر القتل، وعُرف اسم ذلك الشرطي، قام الخوارج بالانتقام لزعيمهم منه، وقتلوه(٣٤).

٢- فاعلية الشرطة في الاقاليم الخرى :

عند مقارنة مصر بغيرها من الامصار الاسلامية كالبصرة مثلاً، لوجدنا ان الشرطة لم تلعب الدور نفسه، وذلك لبعد مصر عن الاضطرابات التي يحدثها عادة الخوارج والشيعة. كذلك لا تذكر المصادر التاريخية أي نشاط للشرطة في غير مصر من الامصار، وإن كانت هذه المصادر تبين مدى حرص الولاة عند اختيار صاحب الشرطة.

من المصادر التاريخية التي تعرضت لهذا الموضوع، هناك مصدران يشيران الى أن مروان بن الحكم والي المدينة، قام بتعيين مصعب بن عبدالرحمن بن عوف في منصبي صاحب الشرطة والقضاء في آن واحد. وقد كان ذلك في عهد معاوية(٣٥). ويروي ابن سعد ان مصعباً هذا كان شديداً على المذنبين والخارجين على القانون(٣٦). ويضيف ابو الفرج الى هذه المعلومات خبراً مفاده أن مصعباً طلب من الوالي مروان بن الحكم ، أن يزوده بعدد كبير من افراد الشرطة، إذا كان يريد الحفاظ على الأمن في المدينة، حيث لم يكن عدد الشرطة المتوفر كافياً لهذه المهمة(٣٧). واجابه مروان الى طلبه وأرسل اليه مائتي شرطي، وظل مصعب في منصب صاحب الشرطة حتى وفاة معاوية(٣٨).

ثانياً : خلافة يزيد بن معاوية ٦٠-٦٤هـ/٦٧٩-٦٨٣م :

أول عمل قام به يزيد حين ولي الخلافة، أن أرسل الى والي المدينة يأمره بأخذ البيعة من الحسين وعبدالله بن الزبير قهراً، ولم يتم له ما اراد، إذ غادر الاثنان الى مكة وتحصنا فيها. وحين سمع يزيد بذلك عزل الوالي من ولايته، وعين بدلاً منه والياً جديداً يدعى عمرو بن سعيد بن العاص. واول عمل قام به الوالي الجديد، إصدار أوامره الى صاحب الشرطة للقيام بهدم جميع منازل بني هاشم وكذلك منزل عبدالله بن الزبير. ولكن صاحب الشرطة رفض القيام بذلك، مما حدا بالوالي أن يطلب منه أن يضع سيفه، إشارة الى عزله من منصبه، فما كان من صاحب الشرطة-بعد عزله- إلا ان لحق بعبدالله بن الزبير بمكة(٣٩).

وقام الوالي بعد ذلك بتعيين صاحب شرطة جديد يُدعى عمرو بن الزبير(٤٠)، قام بتنفيذ ما عجز عنه سلفه، وهدم المنازل التابعة للزبير وعائلة علي(٤١). ولم يكتف الوالي بذلك، بل أطلق يد صاحب الشرطة في إخضاع كبار القوم الذين عرف عنهم تأييد الزبير، وتذكر المصادر التاريخية أن عمراً قام بجلد أخيه المنذر بسبب ميوله الى الزبير(٤٢).

١- دور الشرطة في مقتل الحسين:

بعد استقرار الحسين في مكة، راسله أهل الكوفة وأغروه بالقدوم اليهم، متعهدين له بالتحالف والمساعدة لتنصيبه خليفة للمسلمين. ثم رافق ذلك من الحوادث التاريخية المؤلمة التي انتهت بمقتل الحسين. والذي يهمنا الدور المتنامي الذي لعبه الشرطة في حادثة مقتل الحسين.

في البداية أرسل الحسين، ابن عمه مسلم بن عقيل الى الكوفة ليستطلع له الأحوال. وعند وصوله، نزل مسلم عند زعيم الشيعة هاني بن عروة، وحين سمع والي الكوفة بذلك أرسل في طلب عروة للمثول بين يديه، وحين تم ذلك أمر بضربه، فما كان من زعيم الشيعة إلا أن امتشق -فجأة- سيف أحد أفراد الشرطة المحيطين به ليقتل به عبيدالله، ولكن محاولته باءت بالإخفاق، فأمر عبيدالله بن زياد بوضعه في السجن(٤٣).

على أثر تلك الحادثة، توجه عبيدالله الى المسجد وألقى خطبة حذر فيها العامة من الثورة، وأنذرهم بالعقاب الصارم فيما لو حاول أحدهم القيام بذلك(٤٤). حين سمع مسلم بن عقيل بذلك، طلب من الشيعة إظهار تأييدهم للتشيع، وتجمع حوله اثني عشر رجلاً من اهل الكوفة، فأصبح مسلم من القوة الى درجة أخذ يهدد معها قصر الإمارة. ولم يكن مع عبيدالله سوى ثلاثين من الشرطة، حسبما يروي الطبري، ولم يكن مع عبيدالله سوى الاستعانة بزعماء القبائل المؤيدين له، وبمساندة هذه القبائل استطاع عبيدالله تشتيت شمل الشيعة، مما دفع مسلم بن عقيل الى الإختباء في الكوفة خشية القتل(٤٥).

وتازم الوضع في الكوفة، فامر عبيدالله أن يجتمع جميع أفراد الشرطة في المسجد، وهدد كل من يتخلف بالقتل(٤٦). وفوّض صاحب الشرطة تفويضاً كاملاً للبحث عن مسلم بن عقيل(٤٧)، ولم يطل الأمر، إذ تم اعتقال مسلم وقتله عام ٦٠هـ/٦٧٩م .

وقرر الحسين أن يتحرك نحو الكوفة، وحين سمع والي مكة بما عزم عليه الحسين، أمر صاحب شرطته بمنع الحسين من مغادرة مكة[٤٨]، ولكنه لم يستطع تنفيذ ذلك بسبب الاضطراب الذي حصل بين مؤيدي الحسين، وخشي الوالي مغبة الأمر، فترك الحسين يغادر مكة متجنباً سفك الدماء المحتمل حدوثه فيما لو تقاتل معهم[٤٩].

وحين وصل خبر توجه الحسين الى الكوفة، قام عبيدالله بإرسال صاحب شرطته ويدعى الحصين بن نمير التميمي، الى القادسية[٥٠]، وذلك ليلقي القبض على رسول الحسين الى الشيعة في الكوفة[٥١]، ومع اقتراب الحسين من الكوفة، أرسل عبيداللله جيشاً بقيادة صاحب الشرطة، وأخذ الطرفان في القتال[٥٢]. وكانت الشرطة ترتدي آنذاك ملابس خاصة للقتال يُطلق عليها المجففة[٥٣]. وما حدث بعد ذلك بات معروفاً، إذ اسفرت المعركة عن مقتل الحسين في كربلاء وكان ذلك عام ٦١هـ/٦٨٠م.

وصل خبر مقتل الحسين الى عبدالله بن الزبير وهو في مكة، فقام بتمرد ضد والي مكة الذي عينه الأمويون. فأمر الوالي صاحب شرطته بتجهيز جيش خاص لمواجهة التمرد. ولكن ابن الزبير تمكن من الحاق الهزيمة بهذا الجيش، وأسر صاحب الشرطة وإحضاره الى مكة حيث أمر الزبير بضرب صاحب الشرطة جزاءاً له على تنكيله بالأبرياء حينما كان في مركز القوة[٥٤]. وارسل يزيد جيشاً لمحاصرة مكة، ولكن الجيش قفل عائداً الى دمشق حين جاءت الأنباء تحمل موت يزيد .

ثالثاً : دور الشرطة في الحرب الأهلية ٦٤-٧٢هـ/٦٨٣-٦٩١م :

بموت يزيد دخلت الدولة الإسلامية دوامة الحرب الأهلية، ولم يتردد أي طرف من أطراف الصراع من شيعة وأمويون وزبيريين، في استخدام الشرطة عندما يستولون على السلطة. ويجد الباحث توثيقاً تاريخياً لهذه الظاهرة، وخصوصاً فيما يتصل بالعراق. ففي البصرة، لم يستطع واليها عبيدالله الاستمرار في حكمه بعد وفاة الخليفة يزيد، فتركه

وهرب، مخلفاً البصرة دون سلطة، مما اضطر القبائل ازائها اختيار عبدالله بن الحارث والياً، وكان أول عمل قام به الوالي الجديد، تعيين صاحب شرطة ويدعى هميان بن عدي[٥٥]. ولم يستطع الرئيس الجديد فرض هيبة السلطة بسبب ضعف الوالي تجاه زعماء القبائل. وفي خضم اليأس الذي خيّم على البصرة، بعث الناس الى عبدالله بن الزبير يسألونه أن يبعث اليهم أميراً[٥٦].

في أثناء ذلك كان ابن الزبير قد بعث من عيّنه والياً على الكوفة، ويدعى عبدالله بن يزيد الأنصاري، الذي استخدم الشرطة للسيطرة على الشيعة[٥٧]. ولم يظل الوالي الجديد في منصبه طويلاً، حيث تم استبداله بأمير آخر يُدعى عبدالله بن مطيع، الذي عيّن أياس بن مضارب العجلي صاحب شرطته، ونصحه بأن يعامل العامة بالحسنى مع شيء من التشدد ضد كل من تسول له نفسه خرق القانون[٥٨].

ولم يدم السلام في الكوفة طويلاً، وذلك حين قام المختار بن أبي عبيد الثقفي يطالب بالأنتقام لمقتل الحسين. وكّنه من ذلك عدد لابأس به من الاتباع داخل الكوفة. وساء والي الكوفة ظهور مثل هذه المطالبة في مثل هذا الوقت العصيب، فنصحه صاحب الشرطة بإلقاء القبض على المختار في الحال[٥٩]، وحين أرسل الوالي في طلب المختار، تعلل الأخير بالمرض ورفض الاستجابة لأوامر الوالي[٦٠].

ووقف بعض زعماء الكوفة الى جانب المختار مثل ابراهيم بن الأشتر الذي كان يجتمع مع المختار كل ليلة. هذه الاجتماعات وغيرها لم تكن خافية على صاحب الشرطة، بل كان يحذر الأمير منها دائماً[٦١]. ومنذ ذلك الحين حرص صاحب الشرطة على ملازمة شرطته في أثناء تجوالهم في الاسواق والطرقات[٦٢]. واصطدم صاحب الشرطة مع ابراهيم الأشتر واتباعه الذين كانوا يزيدون على المائة. وفي إحدى المرات هدد صاحب الشرطة، الأشتر بأخذه الى الوالي، فما كان من الأشتر إلا أن سحب أحد رماح الشرطة وقتل به صاحب

الشرطة نفسه وفي الحال. ولم يجرؤ الشرطة على الانتقام لرئيسهم. وفروا بأنفسهم[٦٣]. وحين سمع الوالي بخبر مقتل صاحب شرطته، قام من فوره بتعيين ابن صاحب الشرطة محل أبيه[٦٤].

ونشب القتال بين الشرطة والأشتر، وكانت كفة الشرطة هي الراجحة نظراً لأعدادهم الكبيرة التي قدرتها بعض المصادر التاريخية بحوالي أربعة آلاف نفر، في حين كان اتباع الأشتر حوالي ثلاثة آلاف[٦٥]. وينهزم الشرطة مرة أخرى أمام أتباع الأشتر، ويُقتل صاحب الشرطةفي القتال، وكان ذلك عام ٦٦هـ/٦٨٥م[٦٦].

وبذلك أصبح المختار سيد الكوفة بلا منازع، وارسل جيشاً بقيادة يزيد بن انس الى الموصل لقتال الأمويين. وأطلق المختار على جيشه لقب " شرطة الله "[٦٧] وأخذ المختار يستخدم الشرطة في القضاء على كل من يعتقد أن له يداً في مقتل الحسين[٦٨]. وكان رئيس الشرطة يفتش البيوت الواحد تلو الخر بحثاً عن قتلة الحسين، وفي أثناء البحث وجد عمرو بن سعد قائد الجيش الأموي ضد الحسين، فقام بقتله على الفور[٦٩].

وظل المختار مسيطراً على الكوفة حتى عام ٦٧هـ/٦٨٦م/ حين قام والي البصرة. مصعب بن الزبير بمهاجمة الكوفة وقتل المختار، ثم استعرض مصعب آراء زوجات المختار لينظر فيما إذا كن مع المختار أم ضده، فما وجد سوى واحدة فقط، فقام بقتلها[٧٠].

رابعاً : الشرطة في خلافة عبدالملك بن مروان وابنه الوليد (٧٢-٩٦هـ/٦٩١-٧١٤م) :

١- طبيعة الاوضاع في الأقاليم قبل وصول عبدالملك الى السلطة :

أصبح عبدالملك خليفة للمسلمين بعد مقتل عبدالله بن الزبير وبدأ عهده بإعادة النظام الى الدولة من خلال السيطرة على القبائل، والنظر في أمور الدولة بشكل واسع من حيث الإدارة. فزعماء القبائل نصّبوا أنفسهم حكاماً على مدن العراق خلال فوضى الحرب الأهلية، وكان لهم أصحاب شرطة يتبعون أوامرهم. ولم تكن هناك ضوابط بسبب غياب

السلطة المركزية من الواقع. ولم يكن للدولة– نتيجة ذلك – أي اعتبار أو هيبة[٧١]. وكذلك كانت الأمور تسير بفوضوية في بلاد خراسان، حيث قام صاحب الشرطة بقتل الحاكم[٧٢].

خلاصة القول، إن الوضع في الأمصار الاسلامية كان يتسم بالفوضى والانقسامات وكانت الأمور بحاجة الى نوع جديد من المعاملة والإدارة.

٢– سياسة عبدالملك تجاه العامة بعد تسنمه الخلافة :

وعى عبدالملك حقيقة الأوضاع في الأمصار التي أصبح عليها خليفة، وخصوصاً بالنسبة للعراق وخراسان، حيث لم يعد للسلطان هيبة، وكان العوام كثيرو العصيان لحكامهم. وفي خطبته التي القاها في المدينة عام ٦٩٤/٧٥، تحدث عبدالملك عن السياسة الداخلية التي ينوي أن يتبعها. لقد أعلن للملأ أنه لن يكون الخليفة السهل (مثل عثمان)، ولا الخليفة الماكر (يقصد معاوية). بل سيكون شيئاً مختلفاً، حيث سيتبع سياسة حازمة لا لين فيها ضد كل من يخرج على السلطان، وإذا حرّك الرجل رأسه في الاتجاه الخطأ، فإنها سوف تقطع دون تردد[٧٣].

لم يكن عبدالملك على استعداد لتقبل أي صورة من صور المعارضة التي تقلل من هيبة السلطان، ففي عهد معاوية مثلاً، كان المألوف أن يرفع بعضهم صوتهم على الخليفة، أو أن يُظهروا رأيهم علناً على رؤوس الاشهاد، ولكن عبدالملك حذر العامة من مغبة القيام بمثل هذه التصرفات في حضرته، وعلى من يقوم بذلك أن لا يتوقع العفو. يروي ابن سعد، أن عبدالملك كان يخطب بالناس بالمدينة في موسم الحج، فقام اليه أحد العامة مخاطباً إياه بصوت عال، فأمر عبدالملك الشرطة بإلقاء القبض على الرجل[٧٤]. وعلى مايبدو أن السبب وراء هذا التصرف القاسي، أن الخليفة أراد أن يقنع العامة أنه جاد في مقالته، إضافة الى إيقاع الهيبة في صدورهم ليشعروا بالموقع المتميز للخلافة والسلطان. وبتعبير آخر، كان لابد من وضع حد فاصل بين الخليفة والعامة. وهذا وضع لم يتعارف عليه المسلمون من قبل.

٣- إمارة بشر بن مروان على العراق (٧٣-٧٥هـ/٦٩٢-٦٩٤م) :

قام الخليفة عبدالملك بتعيين أخيه بشر والياً على العراق، وذلك عام ٦٩٢/٧٣. وكانت المهمة الرئيسية لبشر تتمثل في الحفاظ على الأمن والنظام بين القبائل، وتقوية هيبة السلطان، وفرضها بالقوة على كل من تسول له نفسه الخروج عليها. يروي البلاذري أن بشراً سأل بشر بن غالب الأسدي أن يتولى منصب صاحب الشرطة في البصرة، ولكن الأخير رفض العرض بحجة أنه لن يستطيع السيطرة على الامور نظراً لما يحتاجه ذلك المنصب من قدرات شخصية لا تتوافر فيه(٧٥). وعلى مايظهر أن بشراً كان واعياً تماماً لضخامة العمل المطلوب في تلك المرحلة الحرجة.

٤- إمارة الحجاج بن يوسف (٧٥-٧٩هـ/٦٩٧-٧١٣م) :

من المعروف تأريخياً أن الخليفة عبدالملك عيّن الحجاج بن يوسف الثقفي والياً على العراق في العام الخامس والسبعين للهجرة. وتبعاً لروايات المؤرخين ان الحجاج عمل في الشرطة أولاً، في حين يروي البلاذري وابن قتيبة ان الحجاج كان في منصب صاحب الشرطة في فلسطين خلال ولاية أبّان بن مروان(٧٦). ويروي ابن الأعثم وابن عبدربه، انه حين قرر عبدالملك محاربة الزبير، أبلغه صاحب الشرطة أن لديه رجلاً في الشرطة كفؤاً لقيادة الجيش المتوجه لقتال ابن الزبير(٧٧). وقبل الخليفة اقتراح صاحب شرطته، وكان الحجاج عند حسن ظن الخليفة به، وقُتل الزبير عام ٧٢هـ/٦٩١م .

من هذه الظواهر يمكن القول إن الحجاج كان صاحب خبرة في القضايا العسكرية، وهذه – على مايبدو – ما جعله قادراً على فهم طبيعة عمل الشرطي، فكان يشترط شروطاً معينة فيمن يتقدم للدخول في الشرطة. وهذه الشروط ذات نوعية معينة بحيث لا يمكن توافرها في أي شخص. وبذلك كان من الطبيعي أن يكون جهاز الشرطة في عهد الحجاج مختلفاً عن بقية الولاة الذين سبقوه في هذا المجال.

وفي خطبته التي افتتح بها عهده بالولاية، حذر وهدّد عامة أهل العراق من الخروج على السلطة، وعدم الطاعة لها. وفي اليوم الأول أرسل الحجاج جيشاً من اهل الكوفة لمساعدة المهلب بن أبي صفرة حاكم خراسان، في قتاله مع الخوارج. ويروي ابن الأعثم أن الحجاج كان على علم بعدم رغبة أهل الكوفة في قتال الخوارج، وعليه أمر الحجاج صاحب شرطته بقتل كل من يمتنع عن الانضمام الى الجيش المغادر الى الكوفة، وأن يجلد كل من يهرب من الخدمة العسكرية(٧٨) .

لقد جابه الحجاج الوضع الأمني بطريقة لا تتناسب – وفق آراء بعض المؤرخين – مع طبيعة الظروف التي سادت تلك الفترة، فمن جهة كانت الكوفة لا تزال في حالة من الفوضى، وشيوع الاضطرابات بين العامة من جهة أخرى. كان على حجاج أن يجابه، بل يخمد هذه الأضطرابات، وعلى الأخص ثورات الخوارج التي غالباً ما كانت تساعد على حدوث الفوضى بين العامة. نذكر على سبيل المثال ثورتهم عام ٦٧هـ/٦٩٥م التي قادها سبيب اليزدي. حيث هاجم الخوارج الأسواق والمسجد، و قصر السلطة. وعلى مايبدوا أن الهدف من الثورة هو قتل الحجاج وصاحب شرطته حوشب. وقد حاول الخوارج استدراج حوشب للإستفراد به وقتله، ولكن حيلتهم لم تنطل عليه، وذلك حين ذهبوا اليه وأخبروه بأن الحجاج أرسل في طلبه وأنهم سوف يأخذونه(٧٩)، ولكن حوشباً لم يصدقهم ورفض مرافقتهم واغلق بابه دونهم، فقام الخوارج بقتل أحد الخدم(٨٠).

من هذه الحادثة يمكن استنتاج العديد من القضايا. منها أن الكوفة قد خلت تقريباً من رجال الشرطة، وأن الأعداد الموجودة لم تكن تفي بالحاجة ولم تكن بالتالي قادرة على صد ثورة الخوارج. وللأسف إن المؤرخين لا يقدمون تفصيلات وافية حول طبيعة الوضع في الكوفة آنذاك. وكيف أمكن الخوارج القيام بثورتهم دون معارضة تذكر. و كان من الواضح أن رئيس الشرطة لم يكن مستعداً لمثل هذا الأمر، بدليل وجوده في منزله ساعة

حدوث الثورة. لقد بلغ الهجوم من القوة بحيث إن الحجاج لم يستطع القضاء عليه بالرغم من استعانته بما هو متوافر من أفراد الشرطة ثم الجيش، مما اضطره الى طلب النجدة من الخليفة عبدالملك، أن يرسل اليه من جند الشام لمواجهة الخوارج. وأرسل اليه الخليفة قوة كافية استطاعت أن تقضي على ثورة الخوارج وقتل زعميهم شبيب(٨١).

من الثورات التي جابهها الحجاج ما عُرف في المصادر التاريخية بثورة الزنج، التي قادها أحدهم ويدعى رباح الزنجي، حيث استطاع ان يحرض الزنج على اسيادهم وان يثير الشغب في منطقة الفرات. طبقاً لرواية الجاحظ، أن الحجاج أرسل نائب صاحب الشرطة على رأس جيش لقمع ثورة الزنج، ولكنه قُتل بعد ان هُزم جيشه(٨٢). من هذه الحادثة يمكن القول، عن مهام صاحب الشرطة قد تاخذ في الاتساع إذا أُرسل الى خارج المدينة، وهذا يعني بدوره امتداد سلطة الشرطة بحيث لا شيء يحدها سوى سلطة الوالي نفسه. أما إذا تُرك الأمر على عمومه فان سلطته تكون بلا حدود.

وفي عام ٧٧هـ/٦٩٦م يقرر الحجاج عزل والي همذان، ولم يكن الامر بالسهل، خشية غضبه واشتداد أعوانه، وعليه أرسل الحجاج رسالة الى صاحب شرطة همذان يأمره فيها بالقبض على الوالي وايداعه السجن. وقد كوفيء صاحب الشرطة على ذلك بتعيينه والياً على همذان(٨٣).

من الثورات الشرسة التي واجهها الحجاج، كانت ثورة عبدالرحمن بن الاشعث وذلك عام ٨٢هـ/٧٠١م هذه الثورة الخارجية التي حدثت لأسباب شخصية، التي أدت الى مقتل ابن الأشعث، يروي ابن الأعثم أن الحجاج سأل كاتبه فيمن يصلح لمنصب صاحب الشرطة، فنصحه الكاتب باختيار عبدالرحمن بن الأشعث، ووافقه الحجاج على ذلك(٨٤). يضيف ابن العثم أن الحجاج أرسل الشعبي الى ابن الأشعث ليبلغه باختياره له كصاحب شرطة. وغضب ابن الأشعث لذلك، حيث كان يرى في نفسه أنه أسمى من ان يمشي بين يدي

الحجاج بالسيف والرمح، كما أخبر الشعبي بذلك[٨٥]. يضاف الى ذلك اعتقاد ابن الأشعث أنه أعلى نسبا من الحجاج وانه أحق بالولاية منه[٨٦]. وعليه يمكن القول إن الدافع الرئيسي لثورة ابن الاشعث يكمن في كراهيته للحجاج، إضافة الى طموحه الشخصي ورغبته في السلطة، وقاد ابن الأشعث وصاحب شرطته الثورة ضد الحجاج[٨٧]. ولكن الحجاج استطاع أن يقضي على هذه الثورة، وأمر بقتل قادتها، وفي العام التالي أمر الحجاج بقتل صاحب شرطة ابن الأشعث[٨٨]. كما أمر أيضاً صاحب شرطته بتنفيذ حكم الإعدام بأحد أعوان الأشعث[٨٩]. وفقاً لرواية ابن عساكر أن الحجاج أمر بالقاء القبض على الفقيه الحسن البصري لمناصرته حركة ابن الأشعث[٩٠]. بالقضاء على هذه الثورة، أحكم الحجاج قبضته على زمام السلطة، ولم يستطع أحد معارضته، واستقر له الحكم في العراق، وخصوصاً أنه أبقى الجيش الشامي ولم يسمح له بالعودة.

ظل الحجاج والياً على العراق وجميع اجزاءه الشرقية حتى بعد وفاة عبدالملك عام ٨٦هـ/٧٠٥م . وما أن حل عهد الخليفة الوليد، حتى كانت الأوضاع مستقرة، إذ لاتذكر المصادر التاريخية أي دور فعال للشرطة في تلك الفترة من التاريخ الاسلامي.

٥- نشاط الشرطة في أواخر العصر الأموي (٩٦-١٣٢هـ/٧١٤-٧٥٠) :

بوفاة الوليد جاء أخوه سليمان الى الخلافة، وظل فيها طوال الفترة ٩٦-٩٩هـ/٧١٤-٧١٧م. وقد تميّز عهد سليمان بتغير الاحوال عما كانت عليه في عهد أخيه. لقد قام سليمان بتغيير معظم الولاة الذين عينهم الوليد. هذا التغير في شخصية الولاة كان يصحب معه دائماً تغير المعينين في منصب صاحب الشرطة في مختلف الامصار الاسلامية. وفي المقابل كان الولاة الجدد يقومون بتعيين أشخاص جُدد في منصب صاحب الشرطة، حيث تتدخل عوامل القرابة والولاء، كأن يكون الشخص المعين من القبيلة نفسها أو من إحدى القبائل الحليفة[٩١] .

خلال العهد القصير لخلافة سليمان بن عبدالملك، لا يبدو أي دور فعال للشرطة وفق ما ورد في أحداث تلك الفترة من التاريخ الاسلامي، وقبيل وفاته، أوصى سليمان بالخلافة لأثنين، أولهما عمر بن عبدالعزيز وثانيهما يزيد بن عبدالملك، وأمر صاحب الشرطة أن يجتمع له بني أمية، وأمر رجاء بن حيوة أن يقرأ عليهم وصيته. وطلب ممن حضر من أشراف بني أمية أن يعطوا البيعة لمن ستصبح فيه الخلافة. وهددهم بضرب عنق كل من يرفض إعطاء البيعة.

ظل عمر بن عبدالعزيز في الخلافة مدة قصيرة لا تتجاوز العامين ٩٩-١٠١هـ/٧١٧-٧١٩م. وكما هو معروف تاريخياً أن عمر بن عبدالعزيز أحدث انقلاباً عظيماً في طبيعة الحكم داخل المجتمع الإسلامي، على خلاف ما هو معهود عند خلفاء بني أمية. فمن مظاهر التغيير، أن اختياره للولاة كان يتم على أساس مدى ما يتصف من يقع عليه الاختيار بالورع والتقوى، وكان يخضع المرشحين لاختبار أخلاقي. ومن الامثلة الدالّة على ذلك، ما حدث مع ابن أبي بُردة الطامع في الإمارة. وأرسل بلال بن أبي بُردة الى دمشق وصلى في مسجدها، وأراد عمر بن عبدالعزيز امتحان تقواه، فبعث اليه رسولاً ليقول له: " إذا سألت الخليفة أن يعينك والياً على العراق، فماذا ستكون مكافأتي "؟ .. وحين قام الرسول بالمهمة، قال له بلال، إذا صرت والياً على العراق، سوف أهبك مبلغاً كبيراً من المال. وحين علم الخليفة بذلك، صرف النظر عنه حين علم أنه (بلال) يتظاهر بالديانة حتى يتمكن من الحصول على الولاية(٩٢).

لقد أسس عمر بن عبدالعزيز منهجاً جديداً حين طغى الجانب الديني على السياسة، مما كان له أثر كبير في نشاط الشرطة وعلى الأحداث التاريخية بالرغم من قصر الزمن التاريخي. تبعاً لما يورده الكندي، فان عمر بن عبدالعزيز عيَن أيوب بن شرحبيل والياً على مصر، وأمره بان يغلق ويهدم جميع الأماكن التي تباع أوتشرب فيها الخمور(٩٣). لقد

أمر الخليفة جميع ولاته بمعاقبة الفسقة والمارقين ووضعهم في السجن، كما أمرهم أن يفرقوا بين المسجونين والمسجونات من النساء[٩٤]. لقد كان عمر شديداً في ملاحقة شاربي الخمور في الجهر. ومن الامثلة الدالة على ذلك ماورد عن إبن سعد، أن عمر أمر غير المسلمين بإدخال الخمور الى الأمصار، ثم أمر بمراقبة من يجهر بالشرب لكي يوقع عليه العقوبة[٩٥]. وبالرغم من كل هذا التوجه الديني، وجد عمر أنه بحاجة الى توفير الأمن الشخصي لنفسه بوساطة الشرطة والحرس. ويذكر الذهبي ان عمر كان لديه ثلاثمائة فرد من الشرطة، ومثلها من الحرس[٩٦].

توفي عمر بن عبدالعزيز عام ١٠١هـ/٧١٩م. وخلفه يزيد بن عبدالملك، ولا يورد المؤرخون أحداثاً ذات أهمية بالنسبة للشرطة في عهد يزيد، حتى في أثناء قيام ثورة يزيد بن المهلب ضد الخلافة، وعلى مايبدو ان المتمردين قد فاقوا الشرطة عدداً، مما أُضطر الخليفة معه للأستعانة بالجيش لإخماد الثورة.

جاء هشام الى الخلافة بعد يزيد وقضى فيها الفترة (١٠٥-١٢٥هـ/ ٧٢٣٧٤٢م)، حيث كانت الخلافة الأموية في حالة من الأضطراب، ولكن هشاما استطاع بمساعدة الأقوياء من ولاته مثل خالد القسري الذي كان والياً على العراق (١٠٥-١٢٠هـ/ ٧٢٣-٧٣٧م) ان يحافظ على الدولة الأموية، وأن يمد في عمرها ثلاثين عاما. وعلى الرغم من سياسة هشام لإقرار الأمن والنظام في الولايات الإسلامية، إلا أن ذلك لم يحل دون قيام العديد من الثورات في خلافته. ولقد كان للشرطة يد في بعض هذه الثورات، كما أنهم لم يقوموا بواجباتهم الأمنية على الوجه الأكمل ومنها ما حدث عام ١١٩هـ/٧٣٧م، خلال ولاية خالد القسري على العراق حيث ثار عليه الخوارج، ذلك انه سمح لغير المسلمين ببناء اماكن العبادة الخاصة بهم، إضافة الى استخدامه لهم في بعض المسئوليات الخاصة بالدولة[٩٧]. وكان قائد ثورة الخوارج يُدعى بهلول. حين سمع خالد القسري بثورة الخوارج أمر ستمائة جندي من

الجيش الشامي، بالاضافة الى مئتي شرطي من شرطة الكوفة بالتوجه لملاقاة الخوارج واخماد ثورتهم. ولكن قائد القوات الشامية رفض التعاون مع الشرطة. وجابه الخوارج معتمداً على قواته الخاصة، مما أدى الى الحاق الهزيمة به، وهروب القوات الشامية. ولم تكن الشرطة أحسن حالا من جند الشام، حيث جدّوا في الهرب حين مشاهدتهم اندحار الجيش على يد الخوارج[٩٨]. ويروي الطبري أن أفراد الشرطة هربوا راجلين، وليس كجند الشام الذين استخدموا الدواب[٩٩]. وقد أدى ذلك الى سقوط الشرطة في قبضة الخوارج وتحت رحمة بهلول قائد الثوار، الذي توسل اليه الشرطة أن لا يتعقبهم حتى استطاعوا النجاة هربا[١٠٠]. على ما يبدو ان سبب الهزيمة يعود الى الانشقاق الذي حصل بين الشرطة وجند الشام، وخصوصا حين امتنع الشرطة عن مساندة الجند عندما رأوهم ينهزمون، بل اشتدوا في الهرب، مما يدل على عدم ولائهم للسلطة التي يفترض أنهم حماتها ضد الخارجين عليها كالخوارج. من الثورات الاخرى التي يوردها الطبري، ثورة وزير السختياني في الحيرة عام ١١٩هـ/٧٣٧م، حيث قام أتباعه باحراق القرى وقتل العامة أينما حلّوا[١٠١]. وحين وصلت الانباء الى والي العراق، أرسل اليهم الشرطة، حيث أبلو بلاء حسنا، وقضوا على المتمردين، وألقوا القبض على زعيمهم ووضعوه في السجن[١٠٢].

وعُزل خالد القسري عن العراق عام ١٢٠هـ/ ٧٣٨م، ليحل محله يوسف بن عمر الثقفي الذي حدثت في عهده ثورة الشيعة بقيادة زيد بن علي عام ١٢٢هـ/ ٧٣٩م، وقد قام الشرطة بواجبهم ولكنهم لم يتمكنوا من إخماد الثورة. حسبما ترويه المصادر التاريخية، إن زيد بن علي حين دخل الكوفة منتصرا، سأله الشيعة ان يُعلن الثورة على الأمويين، وبايعوه على النصرة. وحين سمع الوالي بما حدث في الكوفة، أمر نائبه أن يجمع الناس في المسجد، وان يقتل كل من يتخلف عن الاجتماع[١٠٣]، وأمر الشرطة بالبحث عن زيد بن علي، ولكنهم لم يعثروا عليه.. وفي تلك الاثناء أعلن زيد الثورة على بني أمية[١٠٤]. إزاء ذلك قام

والي الكوفة باصدار أوامره الى صاحب الشرطة بحراسة الطرقات ومراقبتها، وشاهد الشرطة زيدا واتباعه، ونشب القتال بين الطرفين، وانهزم الشرطة وقُتل قائدهم(١٠٥). ولكن لم يستسلم الوالي للهزيمة، بل أرسل مدداً جديداً لمجابهة الوضع، وعين صاحب شرطة جديد، ووضع تحت إمرته جيشا من جند الشام(١٠٦). واستطاع صاحب الشرطة أن يصدّ الثوار، ويصاب زيد بن علي ويموت متأثرا بجراحه بعد فترة قصيرة. وقام أتباعه بدفنه، ولكن صاحب الشرطة ما لبث أن استدل على القبر، فقام بنبشه وإخراج الجثة وإرسالها الى يوسف بن عمر في الحيرة(١٠٧).

ويظهر أن جند الشام أقاموا لهم مواقع خاصة بهم في مراكز المدن الكبرى في العراق، مثل واسط والبصرة والكوفة. وذلك نظراً لحاجة الولاة اليهم لإخماد الثورات والتمردات التي كانت تحدث من حين لأخر. ولكن العلاقات بين العامة وهؤلاء الجند كانت تتسم بالكراهية وفقا لما ذكره المؤرخون، ولعل السبب يعود الى كون شرطة الكوفة والبصرة من القبائل العراقية. إضافة الى ما كانت تحس به هذه القبائل من فضل جند الشام عليها في توفير الامن وإقرار النظام، وهو مايفترض أن تقوم به الشرطة.

من استعراض ما سبق نجد أن الفترة الاخيرة من الخلافة الأموية قد شهدت دوراً ثانوياً قليل الفعالية للشرطة، على العكس تماما من دورهم ونشاطهم من قبل. حيث اضمحل دور الشرطة في مجال الأمن بسبب عجزهم عن حفظ النظام وإقرار القانون، مما اضطر الولاة الى الاستعانة بجند الشام لإخماد الفتن التي كانت تنشب بين حين وآخر في العراق وذلك منذ استدعاء الحجاج لهؤلاء الجند عام ٨٢هـ/ ٧٠١م، للقضاء على ثورة ابن الأشعث. لقد ظلت هذه القوات في العراق، وألغت دور الشرطة حين أخذت على عاتقها حماية المجتمع، وإقرار الأمن وحفظ النظام في مدن العراق. وإزدادت أهميتها مع تصاعد دورها في حماية السلطة المركزية من تمردات وثورات الخارجين عليها.

وفي عام ١٢٥/ ١٢٦ توفي هشام بن عبدالملك، وخلفه ابن أخيه الوليد بن يزيد الذي مارس مهام الخلافة لمدة تصل الى العام. وفي عهده قتل يحيى بن زيد بن علي. ويروي الجاحظ أن الذي قام بقتل يحيى، صاحب شرطة خراسان المسمى سلام بن أحوز في أثناء ولاية نصر بن سيّار[١٠٨]. وقُتل الوليد عام ١٢٦هـ/ ٧٤٣م، ودخلت الدولة الأموية حرب أهلية طاحنة حتى عام ١٣٢/ ٧٥٠م، ذلك العام الذي شهد زوال بني أمية على يد العباسيين.

الهوامش :

(١) الدميري، حياة الحيوان الكبرى (القاهرة، ١٢٨٤) ١/٧٤.

(٢) الطبري، ٥/١٤٩.

(٣) انساب، ٤أ/١٣٦، الطبري، ٥/٣٣٠، ابن خياط، ١/٢٧٦، ابن عبد ربه، المرجع السابق، ٥/١٢٣، والكامل، ٤/٧ .

(٤) اليعقوبي، ٢/٢٢٠. ولعل المقصود بـ(البوابون) حراس المداخل الى البلدة. (المترجم).

(٥) المرجع السابق، ص١٦٣،١٤٩.

(٦) الطبري، ٥/١٨١، انساب، ٤أ/١٤٤.

(٧) الطبري، ٥/١٨٢.

(٨) المرجع السابق، ١٨٤–١٨٩.

(٩) الطبري، ٥/٢١٢" ابن خلدون، العبر في ديوان المبتدأ والخبر (القاهرة ١٢٨٤هـ)، ٣/٧.

(١٠) الطبري، ٥/٢١٢.

(١١) من علامات ذلك التدهور نهب البيوت، والاعتداء على العامة والنساء خصوصا، وغيرها مما كان يحدث نهارا في البصرة دون رادع.

(١٢) الطبري، ٥/٢١٨–٢١٩.

(١٣) المرجع السابق، ص٢١٧–٢٢١.

(١٤) المرجع السابق، ص٢٢٢" انساب، ٤أ/١٨٠–١٨٢.

(١٥) انساب، ٤أ/١٧١.

(١٦) المرجع السابق.

(١٧) المرجع السابق.

(١٨) لقد لجأ زياد الى طريقة غريبة بتحديد زمن ابتداء منع التجول، ذلك أنه أمر بقراءة سورة البقرة في المساجد بعد صلاة العشاء، وذلك حتى يكون لدى العامة وقت كاف للذهاب الى منزلهم، ويصبح منع

التجول ساريا مع الانتهاء من القراءة، وعلى صاحبة الشرطة قتل كل من يراه يسير بين الطرقات بعد ذلك.

(١٩) انساب، ص١٧١، الطبري، ٥/٢٢٢.

(٢٠) انساب، ٤أ/١٧٢.

(٢١) الطبري، ٥/٢٢٢، انساب، ٤أ/١٨٨.

(٢٢) الطبري، ٥/٢٢٢.

(٢٣) انساب، ٤أ/١٤٩.

(٢٤) المرجع السابق، ص١٥٢" ابن خياط، ١/٢٦٢-٢٦٣.

(٢٥) الطبري، ٥/٢٣٤-٢٣٥.

(٢٦) المرجع السابق.

(٢٧) المرجع السابق، ٥/٢٥٤-٢٥٦.

(٢٨) المرجع السابق، ص٢٥٧-٢٥٨.

(٢٩) الطبري، ٥/٢٥٩-٢٦٦.

(٣٠) J.Well Hausen. The Arab Kingdom And Its Fall (Calcutta, ١٩٢٧), Pp. ١٢٧-١٢٨

(٣١) الطبري، ٥/٣١٢-٣١٤.

(٣٢) المبرّد، ٣/٢٤٨-٢٤٩.

(٣٣) المرجع السابق، ٣/٢٧٣.

(٣٤) المرجع السابق، ص٢٧٤.

(٣٥) طبقات، ٥/١٥٨.

(٣٦) المرجع السابق.

(٣٧) الأغاني، ٥/٧٤.

(٣٨) المرجع السابق.

(٣٩) الأغاني، ٥/٧٥.

(٤٠) عمرو بن الزبير، أخ غير شقيق لعبدالله بن الزبير، تنتمي والدته الى الفرع الأموي. ولم تكن العلاقات بينه وبين عبدالله يسودها الود، بسبب ميل عمرو الى البيت الأموي. انظر الطبري، ٥/٣٤٤، طبقات، ٥/١٨٥.

(٤١) الأغاني، ٥/٧٥.

(٤٢) المرجع السابق، طبقات، ٥/١٨٥، انساب، ٤ب/٢٤.

(٤٣) الطبري، ٥/٣٦٧، المسعودي، مروج الذهب، (١٩٦٧)، ٣/٦٧.

(٤٤) الطبري، ٥/٣٦٨.

(٤٥) الطبري، ٥/٣٦٧.

(٤٦) الكامل، ٤/٢٦.

(٤٧) الطبري، ٥/٣٧٣، الكامل، ٤/٢٦، الدينوري، الأخبار الطوال (ليدن، ١٨٨٨)، ص٢٥٣.

(٤٨) الدينوري، المرجع السابق، ص٢٥٧.

(٤٩) المرجع السابق.

(٥٠) المرجع السابق، ص٢٥٨، الطبري، ة٥/٣٩٤.

(٥١) الطبري، ص٣٥٩، الدينوري، ص٢٥٨.

(٥٢) الطبري، ٥/٤٣٤.

(٥٣) المجففة اسم يُطلق على نوع معين من الثياب العسكرية التي يرتدها الفرسان في المعارك. ابن منظور، المرجع السابق، ١٠/٣٧٤.

(٥٤) انساب، ٤ب/٢٤-٢٥، طبقات، ٥/١٨٥-١٨٦.

(٥٥) انساب، ٤ب/١٠٥، الطبري، ٥/٥١٤.

(٥٦) انساب، ٤ب/١٠٥.

(٥٧) الطبري، ٥/٥٦١.

(٥٨) انساب، ٥/٢٢١، الطبري، ٦/١٠.

(٥٩) ابن الأعثم، ٦/٨٩.

(٦٠) المرجع السابق، ص٣٠.

(٦١) الطبري، ٦/١٨، انساب، ٥/٢٢٤.

(٦٢) المرجع السابق.

(٦٣) الطبري، ٦/١٨.

(٦٤) المرجع السابق، انساب، ٥/٢٢٤-٢٢٥.

(٦٥) الطبري، ٦/٢٣.

(٦٦) انساب، ٥/٢٢٦.

(٦٧) بعد مقتل المختار، قال الشاعر أعشى همدان يصف مؤيدي المختار بأنهم شرطة الكفر فيقول:

شهدت عليكم أنكم خشبية وأني بكم يا شرطة الكفر عارف . انظر انساب، ٥/٢٤٢.

(٦٨) الطبري، ٦/٦٠-٦٤.

(٦٩) ابن الأعثم، ٦/١٢٠-١٢١. ومن الحوادث الأخرى المتصلة بالموضوع يوردها صاحب "الأغاني" ١٤/٢٢٩-٢٣١ وكذلك انساب، ٥/٢٣٩، ٢٩٣-٢٩٤. فتوح، ص٣٧٥، والطبري، ٦/٦٧-٦٨.

(٧٠) انساب، ٥/٢٦٤.

(٧١) المرجع السابق، ٤ب/١٦٤.

(٧٢) فتوح، ٤٠٥/٤٠٦، الطبري، ٦/١٧٧، ابن الأعثم، ٦/٢٨٩-٢٩١.

(٧٣) ابن خياط، ١/٣٤٩.

(٧٤) طبقات، ٥/٢٣٢.

(٧٥) انساب، ٥/١٧٧.

(٧٦) المرجع السابق، ص١٦٦، المعارف، ص٣٩٦، ابن عساكر، المرجع السابق، ٣/١٠٠.

(٧٧) ابن الأعثم، ٦/٢٧١-٢٧٢، ابن عبدربه، المرجع السابق، ٥/٢٨٩-٢٩٩.

(٧٨) ابن الأعثم، ٧/.

(٧٩) الطبري، ٦/٢٤٠-٢٤١، ابن الأثير، يكرر الحادثة نفسها، الكامل، ٤/٣٢٩-٣٣٠.

(٨٠) المرجع السابق.

(٨١) الطبري، ٦/٤٠-٤٢.

(٨٢) ثلاث، ص٦٥.

(٨٣) الطبري، ٦/٢٩٤-٢٩٥.

(٨٤) ابن الأعثم، ٧/١٠٩-١١٠.

(٨٥) المرجع السابق.

(٨٦) وسبب ذلك على مايبدو يعود الى اعتقاد ابن الأشعث أن أحد أسلافه كان ملكا من ملوك بني كندة قبل الاسلام.

(٨٧) الطبري، ٦/٣٣٦.

(٨٨) الطبري، ٦/٣٧٤.

(٨٩) المرجع السابق، ٦/٣٨٠.

(٩٠) ابن عساكر، المرجع السابق، ٤/٣٠.

(٩١) الطبري، ٦/٥١٢، ٥٤٢، ٥٥١" الدينوري، المرجع السابق، ص٣٣٢.

(٩٢) وكيع، ٢/٢٧.

(٩٣) ولاة، ص٨٩.

(٩٤) طبقات، ٥/٣٥٦-٣٥٧.

(٩٥) المرجع السابق، ص٣٦٥.

(٩٦) تاريخ الاسلام، ٤/١٧٣، السيزطي، تاريخ الخلفاء (القاهرة، ١٩٥٢)، ص٢٣٧.

(٩٧) الطبري، ٧/١٣٠-١٣٧، الكامل، ٥/١٥٦-١٥٧.

(٩٨) المرجع السابق.

(٩٩) المرجع السابق.

(١٠٠) المرجع السابق.

(١٠١) الطبري، ٧/١٣٤.

(١٠٢) المرجع السابق.

(١٠٣) الطبري، ٧/١٨٠-١٨١، مقاتل، ص١٣٦.

(١٠٤) الطبري، ص١٨٢، الكامل، ص١٨٣.

(١٠٥) مقاتل، ١٣٦-١٣٧.

(١٠٦) المرجع السابق.

(١٠٧) الطبري، ٧/١٩٠.

(١٠٨) الحيوان، ٢/١٠٦.

التاريخ الكوردي على ضوء المصادر السريانيــة

د.فرست مرعي
جامعة دهوك

ترجع أهمية المصادر السريانية إلى أنها تؤرخ لفترة مهمة في تاريخ الشعب الكردي في القرون التي سبقت الفتح الإسلامي للمنطقة الكوردية، فضلاً عن علاقة الكورد بكل من الدولتين الفارسية والساسانية والرومية البيزنطية، كما أنها تربط الأحداث بعقد المجامع الكنسية، وإنشاء الأسقفيات والكنائس والأديرة في المنطقة الكوردية لأنها في واقع الأمر المنطقة الفاصلة بين إمارة الرها (أدسا)[١] التي انتشرت فيها المسيحية في نهاية القرن الثاني الميلادي من جهة وبين الدولة الفارسية من جهة أخرى[٢] .

والحقيقة أن المصادر السريانية هي مصادر آرامية، على اعتبار أن اللغة السريانية المدونة فيها المصادر آنفة الذكر هي إحدى اللهجات الآرامية[٣].

والآراميون أمة قديمة من الأمم السامية التي هاجرت من الجزيرة العربية[٤]، وقد ورد ذكرهم في المصادر التاريخية منذ القرن الرابع والعشرين قبل الميلاد في عهد الملك الأكدي نرام سين (٢٢٦٠-٢٢٢٣ ق.م) [٥]، وإن كان هناك باحثون آخرون يرون بأن هجراتهم التاريخية من الجزيرة العربية لا تتعدى الفترة المحصورة بين القرنين الرابع عشر والثاني عشر قبل الميلا[٦].

وقد تفرعت اللغة الآرامية في القرنين الأول والثاني الميلاديين إلى فرعين رئيسيين احتوى كل منهما على عدة لهجات:

١- الآرامية الشرقية: وتضم اللهجات الحضرية (مدينة الحضر المشهورة) والآرامية البابلية والآرامية الرهوية (سريانية مدينة الرها) واللهجات الصابئية (المندائية-لهجة صابئة جنوب العراق)، واللهجات الآثورية (الآشورية-لهجة سكان شمال العراق وشمال غرب إيران ومنطقة هكاري في تركيا[٧].

٢- الآرامية الغربية: وتضم اللهجات الآرامية النبطية التدمرية (مدينة تدمر الشهيرة) والآرامية الفلسطينية والسورية وغيرها[٨].

وقد تمكن الآراميون في نهاية القرن الثالث عشر من إقامة عدة دويلات وإمارات في مناطق الفرات الأعلى والأوسط، منها: دولة آرام نهرايم التي ورد اسمها بهيئة آرام ما بين النهرين، ودويلة فدان (آرام) التي كان مركزها حران[٩]، كما اشتهرت في التوراة بكونها موطن إبراهيم الخليل (عليه السلام) وأفراد أسرته خلال هجرتهم من أور الكلدانيين في طريقهم إلى بلاد الكنعانيين (فلسطين)[١٠].

وللآراميين تأثير واسع وكبير في تاريخ الشرق الأدنى القديم على الأصعدة السكانية والحضارية واللغوية، حتى أن الآرامية أصبحت لغة المراسلات الدولية، فضلاً أن أغلبية سكان الهلال الخصيب غدو يتكلمون بها، ناهيك أنها لغة المسيح عليه السلام وأتباعه[١١].

وفي نهاية القرن الثاني الميلادي دخلت المسيحية بلاد الآراميين في الرها مما حدا بمعتنقيها إلى أن ينفروا من التسمية القدية الآرامية التي هي مرادفة للوثنية عند اليهود المسيحيين، والاستعاضة عنها بكلمة السريان بدلاً من آرامي، والسريانية بدلاً من الآرامية، تلك التسمية التي أطلقها عليهم اليونانيين الذين كانوا قد احتلوا بلادهم سنة ٣١٢ ق.م في عهد الملك سلوقس الأول (٣١١-٢٨١ ق.م) الذين جعلوا اسم الآراميين لسكان المدن الوثنية مثل حران[١٢].

لذا بدأت المسيحية تتسرب إلى الأقاليم الإيرانية ومن ضمنها المنطقة الكوردية، في الوقت التي كانت الزرادشتية[١٣] ديانة رسمية في الدولة الساسانية اعتباراً من عهد مؤسسها أردشير الأول (٢٢٤-٢٤١م) الذي أمر حسب الروايات الفارسية الهربدان هربد تنسر[١٤] بجمع النصوص المتعددة من الكتاب الزرادشتي المقدس (الأفستا) الأشكانية، وبكتابة نص واحد منهم حيث تم إجازة هذا النص واعتبر مقدساً[١٥] .

ومن جهة أخرى تضفي المرويات المسيحية (السريانية) هالة كبيرة على الانتشار المبكر للمسيحية في منطقة حدياب (أديابين) Adiabaen[١٦] من خلال قيام مار أدي[١٧] بالتبشير بين رعايا الدولة الساسانية (من الكورد والسريان وغيرهم) في منطقة حزة (حدياب) وأنه تمكن من تعميد رجل اسمه (فقيذا) نحو سنة ٩٩م الذي كان من عائلة فقيرة من أربيل، هرب من عائلته والتجأ إلى مار أدي الذي كان يكرز (يبشر) بالانجيل في الجبال الكوردية في إمارة حدياب لمدة خمس سنوات، ثم جعله أسقفاً وأرسله إلى أربيل سنة ١٠٤م ويذكر المطران أدي شير قائمة بأسماء عشرة أساقفة تولوا الكرسي الأسقفي في مدينة أربيل للفترة من ١٠٤ لغاية ٣١٢م[١٨] .

وبالرغم مما تقدم هناك عدد من الباحثين الأجانب والكورد ينفون أية صلة للكورد بالمسيحية، وإنما بقوا محافظين على عقيدتهم الزرادشتية، بالرغم من الجهود المضنية التي بذلها رجال الدين المسيحيون في الترويج لمعتقدهم[١٩] ،في حين يذهب آخرون إلى أن قسماً من هؤلاء الكورد اعتنقوا المسيحية بعد فترة طويلة من تسرب هذه الديانة إلى ديارهم، ولما جاء الإسلام إلى هذه المنطقة وجد الزرادشتية وهي الديانة الرئيسية[٢٠] .

ومع هذا فإن الباحث الكوردي جمال رشيد أكد بأن أغلبية الكورد قد اعتنقوا المسيحية ويبدوا هذا واضحاً من قوله: ((.. ويظهر كذلك بأن الكورد الساكنين في القرى العامرة الكثيرة المنتشرة في هذه المناطق (مقاطعات داسن، بيث عبهي، بيث شيروانايه –

الشيراوانيين، وبيث نيوا، بيث زيوا – منطقة زيويه، بيث واريك دكولاي وغيرها) وكذلك المستوطنات الأخرى في مملكتي حذيب وبيث جرمي (مقاطعات أربيل وكركوك) قد تقبلوا الديانة المسيحية منذ اول ظهورها، واستطاع القسيس والرهبان الكورد من أمثال شمو بن فاغوني بيث دابيش، بارشبا الشهرزوري وناثنيال الشهرزوري في القرن السابع الميلادي وكذلك الجاثليق صريشوع الأول الذي كان راعياً في الجهات الجبلية في شهرزور وأصبح أسقف لاشوم (داقوق) عام ٥٦٩م وغيرهم أن يؤثروا بشكل ملحوظ على زعماء الاتحاد القبلية للكيرت (الكورد)...)) [٢١] .

ويبدو للباحث أن نفي البعض اعتناق الكورد أو غير الكورد من سكان المنطقة للمسيحية موضوعة البحث عائد بلاشك إلى تأثرهم بالمصادر الفارسية الساسانية التي كانت الزرادشتية هي ديانتهم الرئيسية، ولا تسرهم اعتناق بعض أفراد رعيتهم من الكورد والآراميين والآشوريين للمسيحية باعتبارها من الأديان الغريبة على منطقتهم وجاءت إلى العالم بعدة قرون من ظهور زرادشت، وإلا فما هو ردهم بشأن الاضطهادات التي لحقت بالمسيحين طيلة سنوات طويلة من العصر الساساني التي يبدو أنها كفيلة برد مزاعمهم[٢٢] .

ومما لا شك فيه أن بعض الأكراد قد اعتنقوا المسيحية، وهؤلاء هم الذين عني بهم المؤرخ الإسلامي الشهير المسعودي (٣٤٦هـ/٧٥٩م) عندما ذكر أخباراً عن الأكراد اليعقوبية والجورقان، وإن ديارهم تقع مما يلي الموصل وجبل الجودي[٢٣]، وأشار إليهم الرحالة الإيطالي ماركو بولو (١٣٢٤م) [٢٤] في معرض حديثه عن ولاية الموصل بقوله: ((أنه يسكن الأجزاء الجبلية جنس من الناس يسمون بالأكراد، بعضهم مسيحيون من النساطرة أو اليعاقبة وبعضهم الآخر من المسلمين...)) [٢٥] .

وبخصوص تطرق المصادر السريانية إلى تاريخ الأكراد، فقد ذكرت هذه المصادر أسماء كثير من المسيحيين الأكراد وغير الأكراد، الذي لاقوا حتفهم أيام الاضطهاد

الفارسي لهم، وقد حافظ قسم منهم على أسمائهم الكوردية رغم تبوئهم مراكز عليا في السلم الكهنوتي المسيحي كالجاثليق(٢٦)، شاهدوست الذي كان قد احتفظ باسمه الكردي ومعناه صديق الملك وقد انتخب جاثليقاً، ولكن أمره قد افتضح فقبض عليه الفرس مع مائة وثمانية وعشرين أسقفاً وراهباً وسجنوهم خمسة أشهر تعرضوا خلالها إلى أقسى صنوف التعذيب، وعندما لم يرجعوا عن معتقدهم قتل منهما مرزبان المدائن مائة وعشرين شخصاً، فأرسل إلى الملك شابور الثاني (٣٠٩-٣٧٩م) بالجاثليق شاهدوست ومن بقي منهم، فلاطفه شابور في الكلام ليدخله في الزرادشتية، ولما أبى قتل هو وأصحابه في اليوم العشرين من شهر شباط ٣٤٢م(٢٧).

وفي السنوات الأولى لحكم الملك الفارسي بهرام الخامس (٤٢٠-٤٣٨م) قتل مير شابور وفيروز والكاتب يعقوب(٢٨)، أما ناثنيال الشهرزوري فقد درس في نصيبين واهتم بدراسة التفسير، وقد سجنه الملك كسرى الثاني (٥٩٠-٦٢٨م) ست سنوات قبل ٦٢٨م ثم قتله لأن الجماعة التي كانوا بإمرته طردوا قائداً فارسياً من المدينة بحجة هدمه لكنيستها(٢٩).

وكان سبق للملك الفارسي شابور الثاني أن أمر بإعدام الكاهن مارايث آلاها النوهدري في إمارة حدياب عام ٣٥٨م بعد ثباته على مبدئه وقد بني دير تخليداً لذكراه في منطقة نوهدرا(٣٠).

وكان نرساي الملفان(٣١) هو السباق في كتابة مقالة تخص اضطهاد الفرس الساسانيين للمسيحيين الكورد وغيرهم في عهد الملك شابور الثاني الذي استمر حكمه سبعين عاماً، حاول خلالها أن يستأصل المسيحية من مملكته والتي أصبحت تشكل خطورة كبيرة على عبادة النار الزرادشتية، وقد ألحق نرساي بتلك المقالة أنشودة هي حوار بين الملك شابور الثاني وشهداء المسيحية(٣٢).

وعلى الصعيد نفسه فقد ذكر المؤرخ السرياني الرهاوي المجهول(٣٣) (ت ١٢٣٤م؟) عن رجل ادعى المهدية في منطقة الجزيرة وتابعه عليها خلق كثير من الأكراد إلا أن أصبح

ملكاً، ونظراً لأهمية مثل هذه الرواية التي ذكرها أيضاً المؤرخ السرياني الآخر ابن العبري[٣٤] (ت ١٢٨٦م)، نقتطف بعض الفقرات منها حسب رواية الرهاوي: ((كان في ذلك الزمان قوم يدينون بالوثنية، وهم الأكراد الموجودون إلى اليوم، هؤلاء بدأوا باحتلال الحصون ثم انضموا إلى الدين الإسلامي، بعد أن فقدوا رؤساءهم، كما هو مكتوب ههنا إنهم مجموعة من الشعوب الفارسية والأرمنية الوثنية[٣٥] ثم أصبحوا أمة خاصة معروفة))[٣٦] ، والصحيح أن غالبية الكرد كانوا يدينون بالزرادشتية[٣٧] ما عدا فئة كانوا قد تنصروا[٣٨]، ولما وصل الفتح الإسلامي إلى ديارهم بعد معارك القادسية وجلولاء ونهاوند دخلوا في الإسلام[٣٩]، كما أنهم مجموعة بشرية متميزة عن الفرس والأرمن، وإن كانت لغتهم واللغة الفارسية من أرومة واحدة. ثم يضيف الرهاوي قائلاً: ((وكان يتداول فيما بينهم حديث ناتج عن تكهن وتقليد آبائهم، مفاده أن ملكاً سيظهر منهم يدعى المهدي، وأنه حسب مضمونه، سيهدي الشعوب إلى الإيمان به، وكانوا يدعونه إلاهاً.. ففي هذا الزمان إذن ظهر رئيسهم المهدي.. وكان غير قابل للمس منهم، ويضع برقعاً على وجهه،.. فاجتمع إليه فئات كثيرة من شتى الشعوب، الفارسية والعربية والوثنية))[٤٠].

ويبدو للباحث أن الأمر قد التبس على الرهاوي، حيث أن جميع المؤرخين وأصحاب الملل والنحل أجمعوا على أن عطاء الساحر الملقب بالمقنع الخراساني كان مشوه الخلق أعور قصير القامة، وكان لا يسفر عن وجهه بل اتخذ وجهاً من ذهب فتقنع به[٤١]، ثم ادعى الألوهية[٤٢] وتابعه عليها كثير من أهالي ما وراء النهر من الصغد والأتراك[٤٣]، فلعل الرهاوي يعني حركة المقنع هذه.

ويمضي الرهاوي في سرد روايته قائلاً: ((وجعل سكناه في الجبال الحصينة من بلاد الأكراد، وحلت رهبته على الجزيرة وبلاد أرمينية، واجتاح بيث زبدى (بازبدى) وطور عبدين[٤٤].. وكان الشعوب كلها سواء لديهم في القتل.. وإذ كانوا يدينون بالمجوسية.. وخاف الملك المأمون على نفسه منهم، وحينما دخلوا بلاد طور عبدين ودير قرتمين والقرى المجاورة.. تشجع الحسن حاكم تلك البلاد وجابههم))[٤٥].

ويعتقد الباحث أن الخليفة العباسي المأمون كان قد أرسل الجيش تلو الجيش لمحاربة بابك الخرمي ولكنه لم يظفر منه بطائل، وتوفي وحركة بابك لم تزل على أشدها، غير أن هذه الحركة لم تصل إلى مناطق بازيدى وطور عبدين الواقعة شمال نهر دجلة المذكورة آنفاً، أما القصد بأن هذه الشعوب جميعها كانت تدين بالمجوسية فهذا من محض خيالات المؤلف، لاسيما وأن الطابع الأسطوري يغلب على المرويات النصرانية.

وأثناء تتبع مفردات هذه الرواية يظهر أن المؤلف قد خلط بين ابن إسحق بن آشود في رواية الرهاوي[٤٦] وإسحق بن آحود الأرمني في رواية ابن العبري[٤٧] مع سهل بن سنباط الذي ألقى القبض على بابك الخرمي وأخيه عبد الله حيث تبدو عملية إلقاء القبض على المهدي الكردي[٤٨] وعلى بابك الخرمي[٤٩] وكأنه صوت واحد، ((.. وشاء الله أن يحل الارتباك بين صفوف الأكراد، فولوا الأدبار، واضطر المهدي الذي كانوا يؤلهونه إلى رفع البرقع عن وجهه والهرب من أمام الحصن فنجا مع أفراد قلائل إلى بلاد إسحق بن آشود، ودخل عند إسحق إلى الحصن، واجتمع الأكراد حول الحصن، أما إسحق فأسرع حالاً وقبض على المهدي وقطع رأسه، وفي الليل أخذ الرأس وكل ما استطاع أخذه من المال والناس وهرب من قدامهم وعاد إلى حصنه، وترك أولاده في ذلك الحصن وذهب إلى حاكم الجزيرة))[٥٠].

وفي ختام الرواية يحاول الرهاوي رسم صورة للأكراد الذين يحاولون الدخول إلى حصن إسحق بن آشود والثأر من عائلته انتقاماً لقتله زعيمهم وإلاههم المهدي، ولكن دعاء أحد الرهبان وتضرعه للرب في رواية الرهاوي[٥١]، وإلقاء زوجة إسحق رضيعها أمام الرب في رواية ابن العبري[٥٢]، جعلا مخططات الأكراد تفشل ويصل إسحق في اللحظة المناسبة، حيث ينقض على الأكراد ويبدد شملهم ((وشاء الله أن يحضر إسحق على رأس الجنود الذي جلبهم معه، وانقض بغتة على الأكراد وأباد الكثيرين منهم وفر الباقون وتبددوا، وكانت هذه نهاية المهدي المفجعة وأقاموا رئيساً عليهم شخصاً اسمه هارون وبعده قام بابك))[٥٣].

في حين يختتم ابن العبري الرواية بشكل مغاير بعض الشيء، حيث يقول: ((وعند ذاك وافى إسحق في أبطاله فهلع الأكراد ولاذوا بالفرار ولكن الثلوج المتراكمة أعاقتهم ففتك إسحق بأغلبهم وأفلتت شرذمة أقامت لها زعيماً يقال له هارون فتك به علي وخلفه بابك راعي البقر.. وانهزم سائر الأكراد ولاذوا بثؤفيل ملك الروم..))(٥٤). وعلى الرغم من الفائدة الكبيرة للمصادر النصرانية في استجلاء حلقات مفقودة من التاريخ الكردي فإنها لم تخل من سلبيات منها:

١- تتسم هذه المصادر بأسلوب السرد والنقل مع نزعة غيبية ظاهرة كونها تعتمد على معجزات القديسين التي لا يمكن تأويلها بأي شكل من الأشكال(٥٥).

٢- تفتقر هذه المصادر إلى الموضوعية بدرجة كبيرة، لكننا لا نستطيع أن ننفي عنها هذه الصفة بصورة كاملة(٥٦).

٣- يغلب على هذه المصادر الطابع الأسطوري الخرافي، وعدم الدقة في التواريخ المحلية والعالمية(٥٧).

٤- ظاهرة التعصب الأعمى التي رافقت هذه المصادر خلال المراحل التاريخية بدءاً من الكتابة ضد الديانة الزرادشتية في المرحلة الأولى، وانتهاءً بالتدوين ضد الإسلام في مراحل لاحقة(٥٨).

الهوامش والتعليقات:

(١) الرها: إحدى مدن الجزيرة الفراتية الواقعة في شمال ما بين النهرين (ميسوبوتاميا) تقع على بعد ٤٠كم إلى الشمال الغربي من مدينة حران واسمها باليونانية (Uehoi) ويسميها المسيحيون في المؤلفات السريانية (المدينة المباركة أو المدينة المؤمنة)، وتعتبر عند المسيحيين من المدن المقدسة، وقد حرف اسمها في القرن الخامس عشر إلى أورفة وهو اسم تركي ولا زال، ينظر بهذا الصدد: أ. ولفستون: تاريخ اللغات السامية، بيروت، ص١٤٥-١٤٦" محمد عطية الأبراشي: الآداب السامية، ص٥٧ هامش (١)" زاكية محمد رشدي: السريانية، نحوها وصرفها، ص١٠، هامش ٤.

(٢) مراد كامل: تاريخ الأدب السرياني من نشأته حتى العصر الحاضر، القاهرة ص٦٣" أحمد هبو: المدخل إلى اللغة السريانية وآدابها، حلب، ص٣٧.

(٣) مراد كامل: تاريخ الأدب السرياني، ص١١" زاكية محمد رشدي: السريانية، ص٩.

(٤) الأبراشي: الآداب السامية، ص٤٥.

(٥) أحمد فخري: دراسات في تاريخ الشرق، القاهرة، ص١٠٢.

(٦) طه باقر: مقدمة في تاريخ الحضارات القديمة، ص٤٩٢" أنطوان مورتكات: تاريخ الشرق الأدنى، ص٢٦٩.

(٧) طه باقر: المرجع السابق، ص٧٠" الأبراشي: المرجع السابق، ص٤٥-٤٦.

(٨) طه باقر: مقدمة في تاريخ الحضارات، ص٧٠" مراد كامل: تاريخ الأدب السرياني، ص١٦-٣٠.

(٩) حران: مدينة قديمة لا تزال معروفة باسمها القديم، تقع في الشمال الشرقي من بلاد ما بين النهرين على الحدود السورية التركية الحالية على منابع نهر البليخ أحد روافد نهر الفرات، كانت مركزاً لإحدى الدويلات الآرامية فدان آرام التي كانت مركز لطرق القوافل، وإن اشتقاق اسم المدينة في اللغة البابلية (حرانو) التي تعني الطريق يشير إلى ذلك وقد ورد ذكرها في التوراة باسم هاران وهارا، كما أن التوراة تشير إلى أن نبي الله إسحاق ابن إبراهيم (عليهما السلام) تزوج من رفقة وكانت حرانية، طه باقر: مقدمة ٤٩٣" أحمد سوسة: ملامح من التاريخ القديم ليهود العراق، ص٣١، هامش ٣٤" الكتاب المقدس: سفر التكوين، ٢٤: ٩٢٤.

(١٠) طه باقر: المرجع السابق، ٤٩٣.

(١١) محمد بيومي مهران: تاريخ العرب القديم، الاسكندرية، ص٤٩٦.

(١٢) أ. ولفسون: تاريخ اللغات السامية، ص١٤٥-١٤٦" مراد كامل: تاريخ الأدب السرياني، ص٦٧" هنري س. عبودي: معجم الحضارات السامية، طرابلس، ص٤٧٥" أحمد هبو: المدخل إلى اللغة السريانية وآدابها، ص٣٨" زاكية محمد رشدي: السريانية، ص٩-١٠.

(١٣) الزرادشتية: نسبة إلى زرادشت، وهو رجل ظهر في القرن السابع ق.م في منطقة أذربيجان شمال غرب إيران، ولكن الديانة التي حاول نشرها لاقت قبولاً واسعاً أول الأمر في مقاطعات إيران الشرقية في نواحي بلخ (إقليم بكتريا Bactria) حيث هاجر إليها زرادشت، ولزرادشت كتاب مقدس أطلق عليه الأفستا وله شرح يدعى بالزند آفستا، الزرادشتية مبنية على القول بإلهين أهورا مزدا للخير وأهريمن للشر، وللزرادشتية كلمة مرادفة هي المجوس وهي معربة عن كلمة مكوسيا البلهوية، وفي لغة الأفيستا مكاو، وفي الفارسية الحديثة مغ، ومغ لقب كان يلقب به رجال الدين القدماء قبل زرادشت، وقد اشتهرت طائفة من هؤلاء بالسحر والشعوذة، لذا تسربت هذه الكلمة إلى اللغات الأوربية الحديثة بمعنى السحر Magicen, Magic. طه باقر: تاريخ إيران القديم، جامعة بغداد، ص١٨١" إدوارد براون: تاريخ الأدب في إيران، الكويت، ترجمة أحمد كمال الدين حلمي، ص٧١-٨٥.

(١٤) لقب يطلق على رئيس رجال الدين ينفذون الشعائر المجوسية في معابد النار" طه باقر: المرجع السابق، ص٧٢.

(١٥)آرثر كريستنسن: إيران في عهد الساسانيين، ترجمة يحيى الخشاب، ص١٣٠.

(١٦) حدياب: إمارة صغيرة تقع في آشور القديمة (محافظة أربيل الحالية) في المنطقة المحصورة بين الزابين الأعلى والأسفل شرقي نهر دجلة، سميت في المصادر الإسلامية باسم حزة. ياقوت: معجم البلدان" كانت توالي الدولة الفرثية (الأشكانية) (٢٤٧-٢٢٤ ق.م) في سياستها العامة، اعتنقت عائلتها الملكية الديانة اليهودية، وكان أفرادها ينحدرون من قبائل السكيث (الساكا)، اشتهر من ملوكهم مونوبازوس الثاني وأيزاتيس الثاني الذين دفنوا في أضرحة ملوك أورشليم (القدس)، قضى الامبراطور الروماني تراجان على استقلالها عام ١١٦م. ينظر: أحمد سوسة، ملامح من التاريخ القديم ليهود العراق، ص٣٩-٤٠" يوسف حبي: التواريخ السريانية، مجلة المجمع العلمي السرياني، ص٣٤" جمال رشيد: تاريخ الكورد القديم، جامعة صلاح الدين، ص١٢٧" كامل: تاريخ الأدب السرياني، ٦٠.

(١٧) مار أدي: أحد تلاميذ السيد المسيح (عليه السلام) الذين ذهبوا إلى المشرق للتبشير بالمسيحية. أغلب المعلومات الواردة بخصوصه تقع تحت باب الأساطير السريانية القديمة. ينظر: كرافولسكي-دوروتيا: ثقافة السريان في القرون الوسطى، ترجمة خلف الجراد، سوريا ١٩٩٠، ص٢٦٩.

(١٨) أدي شير: المطران: تاريخ كلدو آثور. بيروت، ١٩١٢م، ج٢، ص١-١٤.

(١٩)محمد أمين زكي: خلاصة تاريخ الكورد وكوردستان من أقدم العصور التاريخية حتى الآن، ترجمة محمد علي عوني، ص٢٨٨، نقلاً عن بلدان الخلافة الشرقية لمارك سايكس باللغة الانكليزية" علي سيدو الكوراني: من عمان إلى العمادية أو جولة تاريخية في كوردستان الجنوبية، ١٩٣٩، ص٢٥٩" سامي سعيد الأحمد: اليزيدية، بغداد، ١٩٧١، ص٧٠" يحيى الخشاب: التقاء الحضارتين الفارسية والعربية، القاهرة، ص٩٧-١٠٠" محفوظ العباسي: إمارة بهدينان العباسية، الموصل، ١٩٦٠، ص٢٥" شاكر خصباك: الأكراد دراسة جغراقية أثنوغرافية، بغداد، ص٤٨٤.

(٢٠) محمد أمين زكي: خلاصة تاريخ الكرد وكوردستان، ص١٢١" ملا أنور المائي: الأكراد في بهدينان، الموصل، ١٩٦١، ص٣٩.

(٢١) جمال رشيد: دراسات كوردية في بلاد سوبارتو، الأمانة العامة للثقافة والشباب بغداد، ١٩٨٤، ص١٠١-١٠٢.

(٢٢) ينظر بهذا الصدد: كريستنسن: إيران في عهد الساسانيين، ص٢٥٤-٢٥٥.

(٢٣) المسعودي: مروج الذهب ومعادن الجوهر، بيروت، دار الأندلس، ١٩٨٤، ج٢، ص١٠١.

(٢٤) ماركو بولو: رحالة إيطالي ولد عام ١٢٥٤م بمدينة البندقية، قبل أن يبلغ العشرين من عمره انضم إلى بعثة تجارية مسافرة إلى الصين وعين بمنصب رسمي بمدينة بكين وبلغت إقامته فيها ٢٠ عاماً، عاد بعدها إلى البندقية عام ١٢٩٥م وأصبح في عام ١٢٩٨ رباناً لسفينة شراعية من سفن البندقية وفي نفس السنة تم أسره من قبل سفينة جنوية حيث مكث سنة كاملة في السجن، وقد توفي في البندقية عام ١٣٢٤م. ينظر: وليم مارسدن: رحلات ماركوبولو، ترجمها إلى العربية عبد العزيز توفيق جاويد، القاهرة، ١٩٧٧، ص٣٧.

(٢٥) وليم مارسدن: رحلات ماركوبولو، ص٣٧.

(٢٦)الجاثليق: لفظ يوناني معناه العمومي. والمراد به الرئيس الأعلى للنصارى في أيام الملوك الساسانيين. ينظر: أبو الفرج الأصفهاني: الديارات تحقيق جليل العطية، لندن، دار رياض الريس للكتب والنشر، ص٢٦٢" يقابله في وقتنا هذا البطريرك، الشاشتي: الديارات، تحقيق كوركيس عواد، بيروت، ١٩٨٦، ص٢٨ هامش (١).

(٢٧) مراد كامل: تاريخ الأدب السرياني، ص٦٤.

(٢٨) مراد كامل: تاريخ الأدب السرياني، ص١١٧.

(٢٩) المرجع نفسه، ص٢١١.

(٣٠) البير أبونا: شهداء المشرق، بغداد ١٩٨٥، ج١، ص٢٠٥" ولا يزال هذا الدير ماثلاً للعيان في مدخل مدينة دهوك في الوقت الحاضر، حيث يقع على الجهة من القادم إلى دهوك من الغرب مقابل بناية رئاسة جامعة دهوك، وله عيد سنوي يقصده نصارى دهوك والمناطق المجاورة في فصل الربيع من كل سنة" ولمزيد من المعلومات ينظر" فرست مرعي الدهوكي: الكورد مصادر ومعالم من تاريخهم في صدر الإسلام، أطروحة ماجستير غير منشورة مقدمة إلى جامعة الخرطوم كلية الآداب ص٤٤ وما بعدها.

(٣١) نرساي الملفان: ولد نرساي عام ٣٩٩م في قرية عين دولبي (دلب الحالية) القريبة من قرية مالطا (معلثايا في المصادر الإسلامية والمسيحية) الواقعة على بعد عدة كيلو مترات من مركز محافظة دهوك، وبعد أن تلقى العلوم في مدرسة قريته أرسله عمه الراهب عمانوئيل إلى الرها ليدرس في مدارسها الشهيرة حيث انتخب فيما بعد مديراً لها خلف قيورا الذي توفي، وقد مات فرساي عن عمر يناهز ١٠٤ سنوات سنة ٥٠٣. مراد كامل: تاريخ الأدب السرياني، ص١٥٨" بشير متي توما: مدرسة الرها، مجلة المجمع العلمي العراقي الهيئة السريانية، مج٦، ص٢٨٠. ومن الجدير ذكره أن اسم نرساي يشابه اسم الملك الفارسي نرسي (٢٩٣-٣٠٢م).

(٣٢) الباحث بشير توما: مدرسة الرها، مج٦، ص٢٨٢.

(٣٣) . لرهاوي المجهول: راهب من حاشية المفريان يعقوب الثاني، إذ التقى معه في مدينة تكريت سنة ١١٩٠م، له تاريخان: الكنسي يستمر حتى سنة ١٢٠٧م، والمدني يستمر حتى سنة ١٣٢٤م، وتاريخ وفاته مجهول (فيي، حنا: مصادر كنيسة المشرق قبل الإسلام، ترجمة جاك إسحق، مجلة بين النهرين، العدد الثاني نيسان ١٩٧٣، ص١٥٩)، والمفريان معناه المثمر وهو اسم لصاحب رتبة كنيسة خاصة بالكنيسة السريانية مرادفة للجاثليق فهو دون البطريرك وفوق الأسقف. (برصوم، مار أفرام: اللؤلؤ المنثور في الأدب والعلوم السريانية، بغداد، المجمع العلمي العراقي الهيئة السريانية، ١٩٧٦، ص٥٠٢).

(٣٤) . ابن العبري: ولد غريغوريوس ابن العبري سنة ١٢٢٦م وترهب في أنطاكية سنة ١٢٤م، ثم تدرج في الرتب الكهنوتية، حيث رقى إلى مقام المفريان، تنقل بين عدة مدن، ونال الحظوة لدى المغول، ألف عدة كتب منها تاريخه الكنسي بالسريانية وتاريخ مختصر الدول، توفي سنة ١٢٨٦م في مدينة مراغة في إيران ونقل رفاته إلى دير مار متي الواقعة شرق الموصل. (ابن العبري: أبي الفرج جمال الدين: تاريخ الزمان، نقله إلى العربية إسحق رملة، بيروت، دار المشرق ١٩٩١م، ص١١-١٢)" (فيي: مصادر كنيسة المشرق، ١٥٩-١٦٠).

(٣٥) . لعل الرهاوي يعد الكرد والفرس والأرمن من أرومة واحدة وهو ما يطابق النظريات الحديثة إلى حد ما التي تعد الأجناس المارة الذكر من العرق الآري (الهندو-أوربي) غير أن الفرس والكرد اعتنقوا الإسلام، بينما ظل الأرمن على نصرانيتهم وفق المذهب المنوفيستي (أصحاب الطبيعة الواحدة).

(٣٦) . الرهاوي: تاريخ الرهاوي المجهول، عربه عن السريانية ووضع حواشيه البير أبونا، بغداد، ١٩٨٦، ص٣٩" ابن العبري: تاريخ الزمان، ٢٧.

(٣٧) . زكي: خلاصة تاريخية، ٢٨٨ نقلاً عن بلدان الخلاقة الشرقية لمارك سايكس" الكوراني: من عمان إلى العمادية، ٣٧" العباسي، محفوظ: إمارة بهدينان العباسية، الموصل ١٩٦٩، ص٢٥" الأحمد، سامي سعيد: اليزيدية، بغداد، ١٩٧١م، ج١، ص٧٠.

(٣٨) . المسعودي: مروج الذهب، ١٠١/٢" أدي شير: تاريخ كلدو وآثور، ٢/١-١٥" ألبير أبونا: تاريخ الكنيسة الشرقية، بغداد، ١٩٨٥، ج١، ص١٦-٢٥" يوسف حبي: كنيسة المشرق، بغداد، ١٩٨٥، ص١٠١-١٠٤.

(٣٩) . إسماعيل، فرست مرعي: الكرد مصادر ومعالم تاريخهم في صدر الإسلام (مرحلة الفتوحات)، رسالة ماجستير غير منشورة، مقدمة إلى كلية الاداب/ جامعة الخرطوم، ١٩٩٧، ص١٠٨ وما بعدها.

(٤٠) . الرهاوي: تاريخه، ٣٩، ٤٠.

(٤١) . الشهرستاني، أبي الفتح محمد بن عبد الكريم: الملل والنحل، صححه وعلق عليه أحمد فهمي محمد، بيروت، دار الكتب العلمية، الطبعة الثانية ١٤١٣هـ/١٩٨٣م، ج١، ص١٥٢-١٥٣" البغدادي، عبد القاهر بن طاهر بن محمد: الفرق بن الفرق، تحقيق محمد محي الدين عبد الحميد، بيروت، المكتبة العصرية، ١٤١٦هـ/١٩٩٥م، ص٢٥٧" ابن خلكان: وفيات الأعيان، ٤٠٢/١.

(٤٢) . الشهرستاني: الملل والنحل، ١٥٢" البغدادي: الفرق بين الفرق، ٢٥٧" ابن خلكان: وفيات الأعيان، ٤٠٢/١.

(٤٣) . البغدادي: الفرق بين الفرق، ٢٥٨.

(٤٤). مناطق تم التعريف بها في الفصل الأول وهي تقع جنوب وغرب جزيرة ابن عمر وحالياً ضمن حدود تركيا مقابل الحدود السورية.

(٤٥) . الرهاوي: تاريخه، ٤٠.

(٤٦) . المصدر نفسه، ٤٠.

(٤٧) . ابن العبري: تاريخ الزمان، ٢٧.

(٤٨) . الرهاوي: تاريخه، ٤٠" ابن العبري: تاريخ الزمان، ٢٧.

(٤٩) . اليعقوبي: تاريخ اليعقوبي، ٥٧٩/٢.

(٥٠) . الرهاوي: تاريخه، ٤٠–٤١" ابن العبري: تاريخ الزمان، ٢٧ مع تغيير طفيف في كيفية إلقاء القبض، دون أخذه إلى حاكم الجزيرة كما هو مذكور في رواية الرهاوي.

(٥١) . الرهاوي: تاريخه، ٤١.

(٥٢) . ابن العبري: تاريخ الزمان، ٢٧.

(٥٣) . الرهاوي: تاريخه، ٤١.

(٥٤) . ابن العبري: تاريخ الزمان، ٢٧.

(٥٥) . كريستنسن: إيران في عهد الساسانيين، ٣٠٠" يوسف حبي: التواريخ السريانية، مجلة المجمع العلمي العراقي (هيئة اللغة السريانية)، بغداد، مج٦، ص٣٨.

(٥٦) . يوسف حبي: التواريخ السريانية، ٣٨.

(٥٧) . كريستنسن: إيران في عهد الساسانيين، ٢٥، ٢٦" مراد كامل: تاريخ الأدب السرياني، ٦٤.

(٥٨) . أنور المائي: الأكراد، ٢٢" جمال رشيد: لقاء الأسلاف الكرد واللان في بلاد الباب شيروان، لندن، رياض الريس للكتب والنشر، ١٩٩٤، ص٢٤٦.

نظرة في كتاب وعاظ السلاطين للاستاذ الدكتور علي الوردي

د. حسن جاف

قبل ستة اشهر من وفاة المرحوم العلامة الدكتور علي الوردي بتأريخ الثالث عشر من تموز ١٩٩٥ قام مجموعة من طلابه و محبيه و معجبيه بإقامة الندوة حول شخصيته العلمية ودوره الثقافي لتقيم نتاجاته القيمة في قاعة ابن النديم في الدار الوطنية للكتب و الوثائق و نظراً لأهمية كلمة الدكتور حسن الجاف في تلك الندوة و انعكاسها الإيجابي بين الأوساط الثقافية و الأكاديمية في حينه ارتأينا نشرها عرفاناً بجميل المحروم علي الوردي الذي كان معلماً من معالم الفكر الإجتماعي و رائد من رواد الفكر التنويري و الذي خلف ورائه ثروة فكرية من خلال مساهماته الجادة في رفد الفكر الإجتماعي بآراء و أفكار نقدية جريئة حصيلتها ستة عشر مجلداً و مئات من البحوث الدراسات الإجتماعية التي أصبحت مرجعاً هاماً فتح باباً للوعي و إعادة الإنتاج الوعي الإجتماعي في فهم و إدراك الظروف المختلفة التي ساهمت في تشكيل المجتمع العراقي و تطوره بكافة مكوناته و إلقاء الضوء على كثير من القضايا و المشاكل التي عشناها و مانزال نعيشها و التي أوصلنا الى ما نحن فيه من محن و تفكك و اختراب و استيلاب. كان المرحوم علي الوردي مثقفاً إجتماعياً موسوعياً جريئاً و متحرراً يتحدي المنظومات الإجتماعية و الثقافية و حتى السياسية القائمة من خلال توجيهه انتقادات حذره مبيناً عوامل التخلف و الركود كاشفاً عن عجز

النظام الإجتماعي و السياسي القائم في حل جذري لمشاكل البلاد و العباد و لتمرده الحذر على الأوضاع السيئة السائدة في وطنه العراق أصبح وجهاً غيرمرغوب فيه من لدن السلطة لأسباب واضحة و معلوماته أهمها عدم مهادنته النظام القائم محتفظاً بمبادئه و ثوابته العلمية و الرصينة وأفكاره السياسية المستقلة المتينة. ونحن بنشرنا هذه الكلمة نكون قد خدمنا ذكرى المرحوم علي الوردي، هذا الإسم الشامخ في عالم الثقافة و العلم و بالتالي تأسيس عرف ثقافي في تكريم علمائنا و أدبائنا الكبار الذين أفنوا زهرة شبابهم في خدمة العلم و الفكر و المعرفة وشكلوا علامات مضيئة في تأريخ وطننا، ويأتي في طليعتهم (علي الوردي).

أيها الإخوة، ايتها الأخوات، أسعدتم صباحاً :

تعرفت على الأستاذ الجليل الدكتور علي الوردي في بداية الستينات في بداية هذا القرن (أي القرن العشرين)، عندما كنت طالباً في قسم التأريخ بكلية الآداب و كنت حينما أجد فراغاً بين دروسي أحضر محاضراته بكل شوق و لهفة في قسم الإجتماع من كليتنا، فعجبت كل الإعجاب بعلم العزيز و اسلوبه الرصين و آرائه المثيرة و أفكاره النيرة التي كانت من النقيض من آراء و أسلوب اساتذتنا الآخرين في كل شيء. ولا أبالغ بعد التعرف على مؤلفاته ان قلت بأنه كان مميزاً من كتاباته رغم إختلاف الكثيرين معه في معظم طروحاته و ما جا به من أفكار و رؤى، ولكن رغم هذ التعارض و التقاطع يبقى هناك حقيقة لا يرقى اليها الشك، أولاً هي استحالة الطعن و القدح بجوهر أفكاره العلمية الرصينة وطروحاته القيمة في حقل علم الإجتماع و التأريخ ومحاولاته الجادة في توظيف علم الإجتماع لخدمة التأريخ و التأريخ لخدمة علم الإجتماع الا اذا كان خصمه جاحداً للحق ومفروضاً على العلم و البحث العلمي

فقد كان بحق فارساً مغواراً في علم الإجتماع لا يشق له غبار مستمداً معرفته و فلسفته الإجتماعية من الإختلاف و الخلاف و التعارض الفكري و الأجتماعي بين القديم و الجديد، بين التراث و المعاصرة، فجهد فكره فأجتهد و استنتج وعانى من جراء إجتهاده و نقده للظواهر الإجتماعية شيئاً كثيراً ولايسعني هنا الا ان اضيف على رأي الاستاذ الكبير مسعود محمد الذي وصفه "بالصياد الماهر الذي يجس المكامن و يستجلي الرؤى حتى يضرب ضربته الكبرى لأقول كان الوردي صياداً ماهراً ولكنه لم يكن يوماً من الأيام وراء الفريسة السهلة" و أستطرد هنا وأقول بأن الوردي غواص ماهر، غاص في الأعماق و جلب لنا اللئائي و الثروات النادرة التي تكمن في الأعماق و التي لا تقدر بثمن.

لاشك بأن الدكتور علي الوردي ظاهرة فريدة و بارزة في الثقافة العراقية و العربية و حتى العالمية، ولكن بغداد لم ينصفه كما ينبغي، كان بغداد فيما مضى يرفع العلماء و أصحاب الرأي و الفقهاء الى المقام الذي تناسبهم ويليق بمراكزهم العلمي و الثقافي فقد حضرني في هذا الصدد بالذات قول القاضي أبو القاسم يوسف بن أحمد بن يوسف بن الكبحي الدينوري عندما لامه تلميذه أبو علي بن شعيب السنجي عن تأخره عن ركب سائر العلماء و الفقهاء في عصره و خاصة أبو حامد الأسفراييني الذي يقل عنه غزارة في العلم و المعرفة، فسأل السنجي الدينوري يا أبا القاسم العلم لك و الصيت لأبي حمد فأطلق قوله المعروف يابني "ذاك رفعته بغداد و حطني دينور"، أقول قولي هذا و حاشا أن أتهم بغداد بالحط من شأن علماءها و مفريها و مثقفيها و لكن استطرد و أقول لم تنصف بغداد علي الوردي ولم يرفعه الى المكان الذي يستحه و يناسبه بجدارة و استحقاق.

ولامراء ان تيسر للوردي العضد المادي و المعنوي كما ينبغي لماكان أقل شهرة من العقاد و طه حسين و حسين أمين و نجيب محفوظ و غيرهم من الذين تيسرت لهم الظروف الملائمة في كافة المجالات في مصر التي راعتهم وقدرتهم حق التقدير و وصلوا الى ما وصلوا اليه من رفعة ومكانة تناسبهم.

اشتهر من مؤلفات الدكتور علي الوردي عدد من كتبه ، نخص بذكر (وعاظ السلاطين)، الذي ألفه عام ١٩٥٤، و كتابه (أسطورة الأدب الرفيع) الذي صدر عام ١٩٥٧، و (دراسة في طبيعة المجتمع العراقي) الذي صدر له عام ١٩٦٥، وقد وصلت الطبعة الأولى من هذا الكتاب خمسة عشر ألف نسخة و هو أعلى رقم وصل اليه كتاب في العراق انذاك و كتابه (وعاظ السلاطين) الذي إشتهر صيته بين أوساط المثقفين اشتهراً واسعاً بحيث أصبح هذا الكتاب الأكثر مبيعاً في طيلة القرن الماضي، ومنذ الخمسينات بدأ الهجوم عليه و على كتبه و أفكاره وقد صدر أكثر من ستة عشر كتاباً و مئات المقالات و الرسائل و التعليقات الصحفية وكانت خمسة كتب منها ضد كتابه المشهور بـ(وعاظ السلاطين) و ثلاثة كتب ضد كتابه (اسطورة الأدب الرفيع) ورغم أن الدكتور علي الوردي يدعى بأنه ندم على تأليفه كتاب (وعاظ السلاطين) لأن الكتاب أقرب الى أسلوب التوجيهي منه الى الأسلوب الموضوعي لكنني أدعوا من الله ن يمد من عمر الوردي ليتحقق المكتبة العراقية بأمثال هذه الكتب التوجيهية رغم تراجع الكثير من أفكاره في هذا الكتاب أمام المفاهيم الجديدة التي أثبتها علماء الإجتماع منذ الستينات من هذا العصر. لست هنا بصدد ابداء الملاحظات النقدية حول الكتاب و مفاهيمه، فلست مختصاً بعلم الإجتماع، فقد كتب المختصون و الناقدون عنه الكثير الكثير بما يكفي وما يفي بالغرض المنشود ولكني أحاول

إستعراض بعض الحقائق التي جاء في الكتاب و تسليط الضوء بإختصار شديد على شكل لمحات على آراه في بعض الأسس وأصول علم الإجتماع و محاولته تطبيقها على الأحداث و الظواهر و الشخصيات التأريخية في العصور الإسلامية المختلفة.

قدم الوردي في هذا الكتاب المثير آراء جديدة وصريحة لا نفاق فيها ولا مجاملة حول طبيعة الإنسان من وجهة نظر سوسيولوجية لم يألفها العرب والعراقيون من قبل. يوجه الوردي إنتقادته اللاذعة الى وعاظ السلاطين الذين يعتمدون في كتاباتهم وأحاديثهم وجدلهم على منطق الوعظ والإرشاد الأفلاطوني القديم الذي هو منطق المترفين والظلمة وأن طبيعة البشرية لايمكن اصلاحها بالوعظ المجرد وحده ولايمكن التأثير على الإنسان قبل دراسة ما جبل عليه من صفات وسلوك لأن هناك عوامل متعددة تؤثر في تفكير الإنسان من حيث لا يشعر هو بها، فهناك القيم والمعتقدات التي نشأت عليها الإنسان وكذلك المصلحة الخاصة والعاطفة والثقافة تؤثر في شخصية الفرد وتحدد سلوكه وتطلعاته بالتفاعل مع البيئة الإجتماعية التي نشأة فيها الفرد.

وقد قدم الوردي كتابه الى وعاظ السلاطين الذين ظلوا طوال المجتمع الإسلامي يمطروا الناس بمواعظهم وخطبهم الرنانة فلم ينتفعو منه بشيء، انهم دأبوا على وعظ المظلومين وتركو الظالمين ولهذا إتخذهم الطغات آلات و وسائل في أيديهم لينذروا الناس بعذاب الآخرة وينسوهم بذلك ما حل بهم في هذه الدنيا من عذاب مقيم.

يقول الوردي: ولقد اتيح في بدء حياتي فرصة ثمينة حيث كنت أكسب قوتي بعرق جبيني وعانيت من الذل والحرمان والمهانة قسطاً كبيراً فادركت آنذاك مبلغ ما يقاسي أبناء السوق والصعاليك من عذاب والمذلة على أيدي الطغاة والمترفين

والجلاوزة وأدركت أيضاً مدى النفاق الذي يتعاطاه الواعظون حيث ينظروننا دوماً بعذاب الله بينما يهشون ويبشون في وجوه الظلمة والمستبدين ويقدمون لهم إحتراماً وتبجيلاً. كما الوردي في كتابه هذا على الأفكار البائدة والقديمة والتقاليد البالية في ضوء النظريات الإجتماعية والنفسية الحديثة ودعى الى نبذ التقاليد والعادات البدوية السلبية والخرافات التي تعشعش في المجتمع وبناء مجتمع عصري متقدم يدين بالولاء لـ(لله) والوطن والدولة.

واستلهم الوردي في آراءه و أفكاره الإجتماعية الجريئة لهذا الكتاب من القرآن الكريم والسنة النبوية وكتب التراث العربي الإسلامي وكان مثله الأعلى في العدالة هو الإمام علي (رض) وفي ثورة الإمام الحسين (رض) وفي اشتراكية أبو ذر الغفاري، وقد وجد في قراءته للتأريخ الإسلامي بأن هناك فريقان متصارعان من أجل البقاء هما فريق السلاطين بزعامة معاوية بن أبي سفيان وفريق الثوار بزعامة الإمام علي وقد أفرز ذلك الصراع أفكار وممارسات وأحديث كثيرة مازالت مؤثرة في مجتمعنا حتى اليوم مع انه إتخذ موقفاً صريحاً و واضحاً جعله يضع الحق بجانب علي والباطل كله بجانب معاوية.

وقال بأن وعاظ السلاطين هم أولئك الذين وقفوا بجانب السلطان الجائر ودافعوا عنه وبرروا أخطاءه و وقفوا بوجه من وقف مطالباً بالحق والعدلة كما حدث في العهد الأموي والعباسي وبقيت هذه الظاهرة تصاحب كل سلطان يحكم بإسم الدين.

وقد لاحظ الوردي بأن العرب هم أكثر من غيرهم من الشعوب مصابون بداء إزدواج الشخصية ويعود السبب في ذلك كونهم وقعوا تحت تأثير عاملين متناقضين من القيم هما قيم البداوة والحضارة، فالقيم البدوية تحرض على الكبرياء وحب

الرئاسة والتفاخر بالأنساب في حين تؤكد القيم الإسلامية على التقوى والعدالة والخضوع لدين الله ولذلك أصبح العربي بدوي في عقله الباطن، مسلم في عقله الظاهر. فهو يمجد الفخر والقوة والأنفة والتعالي في أفعاله بينما هو في أفعاله يعظ الناس بتقوى الله وبالمساواة بين الناس تظهر هذه الإزدواجية بوضوح في المناطق القريبة من البادية والتي يكثر فيها رجال الدين وأن العراقي هو أكثر إزدواجية في شخصيته من غيره من العرب لأسباب عديدة منها قربه من الصحراء و وقوعه تحت تأثيرالقيم البدوية أكثر من غيره من جهة ولأن العراق منبع من منابع الفرق الدينية وموطن المناطقة والعلماء والفلاسفة والوعاظ والمرشدين من جهة الأخرى.

عندما يدرس الوردي التأريخ لا درس لأجل التأريخ وعرض وقائعة وأحداثه وتأثير شخصياته من تلك الأحداث و وقائعها ولكن يدرسه من حيث تأثيره على الفرد والمجتمع ودور المجتمع في سير تلك الأحداث ويؤكد في هذا الصدد بأن التأريخ لايسير على أساس المنطق الشكلي دائماً وانما على أساس ما في طبيعة الإنسان من نزعات وميول ورغبات وأهواء لايمكن تغيره بسهولة وأن الأخلاق ما هي الا نتيجة من نتائج الظروف الإجتماعية فتشكل التأريخ في مؤلفاته شكلاً إجتماعياً متماسكاً وينصب إهتمامه الى الأحداث التي كانت لها أثرها على القيم الإجتماعية في مجتمعاتنا وبما تنطويها من دلالات فكرية وإجتماعية، وكيف نشأ الفرد في إطارها وتكونت عقليته وشخصيته ففي معرض تصديه للطبيعة البشرية في وعاظ السلاطين يقول: "أنه يحسبون النفس البشرية كالثوب الذي يغسل بالماء والصابون فيزول عنه ما إعتراه من وسخ طاريء وترهم لذلك يهتفون بملىء أفواههم هذبوا أخلاقكم أيها الناس ونظفوا قلوبكم فإذا وجدو الناس لا يتأثرون بمنطقهم هذا انهالوا عليهم بوابل

من خطب الشعراء وهبوا على رؤوسهم بالويل والثبور فلو بقينا مئات السنين نصرخ بالناس ونهيب أن يغيروا من طبائعهم وصلنا الى نتيجة مجدية لأن الطبيعة البشرية لايمكن إصلاحه بالوعظ وحده فهي كغيرة من ظواهر الكون تجري حسب نواميس معينة ولايمكن التأثير في شيء قبل دراسة ما جبل عليه، ذلك الشيء من صفات أصيلة ولعلنا لا نخطيء اذا قبلنا بأن الحقد والشهوة والأنانية و ماأشبه هي صفات أصيلة في الإنسان لا مضر منها، فكل إنسان تقريباً هو حسود شهواني أناني فقد يختلف الإنسان عن آخر في هذا لكنه إختلاف بالدرجة لا بالنوع ولايذم هذه الصفات البشرية الا أولئك الذين أنصح الله عليهم فأتبع شهواتهم وأنانيتهم وجعلهم موضع حسد لغيرهم فهم يحرضون غيرهم على نبذ الحسد وكأنهم بذلك يقصدون لا شعورياً أن يدرأوا عن أنفسهم خطر المنافسين والمنزعين فإذا قلنا للانسان انبذوا الحسد والأنانية فمعنى ذلك اننا نقول لهم اتركوا طبيعتكم البشرية وكونوا ملائكة أطهار.

وحول تأثير البيئة الإجتماعية على الفرد ومايخلق لديه من قيم أخلاقية خاصة بتلك البيئة يروي لنا الدكتور الوردي في هذا الصدد حادثه وقعت له عندما كان طالباً في جامعة تكساس في الويلايات المتحدة الأمريكية يقول: "حدث لي ذات مرة في بدأ دخولي الحياة الأمريكية أن حييت فتاة من فتيات صفي الحسان فردت لي التحية بغمزة من عينها وغمزة المرأة في أمريكا لاتعني غير اللطف وحسن المجاملة .. أما أنا فقد فسرت تلك الغمزة تفسيراً شرقياً خبيثاً وبقيت طول يومي أنظر وجهي في المرآة وأضرب أخماساً بأسداس أن ما نشأت عليه في بيئتي الشرقية المتزمتة من وقار مصطنع جعلني أحس لدي تلك الغمزة البريئة بهمسة من همسات الشيطان ومن السهل أن يغري الشيطان أنسانًا إعتاد عى الوقار المصطنع والتزمت الشديد الذي

أمتاز به حضارتنا الشرقية وهو بقية من بقايا مجدنا الذهبي القديم فقد كانت المرأة انذاك تباع وتشتري وكان الأمراء و الأغنياء في تلك الأيام يكثرون من شراء الجواري ويملؤون قصورهم ...؟؟؟.. وكان صاحب الجواري يحرص كل الحرص على عفاف جواريه، فهم يقيمون الأسوار العالية حولهن ويشتد في حراستهن و مراقبتهن لئلا يطمح أحد الفقراء فيختطف منهن نظرة أو يظفر بغمزة.

والغريب أن تراهم يستنزلون غضب الله و ويلاته جميعاً على رأس ذلك الفقير الدمي يغازل جارية من الجواري بينما هم يباركون للغني على تلك الجواري اللواتي اشتراهن بماله من السوق. يروي أن خليفة سليمان بن عبدالملك كان تنزه ذات يوم فن بادية فسمع صوتاً يغني من بعيد وكان الصوت (خيماً مطرباً) فغضب الخليفة منه اذ أعتبره خطراً على عفاف النساء وسبباً من أسباب إغرائهن و إفسادهن فأمر باخصاء المغني وقد خصى المسكين فعلاً فتأمل في عدالة أمير المؤمنين سليمان بن عبدالملك.

وفي معرض تصدية لموضوع الوعظ والصراع النفسي يقول أن الإنسان حين يسمع الواعظ يعضه بترك هذه الدنيا الخلابه يمسي حائراً فضميره يأمره بإطاعة الواعظ من ناحية، ونفسيه تتجه به من الناحية الثانية نحو الدنيا ومغرياتها جذباً للخلاص منه فهي اذن واقع بين حجري الرحى لايستطيع أن يترك الدنيا ولا أن يترك الجنة التي وعد بها المتقون، ويروي لنا الوردي قصة تأريخية ليؤيد ما ذهب اليه حول صراع القيم عند الإنسان وانتخاب الأكثرية للجانب الذي يتطابق مع مصلحته يقول "يحكي أن عمر بن سعد بن أبي الوقاص وقع ذات يوم في مثل هذا المأزق الحرج فقد وعده ابن زياد بإمارة "الري" ان هو خرج لقتال الحسين فأنتابته آنذاك

الوساوس وبلغ منه التردد مبلغاً عظيماً. أيرفض قتال الحسين وفي ذلك خسران للإمارة أم يذهب لقتاله وفي ذلك مافيه من وخز الضمير وسوء المنقلب ويروي أنه كان يتقلب على فراشه وينشد البيت التالي. أ أترك ملك الري والري منيتي أم أرجع مأثوماً بقتل الحسين، فكانت النتيجة انتخب عمر بن سعد الري ورجع مأثوماً بقتل الحسين."

هذه الأزمة تنتاب النفوس عادة في المراحل التأريخية الحرجة التي يصطرح فيها عاملان متناقضان عامل المباديء العليا من جهة وعامل الإغراء والطموح من الجهة الاخرى. ولعل المرحلة التي قتل فيها الحسين (رض) تمثل هذا الصراع خير تمثيل.

وفي موضوع الوعظ و إزدواج الشخصية يذكر لنا الوردي بأن كثير من المسلمين سيما أهل العراق كانوا مبتلين بداء الصراع النفسي أثناء الحكم الأموي، فكانت حياتهم العملية واقعة تحت تأثيرالقيم البدوية بينما كانت حياتهم الفكرية متأثيرة بالتعاليم الإسلامية. فكانوا يشعرون في باطن أنفسهم بتناقض بين مايفعلون وما يقولون وكان الأمويون أولى نزعة بدوية صريحة فكانوا لايبالون بما يقول الفقهاء و أهل الدين وجل إهتمامهم كان منصرفاً الى تدعيم ملكهم بحد السيف على الطريقة البدوية القديمة وقد شاهد العهد الأموي ثغرة لايستهان بها بين الدين والدولة. فكانت الدولة راسخة الدعائم في الشام تؤيدها سيوف القبائل العربية بينماكانت حملة الدين والفقه والحديث ينشرون دعوتهم المثالية في صفوف الفلاحين والغوغاء وأهل الحرف وكان الدين والدولة بهذا يسيران في اتجاهين متعاكسين. وقد أدى هذا الوضع المتناقض الى صراع نفسي من ناحية والى قلق إجتماعي من الناحية الأخرى. وأن الوضع لايمكن أن يدوم على هذا المنوال أبداً فهو تأزم لابد أن ينتهي الى حل عاجلاً أم آجلاً، والحل قد حصل في عهد العباسيين.

جاء العباسيون الى الحكم و يدعون أنهم يريدون أحياء السنة التي أماتها الأمويين وتقويم ما أعوج في سبيل الدين. حاولوا العباسيون أن يلائموا بين الدين والدولة فلم يوفقوا في هذا السبيل الا ظاهرياً أنهم قربوا الفقهاء وأهل الحديث وأجزلوا لهم العطاء وتظاهروا لهم بالخشوع وأستمعوا الى مواعظهم ولكنهم لم ينجحوا في إستمالة ذوي المباديء منهم كأحمد بن حنبل وأبو حنيفة وغيرهم، فخلفاء العباسيين كانوا في حياتهم العملية يسيرون كغيرهم من الملوك في ضوء ما يمليه عليهم من الظروف من مساومة وقسر واستغلال.

فالخليفة أخذ يتبع طريق الإزدواج اذا جاء وقت الموعظة بكى واذا جاء وقت السياسة طغى واستكبر فهو في وقت الموعظة من أشد الناس خشوعاً وتعففاً وزهداً، أما حين يجلي في الديوان ينظر في أمر الخراج وتعيين الولاة وشراء الجواري فهو لا يختلف عن جالوت أو نيرون.

أن الإزدواج أمر لابد منه في مثل هذه الحالة فلابد أن تنشق الشخصية الى شقين أحدهما يخصص بسماع المواعظ ويبقى الشق الآخر حراً للجري وراء أهداف الحياة يروي بأن هارون الرشيد كان من هذا الطراز الإزدواجي، يقول صاحب الأغاني كان الرشيد من أغزر الناس دموعاً في وقت الموعظة وأشدهم عسفاً في وقت الغضب والغلضة ويقول الدكتور أحمد أمين عنه أيضاً أنه كان يصلي في يوم مائة ركعة ويسفك الدم لشيء لايستحق سفك دم.

وفي فضل الوعظ وإصلاح المتجمع يتناول الوردي موضوعاً مهماً عن كيفية ظهور الزعماء في المجتمعات المبتلية بداء الإزدواج، يقول في هذا الصدد أن المجتمع المزدوج يقل فيه ظهور الزعماء والأقوياء في الغالب. فكل زعيم يظهر في هذا المجتمع

يقابله الناس بالجدل والشغب والإنتقاد لأن توالي الوعظ عليهم جعلهم أولى نظر دقيق وتفكير أفلاطوني مفرط إنهم يجدون العيب في كل رجل يظهر بينهم مهما كان نبيلاً ولا يفوتنا في هذا المجال أن ننوه بأن الزعيم لايعتمد في زعامته على مواهبه فقط وإنما هو يعتد أيضاً على تقدير الناس له وتشجيعهم أياه و الزعيم في المجتمع المزدوج لايجد تشجيعاً وتقديراً إلا بمقدار ضئيل وعندما يرى الناس في مثل هذه المجتمعات بذرة من بذرات الزعامة تظهر في أحد من الناس حتى قتلوها في مهدها.

وعلى الزعيم الذي يظهر في هذه المجتمعات أن يسعى لأجل أن يكون مهيباً بين الناس لكي يحترموه لأن من المستحيل بمكان أن يصبح الزعيم محبوباً و مهيباً في آن واحد في المجتمعات المزدوجة لأن أولى الشخصية المزدوجة عادة يحبون من لا يحترمونه ويحترمون من لا يحبونه وسبب هذا نشأ من جراء الإزدواج الذي تغلغل في تكوين شخصيتنا.

فنحن في أعماقنا (بدو) نحتقر الضعيف ونحترم القوي، أما في أفكارنا ننشد المثل العليا فنحن إذا أحبنا شخصاً كانت قلوبنا معه وسيوفنا عليه ويذكر الوردي في هذا الصدد خروج الإمام الحسين (رض) الى الكوفة حيث مر به الفرزدق الشاعر المعروف في طريق الكوفة فقال له الى أين يا إبن رسول الله أهل الكوفة قلوبهم معك وسيوفهم عليك، فلم ينثن الحسين عم عزمه وأصر على الذهاب الى الموت أن الزعيم المخلص لا يختلف في تكوين شخصيته عن المجرم الدنيء فكلاهم من طبيعة واحدة وهي طبيعة البشر، أن الأنسان بطبيعته أناني يحب ذاته ويسعى في سبيل الملاء شأنه لا فرق في ذلك بين الصالح من الناس والطالح منهم فالمصلحة الخاصة هي رائد الجميع والمصلحة العامة تأتي عرضاً فالصالح من الناس يسعى وراء مصلحته

الخاصة ولحسن حظه فإن مصلحته الخاصة يأتي مطابقة للمصلحة العامة. أما المجرم الذي يضر الناس بأفعاله فهو إنسان قد شاء سوء طالعه أن تكون مصلحته منافية للمصلحة العامة. انه ينشأ الزعيم فرداً عادياً يسعى وراء ذاته ومصلحتها ولكن ظروفه النفسية والإجتماعية قد تدفعه الى القيام بعمل مظر ذات يوم فيرمقه الناس بعين الإحتقار والناس كلما زادوا في إحتقاره ازداد هو إمعاناً في إفساده واجرامه.

نستنتج من ما ذكر ليس هناك قوالب جاهزة في الشخصية ففي الوراثة عوامل كثيرة لا تحصي كما أن في البيئة عوامل لاتحصي وتنشأ الشخصية من جراء تفاعل عوامل البيئة بعوامل الوراثة وهذا هو الذي جعل شخصيات البشر لا تتشابه فليس في هذه الدنيا شخص يشبه شخصاً آخر في جميع صفاته(١).

وفي الفصل الرابع من كتابه يقول الوردي عن السلف الصالح أن الإنسان فيه عيب من العيبوب لايخلو من ذلك أحد وقد قيل قديماً جل من لا عيب فيه ولكن الواعظين يعتقدون بأن السلف الصالح كان معصوماً من العيب وبهذا يريدون من الناس جميعاً أن يكونوا من طراز السلف الصالح ومن يدرس حياة السلف الصالح دراسة موضوعية يجدهم كسائر الناس يخطئون ويتحاسدون ويطلبون الشهرة كما يطلبها كاتب هذه السطور لقد كانوا بشراً مثلنا يأكلون الطعام ويمشون في الأسواق ولكن الواعظين جعلوهم من طراز الملائكة لكي يحرضوا الناس على أتباع مسلكهم في الحياة.

يريد الواعظون ان يرجعوا بنا الى صدر الإسلام وهم يشيرون دائماً الى المسلمين الأولين بأنهم أتبعوا الحق فنجحوا وليس لنا الا نتبع طريقهم بحذافيره لكي ننال

النجاح مثلهم، والحقيقة أن المسلمين الأولين نجحوا ثم فشلوا وليس لنا الا أن ندرس عبرةالنجاح والفشل في تأريخهم لكي نتعظ بها. فالمسلمون الأولون كانوا يكافحون الظلم والترف والتعالي من أيام محمد (ص) فلما علوا في الأرض وجاءهم المال والترف أصبحوا بحاجة الى من يكافحهم يقول أبو يوسف عندما جاؤوا بغنائم فارس الى عمر كشف عنها فرأى فيها مالم تر عيناه مثله من الجوهر واللؤلؤ والذهب والفضة فبكى فقال له عبدالرحمن بن عوف "هذا من مواقف الشكر فما يبكيك"؟ فقال عمر "أجل ولكن الله لم يعطي قوماً هذا الا ألقى بينهم العدوة و البغضاء". لقد أدرك عمر بثاقب بصيرته أن الاسلام مقبل على النزول بعد صعوده وأنه سيصبح دولة كسائر الدول تجمع الأموال وتحشد قي سبيلها الجنود وتجلد من أجلها السياط على ظهور المستعبدين من الناس. يقول علي بن أبي طالب (رض) من ملك إستأثر.وهذه الكلمة الاخرى تشير الى ماكان الإسلام مقبلاً عليه من استئثار وطغيان.

فقد نشأت في الإسلام الملكية الكبيرة وكثر العبيد وظهرت طبقة ثرية تفوق ما كان عليه أغنياء قريش قبل الإسلام من ثراء وترف ونعيم.

كان النبي يصرح بأن الإسلام سيرجع غريباً كما بدأ أول مرة، وكان يقول لأصحابه بأنه سيتبعون سنن ما كان قبلهم من الأمم حذو النعل للنعل وأنهم سينقلبون بعده.

كان محمد (ص) في أواخر أيامه توقع ظهور الفتن كما توقعها من بعد خليفته عمر بن خطاب وعندما أشتد بالنبي المرض خرج الى المسجد معصوب الرأس متوكئ على علي بن أبي طالب والفضل بن العباس فوقف في الناس خطيباً: أيها الناس

سعرت النار وأقبلت الفتن كقطع الليل المظلم. لقد حارب محمد أغنياء قريش وحارب معهم الربا والإستغلال والإستعباد ونجح في القضاء على ذلك الى حد بعيد. وقد أمر في سنيه الأخيرة أن تصادر جميع الأموال التي استثمرت في الربا حيث لم يبق في أيدي أصحابها الا رؤوس أموالهم التي بدأوا بها أعمالهم في أول الأمر.

قضى محمد على الأغنياء في عهده فنشأ بعده أغنياء من طراز جديد وذلك نتيجة انهيال الغنائم على المسلمين بعد فتح الممالك وهؤلاء الأغنياء الجدد لم يتعاطوا الربا على صورته التي حرمها الاسلام، انما ابتكروا لهم طريقة جديدة فهم لم يقرضوا أموالهم بالربا كما كان يفعل أغنياء قريش بل استثمروا أموالهم على شكل آخر لم يأت فيه تحريم. وظن المسلمون الأولون ان النبي كان يقصد بتحريم الربا القضاء على الربا بحد ذاته والواقع أن النبي كان يريد بتحريم الربا القضاء عى الاستغلال وتكديس الثروات في أيدي قليلة ولكن الأمر قد فلت بعد وفاة النبي فقد بلغت ثروة أحد المؤمنين أربعمائة ألف دينار من دنانير ذلك الزمان. وكان عنده ألف فرس وألف عبد وبلغت غلة مؤمن آخر ألف دينار في اليوم من قطائعه في العراق وترك مؤمن آخر لورثته من الذهب والفضة ما كان يكسر بالفؤوس، وذلك عدا ما خلف من الأموال والضياع التي بلغت قيمتها مائة ألف دينار. يروي الطبري أن عمر بن الخطاب قال في أواخر أيامه "لو استقبلت في أمري ما استدبرت لأخذت فضول أموال الأغنياء فقسمته على فقراء المهاجرين". يبدو ان عمر حاول أن يؤجل انفجار القنبلة فالقنبلة لابد أن تنفجر يوماً ما أن البارود قد أعد والفتيلة قد أحظرت وهي لا تحتاج الا إلى عود صغير من الثقاب لينفجر.

والقنبلة انفجرت في عهد عثمان بسبب التناقض الطبقي التي ظهرت في المجتمع الإسلامي بعد الفتوحات الإسلامية فظهر المترفون في عهده الى جانب الفقراء

المعدمين، أن وجود الغني الفاحش بجانب الفقير المدقع في المجتمع يؤدي الى الإنفجار عاجلاً أو آجلاً. لقد ظهر في عهد عثمان (رض) طبقة ثرية مترفة يدأبون في البيع والشراء من غير قيد ولا شرط وهنا ظهر أبو ذر الغفاري ذلك الواعظ الثائر الذي أعلن الحرب على الأغنياء بشدة لاتعرف الهوادة. كان أبو ذر يدعوا الأغنياء أن يوزعوا أموالهم كلها على الفقراء وكان يردد من القرآن أية خاصة "والذين يكنزون الذهب والفضة ولا ينفقونها في سبيل الله فبشرهم بعذاب اليم" فأبو ذر يعتقد بأن الزكاة وحدها غير كافية، فالزكاة في رأيه نسبة صغيرة لا تنفع الفقراء شيئاً ويجب على الأغنياء في رأيه أن يعطوا الفقراء جميع الأموال التي يكنزونها بحيث لا يبق منها الا ما يكفيهم معاشهم ومعاش ذويهم أما عثمان فكان يرى بأن أداء فريضة الزكاة كافية فان أداها الأغنياء كان لهم الحق بأن يحتفظوا بأموالهم الباقية كله يتصرفون بها كما يشاؤون. ظل أبو ذر ينادي بمبدئه هذا وقد نفى من أجل ذلك مرتين مرة الى الشام ومرة أخرى الى "الربذة" حيث مات فيها تدهورت الأوضاع السياسية في عهد عثمان مما أدى الى انفجار القنبلة الإجتماعية في عهده فنشبت الثورة ضده أدى مقتله انقسم المجتمع ودب الفوضى والإظطراب في المجتمع الإسلامي و لاتزال تأثيره باقية الى يومن هذا.

ونستنتج من طروحات الوردي النقاط التالية:

١- أن العرب هم أكثر الشعوب حباً في الجدل والوعظ والإرشاد.

٢- أن وعاظ السلاطين هم مثل شعراء السلاطين و المداحين وبعض الخطباء الذين يريدون تغير طبيعة الناس وتغير نفوسهم بالمواعظ والخطب الرنانة ولم يدركوا بأنهم يطلبون المستحيل وأنهم سوف لن يجدوا أذناً صاغية لمواعظهم ويأتي الوردي بعدد من الأمثلة على ذلك. فبعض الوعاظ يطلبون من الناس أن ينظفوا أنفسهم من الحقد

والحسد والأنانية والنفاق وهم أنفسهم أكثر أنانية وحسداً ونفاقاً كما أن تغيير هذه الصفات من الناحية الإجتماعية لا يتم الا بتغيير الظروف الإجتماعية التي سببتها وكذلك الدوافع التي دفعت اليها وعلى وعاظ السلاطين أن يغيروا أنفسهم قبل أن يطلبوا من الآخرين ذلك.

٣- أن كثيراً من الكتاب والوعاظ والخطباء ما زالوا يفكرون ويكتبون ويخطبون على نمط ماكان عليه الفلاسفة القدماء، فإذا رأوا الظاهرة الإجتماعية أو النفسية غير أيجابية أخذوا يمطرون الناس بخطبهم ومواعظهم ويعتقدون بأنهم يستطيعون إصلاحهم بذلك، في حين أن العلماء المعاصرين يحاولون التعرف على الظروف الإجتماعية والعوامل الخفية والدوافع التي تقف وراء ذلك والتي توثر في تفكير الناس وفي سلوكهم ومواقفهم من الآخرين وبعد ذلك يحاولون إصلاحهم.

من هذا المنطلق وجه الوردي نقداً لاذعاً الى رجال الدين الذين يستخدمون المنطق الشكلي القديم في تبرير آرائهم واعتبره منطق المترفين والسلاطين ودعا الى استخدام المنطق الحديث الذي لايتعارض مع ما جاء به الإسلام وما بشر النبي الكريم وقال بأن رجال الدين مازال يتجادلون في مجالسهم كما كان الفلاسفة القدماء ناسين ماجاء به علم الحديث من أفكار ونظريات تصلح لهذا الزمن في الوقت الذي يخوضون فيه في جدل عقيم وفي مسائل لاعلاقة له بحياة الناس اليومية. وليس في إعادتها و تكرارها سوى تعميق الخلافات بين المسلمين ولهذا إنتقد الوردي بعنف التحالف الثلاثي بين الحكام الطغاة والمترفين و وعاظ السلاطين، وقال بأن الوعاظ والطغاة من نوع واحد هؤلاء يظلمون بأعلمالهم و أولئك يظلمون الناس بأقوالهم ولو أن الواعظين كرسوا خطبهم الرنانة على توالي العصور في مكافحة الطغاة وإظهار عيبوهم لصار البشر على غير ما هم عليه الآن.

لقد اعتاد بعض الرجال الدين أن يرجعوا سببِ ما رأوا من تفسخ إجتماعي الى سوء أخلاقنا ويعتبروا التغير الإجتماعي أمر سهلاً ومسيوراً فبمجرد أن يصلح المرء الأخلاق يغسل من القلوب أدران الجسد والأنانية ويتحول الناس بين ليلة وضحاها الى سعداء مرفهين ويعود خطأ مثل هذا التفكير الى أن النفس البشرية لايمكن غسلها بالماء و الصابون ليزول عنها كل ما علق بها من أدران وما علموا انه مهما جاؤوا الناس ورفعوا أصواتهم لتهذيب أخلاق الناس فانهم لن يؤثروا بمنطقهم هذا، لأن طبيعة البشرية لايمكن إصلاحها بالوعاظ والإرشاد المجرد لوحده قبل دراسة ما جبل عليه المرء من صفات وما أثر فيه من ظروف وقد جرى مفكرونا وخطباءنا اليوم على هذا الأسلوب مثل أسلافهم القدماء. وينطبق هذا القول على المثقفين وغيرالمثقفين حيث تجد أنهم يطالبون الناس بمواعظهم أن يغيروا ما في نفوسهم وفي الواقع فانهم يطلبون بذلك المستحيل وقد اعتاد أن يسمعوا المواعظ من غير أن يعيروا لها اذناً صاغية، كما يقول والغريب أن الوعاظ أنفسهم لا يتبعون النصائح التي ينادون بها كما أنهم يتركون الطغاة والمترفين يفعلون ما يشاؤون فيصبون جل إهتمامهم على الفقراء من الناس وينذروهم بالويل والثبور في الدنيا والآخرة لأنهم متحيزون وسبب تحيزهم هو أنهم كانوا وما زالوا يعيشون على فضلات موائد الأغنياء والطغاة.

الهامش :

---

(1) حميد المطبعي: على الوردي يدافع عن نفسه، بغداد، ١٩٨٧، ص٥٦.

رحلة سيدي علي التركي
في العراق والخليج سنة ١٥٥٣م

الدكتور عماد عبد السلام رؤوف

تُلقي رحلة أمير البحر العثماني سيدي علي التركي ضوءاً كاشفاً على مرحلة مهمة من تاريخ المشرق الإسلامي بما تضمنته من وصف للقوى السياسية والعسكرية في هذه البلاد، مع عناية خاصة بتاريخ الصراع البحري بين العثمانيين والبرتغاليين الذين أخذوا مواقعهم في الخليج العربي منذ أوائل القرن السادس عشر وشرعوا بالسيطرة على مواقع مهمة في الجنوب العربي وفي الهند. استغرقت هذه الرحلة المهمة نحو أربع سنوات كاملة، إذ ابتدأت في أول سنة ٩٦٠هـ/١٥٥٢م وانتهت في شعبان سنة ٩٦٤هـ/١٥٥٦م، قضى سيدي علي شطراً منها قائداً لأسطول عثماني كبير، والشطر الآخر قائداً لقافلة برية عاد بها إلى وطنه في الأناضول. ولا يمكن معرفة أسباب هذه الرحلة إلاّ بفهم الظروف المعقدة التي كان عليها العالم الإسلامي في منتصف القرن العاشر للهجرة، ففي عهد السلطان سليمان القانوني كان الصراع بين همايون شاه آل السلطان بابور الذي استولى على جزء كبير من الهند، وبين بهادر خان حاكم كجرات، قد بلغ أشده، فاضطُرّ الأخير إلى إيفاد مبعوث خاص إلى السلطان العثماني يرجو منه أن يمد له يد المساعدة في صراعه مع خصمه المذكور.

وبينما كان هذا المبعوث منشغلاً في مساعيه في مدينة أدرْنَة في بعض شهور سنة ٩٤٣هـ/١٥٣٦م، لإقناع السلطان بالأمر، وصل النبأ إلى العاصمة العثمانية بوصول البرتغاليين إلى الهند منتهزين فرصة الصراع القائم فيها، فاحتلوا بهجوم مباغت موقعاً مهماً من منطقة كجرات، يعرف باسم (ديو)، وكانت الدولة العثمانية قد زادت من اهتمامها بالمعركة ضد البرتغاليين، نظراً لأمرين، أولهما امتداد النفوذ العثماني حينذاك إلى سواحل الخليج العربي، حينما أعلن أمراء البصرة والقطيف والبحرين الولاء للعثمانيين، وثانيهما تأكد السلطان سليمان من أن البرتغاليين يمدون الدولة الصفوية بالعون العسكري المتمثل بصناعة المدافع الثقيلة والتدريب على استخدامها. هذا إضافة إلى رغبة الدولة العثمانية في إحكام السيطرة على اليمن بوصفها البوابة الجنوبية للبحر الأحمر[١].

وكانت الدولة العثمانية قد بدأت نشاطها الجاد في المحيط الهندي، حينما أرسلت أول حملة لها إلى الهند سنة ٩٣٦هـ/١٥٣٠م وأعقبتها بحملة كبرى في المحيط الهندي سنة ٩٣٧هـ/١٥٣١م، وفي سنة ٩٤٣هـ/ ١٥٢٧م، لمطاردة الوجود البرتغالي في المحيط وفي ديو، على أن هذه الحملات لم تنجح في إخراج البرتغاليين من تلك المناطق، وإن تمكنت من إيجاد نوع من التعاون، أو التعاطف في أقل تقدير، بين مسلمي الهند والدولة العثمانية، ضد الخطر المشترك، وهو ما دفع بحاكم كُجَرات إلى إنفاذ مبعوثه إلى بلاط السلطان سليمان القانوني يطلب منه العون على ما تقدم بنا. وكان السلطان حريصاً على تحقيق سيطرة أقوى في الخليج العربي والمحيط الهندي، فقرر إرسال حملة بحرية كبيرة بقيادة أحد أكفأ قادته البحريين وهو المعروف بـ(بيري ريِّس)، لتقوم بأمرين معاً، هما فتح جزيرة هرمز التي كان البرتغاليون قد اتخذوها قاعدة لهم في الخليج، وأخذ الثأر من البرتغاليين بتحقيق نصر حاسم عليهم، إلاّ أن القوة البرتغالية نجحت في إجبار هذا القائد إلى الانسحاب بسفنه إلى البصرة، حيث ترك معظمها في مينائها، وعاد هو إلى السويس. وقد أدى هذا التصرف

بالدولة إلى إنفاذ قائد آخر ليتولى مهمة قيادة الأسطول الراسي في البصرة والعودة به إلى قاعدته في السويس، وكان أن وقع الاختيار على القائد البحري سيدي علي الغَلَطه لي(٢)، ليتولى هذه المهمة الصعبة.

وتكشف سيرة هذا القائد عن خبراته الواسعة في المعارك البحرية، فهو قد عمل تحت إمرة قادة كبار مثل خير الدين باشا وسنان باشا، وشارك في معارك بحرية حاسمة، كما تكشف عن ثقافته الأدبية، إلاّ أنه لم يوفق في تنفيذ مهمته، بسبب قوة الأساطيل البرتغالية في المياه العربية والهندية، ولكنه مع ذلك نجح في أمر آخر لم يكن يقل صعوبة، وهو الوصول بأسطوله إلى الهند، مجتازاً مخاطر طبيعية وعسكرية جمة، وتحويل مهمته العسكرية البحرية إلى مهمة سياسية برية، من خلال توثيق صلات الدولة العثمانية، التي كان تمثيله لها غير رسمي، بأمراء الهند والسند والأفغان وتركستان وإيران. ولا شك أن ثقافة الرجل المتنوعة كانت تعينه على هذه المهمة التي اختارها، فهو يجيد الشعر بالتركية، والفارسية، والجغطائية، وهي اللغة التركية الشرقية، ويحسن الكتابة، حتى كان يتخذ له اسماً أدبياً هو (كاتبي)، وكتابه (مرآة الممالك) الذي أودعه وصف رحلته يقف شاهداً على براعته الأدبية، فقد ضمّنه نماذج جيدة لشعراء كبار بالفارسية والتركية، أمثال سعدي الشيرازي، ونظامي، وشيخي، ويتيم، ونجاتي، وحافظ الشيرازي، وسحري، وآفتابي، وحمدي، وياري، وهجري، وغيرهم، فضلاً عن أشعاره هو. ويصف الأستاذ نهاد سامي بانارلي شعره بأنه: يتسم بالبساطة، ونابع من صميم الفؤاد، ويعكس بقوة تولعه بحياة البحار، كما أنه نظم في الوقت نفسه بعض القصائد من الشعر الشعبي بالأوزان التركية الخاصة، المعروفة بطريقة المقاطع الهجائية العددية، ويذكر أيضاً أنه كان يمد يد المساعدة للشعراء المعاصرين ممن كان يشكو الفاقة، وهو ما يعبر عن حبه الشديد للشعر، وقد نال الحظوة لدى السلطان سليمان القانوني بعد عودته من الهند. ومن ناحية أخرى،

فإنه ألف، في خلال رحلته هذه، كتاباً يبحث في أحوال بحر عمان، بعنوان (المحيط)، وقد نقله إلى الألمانية الفون هامر، ونشره في فينا.

وقد تولت دار إقدام طبع (مرآة الممالك) في مطبعتها سنة ١٣١٣هـ/١٨٩٥م، معتمدة على نسخة مخطوطة قدمها إليها عبد الله بك، الذي وصفته بأنه "أحد أعلام الثقافة في قازان، الخبير في شؤون الكتب التراثية والمخطوطات". ويقع الكتاب في ٩٩ صفحة.

التوجه إلى حلب

بدأ سيدي علي كتابه بوصف الظروف التي أدت إلى تكليفه بالمهمة العسكرية الخاصة، التي كانت مدار رحلته، فذكر أنه التحق بالجيش العثماني عند تحرك هذا الجيش بقيادة السلطان سليمان القانوني إلى (الديار الش[٣]رقية) وذلك في أواسط رمضان سنة ٩٦٠هـ، في طريقه إلى حلب لغرض قضاء فصل الشتاء هناك، وصادف أن حل عيد الفطر والجيش في يني شهر، فقضى أيام العيد فيها، ومنها انطلق ركب السلطان إلى سيدي غازي، ثم وصل إلى قونية، حيث جرت زيارة مراقد مولانا جلال الدين الرومي، والشيخ صدر الدين القونوي، والشمس التبريزي. ولما وصل إلى قيصري أدى السلطان واجب الزيارة لمراقد الشيخ أوحد الدين الكرماني، والشيخ برهان الدين المحقق، والشيخ بهاء الدين زاده، والشيخ إبراهيم الآقسرائي، وداود القيصري.

وبعد الفراغ من ذلك، مضى الركب في طريقه حتى حط رحاله في حلب، حيث زار مقام داود النبي وزكريا والنبي بلقيا عليهم السلام، ومن الأصحاب الكرام قبر سعد الأنصاري، وسعيد الأنصاري، فضلاً عن بعض قبور الصالحين، وهو يذكر أنه قضى أيام العيد المبارك هناك برفقة السلطان، وبالتأكيد فإنه يقصد عيد الأضحى، ويعني هذا أن الرحلة استغرقت، حتى هذا المكان، نحو شهرين تقريباً.

تكليفه بمهمة قيادة الأسطول

وفي حلب، أواخر ذي الحجة من سنة ٩٦٠هـ/١٥٥٢م صدر أمر السلطان بتوجيه قيادة الأسطول المصري إليه، وحددت مهمته بإيصال السفن الراسية في ميناء البصرة إلى قاعدتها الدائمة في ميناء السويس بمصر ثانية.

الطريق إلى الموصل

غادر سيدي علي مدينة حلب في اليوم الأول من شهر محرم الحرام سنة ٩٦١هـ/٧ كانون الأول سنة ١٥٥٣م، متوجهاً إلى البصرة، فعبر نهر الفرات، من على معبر هناك، قبالة مدينة بيره جك، ووصل إلى مدينة الرها، أي أورفة الحالية، حيث زار مقام إبراهيم عليه السلام. وسلك طريق نصيبين، حتى وصل إلى مدينة الموصل. وانتهز فرصة إقامته فيها، فزار كعادته قبور الأنبياء والأولياء، ذكر منهم مرقدي النبي يونس والنبي جرجيس، والشيخ محمد الغرابيلي، وفتح الموصلي، وقضيب البان الموصلي، ومن هناك شد الرحال إلى بغداد.

من الموصل إلى بغداد

وفي طريقه من الموصل إلى بغداد مر بقلعة تكريت، وحط رحاله في سامراء، حيث زار ضريحي الإمامين علي الهادي والحسن العسكري، ومضى في طريقه فمر ببقايا قصر العاشق الأثري، وقد سماه، لسعة هذا القصر، مدينة العاشق، ثم مر بحربى، أو ببقاياها على وجه أدق، وقصر سميكة، ووصل إلى بغداد، مجتازاً نهر دجلة بواسطة جسر هناك.

الوصول إلى بغداد

وفي بغداد أدى الرحالة مراسيم الزيارة لمراقد الأئمة، وعلى رأسهم الإمام الأعظم، والإمام أحمد بن حنبل، والإمام يوسف، يقصد أبا يوسف الأنصاري، والإمام محمد (؟)، والإمام محمد الغزالي، وعيص بن إسحق عليه السلام، والإمام موسى الكاظم، والإمام محمد التقي، وقنبر علي، والشيخ عبد القادر الكيلاني، وجنيد البغدادي، والشيخ معروف الكرخي، والشيخ الشبلي، والسري السقطي، ومنصور الحلاج، وبشر الحافي، والقصاب جومرد، وبهلول دانه وهو يسميه بهلول الديوانه، وفضيل بن عياض، والشيخ شهاب الدين عمر السهروردي، والشيخ داود الطائي.

وبعد الفراغ من تلك الزيارات، توجه سيدي علي لزيارة مرقدي الإمامين علي بن أبي طالب والحسين (عليهما السلام)، فمر " من قبالة قلعة الطير"، حيث وصل إلى ما يسميه " قلعة البئر" ومن هناك انطلق في طريقه، مغادراً بغداد في رحلة زار في خلالها الحلة والنجف وكربلاء.

رحلة إلى النجف وكربلاء

وصل الرحالة إلى قبالة بلدة (المُسَيَّب)، حيث عبر الفرات بواسطة العبّارات، ومنها توجه إلى مدينة كربلاء، فزار فيها مرقد حضرة الإمام الحسين عليه السلام، ومشهد الشهداء، وضريح الحر الشهيد. وبعد ذلك تابع سفره "من جانب الشفاثة بالطريق البري" قاصداً المشهد، ولما وصل النجف زار مقامات آدم ونوح النبي وشمعون عليهم السلام. وبعد زيارة حضرة علي المرتضى رضي الله عنه توجه إلى الكوفة، فزار مسجدها، كما زار مقامي قنبر ودلدل، ثم يمَّم وجهه نحو ما سماه" القلعة الحسينية"، فزار قبر ذي الكفل النبي بن هارون عليه السلام، ثم وصل إلى الحلة، حيث زار هناك مقام الإمام المهدي. والإمام عقيل شقيق علي، ومسجد الشمس. وبعد عبور الفرات بواسطة الجسر، عاد أدراجه إلى بغداد ثانية.

الطريق إلى البصرة

ركب الرحالة وأتباعه السفن في بغداد، فأقلعت بهم نحو البصرة، وفي الطريق تمتع بمشاهدة المدائن، وطاق كسرى، وقصر شاهزنان، وتوقف فزار مرقد الصحابي سلمان الفارسي.

وبعد ذلك جرى عبور مضيق العمارة، ومنها إلى واسط، فالزّكية، وزار مرقد عُزَير النبي الواقع في الجانب المقابل لها، وبعد أن مرَّ من أمام (قلعة العجل)، ثم قلعة (المزرعة)، وصل إلى (قلعة صدر السويب)، ومنها إلى شط البصرة، حيث دخلها في سلخ صفر من السنة نفسها.

الإقامة في البصرة

وفي اليوم التالي من وصوله إلى البصرة، التقى سيدي علي بواليها بمصطفى باشا، فأطلعه على ما يحمل معه من فرامين سلطانية، وحينذاك أمر الأخير بتسليمه السفن البالغ عددها الخمسة عشر، وهي من طراز (القَدرغة)[٤]. وقد أجرى سيدي علي الترميمات اللازمة في الأجزاء المتضررة من سفن الأسطول، كما تمت تحشية أطراف الألواح بغية عدم افساح المجال لتسرب المياه، وجرى إصلاح أماكن حفظ مياه الشرب في السفن، وبما أن موسم السفر لم يحن بعد، فقد مكث الرحالة في البصرة نحو خمسة أشهر، زار في أثنائها مسجد علي، ومراقد الحسن البصري، وطلحة، والزبير، وأنس بن مالك، وعبد الرحمن بن عوف، والشهداء الأصحاب.

حملة نهرية على منطقة الجزائر

وفي أثناء إقامة سيدي علي في البصرة، كلفه مصطفى باشا بالتحرك على رأس أسطول قوامه خمس سفن حربية نحو الجزائر، وهي منطقة الأهوار، وذلك لمنع المشعشعيين من السيطرة على الحويزة، وعدم إفساح المجال للإيرانيين بالإضرار بالمدينة على يد ابن عُلَيّان، ويذكر هنا " إن الجنود المصريين الموجودين في السفن بادروا بالهجوم على القلعة، ولكن لم يتيسر فتحها، بتقدير من الباري تعالى، فسقط في هذه الحملة أكثر من مائة مقاتل من حملة البنادق من رفاقه الشهداء، وهم من ذوي الكفاءة العالية".

وحينما حلَّ موسم الإبحار، أرسل مصطفى باشا شخصاً يدعى شريف متمرساً في العلوم البحرية، يقود سفينة حربية من طراز (الفرقاطة)(٥) إلى جانب هرمز لتفقد أحوال المنطقة، فظل زهاء شهر واحد يجوب تلك الأرجاء ويتفحصها، ثم عاد فرفع تقريراً عن مهمته جاء فيه: أنه لا يوجد في المياه المذكورة غير أربع سفن فقط، وهي من السفن الموسمية، وبناء على هذا التقرير فقد صدر الأمر للسفن بالتوجه إلى السفن من أجل الإبحار إلى مصر.

في بحر هرمز

جرى إقلاع الأسطول من البصرة في اليوم الأول من شهر شعبان من السنة المذكورة، بمرافقة الفرقاطة الخاصة بالريان شريف، حيث أمر الباشا بمصاحبته لنا حتى منطقة هرمز بصفته دليلاً.

تابع الأسطول سيره من شط العرب، بطريق (المُحَرِّزي)، حتى وصل إلى عبّادان، وهناك جرت زيارة مقام الخضر، ثم دخل الأسطول في بحر هُرمز، وسار بمحاذاة ديزه فول (دسفول) وششتر(تستر)، حتى بلغ "الجزيرة المحترمة، أي خارَك"، فجرت مراسم الزيارة

لمراقد الإمام محمد الحنيفي (يريد: محمد بن الحنفية) بن علي بن أبي طالب كرم الله وجهه، والشهداء من الأصحاب الكرام المدفونين هناك، وبعدها بلغ الأسطول (بوشهر) من المرافئ الشيرازية، حيث جاب المياه المحاذية لشواطئ شيراز.

وصادف الأسطول، وهو في عرض البحر، قارباً تجارياً من نوع (جكلوة)[٦]، فاستفسر سيدي علي من ركابها عن أحوال العدو، فأفادوا بأن لا علم لهم بذلك. وأخيراً وصل الأسطول إلى القطيف بالقرب من الأحساء من الساحل العربي، حيث اكتشف سيدي علي أن لا علم لأهلها بتحركات العدو، فتقدم في مياه البحرين، وقابل مراد بك القائم على إدارتها، الذي أخبره أن لا أثر للسفن المعادية في هذه الأرجاء. أقلع الأسطول من البحرين ووصل إلى جزيرة قيس، أي هرمز القديمة، ومنها إلى جزيرة (برختة)، ومرّ بعدد من الجزر الواقعة في البحر الأخضر، فلم يصل إلى علم سيدي علي أي خبر عن وجود السفن المعادية في تلك المياه. وبعد اجتياز هرمز عاد شريف، الذي كان يتولى مهمة إرشاد الحملة، إلى البصرة.

سار الأسطول بمحاذاة شواطئ (الجلفار) و(الجاري) و(كيمزار) وقصبة (ليمة)، فلما وصل إلى قرب مدينة خورفكان، في اليوم الأربعين لبدء الرحلة، وهو العاشر من رمضان، إذا بالأسطول البرتغالي يظهر فجأة، وهو يتألف من أربع قطع (كوه) من بوارج الهجوم العظيمة، وثلاثة (قلايين)[٧] كبيرة، وست قطع من القراولة البرتغالية، واثنتي عشر قطعة (غراب)، من نوع (الجكديري)[٨]، ويبلغ مجموع السفن خمساً وعشرون سفينة "كلها توجهت نحونا وهي تنذر بالشر والعدوان". وجرت الاستعدادات بسرعة للمعركة المقبلة، فأُعدَّت الآلات الحربية، ورفعت الرايات على السواري، ونُشرت الأعلام" وجرى الخوض في غمار الوغى حالاً بالتهليل والتكبير، فقامت قيامة حرب المدافع والبنادق إلى حد غير قابل للوصف". وكان من نتيجة المعركة أن أصيبت إحدى البوارج البرتغالية بقذيفة مدفع،

فجنحت نحو جزيرة (فك الأسداد)، ثم ما لبثت أن راحت في أعماق البحر مع كل من كان عليها. وفي الليل أخذت سفن الأسطول البرتغالي برفع مراسيها وتركت مكان المعركة لتنسحب عائدة إلى هرمز.

وصادف أن هبت عاصفة هوجاء، وانهالت الأمطار بغزارة، وبما أن الأسطول العثماني كان يتخذ مساراً قريباً من الساحل، فقد طويت الأشرعة، وأستعين بالمجاذيف" وفي اليوم التالي هدأت الأحوال ففتحت الأشرعة وتابع الأسطول سيره قدماً، حتى وصل إلى مدينة (خورفكان)، فتزود الجند بالماء، ومضى الركب من هناك إلى قصبة عُمان، وهي سحار(صحار)، وبعد مضي سبعة عشر يوماً في عرض البحر، بلغ الأسطول إلى قلعة مَسْكَت (مسقط)، وكان ذلك في اليوم السادس والعشرين من رمضان. وحينما اقترب الأسطول من (قلهات)، فوجئ بهجوم مباغت شنه أسطول برتغالي مكون من اثني عشرة بارجة كبيرة، واثني وعشرين غراباً، فيكون مجموعه أربع وثلاثون سفينة، محملة بالجنود. ودارت معركة حامية، شاركت فيها سفن الأسطول العثماني جميعاً. ويصف سيدي علي هذه المعركة بعبارة مؤثرة فيقول" نشرت الأشرعة على الأقسام السفلية من صواريها الرئيسة، وبكامل ستائرها، و(القراولة)[9] نشرت أشرعتها الدائرية، وازدانت السفن بالرايات المرفرفة، ونحن بدورنا احتمينا بعون الباري تعالى مرة أخرى، فتريثنا في البحر متخذين مواقعنا استعداداً لخوض غمار الوغى، وجاءت البوارج والتحمت مع (القوارغ)، وأخذت المدافع بالهدير والبنادق بالأزيز، وبدأت الملحمة بالسيوف والسهام على أشد ما يكون، وحمي وطيس الحرب الضروس إلى حد لا يمكن وصفه، وكانت القذائف تخترق أبدان البوارج كالسهام المارقة، ومنها قذائف (الشايقات) التي كانت تفتح ثغرات فاغرة فاها حيث أصابت الهدف، وتحولت المراكب من (واردة) أو (قدرغة) إلى قنفذ منكمش بفعل المقذوفات التي كانت تنهال علينا كالمطر المنهمر". أسفرت المعركة عن إصابة إحدى (القدرغات) في الأسطول

العثماني، بقنبرة كبيرة من إحدى البوارج، وبالمقابل، فإن تلك البارجة نفسها ذهبت طعمة لنار شبت فيها، ولحقتها خمس بوارج ومثلها من القدرغات، فانسحبت نحو الساحل، ولكن ما لبثت أن ابتلعتها الأمواج تباعاً. وحاولت بارجة أخرى أن تفلت بواسطة الشراع لكنها سرعان ما اختفت بين الأمواج هي الأخرى. وكان الإنهاك قد بلغ من الطرفين كل مبلغ، فألقيت المراسي في الجهة الخلفية من السفن، وظلت رحى الحرب تدور، ثم جرى إنزال القوارب، وكان ممن اضطر إلى ركوبها الرئيس علمشاه، والرئيس قره مصطفى، والقلفات (المرمم) ممي، ورئيس صنف المتطوعين مصطفى بك الدرزي، ونحو مائتين من الجنود المصريين، وأصحاب المعدات، فوصلوا إلى اليابسة، وبما أن الجذّافين كانوا عرباً، فقد جاء أهل النجدة بأعداد لا تحصى، "يقدمون للدفاع عن أهل الإسلام، كما قاموا بمهمة الدليل للطرق البحرية". وبالمقابل، اضطر البرتغاليون إلى النزول إلى البر، وكان عندهم بحارة عرب، فيمَّموا وجههم نحو "الولاية العربية".

بارجة عثمانية في معركة بحرية من القرن السادس عشر

وفي الليل هبت الرياح العاتية، فألقت البوارج مراسيها المزدوجة الضخمة المعروفة باسم (لكوورتة)، وشُدّت (اللوشتات)، واتخذت التدابير لمواجهة العاصفة، لكن ذلك لم يُجـ نفعاً، سيما لأن المراسي صارت تزحف من أماكنها، فلم يجد الأسطول بُداً من الابتعاد عن الساحل، ونشر الأشرعة والمضي في بحر عمان وهو "خضم بحر لا يعرف ساحله". وأخير وصل الأسطول إلى سواحل (جاش) من ولاية كرمان، وكانت تلك السواحل ضحلة مفتوحة خالية من المرافئ، فجرى إلقاء أدوات الفحص لمعرفة الأعماق، واستمر الحال على هذ النحو مدة يومين، حتى وصلت السفن إلى مكران الصغير، من ملحقات ولاية مكران، وكان الوقت مساءً فلم يمكن التقرب من الساحل، واضطر سيدي علي وجنده إلى المبيت في تلك الليلة في وسط المياه، في مكان قريب من الساحل، وقد أنهكهم التأرجح وسط الأمواج كثيراً.

وفي صباح اليوم التالي أمكن الوصول إلى الضفة المعروفة باسم (بندر شهبار بشق الأنفس، حيث صادف الأسطول هناك مجموعة من البحارة، ما أن وقع نظرهم على الأسطول حتى أطلقوا السيقان للريح، فأسرع جنود الأسطول وراءهم ينادون بأعلى أصواتهم بأنه لا خوف عليهم " فإننا من طائفة الإسلام! ". وعلى إثر ذلك جاء رئيسهم إلى السفينة التي يستقلها سيدي علي، فبين له الأخير مدى حاجة الأسطول إلى مياه صالحة للشرب، فدلهم على موضع الماء، وبذا عادت الحياة إلى الجند، بعد أن كانوا بحكم الأموات من شدة العطش. وبإرشاد هذا الرئيس وصل الأسطول إلى ميناء (الكوادر)، حيث كان سكان المنطقة من البلوج، الذين يخضعون إلى حكم سلطانهم (الملك جلال الدين بن الملك دينار). وقد جاء حاكم (الكوادر) إلى السفينة، وأعرب عن ولائه للسلطان العثماني، ثم أفـ بأنه كان قد بادر بإرسال المؤونة والرجال إلى الأسطول حينما كان راسياً في هرمز، ولكنهم وجدوا أن الأسطول قد غادر الميناء آنذاك، ووعد بأنه على استعداد بأن يرسل مقد

خمسين أو ستين سفينة حمل من المؤونة والأرزاق متى ما وصل الأسطول إلى هرمز، فضلاً عن القيام بكل ما يتطلب الأمر من خدمات، فشكره سيدي علي على دعوته الطيبة هذه، وأرسل برسالة إلى الملك جلال الدين يطلب منه دليلاً بحرياً مع مرشد سواحل، فاستجاب الملك للطلب، وأرسل إليهم ما معلماً مؤهلاً مع ربان، مبيناً طاعته للسلطان العثماني.

في المحيط الهندي

غادر الأسطول مضيق (بندر كوادر) ليدخل في لُجَّة المحيط الهندي، تساعده في مسيره رياح طيبة، وهو يقصد بلاد اليمن، وبعد عدة أيام اجتاز منطقة (رأس الحد)، ووصل قبالة (ظفار) و(الشحر)، وإذا ببوادر عاصفة عاتية تلوح في الأفق، وهي المعروفة باسم (عاصفة الفيل)، فأضطر الأسطول إلى الاستدارة دون أن يسمح له الوقت بنشر الأشرعة، ولنسمعه يقول واصفاً تلك العاصفة" لم تسمح لنا الرياح العاتية بتنفس الصعداء لحظة واحدة، فهي كانت من الشدة بحيث أن الرياح العاصفة الهابة في بحر المغرب لا تعد بالنسبة إليها إلاّ ذرة واحدة، فأمواجها المرتفعة إلى قمم الجبال لا تشكل إلاّ قطرة واحدة بجانب هذه"، واضطرت السفن إلى طرح أحمالها الثقيلة في البحر كإجراء وقائي، ولم يكن ثمة فرق، كما يقول سيدي علي، بين وضوح النهار وحلكة الليل، وفوّض الجميع أمرهم إلى الله تعالى، متشفعين بالأنبياء والأولياء.

دامت ثورة العاصفة في البحر الهندي نحو عشرة أيام، كما هطلت في أثنائها الأمطار الغزيرة مدراراً، وكان سيدي علي في خلال ذلك لا ينفك عن حفز الهمم في نفوس طاقم السفينة، داعياً إياهم إلى الصبر والمثابرة والتأهب لكل طارئ جديد، واتخاذ الحيطة والحذر. ثم بدأ المد والجزر في البحر، ولما كان المد بالغ المدى في تلك المنطقة، فقد اضطر

الأسطول إلى الرسو في مرفأ (جكند)، ولفت نظر سيدي علي ما شاهده هناك من الكائنات البحرية، مثل أفراس البحر والثعابين الضخمة والسلاحف بأعداد كبيرة والخيوط البحرية. وزاد الأمر سوءاً حينما شاهد القوم لون البحر وقد بدأ بالتحول إلى البياض، وهو ما أفزع (المعلمين) إلى حد دفعهم إلى العويل والصراخ، متصورين أن ما رأوه هو (دوّامة)، ويرد سيدي علي على ذلك التصور بأنه لا دوامة في المحيط الهندي، إلاّ أنه يجوز أن تكون الدوامة منحصرة في سواحل كردفون من بلاد الحبشة، وفي مرفأ جكند بالقرب من بلاد السند، فالسفن التي يقدر لها أن تكون ضحايا لتلك الدوامات لا نجاة لها أبداً. وأجرى سيدي علي القياسات اللازمة لمعرفة أعماق البحر، فتم العثور على بقعة تبلغ من العمق خمسة باعات، وعلى الفور جرى ربط الأشرعة الوسطية، وجيء بالسفن إلى المياه الصافية حيث ألقيت مراسيها، ثم مضت السفن بعد ذلك بواسطة قوة المجاذيف، حتى غداة اليوم التالي، إذ طويت الأشرعة، وربط أحد البحارة الشجعان على رأس عمود ورفع إلى جانب السارية لاستكشاف المنطقة، فلاحت له معالم المعبد الكائن في حدود ولاية (جامهر)، ونزل البحار إلى الأسفل، وربطت الأشرعة ثانية، وانطلقت السفن في طريقها مارة من قبالة (فورميان) و(منكلور)، تاركة (سومنات) جانباً، وأخيراً وصلت إلى (ديو) التي كانت حينذاك" في حوزة الكفار" أي البرتغاليين بحسب تعبير سيدي علي. وبغية تجنب لفت انتباههم، لم تنشر الأشرعة، بل سار الأسطول بقوة المجاذيف، وما لبث أن ازدادت سرعة الرياح حتى بات من العسير السيطرة على دفة السفينة، فجرى تركيب سواعد ضخمة لكل دفة، وأمسك بها أربعة من الرجال الأشداء بشق الأنفس، ولم يعد في وسع الرجال الوقوف على (القادرية) (؟)، كما اختلط صوت أزيز الأسلاك المشدودة بالصواري، بأصوات السلاسل الخاصة بالكوميتات(؟)، والقائمين بتشغيل المعدات، فكان الكلام يجري بينهم بطريقة يسميها سيدي علي بـ (الماني ماني)، ولعله يقصد بالاشارات. وجرفت مياه

المحيط الحطب الخاص بالتدفئة من على أسطح السفن، كما حُشر كثير من العاملين في العنابر خوفاً من تعرضهم للمصير نفسه كما يظهر.

وفجأة لاح للأسطول كومة من الصخور المتراكمة في عرض البحر، فصاح المعلمون محذرين ومنذرين، وبدا الهلاك قريباً، فاتخذ كل واحد من الرجال برميلاً أو قربة منفوخة استعداداً لخوض غمار الأمواج عندما يكتب للسفينة الغرق، وشرع الجميع بالاستغفار من الذنوب، وأعتق سيدي علي ما كان يمتلكه من أرقاء قُربة لله، ونذر مائة دينار (فلوري) ذهب[١٠] لتوزع على فقراء مكة المكرمة إذا ما كتب الله لأسطوله النجاة. وإزاء ما أثاره المعلمون من هلع على أساس أن لا نجاة لسفينة من هذه الصخور، فإنهم اقترحوا، نازلين عند حكم الضرورة، نشر الأشرعة والمضي قدماً بمحاذاة المنطقة التي يسيطر عليها الكفار. ويظهر أن المقترح لم يلق قبول سيدي علي، واقتنع بعد إجراء الحسابات اللازمة عن حالة المد والجزر، وأوانها، ومقدار جريان المياه، والمسافة بين سفنه والشاطئ، وبعد استخارة القرآن الكريم، بأن من الأولى التزام السكينة، متخذاً بعض الإجراءات والاحتياطات اللازمة. وبعد برهة أخذ الجو بالانفراج تدريجياً، وكانت السفن في موقع قريب من قبالة (بندر) في ولاية كجرات في الهند، على زهاء ميلين من الشاطئ. وكانت بعض (القدرغات) في حالة يرثى لها، لما أصابها من موج البحر بسبب دفع مياه المد لها إلى ناحية قريبة من الشاطئ، فألقت بمجاذيفها وزوارقها وبراميلها في البحر. واضطرت السفن إلى إلقاء مراسيها إلى القاع، حيث لبثت مدة خمسة أيام تحت ضربات العواصف العاتية ووابل الأمطار المنهمرة دون انقطاع، ذلك هو حكم الطبيعة في الهند، ولم يكن ممكناً رؤية الشمس نهاراً، أو النجوم ليلاً، لذا جرى الاعتماد على البوصلة في كل الوقت. وزاد الأمر سوءاً أن جنحت ثلاث سفن، واستغاث البحارة مبتهلين إلى الله تعالى. وأخيراً، وبعد خمسة أيام، هدأت الريح تدريجياً، وسكنت الأمواج، فجرى إيداع المدافع والمعدات المهمة

المستنقذة من السفن المحطمة في قلعة (دمن) لدى الملك (أسد) حاكمها من لدن السلطان أحمد عاهل دولة كُجَرات.

وفي تلك الأثناء كانت ثمة بعض المراكب الموسمية القادمة من كلكوت على وشك الإقلاع، فحضر رئيسها عند سيدي علي وبين له ارتباط حاكم كلكوت (سامري) بالسلطان العثماني وأنه طوع أمره، فأرسل سيدي علي رسالة إلى هذا الحاكم بواسطة المعلم (علي أحد العاملين في (القدرغة) من قطع الأسطول العثماني، يخبره فيها أن من المقرر وصول أسطول من مصر إلى هذه البقاع لتحريرها من أيدي الكفار بأمر السلطان العثماني. ولا ندري إن كان هذا الوعد كان من وحي معرفته بنوايا السلطان العثماني، أم أنه من عنده.

وفي تلك الأيام أرسل الملك أسد حاكم الولاية المذكورة خبراً إلى سيدي علي يعلمه بأن الأسطول المعادي على وشك القدوم، وأن من الواجب بذل الجهد للوصول إلى قلعة (سرت) بأسرع وقت. والغريب أن هذا التحذير أوقع الخوف لدى طاقم الأسطول، لأننا نجد أن عدداً من هذا الطاقم قد آثر البقاء هناك والدخول في طاعة الملك أسد، والبعض الآخر نزل اليابسة بواسطة الزوارق واتجهوا نحو قلعة (سرت) براً. هذا بينما التحق من بقي من البحارة بسيدي علي، وانطلقوا نحو سرت. ومن هناك سار سيدي علي بمن معه إلى الهند حيث وصلوا لاهور، ومنها إلى كابل، حيث وصفها سيدي علي بأنها" مدينة لطيفة تحيط بها الجبال المكسوة بالثلوج، أمامها جنائن ذات أنهار جارية، وقد انصرف الناس في العيش والطرب في كل جانب منها والسمر وتبادل الحب والوداد وأحاديث العشق والهيام وما إلى ذلك قائم على قدم وساق وجار في كل مكان، سيما أن الغيد الحسان من الجنسين يضفون منظراً ساحراً أخاذاً على المجالس والمنتديات" .

غادر سيدي علي بجنده كابل فحط في قره باغ، ومنها إلى ولاية بدخشان، فطالقان، ومنها عبر مدن ما وراء النهر، جهارشنبة، وتيمور سلطان، وكش، وسمرقند، حيث التقى بحاكمها عبد اللطيف، ومنها إلى بخارى، ، فولاية خراسان، حيث زار مشهد الإمام علي الرضا، ومنها يمم الركب قاصداً خيوه، في ولاية خوارزم، ومنها إلى مدينة طوس، ومنها إلى نيسابور، فبسطام، ودامغان، وقزوين، ومنها إلى أبهر، قرب السلطانية، فمدينة دركزين، فهمذان، فسعد آباد، وبعدها اجتاز الركب جبل بهستون، مروراً من جانب جبل الوند وجبل نهاوند، وبعد ذلك وصل بلدة قصر شيرين، فوصل إلى قلعة زنجير ، فقصبة شهربان، وأخيراً وصل سيدي علي إلى بغداد، حيث زار أوليائها ثم غادرها ماراً بقصر السمكة (بلدة سميكة) فحربى، فتكريت، ومنها إلى الموصل، فأسكي موصل، فنصيبين، فآمد، وماردين، فأرغيني، فملاطية، فسيواس، فقره حصار، فقير شهر، ثم عبر نهر قزل إيرماق، ومنها إلى مدينة أنكوري (أنقرة) ثم اتجه إلى استانبول، فلم يمكث فيها إلاّ قليلاً غادرها بعد ذلك إلى مدينة أدرنة حيث كان ينزل السلطان، وهناك قدم سيدي عل تقريراً مفصلاً عن رحلته هذه وأعماله، وحين عودة السلطان إلى استانبول، كافأ سيدي علي بمهمة دفتردارية تيمار ديار بكر.

استغرقت رحلة سيدي علي هذه نحو أربع سنوات، وانتهت في أوائل شهر شعبان سنة ٩٦٤/ ١٥٦٦م، وفرغ من تسجيل وقائعها في أواسط صفر سنة ٩٦٥هـ/١٥٥٧م، وتوفي هو في سنة ٩٧٠هـ/١٥٦٢م.

الهوامش:

(١) ينظر: الدكتور السيد مصطفى سالم، الفتح العثماني الأول لليمن ١٥٣٨– ١٦٣٥، القاهرة ١٩٧٤، ص١٣٩.

(٢) نسبة إلى حي غلطة في استانبول.

(٣) سفينة بحرية تسميها المصادر الإنكليزية المعاصرة Galley وهي تسير بقوة ٢٥ مجذافاً.

(٤) سفينة بحرية تسميها المصادر الإنكليزية المعاصرة Galley وهي تسير بقوة ٢٥ مجذافاً.

(٥) Frigate سفينة حربية تحتوي على عشرة مقاعد إلى سبعة عشر.

(٦) زورق حمل تحركه الأشرعة والمجانيف.

(٧) جمع (قليون) وهي نوع من السفن الحربية الشراعية الكبيرة تسمى بالإنكليزية Galleon

(٨) اسم لصنف من السفن الحربية.

(٩) سفينة حربية تسمى بالإنكليزية Caravella.

(١٠) نقد ضرب أولاً في فلورنسة سنة ١٣٥٢م فعرف بها، ثم أطلق اسمه على الدنانير العثمانية عامة.

أربيل وضرورة الحفاظ على معالمها العمرانية التراثية

د.على عادل حسين

كلية الاداب/جامعة صلاح الدين

تعد مدينة اربيل من اقدم المدن تاريخا وحضارة وتاريخها الموثق يصل الى اكثر من ٥٠٠٠ الاف سنة عرفت المدينة خلالها وشهدت عدة حقب تاريخية هامة ابتداءاً من العهد السومري حيث ورد اسم المدينة لاول مرة في كتابات الملك السومري شولكي حوالي سنة ٢١٠٠ ق.م،ثم الاشوريين الذين حولو اربيل الى عاصمة دينية لامبراطوريتهم واشتهرت في عهدهم باسم (اربائيلو) ثم الميديين بعد انتصارهم الكبير على الاشوريين سنة ٦١٢ق.م، وثم الاخميني والفرثي وهكذا الى ان تشكلت مملكة حدياب المسيحية وقاعدتها اربيل على اثر اعتناق ملكها إيزاط الاول للديانة المسيحية في القرن الثاني للميلاد،وقد دخلت اربيل في نطاق الدولة الاسلامية بعد سنة ١٧ هـ في عهد الخليفة عمر بن خطاب ر.ض ،وبقيادة سلمة بن فرقد السلمي.الذي ابرق الى الخليفة عمر ر.ض حال فتحه لاقليم (حزة)كما سماها انذاك.

وفي اعقاب انتشار الاسلام وتحول اربيل الى مدينة اسلامية اضحى دورها يبرز شيئا فشيئا على الصعيدين السياسي والحضاري في نطاق العالم الاسلامي انذاك حتى بلغ اوجه في عهد السلطان مظفرالدين كوكبوري ت٦٣٠هـ وشارك ابناء المدينة انذاك في الحروب ضد الصليبيين تحت قيادة البطل صلاح الدين الايوبي ت٥٨٩هـ .

وخلال الغزو المغولي للمشرق الاسلامي ٦٥٤-٦٥٨هـ سطرت اربيل ملحمة تاريخية فريدة من نوعها حيث تمكن ابناؤها من مقارعة المغول العتاة لمدة سنة الحقوا خلالها خسائر كبيرة بقوات المغول وكسرو شوكتهم العسكرية.

واستمرت اربيل باداء دور بارز في عهود الجلائري و زار قلعتها القائد الكبير تيمورلنـــــك ت٨٠٧هـ في نهاية القرن الثامن الهجري،وكذلك كان الامر في عهود القرا قوينلو والاق قوينلو حيث اضطلعت اربيل بدور سياسي بارز في مجرى الاحداث انذاك ،والصفويين ومن ثم العثمانيين الذين سيطرو على معظم مناطق كوردستان على اثر انتصارهم الكاسح في معركة جالديران١٥١٤م.وقد وصل اليها نادر شاه الافشاري سنة ١٧٣٩م وحاصر قلعتها في ظل محاولته اعادة السيطرة الايرانية على مناطق كوردستان والعراق باستخدام القوة العسكري.

كما كان لابناء اربيل موقف وطني مشهود من هجوم الروس على مدن كردستـــــــان الجنوبية وفي مقدمتها راوندوز سنة ١٩١٦-١٩١٧م ومن ثم الاحتلال البريطاني للعراق واندلاع ثورة العشرين وشارك ابناؤها في الإستفتاء الذي تم باشراف بريطانيا لاختيار نوع الحكومة المفضلة لديهم وصيغتها قبل تشكيل الحكومة العراقية،وبعد ذلك في الثورات والحركات الوطنية الكوردية وفي مقدمتها ثورة أيلول سنة ١٩٦١ بقيادة البارزاني الخالد والتي قامت بوجه السلطة المركزية على إثر سياساتهـــــا الشوفينية تجاه منطقة كردستان والحركة التحررية وفي الاحداث اللاحقة والناظرة للعيان والى الان حيث ازدهرت اربيل كونها عاصمة اقليم كوردستان.

ان هذا السرد المقتضب لتاريخ اكثر من ٥٠٠٠ سنة لاشك انه لايعطي اربيل حقها فكل حقبة من تلك الحقب لها خصوصياتها وارهاصاتها ومميزاتها المتنوعة،وبذلك كانت اربيل احدى المدن القلائل في الشرق الاوسط التي اضطلعت بدور تاريخي رائد على الصعيدين السياسي والحضاري وعلى الدوام، والتي يجب المحافظة على معالمها العمرانية التراثية بما يتناسب وقدم هذه المدينة ودورها التاريخي الحضاري وان كانت قلعة اربيل تعد في مقدمة المعالم الاثارية التراثية التي تضمها اربيل والتي اشتهرت بها في مختلف العصور والدهور وكانت شاهد عيان على كل حقبة منها فلا يجب ان نهمل المناطق التي تحيط

بقلعة اربيل التي تعود معظم معالمها العمرانية لاكثر من مائة عام، وتاريخها لاكثر من ٥٠٠٠ الاف سنة مثل منطقة الخانقاه وسوق القيسارية ومحلة العرب وشارع باتا ومحلة تعجيل ايضا،ومنطقة بناية المحكمة اي المنطقة المواجهة لباب القلعة (باب الاحمدية) وهكذا في محيط دائري يحتضن قلعة اربيل التاريخية وهذا المحيط اضافة الى اهميته التاريخية والاثارية فانه يحمل نكهة تراثية متناغمة مع تاريخ القلعة وطرازها المعماري والذي يجب المحافظة عليه والحرص على ادامته وترميمه بمختلف الطرق العلمية والمعمارية الاثارية.سواء من بنايات ومحلات او اسواق او مساجد وجوامع وتكايا وبيوت ومقابر والدروب الموصلة الى بعضها البعض.

والحقيقة ان المنطقة الممتدة من كرد قارنج أغا جنوبا والى منطقة دائرة الاحصاء القديمة شمالا شهدت التطور التاريخي الحضري والعمراني لاربيل في مختلف الحقب التاريخية وساهمت في بروز المدينة وذيوع صيتها في الارجاء ويضم كل قطعة منها كنوزا من الاثار التي اندرست مع تلك الحضارات التي شهدتها اربيل من اكثر ٥٠٠٠ الاف سنة والى الان، فهذه المنطقة الجغرافية التي تقع وسطها قلعة اربيل الشامخة هي بحق اربيل القديمة التي يعود تاريخها الى الحقب الموغلة في القدم والتي يجب العمل للمحافظة على معالمها التراثية والعمرانية القديمة واحياء المندرس و المتهدم منها.وانجاز المشاريع الجديدة خارج هذا النطاق الجغرافي الاثاري والتراثي اسوة بمدن اخرى كدمشق وحلب والقاهرة وصور وقم واصفهان وسمرقند وبخارى والتي لاتقل اربيل اهمية عنهم من ناحية التاريخ والتراث والاسهام الحضاري بل تفوقهم قدما واصالة.حيث نسمع الى الان بدمشق القديمة ومنطقة القيسارية وخانات دمشق واحيائها من جديد في وسط المدينة وفي حلب حيث تم تشكيل لجنة من الاكاديميين والفنيين بالتنسيق مع منظمة GIZ الالمانية سميت بلجنة حلب القديمة عملها صيانة قلعة حلب والمؤسسات والمحلات القديمة المحيطة بها في الربض من حمامات واسواق مثل سوق الخابية وسوق البهرمية وغيرهما والدروب المؤدية والخانات والجوامع والتكايا المحيطة بقلعة حلب وكذا الحال في القاهرة القديمة حيث محلات الخان

الخليلي والحسين وقلعة صلاح الدين وما يحيط بهم والتي تعد مناطق تراثية تجارية وسكنية هامة يجري المحافظة على طابعها المعماري وصيانتها على الدوام، وفي صنعاء تم الاستعانة بمنظمة اليونسكو لحماية منطقة صنعاء القديمة بطرازها المعماري التراثي من الزحف العمراني الجديد، وكذلك في بغداد فرغم الظروف الصعبة نسمع عن محاولات امانة بغداد لاحياء شارع الرشيد والمحافظة على محلات بغداد التراثية وسوق الصفافير وبيوتها القديمة وطرازها المعماري الذي عرف بالشناشيل ،وكذلك بالنسبة لمدن اخرى كثيرة في الشرق لا مجال لحصرها وذكرها،ورغم ما قامت به محافظة اربيل ومديرية الاثار من جهود متميزة في تخلية قلعة اربيل وتهيئة العمل للمحافظة على ابنيتها وطرازها المعماري التاريخي فان ذلك للاسف لم يشمل الربض المحيط بها بل على العكس من ذلك حيث شهدنا بعض المشاريع لهدم واستملاك المحلات والدور والاسواق القديمة وغيرها من المؤسسات والدروب والشوارع المحيطة بقلعة اربيل وسمعنا باخرى،والذي لا يتناسب مع القيمة التاريخية التراثية لتلك المناطق والمؤسسات المحيطة بالقلعة،وكان من المفضل ان تدرج محلات خانقاه و سوق القيسارية ومحلة العرب وغيرهم من المناطق القديمة والتراثية التي تحيط بالقلعة ضمن برنامج اليونسكو في حماية الطراز المعماري التراثي لاربيل القديمة.وإن تعذر إخلاء المناطق المسكونة فيفضل تركها كما هي مشغولة من قبل ساكنيها لكن مع ضوابط خاصة للمحافظة عليها دون احداث اي ضرر او تغيير مستحدث يسيء الى طرازها المعماري، وإن كانت الاسواق والمحلات قديمة ودروبها وشوارعها المحيطة بالقلعة ضيقة فهذا هو الطراز المعماري الذي كان سائدا قبل نحو قرن من الزمان او اكثر والذي ينسجم نوعا ما مع تاريخ القلعة وبنيانها التراثي الفريد من نوعه .

المصادر والمراجع

(١) طه باقر،تاريخ الحضارات القديمة،بغداد،١٩٧٣،ج١.

(٢) مشيحا زخا،كرونولوجيا اربيل،ترجمة عزيز عبدالاحد النباتي،ط١،اراس للطباعة والنشر،اربيل،٢٠٠١"فؤاد جميل،حدياب اربلا وعشتار اربلا،مجلة سومر، بغداد،١٩٦٩، مج٢٥.

(٣) م.س" سترك،مادة اربل،دائرة المعارف الاسلامية،بيروت،د.ت،ص٥١٦.

(٤) م.س.

(٥) محسن محمد حسين،اربيل في العهد الاتابكي،جامعة بغداد،١٩٧٩،ص ٢٣٢-٢٣٣.

(٦) علي عادل حسين،اربل في الفترة ٦٣٠-٨٧٤هـ،اطروحة دكتوراه،كلية الاداب،جامعة صلاح الدين،٢٠٠٦.

(٧) م.س" زرار صديق توفيق،كردستان في القرن الثامن الهجري،اربيل،٢٠٠١،ص٢٤٠.

(٨) شكيب ارسلان،تاريخ الدولة العثمانية،حققه وعلق عليه حسن السماهي سويدان ،ط١،بيروت،٢٠٠١،ص١٣٤.

(٩) محسن محمد حسين،موضوعان من التاريخ الكردي،مط الحوادث،بغداد،١٩٧٦.

(١٠) مهدي محمد قادر، هه ولير له نيوان سالانى ١٩١٤-١٩٢٠، هه ولير،٢٠٠٨.

(١١) للمزيد ينظر: مسعود بارزانى،بزووتنةوةى رزطارى خوازى كورد-شورشى ئةيلول(١٩٦١-١٩٧٥)،ض١،هولير،٢٠٠٤.

(١٢) و خانقاه منطقة سكنية وتجارية قديمة فيي اربيل تحيط بالقلعة من الطرف الجنوب الشرقي ومعروفة بمسجدها الجامع الذي اشتهر بجامع خانقاه.

(١٣) سوق القيسارية من اهم المراكز التجارية والتراثية العريقة في مدينة اربيل والتي تضم دروبا عديدة لمختلق الاصناف والتجارت والتي يعود تاريخ تشييدها الى العهد العثماني.

(١٤) محلة العرب احدى اهم المحلات السكنية القديمة في اربيل تقع على مقربة من القلعة من الطرف الجنوبي الغربي وتضم دوراً سكنية موزعة على عدد من الحلات تربطها أزقة ضيقة مبنية بطراز خاص كما كان مالوفا هذا النوع من الطراز السكني المعماري قبل نحو قرن من الزمان والتي يجب المحافظة عليها وترميم المتهدم منها.

(١٥) شارع باتا المعروف هو احدى اقدم الشوارع في اربيل و الذي يفصل سوق القيسارية عن محلة العرب وكان يعد الشريان التجاري الحيوي لوسط المدينة ويضاهي في اهميته وقدمه شارع الرشيد في مدينة بغداد.

(١٦) منطقة بناية محكمة اربيل القديمة والابنية المجاورة لها والتي تحيط بالقلعة من الطرف الشمالي الغربي وتعد ايضا من المناطق الهامة وامتداداً للطراز العمراني الدائري المحيط بالقلعة والتي من المفضل المحافظة على طرازها وتجنب هدمها.

(١٧) معاينة شخصية لموقع كردقارنج اغا الاثري سنة ٢٠٠٤ و ٢٠٠٥.ويسميها طه باقر كرد قالنج اغا. ينظر:طه باقر، المصدر السابق،ص ص٢١٢-٢١٤.

(١٨) معاينة شخصية لبقايا اثار سور اربيل القديم في دار بمنطقة مقابلة لدائرة الاحصاء القديمة سنة ٢٠٠٦.

(١٩) موقع على شبكة الانترنت//تاريخ مدن الشرق القديمة وتراثها/Googl.com

(٢٠) مثل بناء وتشييد السوق التجاري الكبير(بازاری نیشتمان)بمركز سوق المدينة وبمحاذاة المقبرة الكبيرة،وكان يفضل تشييده خارج نطاق مركز المدينة على احدى الشوارع الرئيسة والمناطق الفسيحة المحيطة باربيل كسوق جديد لاهالي مدينة اربيل حيث ان المدينة تفتقد لاسواق ومتاجر خارجية او ليلية بالشكل الكافي وذلك كان سيخفف من الزحام الحاصل وسط سوق المدينة الكبير ويتيح فرصة اكبر للناس لزيارة السوق التجاري الجديد والتبضع منه بصورة افضل فيما لو كان تم تشييده في مكان اخر اكثر ملائمة لطراز الاسواق التجارية الحديثة وليس وسط سوق المدينة الكبير وبمحاذاة المقبرة القديمة حيث يزداد ضيق المكان والزحام اكثر فاكثر.

دراسة السيرة النبوية للمستشرقين الالمان-فلهاوزن نموذجاً

فرست رۆژبەیانی

الفصل الاول

دراسة السيرة النبوية عند المستشرقين الالمان

اولاً: أقدم الأبحاث عن السيرة النبوية من القرن السابع عشر الى بداية القرن التاسع عشر.

ثانياً: نشر نصوص السيرة النبوية في أوربا ونقدها في القرن التاسع عشر:

أ- نشر السيرة النبوية لأبن أسحق

ب- القرآن الكريم

ج- الأعمال التأريخية للطبري

د- كتاب المغازي للواقدي

ه- طبقات أبن سعد

ثالثاً: دراسة السيرة النبوية في ألمانيا منذ منتصف القرن التاسع عشر الى اليوم

رابعاً: أهم من كتب عن السيرة من المستشرقين الالمان

أ- جوستاف فايل **G. Weil**

ب- فرديناند فوستنفيلد **F. Wünstenfeld**

ج- الويس شبرنجر **A. Sprenger**

د- تيودور نولدكه **Th. Nöldeke**

الفصل الاول

دراسة السيرة النبوية عند المستشرقين الالمان

منذ بداية القرن التاسع عشر اخذ الأوربيون ينعتقون من الأفكار والأحكام اللاهوتية المسبقة عن الأسلام، وذلك بسبب المصادر الاسلامية التي انتشرت في تلك الفترة،".. حتى اصبح المرء في أوربا يعرف الكثيرعن الاسلام. وكان سبب شيوع هذه المعرفة كثرة المصادر الاسلامية والمخطوطات التي جلبت الى أوربا من قبل المستشرقين خاصة ما يتعلق بالسيرة النبوية، ومن القرن التاسع عشر الى منتصف القرن العشرين أصبح هناك تراكم في الأبحاث المتعلقة بالاسلام وخاصة السيرة النبوية وعن حياة الرسول(ص)، ومن جانب آخر أصبح نقد هذه المصادر أحد المسائل التي أهتم بها المستشرقون وبدأوا في تقييمها وترتيبها وتبويبها.." [1].

اولاً: أقدم الأبحاث عن السيرة النبوية (من القرن السابع عشر الى بداية القرن التاسع عشر):

بدأت دراسة العربية في جامعات هولندا وانكلترا في القرن السابع عشر من قبل المستشرق توماس اربينوس Thomas Erpenuis (١٦٠٤م-١٦٩١م) الانكليزي في أكسفورد، من خلال الاستفادة من المخطوطات العربية التي يستطيع المرء الحصول عليه في الشرق في أية لحظة، والتي جلبت الى أوربا من قبل الرحالة.

بدأ هذا العالم بنشر نصوص عربية وترجمها الى اللاتينية وكانت هذه النصوص تتضمن مسائل في السيرة النبوية وكان الهدف من ترجمتها الى اللاتينية تعريف العلماء بتلك النصوص.كما قام المستشرق بوكوك(Pocock)بنشر كتاب في أكسفورد بعنوان (تجربة في تاريخ العرب specimen nistiriae Arabum) وكان الكتاب بالأصل جزءاً من ترجمة كتاب (تاريخ مختصر الدول للقس السرياني جورجيوس أبو الفرج والذي

اشتهر في أوربا بأسم بارهبروس(Barhebraus ت٦٨٥ هـ/ ١٢٨٦م) ولدى العرب باسم ابن العبري.[٢].

ويتضمن هذا الكتاب دراسات في السيرة النبوية بشكل عام ومختصر وهو يتحدث عن نسب الرسول (ص) وطفولته والراهب بحيرا ونبوئته له ومعنى وجود علامة النبوة في ظهره، و زواجه وكيف أصبح رسولا دون اعطاء التفاصيل وأيضا يذكر المسائل المهمة في حياة الرسول بعد هجرته الى المدينة وغزواته ضد قريش ومماته (ص)

وفضلا عما تقدم نشر عمل مهم آخر في عام ١٧٢٣م من قبل المستشرق الفرنسي في اكسفورد يان كاكنير[٣] Jean Gagnier المتوفي سنة ١٧٤٠م، الجزء الأكبر من السيرة النبوية عن كتاب مختصر تاريخ البشر للمؤرخ والجغرافي أبو الفداء (٦٧٢ هـ /٧٣٢هـ- ١٢٧٣م/ ١٣٣١م) وهو من حماه ، ترجمه كاكنير J. Gagnier باللغة اللاتينية.

وأصبح هذا العمل بمثابة حجر الزاوية في تاريخ السيرة النبوية والاسلام بشكل عام وقد اعتمد المؤرخون عليه الى ان نشرت السيرة النبوية لابن هشام من قبل فرديناند فوستنفيلد(Ferdinand Wüstenfeld)وكان هذا العمل له أهمية كبرى من ناحية انه أعطى للأوربيين التفاصيل عن حياة الرسول والاسلام وهكذا فقد أعتمد الكتاب والمستشرقون على كتاب ابي الفداء طوال القرن السابع عشر وهم لا يعرفون بأن هناك مصادر أقدم للسيرة النبوية وان أبا الفداء مؤرخ متأخر جدا وكان سببا في عدم تطور دراسة السيرة الى ان نشر كتاب السيرة لابن هشام من قبل فوستنفيلد والذي هو تهذيب لسيرة ابن اسحاق.

ويلاحظ ان كاكنير اعطى لكتابه عنوانا يوحي بالثقة المطلقة فأسماه (حياة محمد، ترجمة وطبعات من القران والمصادر الموثوقة برواية أحسن الكتاب العرب) أمستردا (١٧٣٢م)، وهذا العنوان يوحي بأن المستشرقين كانوا يثقون بالمصادر

العربية ثقة عمياء وينقلون عنها بدون نقد تقريبا الى ان جاء فلهاوزن واستخدم منهج نقـ النصوص في الروايات العربية .

ثانياً: نشر نصوص السيرة النبوية في أوربا ونقدها في القرن التاسع عشر:

كان لتطور الطباعة دور كبير في نشر النصوص التاريخية الاسلامية ومنها السيـ النبوية على نطاق واسع، فبدأ المستشرقون في نشر النصوص العربية المتوفرة لديهـ وطبعها وتحريرها وترجمة ما يعتقدونه مصادر مهمة وموثوقة.[٤]

وكان المستشرقون يرون في الاسناد وتسلسله وعلم الجرح والتعديل سببا لمتـ النصوص والوثوق بها وأيضا الاعجاب بالمؤرخ المسلم وسنورد هنا ما نشر المستشرقون تباعا في القرن التاسع عشر.

أ- نشر السيرة النبوية لأبن هشام:

في عام ١٨٥٨م نشر المستشرق وعالم المكتبات في جوتنجن(Gottingn) فرديـ فوستنفيلد(Ferdinand Wüstenfeld ١٨٠٨م-١٨٩٩م)، كتابا باللغة العربـ اسمه (حياة محمد بحسب أبن اسحاق والمتضمن لدى عبد الملك أبن هشام).[٥]

وبنشر هذا الكتاب أصبح لدى الأوربيين أهم مصدر من مصادر السيرة النبوية بـ العربية.[٦] ، وكتاب ابن اسحاق في السيرة النبوية يعد من اقدم المصادر ويحمل عنو (كتاب المغازي) وبدأ في الجزء الأول بما قبل التاريخ الاسلامي، فبدأ بالتاريخ العـ المقدس من البدء والخلق الى عيسى (ع) واعتمد فيه على ابن منبه (المتوفي١١٠ هـ او هـ / ٧٣٢ م او٧٢٨م) والكثير من الروايات الاسرائيلية والمسيحية وتاريخ اليمن و المشركين قبل الاسلام ووصل بالبحث الى حياة الرسول (ص) في مكة، اما الجزء فيسمى كتاب المبعث يبدأ بالسيرة النبوية من طفولة وشباب الرسول (ص) وتاريخ الاسلامية في مكة وينتهي بالهجرة الى المدينة، والجزء الثالث يسميه كتاب المغازي طغى على تسمية الكتاب كله ويتحدث هنا عن غزوات وأعمال الرسول بعد الهجرة

المدينة ومحاربته للمشركين المكيين والوثنيين العرب وينتهي بوفاة الرسول (ص) ودفنه واختيار أبي بكر خليفة للرسول (ص).[٧]

ليس من السهل وصف الهدف الرئيس لابن اسحاق من تأليف الكتاب فبتصور الناشر فوستنفيلد ان هدف ابن اسحاق هو وضع سيرة الرسول(ص) بين التاريخ العالمي المقدس خاتما للانبياء، وهو يرى ان سياق المنافسة بين الاسلام والاديان السماوية الاخرى قد لعبت دوراً في تأليف هذا الكتاب.

ويلاحظ ان ابن اسحاق قد استعمل لكتابة السيرة النبوية الكثير من المصادر منها ايات القرآن الكريم التي لا تدل مباشرة على ان المقصود بها السيرة النبوية ولكن ابن اسحاق يوظفها بجدارة فائقة ضمن خطته كما استعمل الأدب العربي وتقاليده (مثل الشعر) في تأليف كتابه . وبذلك أعطى للسيرة النبوية شخصية عربية خالصة ومتميزة.[٨]

ويبدو ان مشروع أبن اسحاق في كتابة السيرة النبوية كان ناجحا جدا ويظهر ذلك من خلال تلخيص ابن هشام لها وقد اصبح هذا التلخيص المرجع الرئيس للحفاظ على نص ابن اسحاق، وكان تأثير سيرة ابن اسحاق كبيرا ليس فقط على المحدثين وانما على كتاب السيرة الذين بدأوا بكتابة السيرة النبوية وأضفوا القدسية على شخصية الرسول (ص) في كتاباتهم اللاحقة .[٩] وفضلا عما تقدم فقد اعتمد ابن اسحاق في كتابه على الحديث واسناده كما اعتمد على الكثير من الوثائق وجداول الأسماء وبذلك أصبح المرجع الأساس والموثوق الذي أهتم به العلماء في الشرق والغرب .[١٠]

ب- القرآن الكريم

١- ترجمة القران

ترجم القرآن الكريم لاول مرة الى اللغة اللاتينية "...برعاية بطرس المبجل (Petrus Venerabilis) عام ١١٤٣م، وترجم القران الكريم القس بطرس الفونسيPetrus Alfonsi ،الى اللغة اللاتينية بتكليف من الانجليزي (روبرت فون

كيتون) في اسبانيا ، وطبعت هذه الترجمة اول مرة في اوربا عام ١٥٤٣م في مدينة بازل السويسرية هذه الترجمة اللاتينية هي الاساس لترجمة القران الكريم الى اللغة الالمانية ،والهولندية و الايطالية،وكانت هذه الترجمة عبارة عن ترجمة ضعيفة وخاطئة في كثير من الاحيان وترجموا القران باختصارولم يلتزموا بالنص الاصلي ، وصدر عام ١٦١٦م في مدينة نورمبيرغ الالمانية اول طبعة لترجمة القران الكريم باللغة الالمانية من قبل سالامون شفايغر (Salomon Schweigger) متكونة من ٢٦٧صفحة . حمل هذه الترجمة عنوان(قران محمد ،هذا قران الاتراك)،ترجم عن الايطالية ، وطبع القران الكريم في باريس عام ١٦٤٧م ، ترجمه Andrá du Ryerاندريه دو رير (ت ١٦٨٨م) .

وترجمة مهمة اخرى للقران الكريم صدرت عام ١٦٩٨م في مدينة بادوا(الايطالية) من قبل القس لودفيكو ماراجي Ludovico Marracci (١٦١٢م – ١٧٠٠م) تميزت هذه الطبعة بانها احتوت على القران الكريم باللغتين العربية و اللاتينية وملاحظات لفهم النص ودليل لشرح المعاني من وجهة نظر(كاثوليكي – رومي) .

ترجم القران الكريم الى الالمانية للمرة الثانية عام ١٦٩٨م من قبل تيودور ارنولد Theodor_Arnold ، ترجمه عن الانجليزية(الذي ترجمه جورج سال عام ١٧٣٤م)و استفاد الشاعر الالماني يوهان ولفغانغ جوته Johan Wolfgang Goethe من هذه الترجمة لكتابة ديوانه (الديوان الغربي – الشرقي) .

اما اول ترجمة المانية للقران الكريم مباشرة من اللغة العربية ، فقد جاءت من قبل دافيد فريدريش ميغرلين David Friedrich Megerlin (١٦٩٩–١٧٧٨م) وقد حملت عنوان " توراة الاتراك ،اوالقران ....." ونقدهذه الترجمة الشاعر جوته في عرض للكتاب ووصفه " بعمل بائس " لان المترجم كان قد وصف القران الكريم بالكذب وحاشاه .

وترجم القران الكريم تباعا من قبل فريدريش ايبهارد بويزن Fiedrich Eberhardd Boysen عام١٧٧٣م ،و في عام ١٨٢٨م ترجمه المستشرق ساموئيل فريدريش جونتر وال Samuel Friedrich Günter Wahl كل هذه الترجمات للقران الكريم كانت مشبعة بالروح العدائية وتحت تاثير تعاليم العقيدة المسيحية.

وهناك محاولات لترجمة القران الكريم شعرا الى الالمانية قام بها يوهان كريستيان وليهيلم اوغستين Johann Christian Wilhelm Augusti ١٧٧٢ م- ١٨٤١م ،ولكن كانت محاولات جوزيف هامر فون بورجشتال (-Josef von Hammer Purgstall) استاذ الشاعر جوته ،ومحاولة الشاعر والمستشرق فريديش روكيرت Friedrich Rückert تعد اختياراته المترجمته من القران الكريم افضل منها . اما اول ترجمة علمية للقران الكريم فكانت ترجمة لازاروس جولدشميدت Lazarus Goldschmidt وماكس هينينغ Max Henning عام ١٩٠١م ورودي باريت Rudi Paret عام ١٩٦٦م و عادل خوري Adel Khoury عام١٩٨٧م ..." .[١١]

٢- القران الكريم كمصدر للسيرة النبوية:

ان استخدام القرآن الكريم كمصدر لحياة الرسول (ص) مفيد حدا لانه يحتوي على مسائل تاريخية غنية في الاهمية للسيرة النبوية منها ما يشرح الحياة الاجتماعية والدينية في مكة والمدينة وتأثير الرسول (ص) كنبي في تلك المجتمعات، ويساعد الباحثين في ترتيب السور وخاصة ترتيب الايات تاريخياً.[١٢]

وبنى نولدكة نظريته في تاريخ سور القرآن الكريم على محاولة اولية لجوستاف فايل الذي كتب في هذا المجال ايضاً، وهو اول باحث الماني حاول ترتيب ومعرفة تاريخ الايات القرآنية وتمييز السور المكية عن المدنية، والقرآن الكريم مصدر مهم للسيرة النبوية وان معرفة اسباب النزول يساعد الباحث في فهم احداث تاريخية مهمة في حياة الرسول (ص)

مثال ذلك سور ة الانفال الاحزاب والفتح ويلاحظ ان استخدام القرآن الكريم لا يغطي كل المشاكل المتعلقة بالسيرة النبوية لانه ليس كتابا في التاريخ .

وبهذا الصدد يقول الدكتور عماد الدين خليل مانصه " وهذا يقودنا الى موقف بعض المستشرقين من القرآن، كمصدر اساس من مصادر السيرة، ذلك ان اعتماد القرآن في هذ المجال يمكن ان يعتبر سلاحاً ذا حدين، أعتمد جانبه الايجابي مؤرخون كجواد علي وصالح احمد العلي ومحمد عزة دروزة، واعتمد الجانب السلبي مستشرقون كواط وشبرنجر وولفنسون وغيرهم، وذلك بنفي الكثير من احداث السيرة، مادامت لم ترد في القرآن الكريم. وكأن القرآن كتاب تاريخي خاص بتفاصيل حياة محمد(ص)!! وهذا مكنهم من عملية انتقاء مغرضة ذات طابع سلبي معاكس، وهي التشكيك ورفض كل رواية لا يرد مؤيد لها في القرآن..." (١٣)

ج- الأعمال التاريخية للطبري

بدأ المستشرق الهولندي دي كويه (Mihael De Goeje ١٨٣٦م - ١٩٠٩م بنشر تاريخ الرسل والملوك للطبري بين عام ١٨٧٩-١٩٠١ على مدى ٢١ سنه، ومن خلال تاريخ الطبري استطاع الأوربيون التحقق من صحة روايات السيرة النبوية لأبن هشام، إذ تضمن تاريخ الطبري روايات كثيرة من السيرة النبوية لأبن اسحاق.

ويذكر الاستاذ جواد علي بأن "... النسخة المطبوعة في اوروبا وهي اصح نسخة مطبوعة حتى الان، مع ذلك ناقصة. وقد عثر على اقسام في عدة من المخطوطات لم يعثر عليها ناشر تاريخ الطبري، وربما يعثر في المستقبل على اقسام اخرى، الا انها كما يظهر لا تكون نقصاً مهماً بالنسبة لجملة الكتاب ولا تقلل من قيمة هذه النسخة المطبوعة ومن قيمة النسخ التي طبعت عنها في بلاد الشرق...". (١٤)

د- كتاب المغازي للواقدي

بعد سنوات قليلة من نشر كتاب الطبري تاريخ الرسل والملوك ترجم المستشرق الألماني (Julius Wellausen ١٨٤٤م- ١٩١٨م) عملا مهما يخص السيرة النبوية وهو كتاب مغازي رسول الله للواقدي الى اللغة الالمانية[١٥].

يحتوي هذا الكتاب على كل الغزوات بعد هجرة الرسول (ص) الى المدينة، والتي كان أكثرها ضد المكيين. أستخدم الواقدي لكتابه ما كتبه ابن اسحاق وما كتب قبل أبن اسحاق، وما يميز الواقدي عن أبن اسحاق هو:

١. أستخدامه لتفاصيل أكبر فيما يتعلق بالمعارك أو الغزوات مثال ذلك معركة أحد أو الخندق.

٢. إن الواقدي يتميز عمله بالترتيب التاريخي Chronologie أي تحديد سنوات الأحداث بالضبط ولا يوجد ذلك لدى ابن اسحاق.

٣. يرتب الواقدي الغزوات وتفاصيلها ويرويها بنظام، يبدأ بتحديد التاريخ والبداية ثم نهاية الغزوة ، ويشرح تفاصيل الغزوة وما حدث في خلالها ويعطي قائمة بأسماء المشاركين في الغزوة.

وتدل الأبحاث الحديثة[١٦] على أن الواقدي قد صحح الكثير من المعلومات الواردة لدى أبن أسحاق من خلال استخدامه للأحاديث الكثيرة التي كانت تحت يده واستطاع استخدامها في كتابة مغازيه بشكل متماسك أكثر وان يعطي السيرة دفعة جديدة وان يصبح هو المرجع الأساس في هذا المجال[١٧].

هـ- طبقات أبن سعد:

شكل جديد لنوع جديد من المصادر التاريخية استطاع تقديمه كاتب أو تلميذ الواقدي وهو أبو عبد الله محمد أبن سعد (ولد في البصرة سنة١٦٨هـ- ٢٣١هـ ٧٨٤م - ٨٤٥م) في بغداد.[١٨]

نشر هذا العمل المهم أدوارد ساخاو(Edward Sachau) ١٨٤٥م-١٩٣٠م واعطاه عنوان (Das grosse klassenbuch) كتاب الطبقات الكبير ويعني بالطبقات، تدرج الطبقات من الرجال بحسب قربهم من عهد الرسول (ص)، وهم يتألفون من ثلاث طبقات رئيسة (الصحابة والتابعون وتابعوالتابعين) وأهمية هذه الشخصيات للأسلام.

تتميز طبقات أبن سعد بالخصائص الاتية:

- انه يركز على الرسول (ص) نفسه وتهمه مسألة اختياره من قبل الله كخاتم الأنبياء وله فصل كامل بعنوان (علامات النبوة).
- يعد أول من أخترع كتابة بعض الموضوعات الجديدة عن السيرة النبوية مثل دلائل النبوة وشمائل النبوة.
- يتميز كتابه أيضا بالأهتمام بذكر تفاصيل مجئ الوفود الى الرسول (ص) ورسائل الرسول (ص) الى هرقل (قيصر بيزنطة) وتسمية الوفود الذين جاءوا الى الرسول (ص) من قبل القبائل العربية.
- أصبح كتابه مؤسسا لتقليد عريق في التاريخ الاسلامي وهو كتابة التاريخ من خلال التراجم.

ويذكر احسان عباس في مقدمة الطبعة العربية لطبقات ابن سعد "ومنذ ١٩٠٣م عمل في نشر هذا الكتاب جماعةمن العلماء الالمان، سخاو واعانه فيه هوروفيتز وبركلمان وشوالي وليبرت وميسنر وستريسين، وكان اعتمادهم على مخطوطات خمس وجدوها، فجاء عملهم في حدود الامكانات التي توفرت لهم جيداً مضبوطاً."(١٩)

ثالثاً: دراسة السيرة النبوية من قبل المستشرقين الألمان منذ منتصف القرن التاسع عشر الى اليوم:

بدأت دراسة السيرة النبوية في ألمانيا مع كتاب جوستاف فايل(Gutav Weil)عام ١٨٤٣ [٢٠]عندما نشر كتابا عن السيرة النبوية وأعتمد فيه على كتاب السيرة الحلبية وهذا نقص كبير في الكتاب إذ أن الحلبي متأخر جدا ولكن أهمية عمل فايل تأتي من نقطتين أساسيتين:

١. ظهور مشكلة المصادر ونقدها فيما يخص السيرة النبوية والتحقق من صدقها.

٢. تكوين تصور عن شخصية محمد (ص).

ويأتي بعد فايل الطبيب النمساوي آليوس شبرنجر(A. Sprenger ١٨١٣م-١٨٩٣م) الذي عاش وقتا طويلا في الهند كمواطن بريطاني وأصدر نسخة انكليزية عن حياة الرسول عام ١٨٥١م استخدم فيها المصادر والمخطوطات غير المعروفة حتى ذلك الوقت وبعدها اصدر ثلاثة أجزاء ضخمة عن السيرة النبوية.

ويأتي تيودور نولدكه بعد فايل عام ١٨٦٣م ويستفيد مما ترجم الى الألمانية وما نشر الى وقته ويكتب كتيبا صغيرا عن السيرة النبوية يحاول فيه تفسير طبيعة الوحي الذي كان يأتي الرسول (ص) بطريقة بعيدة جداً عن حقيقة الظاهرة.

ويكتب المستشرق الألماني هوبرت جريم (١٨٦٤م-١٩٤٢م Hubert Grimme) عام ١٨٩٢ سيرة للرسول يحاول فيها ان يظهر الرسول بمظهر المصلح الأجتماعي الاشتراكي وفهم الاسلام كمحاولة لتوزيع الثروات والقضاء على الظلم الاجتماعي ويلاحظ ان هذا الفهم قد انتقد من قبل المستشرق الهولندي س. هوركرونيه (S. Hurgronje) الذي قال ان رأي جريم أحادي الجانب إلا ان الفضل يرجع أليه في أول تفسير أشتراكي عن السيرة النبوية.

ولا يمكن إغفال عمل الدانماركي فرانتس بول والسويدي تورانديه لأن لهما التأثير الكبير في كتابة السيرة النبوية في ألمانيا.

ففرانتس بول (١٨٥٠-١٩٣٢ Frantz Buhl) كتب السيرة النبوية بالدنماركية عام ١٩٠٣م وترجمها الى الألمانية عام ١٩٣٠م وكذلك فعل تور اندريه(Tor andrae ١٨٨٥م-١٩٤٧م). ويتميز عمل بول بأنه يحتوي على تحليل عن كل ما كتب عن السيرة النبوية من مصادر عربية وما ترجم منها الى اللغات الأوربية واللاتينية وحللها ونقدها وأعطى القارئ الأوربي سيرة جديدة وأفكارا حديثة عن دراسة السيرة.

أما السويدي تور اندريه الباحث في اللاهوت خريج مدرسة التاريخ الديني، فقد أهتم بشخصية الرسول الدينية وبحث في كيفية فهم شخصية الرسول من ناحية تدينه وهذا ما لم يبحثه أحد قبله إلا لماما، ويتوصل الى نتيجة بأن الرسول كان متدينا حقا وصدقا.[٢١]

وقد كتب يوهان فوك[٢٢](Johan Fück ١٨٩٤ م-١٩٧٤م) في هالة عام١٩٣٦ م مقالة مهمة بعنوان (أصالة الرسول العربي) حلل فيها آراء اندريه توري(Charls.c. Torrey)* الأمريكي وبين كيف ان الديانة الاسلامية والرسول مستقلين بذاتهما وانهما جاءا من الجزيرة العربية ولهما خصائص عربية ثم يقوم بتعدادها ويفند الآراء المتطرفة التي ترى ان الدين الاسلامي متأثر بالمسيحية واليهودية، وبالمناسبة فان هذا المؤرخ له أكثر من بحث وكتاب في الموضوع.

ويتوقف البحث الاستشراقي في ألمانيا خلال ثلاثة أو أربعة عقود بسبب صعود النازية وحكمهما لألمانيا ولا تستعيد الدراسات الاستشراقية مكانتها الا في نهاية الستينات من القرن العشرين وبخاصة من خلال كتابات البريشت نوت(Albert Noht ١٩٢٧م-١٩٩٩م) [٢٣].

ان ما تقدم، لا يعدو ان يكون عرضاً عاماً وموجزاً لتطور الكتابة عن السيرة النبوية في اوروبا، لذا فاننا سنتولى في المبحث التالي عرض صورة تفصيلية لجهود لمستشرقين الالمان في دراسة السيرة النبوية لان ذلك يقدم تمهيداً ضرورياً لدراسة اعمال فلهاوزن في هذا المجال

رابعاً: أهم من كتب عن السيرة من المستشرقين الالمان

أ- جوستاف فايل والسيرة النبوية[٢٤]:

كان كتاب فايل عن السيرة النبوية أول كتاب يكتبه أكاديمي ألماني ومكتبي من هايدلبيرك وقد كتبه سنة ١٨٤٣م، وكان الألمان قبل ذلك يعتمدون على ما كتبه الفرنسيون في هذا المجال، خاصة كتاب كاكنير في السيرة النبوية.

وقد أعطى فايل لنفسه الوقت وجمع المصادر وأهتم بموضوعه وعرف أنه يكتب تاريخ حياة رجل مهم في التاريخ العالمي وكان يعرف أنه بعمله هذا سيسد نقصا كبيرا في المكتبة الألمانية.

"وكانت مصادره للكتابة فضلا عن المصادر العربية والأوربية المعروفة في عصره ترجمة نوئيل(Noël)وكتاب الفرنسي ريلاند(Reland)الجزء الأول وأيضا ما كتبه ابراهام(جايجيرA. Geiger)وكروك(Grock)خاصة في المواضيع التي تتصل بعلاقة الرسول (ص) باليهودية والمسيحية.

كما استعمل فايل أعمال هوتينكر(Hottinger)وريلاند(Reland)وبوكوك (Pocoke)و دى مين(Die Mem)وأيضا المجلات العلمية الجامعية مثل(de I'Academic de paris)و(Tubingener Zeitschrift Für Theologie)وكتب أخرى تحتوي على أخبار عن الرسول (ص) والسيرة النبوية ".[٢٥]

ويلاحظ ان كتاب فايل عن السيرة هو اول كتاب صدر في المانيا يحاول مؤلفه تحليل حياة الرسول (ص) وربط المواضيع مع بعضها البعض واستخراج ملامح الشخصية المحمدية في التاريخ العالمي ووضعه في المكان الذي يناسبه في التاريخ كشخص أثر في احداث التاريخ ،وانه الرسول (ص) الذي قضى أتباعه بعد موته على فارس وأوجعوا البيزنطينيين ضربا وفتحوا الكثير من الأراضي التابعة لهم.

بدأ فايل بحثه دون أن يؤثر فيه ما كتبه السابقون وما كانوا يؤمنون به وملئوا به كتاباتهم من أحكام سابقة سلبية عن الشخصية المحمدية (ص) وبدى انه قد غربل مصادره خطوة خطوة لأستخراج الحقيقة التاريخية.(٢٦)

" أهدى فايل كتابه الى امير بادن (Grossherzog Liopold von Baden) وتمنى في الاهداء ان يكون هناك أثر لكتابه في تشجيع الدراسة الجدية التي يتمنى ان يسلكها العلم الألماني الذي يرعاه ويهتم به الأمير شخصيا. قال سنوك هوركرونيه عام ١٨٩٤م عن كتاب فايل "لقد تطورت الدراسات الاستشراقية وتقدمت نصف قرن للأمام بفضل كتاب فايل عن السيرة النبوية ويرى ان فايل هو أول باحث محايد كتب عن السيرة النبوية دراسة تاريخية نقدية " (٢٧).

ومن اجل تقديم صورة عن كتابات فايل عن شخصية الرسول (ص) نعرض فيما يأتي نماذج مختصرة عنها، يقول فايل في كتابه:

"... إن تعاليم الله في الكتاب الذي نشره محمد في العالم، تسعى للأرتفاع بقيمة الانسان وهي سبب مهم لأنتشار عبادة الله الواحد الأحد وأيضا كانت سببا لمعرفة الناس بأن الروح لا تموت، وان الروح رغم ضعفها وعيوبها سترجع الى الله في النهاية، وبالرغم من تقدير أتباعه له فإنه لم يستغل ذلك ليجعل لنفسه القدسية وبقي دائما انسانا، ونحن سنحكم على شعبه أوأتباعه بغير حق إذا لم نتفهم ان شعبه يرجع الفضل اليه في بعض ما يمتلكونه من مال وسعادة هو السبب في ذلك، فهو موحد العرب الذين كانوا قبائل متفرقة متناحرة، وجعلهم أمة كبيرة، انه أصر على تطبيق القوانين وإن كانت غير كاملة إلا انها أصبحت الأساس لبناء القانون الاسلامي فيما بعد، فهو الذي حد من الأخذ بالثأر الذي كان يمارس ضد أبعد الأقرباء، انه حد من وأد البنات الذي كان يمارس لدى ولادتهن، وألغى الزواج الذي يعامل الأرملة بعد موت زوجها كبضاعة للوارث الذي كان يعامله معاملة سيئة في الغالب..." (٢٨)

" أما ما يخص الزواج الشرعي فقد حصر الزواج بأربعة الذي كان قبله دون عد وأنه سمح فقط للأثرياء القادرين بالزواج من اربعة زوجات على أن يعاملن بالحسنى والعدل...أما العبيد وإن لم يحررهم الاسلام نهائيا إلا انه جاء في القرآن ما فيه مصلحتهم وان تحرير رقبتهم كان عملا خيرا يرضى عنه الله وانه في الاسلام يعد الرقيق من حيث القيمة الانسانية متساوين مع الأحرار ويشمل هذا الحكم المرأة أيضا.والفقراء كان لهم الحق في مال الأغنياء من خلال الزكاة وكان لهم الحق أيضا في الغنائم والصدقات. وقد منع أو حرم الاسلام الميسر والقمار والخمر وغيرها من المسكرات وبذلك حارب نقاط الضعف في المجتمع كما حرم الاسلام الكذب والفخر والتكبر وغيرها من الرذائل والصفات السيئة.وفي المقابل فقد دعا الاسلام الى حب الانسان للانسان وحسن التعامل وغيرها من القيم والمباديء التي تساعد على قوة المجتمع وتماسكه"(٢٩)

"ونحن - اي الغربيين - وان كنا لا نعد محمداً كنبي مثل أنبيائنا وبخاصة المسيح لأنه أستعمل القوة في الدفاع عن ديانته ونشرها ....، لذلك فيجب أن نعترف له بالنبوة لانه جعل غير المسلمين من المشركين وغيرهم يعترفون بنبو ته ايضاً..."(٣٠)(٣١).

هذا كان رأي فايل بالرسول وسيرته ويرجع فايل بعد سنة ١٨٤٤م الى الحديث مجددا في كتاب ثاني (نقد تاريخي) للحديث عن الرسول فيقول عنه:

"...ولإلقاء الضوء على شخصية الرسول (ص) يجب علينا أن نعرف كيف كان يعيش محمداً في حياته اليومية، كان انسانا عربيا طبيعيا في بيته، بسيطاً في مأكله وملبسه وكان زاهداً الى حد الحاجة والفقر. انه كان انسانا قليل التكليف لنسائه وحتى لعبيده ولم يطلب منهم أن يخدموه إلا إذا خدموه عن طيب خاطر، كان يحضر طعامه بيده ويشتريه من الأسواق كباقي الناس، كان يخيط ملابسه بيده وكان أيضا يحلب معزته وينظف بيته بيده، وكان يسمح لأي شخص في أي وقت بدخول منزله وكان في الشارع يعطي المتسولين الصدقات ولم يكن لكرمه حدود، وكان على الرغم من حصته في

الأنفال والمغانم كان يبقى دائما خالي الوفاض وبعد وفاته ترك دنانير قليلة.ولم يقتصـ
تضامن الرسول (ص) مع الفقراء فقط وانما حاول أيضا تضميد جراح كل المحتاجيـ
والمعوزين ومن يحتاج الى التعاطف والمساعدة، لم يكن هناك من مريض في المدينة ـ
يعاوده، ولم يمت أحد والرسول(ص) لم يصحب جنازته الى مثواها الأخير، ومن ظلم فـ
الرسول(ص) أول من يأخذ حقه له وكان يدافع عن الضعفاء ضد الأقوياء وبهذه الطريقة
استطاع القضاء على الظلم، اما ما يقال عن القتل والحرب في عصره، فنحن نرى إن نـ
وإن وجد كما حصل لبني قريظة إلا انه كان حالات طارئة ولم يدم طيلة حكمه وكان القتـ
في عصره قليلا جدا . لقد كان سبب عقابه لبني قريظة(٣٢) بالقتل هو أنهم تركوه في وقـ
الخطر وذهبوا الى أعدائه وكادوا أن يقضوا بذلك على الدين الاسلامي وسقوط الرسوـ
(ص). ولهذا يجب علينا أن لا نحكم على افعال الرسول الذي أرسله الله حكما قاسيا وـ
لا نخرجه من محيطه وعادات وطبيعة قومه من العرب الذين كان يعيش معهم في ذـ
الزمان". (٣٣)

في ضوء ما تقدم، فنحن نرى ان محمداً كان رجل دولة ذكي، وانه بسبب حبه لشعـ
لم يتوان عن تحمل الصعاب والمشاق وتراه أيضا مجددا ومصلحا للديانتين اليهوـ
والمسيحية وأصلح الديانتين في النهاية، وبخاصة في مجال الدعوة للتوحيد، لقد كان محمـ
(ص) موحداً ومبلغاً حقيقياً لديانة التوحيد وعدم الشرك بالله وهو أيضا المبشر بخوـ
الروح وإعطاء الجزاء الحسن في الآخرة.(٣٤) ان هذه المبادئ كانت مباديء جديدة للعرـ
وقد تحمل محمد (ص) المشاق في سبيل نشرها وبخاصة في المرحلة الأولى ولهذا فنحـ
نقدره لأنه مثل لنا دور المؤسس لدين جديد وهو رسول جاء بالقرآن الذي لا تقل قيمتـ
من الناحية التشريعية عن أعماله الأخرى الانفة الذكر..."(٣٥).

ب- السيرة النبوية لأبن هشام ونشرها لأول مرة في ألمانيا من قبل فرديناند فو ستنفيلد **Ferdinand Wüstenfeld**:

يتكون الكتاب الذي اصدره فرديناند فوستنفيلد(Ferdinand Wüstenfeld)عام ١٨٥٨م–١٨٦٠م من ثلاثة أجزاء، جزئين للنص العربي والجزء الأخير لعرض ما توصل اليه من نقد وملاحظات.

وذكر فوستنفيلد في مقدمة الكتاب"... ان المستشرقين بأمس الحاجة الى الاطلاع على هذا العمل الهام لانه أقدم مصدر عن حياة الرسول (ص) وقد لاحظ فوستنفيلد انهم، في المانيا تنقصهم المخطوطات الكاملة، وهي توجد فقط في باريس وهي ليست بحالة جيدة.

وفي السنوات الأخيرة، كما يذكر فوستنفيلد، وصلت الى ألمانيا أعداد قليلة من المخطوطات من الشرق والتي تثلج صدر الباحثين عن صدر الإسلام ولمعرفة المزيد عن هذه المخطوطات رجوت المكتبة الملكية في برلين أن تعيرني نسخة من (سيرة أبن هشام).

وعند تصفحي لهذه السيرة وجدتها ذات أهمية عظيمة بحيث أستنسخت نسخة لي وبعد إضافة ما جمعته من مصادر أخرى أستطعت جمع وإكمال النسخة الكاملة من المخطوطة." (٣٦)

"..ويذكر ان أحد أصدقائه أبدى استعداده لطبع المخطوطة على حسابه وكان هذا الصديق الذي لم يذكر اسمه هو أحد المستشرقين العارفين بخبايا الأمور...". (٣٧)

وبعد أن بدأ فوستنفيلد بالطبع وصلت الى برلين المجموعة النادرة لمخطوطات (A. Sprenger) التي جمعها شبرنجر من الشرق والهند وأهداها الى المكتبة الملكية البروسية في برلين وكان بينها نسخة من سيرة أبن هشام وقد قام فوستنفيلد بمقارنتها لأستخراج نسخة كاملة ونهائية من سيرة ابن هشام.

أولاً: مصادر للتعريف بالمخطوطة ومؤلفها:

١. عن المؤلف محمد ابن اسحاق:

أ. يجمع فوستنفيلد معلوماته عن ابن اسحاق ويضعها مع ما اورده عن ابن قتيبة في كتاب منهجي الماني بعنوان المرجع في التاريخ (Ibn Cotaiba, Handbuch der Geschichte, P.٢٦٧) ويترك القارىء ليفهم الموضوع ثم يورد المعلومات الواردة في كتاب ابن قتيبة ويشرح في الهامش الشخصيات الواردة في النص.

ب. وايضاً يستخدم كتاب ابن خلكان (وفيات الاعيان) لجمع المعلومات عن ابن اسحاق:
(Ibn challikanii vitae illutrum rirum No.٦٢٣)

ج. مصدر اخر لمعلوماته عن ابن اسحاق هو كتاب السيوطي (طبقات الحفاظ) :
(Sajuti , Tabkat al-huffadh,class v.١٢)

د. ويستخدم ايضاً كتاب ابن النجار و (الكمال في معرفة الرجال) لجمع المعلومات عن ابن اسحاق Ibn al-naggar, Muhammad ben Muhammad ,Codex، Berolin, exbiblioth, Sperngeriana, No.٢٧٠).

ه. هـ. ويستخدم ايضاً مصدرا اخر للمعلومات عن ابن اسحق هوكتاب ابو الفتح محمد بن ابي محمد ابن سيد الناس اليعمري و(كتاب عيون الأثر في المغازي والشمائل والسير)[٣٨]
(Abdul-Fath Muhammad ben Muhammad Iben Sajjad el-Nas Ja'mari A Codex Gothar Nr. ٢٨١ B Codez, Berolina, exbiblioth. Sprenger, Nr. ١٢٣).

ويأتي بالنص العربي عن أبن أسحاق ويترجمه عادة الى الألمانية، ثم يفرد جزءاً من البحث لـ (ذكر الكلام في محمد ابن اسحاق والطعن فيه) وايضاً (ذكر الاجوبة عما رمي به). الملاحظ أنه يورد النصوص كمادة خام ولا يعلق عليها وانما جمعها جمعا وجعلها مادة متراكمة،وللقارئ الحكم على الموضوع.

و اما معلوماته عن ابن هشام[٣٩] فماخوذة من ابن خلكان مع ملاحظات اماعن حياة ابن هشام فيأخذ معلوماته عن السهيلي ويترجمه ويورده بالتفصيل، ومعلوماته عن السهيلي المغربي ماخوذة من ابن خلكان ايضاً.

يحاول فوستنفيلد ان يعطي قارئه اكبر عدد ممكن من المعلومات ولكن بدون تحليل ولا نقد فهو يجمع مادته ويضعها مع الاشارة في الهامش الى اشياء بسيطة، فهو لا يحاول تحليل النص الذي يورده وعذره في تصورنا هو ان الدراسات لم تكن متطورة كما هي الآن وانه كان هو الرائد في هذا المجال.

ثانيا: مختصرو سيرة أبن هشام (**Epitomatoren**)

يورد فوستنفيلد أسماء ثلاثة من المؤلفات التي أختصرت سيرة أبن هشام والتي كانت معروفة لديه وهي:

١- برهان الدين بن محمد المسمى بأبن المرحل الشافعي (Burhanadin ibrahim ben Muhammed, genant Ibn Amurhil, el-schafi'I) الذي أختصره سنة(٦١١هـ/١٢١٤م) وعنون الأختصار بـ(الذخيرة) ومصدر فوستنفيلد للمعلومة هو مخطوطة حاجي خليفة رقم ٥٨٠٠ و ٧٣٠٨.[٤٠]

٢- عماد الدين عبد العباس أحمد بن أبراهيم بن عبد الرحمن الواسطي ('Imadedin Abdul-'Abâs Ahmad ben Ibrahim ben Abd-el-Rahman el-Wâsiṭi) ومكتوب[٤١] على عنوان كتابه شيخ الحزامية Codex-E عاش في دمشق أو مكة كتب مختصر سيرة أبن هشام.

٣- هاشم بن عيسى بن عمر الصرشادي(Al-Çarchadi)الشافعي كتب المختصر بخط جميل (كتبه المؤلف بنفسه) في مجموعة باريس.

(Pariser Codex Suppel. Arab. Nr. ٦١٤ enthalten ist.)

ثالثاً: شارحو السيرة النبوية لابن هشام

١. يذكر فوستنفيلد شخصين قد شرحا السيرة النبوية لأبن هشام وهما:

أبو جاسم عبد الرحمن بن عبد الله بن أحمد السهيلي، ولد سنة (٥٠٨ هـ/م١١١٤م). وهو عالم كبير وشاعر، عاش حياة قاسية الى ان سمع عنه (ملك)* المغرب وطلبه، وقضى في قصر الملك ثلاثة أعوام ومات بعدها في سنة(٥٨١هـ/١١٨٥ م). [٤٢]

وسهيل اسم مكان ولادته بالقرب من(Malaga) وأشهر ما كتب هو الروض الآنف وهو شرح (سيرة الرسول محمد في أربعة أجزاء) لأبن هشام. [٤٣]

ويحيل فوستنفيلد قارئه الى أبن خلكان/ vita Nr. ٣٧٩ / والطبري و /
Casiri, Bibl. Arab. Hisp. T II. P.١٠٤ / Al-Hanff ci. XV II٣
/ Makkari, Analectes TII p.٢٧٣ /و/Haji khalifa Nr. ٦٥٧٢

وهؤلاء تحدثوا عن السهيلي وعن شرحه لسيرة أبن هشام، ويلاحظ ان نسخة المخطوطة للسهيلي موجودة في باريس وكلكوتا والقسم الثالث موجودة في برلين، قارن تحت s//Er/codex/ ويقول السهيلي:

أنه ألف شرح السيرة النبوية لأبن هشام في أربعة الى خمسة اشهر، إذ يقول انه بدأ في تأليفها من محرم سنة(٥٦٩هـ/ ١١٧٣م) الى جمادي في السنة نفسها.

ويورد فوستنفيلد الكثير من شرح الكلمات والشعر ويذكر أنه لديه نسخة فريدة وهذه النسخة الفريدة يذكرها ابن خلكان في كتاباته، وفي بعض الاحيان يورد و كتابا قبله عن الموضوع نفسه مثل التعريف والاعلام لحاجي خليفة رقم ٣٠٩٨ وشرح ابيات الوصية وشرح احاديث الموطأ ويذكر شروحا اخرى ايضا مثل عزالدين محمد امين الجماعة المتوفي ٨١٩ هـ ، وابي عبدالله محمد الذهبي المتوفي(٧٤٩هـ/١٣٤٨م) الذي له نسخة موجودة في برلين في مكتبه شبرنجريا (مجموعة شبرنجر) تحت رقم ١٠٢ .

٢. ثاني شارح للسيرة النبوية هو بدرالدين محمود بن احمد السعيني الحنفي المتوفي سنة ٨٥٥م سمى شرحه كشف اللثام ومصدر فوستنفيلد للمعلومة هو حاجي خليفة المخطوطة رقم /٧٣٠٨ / ١٠٧٥ . [٤٤]

رابعاً: قارضو السيرة شعراً

ومنهم:

٣. ابو نجار الفتح بن موسى بن حمد بن نجم الدين المغربي الخضراوي الذي ولد في جزيرة(el- jezira Alchadra) في اسبانيا ، سنة(٥٨٨هـ/١١٩٢م) اهتم بدراسة قواعد اللغة العربية الذي سمعه عند موسى الغزولي ، في سنة(٦١٠هـ/ ١٢١٣م) جاء الى دمشق درس لدى الكندي ودرس في حماه وايضا درس لدى سيف العمدي.
وذهب من هناك الى مصر واصبح شيخاً في المدرسة الفيضية في اسيوط (Acadimian Faizia) وبقى هناك الى ان توفي سنة (٦٣٣هـ/١٢٣٥م)وترك آثاراً شعرية بـ ١٢,٠٠٠ بيت شعر للسيرة النبوية لابن هشام وايضا قواعد الزمخشري صاغها في ابيات شعر.[٤٥]

١.ابو محمد عبدالعزيز احمد بن سعيد الدميري الديريني من مصر الذي ولد فيها (٦١٢هـ/١٢١٥م) وهوعالم شافعي وتوفي في سنة (٦٩٤هـ/١٢٩٤م)، نظم كل سيرة ابن هشام شعراً (انظر حاجي خليفة رقم ٧٣٠٨) وشرح القران الكريم في ٣٢٠٠ بيت شعر وكتب كتابين عن الصوفية وله أيضا اسئلة واجوبة عن وحدانية الله سبحانه وحقوق الغزالي في ٥٠٠٠ بيت شعر وجعل اعلام الشافعية للشيرازي شعرا وكان طبقات الحفاظ للسيوطي/١-١/ مصدر فوستنفيلد في هذه الترجمة.

٢.ابوبكر محمد بن ابراهيم بن فتح الدين النابلسي الشهير بابن الشهيد، ولد في (٧٢٨هـ/١٣٢٧م) كان عالما واماما في المدرسة الظاهرية وقتل في ثورة ضد السلطان الظاهر.

يسمي عمله في نظم سيرة ابن هشام بـ(الفتح القريب) ويحسب حاجي خليفة رقم ٧٣٠٨ و ١٨٧٤ يتألف من اكثر من ١٠,٠٠٠ الف بيت شعر بعد ان صحبه بـ ٢٥,٠٠٠ الف بيت في ثلاثة اجزاء وكتب من الجزء الاول في ١٢اجزاء.

٣.ابو اسحق النجار التلمساني الذي قضى حياته في قرض الشعر انظر حاجي خليفة.[٤٦]

خامساً: المخطوطات المستعملة :

١- المخطوطة D

يذكر فوستنفيلد انه بحصوله على نسخة كاملة متكاملة من مخطوطة ابن هشام. أستخدم نسخة D العائدة لـ(Berline Codex)من(ex-bibl.spreger)والتي تحمل رقم ٩٣، وقد وصفها الدكتور آليوس شبرنجر بقوله:(هذه افضل نسخة من مخطوطة عربية رايتها)*،ويقول فوستنفيلد "..انا أؤيد هذا الرأي وقد استخدمت المخطوطة بشكل رئيس الى آخر المخطوطة التي في نهايتها يكون الكتابة ممسوحة وغير مقروءة وتتضمن المخطوطة نصف السيرة الى ص٥١٥ وكتب في النهاية..." (كتبه لنفسه بخطه الفقير الى رحمة الله تعالى علي بن عبد الكريم بن عبد الرحمن بن علي بن عثمان الطبري المعروف بأبن العجمي).[٤٧]

٢- المخطوطة E:

وهي من مجموعة البروفيسور أيفالد وفي الأصل ملخص من قبل عماد الدين الواسطي من سيرة أبن هشام، أنهاه في ذي القعدة(٧٥٢هـ/ ١٣٥١م) ، وقد استخدمه محمد بن شرف بـن منصـور بـن محمـود بن توفيق الشافعي الذي كتب أيضا النسخة (Codex. C) رقم ٧ وبين النسختين ٤٨ سنة، ونقل كتب الحواشي وقارنها مع بعضها البعض الذي أنهاه في ٨ أشهر في رجب ٧٥٣هـ/١٣٥٢م)وقد صحح كل الحواشي.[٤٨]

وتقريبا فإن كل مخطوطات سيرة أبن هشام تحتوي على الحواشي التي نقلت من السهيلي، وحواشي هذه النسخة E كتابتها جديدة كالمتن بالضبط ولكن أصغر.

٣- المخطوط F

وهي نسخة ليدن في هولندا(Leydener Codex N٤٨٢)العائدة الى المستشرق (Dozy) ورقمها في الكاتالوج ٧٧٥، وهي النسخة عينها التي لخصها الواسطي ولكن ترك بعض الأماكن في النقل وتحتوي على شعر أقل مثل النسخة E.[٤٩]

وكاتبها هو داوود بن عبد الفرج بن أبراهيم المتطبب الذي كتبها في رجب (٧٠٧هـ/١٣٠٧ م) ويذكر مالك المخطوطة في الحاشية أنه درس السيرة لدى عبد المعلى أحمد العبركوهي (elAberkuhi).

٤- المخطوطة G

وهي نسخة هامبورج Codex Nr. ١٣٨,١٣٩ وهي وصف للسيرة النبوية كتبها عبد الحسن أحمد بن عبد الله بن محمد البكري وعنوانها:

(أنتقال الأنوار في مولد المصطفى المختار ومعجزاته ومغازيه) بجزئين وفي هذا الجزء المستخدم لدى فوستنفيلد يورد الكاتب شجرة نسب الرسول ويربطها بآدم عليه السلام والجزء الثاني هو من ولادة الرسول (ص) الى وفاته مرورا بغزواته ومعجزاته).

٥- المخطوطة H

الموجودة في Gothaer الألمانية وتحمل رقم(Codex Nr. ٢٨٥-٢٨٨)وكاتبها محمد بن علي بن برهان توفي سنة ١٠٦٤م. (٥٠)

٦- المخطوطة K:

موجودة في مدينة(Gothaer)أيضا تحت رقم(Codex Nr. ٢٧٩-٢٨٠)ومعروفة بعنوان الخميس، كتبها محمد الحسين بن محمد الديار بكري، المتوفي سنة ٩٦٦م ، أنظر حاجي خليفة.

٧- المخطوطة L:

موجودة في(Gothaer)أيضا تحت رقم(Codex Nr. ٢٨١)وعنوانها (عيون الأثر..) كتبها أبو الفتح محمد بن أحمد أبن سيد الناس المتوفي سنة(٧٣٤هـ/ ١٣٣٣م))وهو أحسن جامع للسيرة النبوية، في هذه المخطوطات الثلاثة L و K و H يورد أبن هشام الأخبار لدى غيره من المؤلفين.

٨- المخطوطة M:

والموجودة في برلين تحت رقم(Codex. Ex. Bibi. Sprenger N. ٩٩)وهي ملخص للواسطي، ويذكر فيها أنه نقل عن المخطوطة الأصلية ولكنها كتبت حديثا هكذا "على يد ملخصها العبد الفقير الى رحمة ربه وغفرانه أحمد بن أبراهيم بن عبد الرحمن

الواسطي وذلك بدمشق المحروسة في المدرسة الحنبلية داخل باب الفراديس في شهر الله رجب سنة سبع وسبعماية " ، ويتصف بالخط الجميل والنقل الأمين.[٥١]

٩- المخطوطة N:

وهي أيضا تعود لبرلين(Codex exbib. Sprenger. Nr. ١٠٠) ، من أقدم المخطوطات وهي تلخيص ولم تكتب باهتمام وهي ناقصة.[٥٢]

١٠- المخطوطة O:

وهي أيضا تعود لبرلين(Codex exbib. Sprenger. Nr.٩٧).[٥٣]

١١- المخطوطة P:

وهي موجودة في(Gothaer)تحت رقم(Codex Nr. ٢٣٨) ، هذه المخطوطة مع المخطوطة(O) نسخة واحدة بالأصل ويصحح أحداهما الآخر و(P)أكتشفها الدكتور تيودور نولدكه(th. Nöldeke)الذي تضمنه كاتالوج(Moller)تحت عنوان خاطئ (فتوح الشام).[٥٤]

١٢- المخطوطة Q:

موجودة في برلين تحت رقم(Codex exbib. Sprenger. Nr.٩٥)في جزئين والجزء الثاني تنقصه البداية وهي مقروءة بسهولة وأمينة في نقلها وخطها جميل ولكن الأشعار الواردة فيها كتبت بشكل فوضوي غير مرتب وبدون تخطيط حتى يشك المرء في صحة المخطوطة.[٥٥]

١٣- المخطوطة R:

أيضا من برلين تحت رقم(Codex exbib. Sprenger. Nr.٩٨)، وهي عبارة عن الجمع بين متن أبن هشام وشرح السهيلي والأشعار الطويلة مختصرة هنا وكتب بنفسه المؤلف أو الكاتب الشروح في الجوانب ولكن للأسف فإن الجزء الثاني الموجود لدينا وتنقصه ٤٠ صفحة أي لدينا الآن ٥٦٣ صفحة.[٥٦]

ثم الجزء الثاني من بلوغ المرام من سيرة أبن هشام والروض الآنف والأعلام لمولانا فريد عصره ووحيد الشيخ تقي الدين أبي بكر ابن حجة.

١٤- المخطوطة S:

أيضا في برلين تحت رقم(codex. Ex. Bibi. Sprenger Nr. ١٠١)، وهي الجزء الثالث من شرح السهيلي لأبن هشام مع العنوان الكامل هكذا " الجزء الثلث من كتاب الروض الانف المشرع الروى من تفسير ما أشتمل عليه حديث السيرة وأحتوى وتذليل ما استصعب في هذا الكتاب من عويص الأنساب وغوامض الاعراب وغريب اللغات والآداب وتتميم لخبر أو فقه منتزع من أثر مما عني بشرح مشكلة وفتح مقفلة الفقيه الحافظ المحدث أبو القاسم عبد الرحمن بن عبد الله بن أبي الحسن الخثعمي السهيلي"،ولها من الصفحات ٣٣٣ الى ٦٧٤ والنسخة التي لدينا بخط جميل مقروء.

١٥- المخطوطة T:

تعود لمخطوطات برلين تحت رقم(Codex exbib. Sprenger. Nr.١١٢١)وهي مربوطة مع (codex M)وتحتوي على ديوان كعب بن زهير الذي كتب بردة المديح للرسول والذي توفي في(٥٤هـ/٦٧٣ م) والذي عاش ١٢٠ سنة. وقد اخذ من ابن هشام الكثير من الأشعار واستخدمه في كتابه عن السيرة.[٥٧]

يقول فوستنفيلد ".. ان منتقدي ابن اسحاق يقولون ان بعض الرواة غير موجودين ويتهمونه بخلق اسماء هولاء الرواة والروايات وفيما تقدم يتبين لنا الثقة بما رواه ابن اسحاق ونحن لا نشك في صدق ما رواه.ويتهم منتقدو ابن اسحاق أيضا بانه سمع من الكثيرين وجمع رواياتهم في رواية واحدة و هذا وفي نظرنا هو كتابة التاريخ و فعلها الواقدي كذلك ولم ينتقده أحد.وابن اسحاق جعل ما كتبه تقليدا راسخا في التاريخ وقد اعتمده المؤرخون الذين أتوا بعده ومثال ذلك ما كتبه الطبري فيما بعد وغيره في مجال السيرة .وفي بعض الأحيان يورد ابن اسحاق الروايات دون ذكر للراوي واسمه كأن يقول (ذكر

بعض العلماء) (قال أحد من العائلة) أو يقول (قال أحد الثقات) ويذكر مرة واحدة انه نقل عن أحد غير موثوق به في صفحة ٥٨٥ ويعني به الحسن بن عمر والذي لا يوثق برواياته في الحديث أيضا. ثم يورد بعضها فوستنفيلد في قائمة طويلة بأسماء الرواة كلهم لدى ابن اسحاق وأين يذكر اسمه وفي أية صفحة...." (٥٨)

سادساً: الشكل الخارجي للمخطوطات

في هذا الجزء يحاول فوستنفيلد شرح وتبيان وصف المخطوطات التي استعملها ونوع الورق الذي كتب عليه وعدد أجزاء كل نسخة مخطوطة وبخاصة ما يتصل بسيرة ابن هشام، فمثلا يذكر أن:

- نسخة باريس تتألف من ثلاث أجزاء.
- تتكون نسخة تورين Turin من خمسة أجزاء.

ويعمل جداول بكل المخطوطات وكيفية وطول الشروح. (٥٩)

سابعاً: الرواة أو الاسناد:

يروي ابن اسحاق أخباره عن رجال يبلغ عددهم ١١٤ شخصا ويروي عن أبيه اسحاق بن يسار ١٥ رواية كذلك عن محمد بن جعفر بن زبير، ويغطي الرواة نسبة كبيرة من أجزاء الكتاب لدى أبن أسحاق. ويروي أكثر أخباره عن عاصم بن عمر بن قتادة المتوفى في سنة (١٢٠هـ/٧٣٧م) ويورد اسمه في ٣٣ مرة وأيضا عبد الله بن أبي بكر المتوفى سنة (١٣٦هـ/٧٥٣م) يورده في أربعين مرة وكذلك محمد بن مسلم بن شعيب الزهري المتوفى في (١٢٤هـ/٧٤١م)، وهو يورد سند رواياته بصيغ متنوعة، وقد أشار اليها فوستنفيلد على النحو الآتي:

- يونس بن حبيب ص٣٧٠
- فلان عن سعيد بن جبير ص٤٠٠
- رجل من الازد من أهل العلم ص٥٩٣
- من اثق به ص٩٩٢/٨٩٥/٦٩٩/٦٨٩/٥٧٩/١٧٧

- عن الزهري عن عبيد الله بن عبد الله عن ابن عباس ص٨٢٤/٨٨٢بعض أهل العلم ص٤٥٠/٤٧٦/٥٥٨/٥٦٢/٥٧٤/٨٣٢
- من لا اتهم عن ابن عباس ص٥٨٤(٦٠)

ثامناً: ملاحظات وتدوين

كتب فوستنفيلد ملاحظاته ونقده لما أورده من أشعار وروايات وشخصيات وما كتب عن أبن اسحاق وابن هشام والآيات القرآنية وغيرها.. في ٢١٩ صفحة أي في جزء كامل من الكتاب. وهنا يتبين لنا ان فوستنفيلد لم ينشر ويحرر ابن اسحاق وسيرته فقط وانما بحث وتعب وقارن وأعطى كل ما لديه لإخراج السيرة النبوية بشكل كامل وذلك في عام١٨٥٨م فلنتصور الزمن ونقيم ما عمله في سياق تلك المرحلة(٦١). واخيرا أورد فوستنفيلد في نهاية هذا الجزء جداول عدة منها الآيات والسور المستخدمة من القرآن الكريم وجعل لها جدولا مفصلا وأين وفي أية صفحة وردت تلك الآية.وفهرس بأسماء الرجال والنساء من صفحة ٢٢٣-٢٦٣، وفهرس بأسماء الأماكن صفحة ٢٦٤. (٦٢)

ج- آلويس شبرنجر **Aloys Sprenger**

ولد في سنة ١٨١٣م درس الأبتدائية في قرية نازيريت (Nassereith)لمدينة انسبروك (Insbruck)النمساوية وأصبح طالبا للأعدادية هناك وكان يمتلك موهبة عالية بتعلم اللغات فتعلم مع اللغة اللاتينية اللغة اليونانية والفرنسية والإيطالية والإنكليزية.

وبدأ بتعلم اللغات الشرقية مبكرا وخطط لزيارة دول الشرق، بعد الانتهاء من الاعدادية(Gymnasium)في سنة ١٨٣٢م ذهب الى فيننا وتعرف على المستشرق الشهير فون هامر بوركشتال الا انه اخفق في تحقيق هدفه وذلك لانه مع الاعتراف بذكائه ومعرفته باللغات الشرقية إلا انه لم يقبل في الأكاديمية الخاصة بدراسة الاستشراق لأنه ليس من عائلة نبيلة وعاد وترك فينا منكسر القلب وذهب الى لندن وطلب الجنسية البريطانية وأصبح مواطنا بريطانيا في عام ١٨٣٨م وفي سنة ١٨٤٣م وبطلب من شركة(

East Indian Company)ذهب الى الهند التي قضى فيها ١٣ سنة كانت من السنوات السعيدة في حياته.[٦٣]

وفي سنة ١٨٥٨م ذهب الى ألمانيا مهاجرا وبعد سنتين أصبح بروفيسورا للغات الشرقية والأدب في برن بسويسرا وبقي هناك الى عام ١٨٨١م وقضى بقية حياته في هايدلبيرغ الألمانية الى ان توفي عام ١٨٩٣م.[٦٤]

أهتم شبرنجر بمحاور ثلاثة في عمله الاستشراقي والمحاور هي:

١. جمع المخطوطات العربية وطبعها.

٢. جغرافية البلدان الاسلامية.

٣. شخصية وتعاليم وسيرة الرسول محمد (ص).

ويهمنا هنا دراسته للسيرة النبوية وفهمه لشخصية محمد (ص)، ان دراسة حياة الرسول محمد (ص) وتعاليم الاسلام من الموضوعات التي أحبها شبرنجر وكتب أكثر من كتاب عنها.

وأهم دراسة عن السيرة النبوية كتبها شبرنجر باللغة الألمانية وهي تقع في ثلاثة أجزاء، كانت هي الدراسة الأكبر عن حياة محمد (ص) الى الآن بعد مضي ١٤٥ عاماً على كتابتها وقد تألفت من ١٦٠٠ صفحة.

وقد أسماها بـ (Das leben und Lehre des Mohammad, Nach bisher grosstenits unbenutzten Quellen Berlin ١٨٦١-١٨٦٥) وهي تقابل بالعربية (حياة محمد (ص) وتعاليمه، استناداً الى مصادر لم تستخدم من قبل) برلين ١٨٦١م-١٨٦٥م.

وكان الدافع[٦٥] لدى شبرنجر للكتابة عن حياة محمد (ص) هو معارضة كتاب السيرة النبوية الذي ألفه الباحث الانجليزي Muir الذي أسماه (The life of Mohammad From Original Sources) أي (حياة محمد استناداً الى المصادر الاصلية) وقد صدر في عام ١٨٥١م في الله آباد-الهند. ويلاحظ ان شبرنجر قد

عمل[٦٦] طبيبا بالهند ولكنه زار المشرق العربي أيضا، وعرف بولهه في جمع المخطوطات العربية والفارسية. وعرف كل المصادر العربية المبكرة مخطوطة أو مطبوعة. عرف تاريخ الطبري الذي كان دي غوية الهولندي وزملاؤه وتلامذته قد بدأوا بنشره، وعرف مغازي الواقدي وأكتشف طبقات أبن سعد بين الهند ودمشق ولكنه عرف أيضا كتب الصحاح الستة وموطأ مالك، وكتب تراجم الصحابة (ابن عبد البر وابن الأثير وابن حجر) وقد عاد الى ألمانيا بألفي مخطوط عربي، دخل أكثرها فيما بعد بملكية مكتبة الدولة ببرلين، بهذه العدة المعرفية الهائلة أقبل شبرنجر على تدوين السيرة النبوية. تجنب أمرين: الانتقاص من محمد (ص) بدوافع التبشيرية الذي عبر عنه ميور وأقرانه، والتعظيم الرومانسي له من جانب كارلايل كما بدأ في كتابه: الأبطال وعبادة البطولة (١٨٦١م) وسيطرت عليه الفكرة القائلة ان محمداً (ص) هو ابن عصره، وان الاخبار عنه حتى المبكر منها دونها اناس يبجلونه ولذلك:

لكنها بإيجابياتها وسلبياتها حددت مسار الدراسات حول القرآن والنبي لحوالي نصف قرن من الزمان.. ". [٦٧]

في مقدمة الجزء الأول يبدأ بنقد ميور الذي رأى ان محمداً (ص) هو اداة الشيطان وهو يرفض ذلك النهج من ميور وأيضاً نهج كاريل في جعله بطلا.[٦٨]

وطبعا لا يهمنا ما يذكره من وقائع معروفة في حياة الرسول والتي هي (حقائق ـ Fakt) لا تقبل الخلاف ولا نريد التفصيل في ذلك، يهمنا هنا فقط كيف عاملوا السيرة وما هي أسبابهم لكتابة السيرة ومصادرهم في ذلك.

وفي الجزء الأول[٦٩] أيضا يبدأ بعرض صورة الدين العربي القديم قبل الاسلام ويتوسع في ذلك ويتحدث عن ولادة الرسول (ص) وطفولته ويتوقف لدى الرسول الشاب.

اما في الجزء الثاني[٧٠] فيناقش عوامل التشابه والتوافق بين اليهودية والمسيحية والاسلام من دون ان تضيع شخصية الدين الجديد بعبارة أخرى يرى التوافق بين الديانات

الثلاث من دون ان يظهر الاسلام بدون شخصية أو كمجرد تقليد كما فعل غيره من قبله أو بعده.

وفي الجزء الثالث[٧١] تأتي مرحلة الهجرة الى المدينة، ويظهر بشكل جلي تطور الأوضاع في المدينة عشية هجرة الرسول أليها والموضوع المفضل للمناقشة هنا العلاقة بين الدين والسياسة. كما ذكرنا فإن كتاب شبرنجر هذا كان وبقي أكبر كتاب في أوربا عن حياة الرسول (ص) وأصبح أساسا متينا بني عليه الكثير من بعده، وقد مدحه فيه سنوك هوركرونيه الهولندي وكولدزيهر Goldziher المجري وغيره،[٧٢] واحكام الاخيرلايسلم بها بسهولة بسبب انحيازيته المعروفة[٧٣].

د- تيودور نولدكه Thiodor Nöldeke

كتب نولدكه عن السيرة ثلاث مرات فكتب اولا بحثا عن الرسول (ص) وكتابا مستقلا عن السيرة النبوية وكتب القسم الاول من ص ١-٥٧ عن السيرة في كتابه الشهير تاريخ القرآن[٧٤].

سنعتمد هنا على كتابه (حياة محمد بحسب المصادر المعروفة)، ويتكون الكتاب من سبعة فصول، الفصل الاول يتكون من مقدمة عن حياة محمد (ص) من الطفولة الى بعثته والفصل الثاني من بعثته الى هجرته الى المدينة والفصل الثالث من هجرته الى معركة احد والفصل الرابع من معركة احد الى معركة الخندق او حصار المدينة والفصل الخامس يتكون من حصار المدينة الى فتح مكة والفصل السادس من فتح مكة الى وفاة محمد والفصل السابع والاخير يحلل شخصية محمد (ص)، والكتاب صغير الحجم يتكون من ١٨١ صفحة.

يورد نولدكه ان سفر الرسول (ص) الى سوريا في شبابه غير محقق تاريخيا ولقاءه مع المسيحيين هذا لا نستطيع نفيه أو تأكيده[٧٥]. والرسول (ص) اتصل باليهود من خلال التجارة وفي مكة هناك مسيحيون عبيد واحرار وكانت معلوماته قليلة عن المسيحية.

"..ان محمداً (ص) لم يبن دينه لاعلى اليهودية ولا على المسيحية ونولدكه ضد الافكار السائدة بأن محمداً اخذ دين اليهودية أو المسيحية ورأيه انه لم يكن يريد خلق دين

خاص به أي ان مسألة أخذه الدين عن غيره غير صحيحة.كان محمد (ص) سياسياً محنكا ورسولا وكان مؤمنا برسالته حتى في أصعب الأوقات مثل طرده من الطائف ولم يكن يستطيع دخول مكة ومن هذا الموقف الصعب في حياة الرسول (ص) نستطيع ان نفهم هل ان الرسول كان مؤمنا برسالته ام مدع شيئا آخر، وانه كان مؤمنا كرسول برسالته وانه يُنْتَقَدْ في القرآن الكريم ويعني هذا ان الرسول(ص) كان واعيا بنفسه انه رسول الله وما يأتيه من الوحي هو من الله..." (٧٦)

أما مصادر نولدكه للكتابة عن السيرة النبوية فهي:

يرى نولدكه ان المصادر المبكرة عن السيرة ادق في اخبارها من المصادر المتأخرة لذا فانه استخدم ما نشره فوستنفيلد في جوتنجن ١٨٥٨م-١٨٦٠م عن سلسلة الاسناد للحديث أو ابن اسحاق.

وكان بنظره الثاقب قد اكتشف ان أبا الفداء متأخر وأن استخدامه غير صحيح ولكنه استخدم ابن اسحاق ويقول انه يجب ان نستخدم أبا الفداء أقل.

"....ويرى ان صحيح البخاري مهم وان فيه حياة الرسول (ص) بصورة محددة، ويرى في الشعر المعاصر لحياة الرسول (ص) مصدراً مهماً لكتابة السيرة، كما اعتمد نولدكه على عن ابن اسحاق في فترة حياته الأخيرة ونقل عنه، كما أستخدم القرآن الكريم كمصدر مهم للسيرة النبوية.." . (٧٧)

أما المصادر الأوربية المتوفرة لديه في ذلك الوقت فكانت:

١- Weil, Dr. Gustav: Muhammad Der prophet, sein leben und seine lehre, aus handschriften Quellen und dem Koran, Heidelberg, ١٨٤٣.

٢-caussin de Perceval:Essai sur la histoire des Arabe Paris .١٨٤٧.

٣ - Muir, Wiliam, The life of Mohammad, London ١٨٦١. vol.- ١-٢-٣

٤ -A. sprenger; Das leben und Lehre des Mohammad, Nach bisher grosstenits unbenutzten Quellen Berlin ١٨٦١-١٨٦٥.

٥- A.sprenger, The life of Mohammad, ١٨٥١ Allah Abad vol/١

٦- ارنست رينان: ملاحظات حول محمد، باريس ١٨٦٠.

ويلاحظ ان نولدكة كان يقول عن شبرنجر انه انسان ذكي وابحاثه جيدة وتحسب له ويجب عدم الأخذ بأفكاره الغريبة، كما يجب ملاحظة ان نولدكة عند كتابته للسيرة النبوية كان شاباً ولم تنضج تجربته من ناحية الكتابة عن هذه المواضيع الشائكة التي تحتاج الى خبرة كبيرة .

(١) Bobzin, Hartmut: Mohammed, München: Beck, ٢٠٠٠, P.٣٢.

(٢) Bobzin, Hartmut: Mohammed, P.٣٤.

(٣) Encyclopedia of Islam, ٢ed, Bril, Leiden Netherlands, "Mohammed" P.٣٥.

(٤) Bobzin, Hartmut: Mohammed, P.٣٥.

(٥) Wüstenfeld, Ferdinand (Hg): Das leben Muhammed's nach Muhammad Ibn Ishak, bearbetet von: abdel-malik Ibn Hischam aus dem Hand schriften zu, Berlin, lipzig, Gotha und Leyden, ١,-٢ Buch, ١٨٥٨-١٨٦٠ (ND Frankurt a.M).

(٦) Bobzin: op. cit. P.٣٦.

(٧) Ibid, P.٣٨.

(٨) Bobzin: op. cit. P. p.٣٨.

(٩) Ibid, p.٣٨.

(١٠) للمزيد من المعلومات يراجع: علي، د. جواد: موارد تاريخ الطبري" في مجلة المجمع العلمي العراقي، ج١، بغداد، ص١٥١.

(١١)http://de.wikipedia.org/wiki/KoranÃ¼bersetzung#Geschichte_der_.C٣.٩Cbersetzung.

(١٢) Bobzin, Hartmut: Mohammed. P.٣٩.

(١٣) خليل، عماد الدين: دراسة في السيرة، مؤسسة الرسالة ودار النفائس، ط٣، ١٩٧٨، ص١٨.

(١٤) ينظر، علي، جواد: المصدر السابق، ص ١٧٨.

(١٥) BobzinOp.cit , P.٤٧.

(١٦) Schöller, marco: Exegetisches Denken und propheten biograpie. ferlag. Harrassowitz. ١٩٨٨. s.٣٧.

(١٧) كان لكتاب الواقدي الأثر الكبير في كتابه السيرة النبوية لدى أشهر من كتب عن الموضوع مثل Muir ميور الانكليزي و A. Sprenger النمساوي وستحدث عن ذلك لاحقا.

(١٨) Bobzin . Op.cit, P.٤٧-٤٩.

(١٩) ابن سعد "ت ٢٣٠هـ": الطبقات الكبرى، دار بيروت للطباعة والنشر، بيروت، مج١، ١٩٧٨. المقدمة.

(٢٠) Bobzin .Op . cit . P.١١٦.

(٢١) Andrae; Tor: Die person Muhammads. in lehr und Glauben sciner Gemeinde, archives D' ETUDES orientales, vol. ١٦, stokkholm, ١٩١٨, verlg. Konger.. und sönev.

(٢٢) Fück. Johan: ZDMG. Bgo (Neue Folge. Bd. ١٥) S. ٥٠٩-٥٢٥ وأيضا Bobzin: op. cit. p.١١٨.

* هو المستشرق الامريكي جارلس.س.توري (Charls.c. Torrey)، ولد في ١٨٦٣/١٢/٢٠ وتوفي في١٩٥٦/١١/١٢ وهواحد تلاميذ المستشرق نولدكة.

(٢٣) Nohth; Albercht: Quelenkritische studien zu themen Formen und tendenzen, Frühislamischer Geschichtüberlieferung, tel. ١, Themen und Formen selbsrerlag des orienttalische seminar der Universität. Bon, ١٩٧٣.

(٢٤) Weil, Dr. Gustav: Muhammad Der prophet, sein leben und seine lehre, aus handschriften Quellen und dem Koran, Heidelberg, ١٨٤٣.

(٢٥) Das bild Muhammads im wandel der zeiten. H. Haas im ZMR ٣١ Jahrgang١٩١٦. Heft.٩ p.٢٦٧.

(٢٦) Weil , Dr. Gustav: Muhammad Der prophet, sein leben und seine lehre, aus handschriften Quellen und dem Koran, Heidelberg, ١٨٤٣. P.١-١٠.

(٢٧) ibid.

(٢٨) Wei : P.١-١٠ P.

(٢٩) Das bild Muhammads im wandel der zeiten, prof. Dr. H. Haas im ZMR ٣١ Jahrgang. Heft.٩١٩١٦, P. ٤١٤-٤٣١.

(٣٠) Ibid.

(٣١) نفس النتائج وصل إليه باحث آخر Gausin de perceval.

(٣٢) بالنسبة لقتل بني قريظة فان الاتجاهات الحديثة في البحث تشكك في صحة الروايات التي اوردها السيرة عن عدد قتلى اليهود وترى في دلك تهويلاً وتضخيماً من قبل الرواة لانهم كانوا من ابناء اليهود مثل محمد القرظي وغيره (يراجع الملاح ، هاشم؛ الوسيط في السيرة النبوية والخلافة الراشدة، مطبعة جامعة الموصل، الموصل؛ ١٩٩١، ص٢٨١-٢٨٢.

(٣٣) . H. Haas : Das bild Muhammads im wandel der zeiten im ZMR ٣١ Jahrgang. Heft.٩١٩١٦. p.٢٦٧.

(٣٤) يميل معظم المستشرقين الى نسبة القرآن الى محمد (ﷺ) بسبب عدم اعتقادهم بنوته واتساعهم للديانة اليهودية والنصرانية، ومن الواضح ان هذه المسألة مسألة اعتقادية وليست مسألة علمية.

(٣٥) . H. Haas: Op.cit , P. ٢٦٧.

(٣٦) Ferdinand Wüstenfeld: Das leben Muhammed's nach Muhammed Ibn Ishak, bearbeitet von: Abdel-malik Ibn Hischam aus den Handschriften zuBerlin, Leipzig, Gotha und Leyden, Ersterbun ٢.B.٣.B. Gottinger ١٨٥٨-١٨٦٠.

للمزيد من المعلومات عن السيرة النبوية راجع السيرة النبوية لابن هشام تحقيق طه عبدالرؤوف سعد، ج١، د. ت. دار الجيل، لبنان، بيروت، ص٢١-٢٢.

(٣٧) Ferdinand Wüstenfeld:op.cit. p.v.

(٣٨) Ferdinand Wüstenfeld: Das leben Muhammed's nach Muhammed Ibn Ishak, bearbeitet von: Abdel-malik Ibn Hischam aus den Handschriften zuBerlin, Leipzig, Gotha und Leyden, Ersterbun ٢.B.٣.B. Gottinger ١٨٥٨-١٨٦٠, P. XXX III.

(٣٩) Ferdinand Wüstenfeld: Das leben Muhammed's, P. XXX IV.

(٤٠) Ibid, P. XL XI.

(٤١) Ibid. P. XL XI.

*جاء الى مراكش بين عامي(٥٧٨و٥٧٩ هـ) في عهد يعقوب بن يوسف بن عبدالمؤمن الموحدي (ت٥٨٠ هـ)

(٤٢) Ferdinand Wüstenfeld: ibid. P. XLVI.

(٤٣) للمزيد من المعلومات عن السهيلي: راجع؛ السيرة النبوية لابن هشام، تح: طه عبدالرؤوف سعد، ص٣٨-٤٣.

(٤٤) Ferdinand Wüstenfeld: Das leben Muhammed's nach Muhammed Ibn Ishak. bearbeitet von: Abdel-malik Ibn Hischam aus den Handschriften zuBerlin, Leipzig, Gotha und Leyden. Ersterbun ٢.B.٣.B. Gottinger ١٨٥٨-١٨٦٠ P. XL VII.

(٤٥) Ibid . P. XL VII.

(٤٦) Ferdinand Wüstenfeld:op .cit . P.XL VIII.

(٤٧) Ferdinand Wüstenfeld: op .cit.٢.B.٣.B., P.L

للمزيد من المعلومات الحديثة عن الموضوع راجع: تح طه عبدالرؤوف سعد، المصدر السابق ص٢٠-٢٣.

(٤٨) ibid p.L.

(٤٩) Ferdinand Wüstenfeld: op.cit . ٢.B.٣.B.. P. LII.

(٥٠) ibid , P. L.

(٥١) Ferdinand Wüstenfeld: op .cit . ٢.B.٣.B. . p. L II.

(٥٢) Ibid. p. L II.

(٥٣) Ibid p. L III.

(٥٤) Ibid. p. L II-L III.

(٥٥) Ibid.p. L IV.

(٥٦) Wüstenfeld :op.cit. ٢.B.٣.B., P.LiV. LV.

(٥٧) Ibid . LIV.

(٥٨) Ferdinand Wüstenfeld : op .cit. ٢.B.٣.B. , P.LVII-LVIII.

(٥٩) Iibid. P: LIV.

(٦٠) Ferdinand Wüstenfeld: op.cit, P. LVII.

(٦١) Ibid ., ٢.B.٣.B. P. LXXI.

(٦٢) Ferdinand Wüstenfeld : op.cit , P. ١-٢١٩.

(٦٣) Prochäzka, Stefan, die bedentung der werk a. sprenger Für die Arabistik und Islamkunde, Tiroler Heimatblätter insbruc. verl. Tyrolia, Band ٦٩, Heft.٢, ١٩٩٤, P. ٣٨-٤٢.

(٦٤) Norbert mantel,Aloys Sprenger,im selbstsverlag der Gemeinde Nassereith,P.٥١.

(٦٥) يؤيد هذا الرأي أيضا الدكتور رضوان السيد ((..أعتبر كثيرون كتاب الواس شبرنجر ١٨١٣-١٨٩٣ المجلدات الثلاثة عن -حياة محمد ورسالته استنادا الى مصادر لم تستخدم من قبل- ردا على دراسة غوستاف فايل. لكنه كان في الحقيقة استجابة غاضبة على سيرة وليم موير البريطاني للنبي، فقد ألتقى الرجلان بالهند...)) ينظر: جريدة الشرق الأوسط، تبلور التخصص وظهور الاشكاليات، د. رضوان السيد، العدد ٩٤٦٠، ٢٢ أكتوبر ٢٠٠٤، صفحة الدين.

(٦٦) نفس السابق وأيضا ٤١-٤٠ .prochazka, Stefan: Op.cit. p.

(٦٧) السيد: المرجع السابق. وأيضا

Das Bild Muhammed's im wandel der zeiten, von prof. Dr. Hans, im zritschrift Für missionskunde und Religionswissen schaft, ٣١ Jahrgang, Heft, Hutten verl. ١٩١٦, p. ٣٢٢-٣٢٥.

(٦٨) Alyos, sprenger: Das leben und des lehr Muhammads, p. X.

(٦٩) A. Sprenger: Das leben und des lehr Muhammads. /١ Heft. P١-XXIV.

(٧٠) A. Sprenger: Das leben und des lehr Muhammads /٢ Heft. P١-٤٠.

(٧١) A. Sprenger: : Das leben und des lehr Muhammads, ٣ Heft. P.٢١٧.

(٧٢)Haas. Das bild... op.cit. P. ٣٢٥.

وأيضا

paret, Rudi, Arabistik und Islamkunde an Deutsche Universitäten, F. Steiner verlag, wisbaden, ١٩٦٦, P. ١١-١٢.

(٧٣) ينظر محمد الغزالي : دفاع عن العقيدة و الشريعة ضد مطاعن المستشرقين . نهضة مصر للطباعة و النشروالتوزيع،ط ٧، ص٣ .

(٧٤) Nöldeke, Theodor: über den Ursprung des Qoräns, Lepzig, Dieterich'sche verlag. th. Weicher, ١٩٠٩. P.١-٥٧.:

Nöldeke: Das leben Muhammed's nach populäre dargeschtellt, verlag Karl Rumpler, ١٨٦٣, Hanover.

(٧٥) ان المصادر تشير الى ان الرسول (ﷺ) صحب عمه الى الشام وعمره لم يتجاوز الثانية عشرة سنة اي انه لم يكن قد بلغ سن الشباب، ينظر: الملاح، د.هاشم؛ الوسيط في السيرة النبوية والخلافة الراشدة، مطبعة جامعة الموصل، الموصل، ١٩٩١، ص٨٦-٨٧.

(٧٦) : Das leben Muhammed's nach populäre dargeschtellt, verlag Karl Rumpler, ١٨٦٣, Hanover, P.١-١٨.

(٧٧) Ibid .

الوزارة في عصر التسلط البويهي

(٣٣٤-٤٤٧هـ/٩٤٥-١٠٥٥م)

كامران علي فتح الله

المبحث الأول

أصل البويهيين ومنصب الوزارة بين

ضعف سلطة الخلفاء العباسيين (الذين حكموا في عصر البويهيين) وتسلط أمراء البويهيين

١- نبذة عن أصل البويهيين:

يرجع أصل البويهيين الى الديلم الذين استوطنوا المنطقة الواقعة بين طبرستان وجيلان وبحر الخزر (قزوين) وجزء من آذربيجان وبلاد آران غرباً[١]. والديلم من القبائل الفارسية التى تتكلم باللغة الفارسية بلهجة محلية، وقد وصفوا بالطيش وعدم المبالاة . كما غلب عليهم الجهل وكثرة التنازع وكانت هذه القبائل تدين بالوثنية،ثم انتشرالاسلام بينهم أوائل القرن الرابع الهجري[٢]. رغم أن الديلم أو بلاد الديلم قد فتحت زمن الخلافة عمر بن الخطاب (١٣- ٢٣هـ/ ٦٣٤- ٦٤٤م) وخضع أهلها للحكم الاسلامي مع بقائهم على وثنيتهم الى أن دخل بلادهم الحس بن على الزيدي المقلب بالأطرو، فأقام بينهم ثلاث عشرة يدعوهم الى الاسلام،فأسلم على يديه بعض من الأهالي[٣].

وتتكون الأسرة البويهية من ثلاث أخوة هم: على والحسن وأحمد أبناء بويه بن فناخسروا[٤]، وكان بويه رجلاً طبيعياً من عامة الناس يعتمد في عيشه على صيد الأسماك في بحر قزوين[٥].

وعمل أبنائه جنوداً مرتزقة وانهم دخلوا في ذي الأجناد وأنظموا الى العساكر، وتنقلوا من خدمة ملوك العجم من واحد الى آخر حسب الوضع والظروف الاقتصادية المتعلقة بكثرة الغنائم اوقلتها[٦].

٢- منصب الوزارة بين الخلفا العباسيين والأمراء البويهيين، أو كيفية جلب هذه المنصب لدى الأمراء البويهيين الى جهتهم:

أ- الخليفة المسكتفي بالله (٣٣٣- ٣٣٤هـ/ ٩٤٥- ٩٤٦م):

بويع للخليفة المسكتفي بالله بن المكتفي بالله وكانت فترة خلافته (٣٣٣- ٣٣٤هـ/ ٩٤٥- ٩٤٦)، وأنه لم يعين له وزيراً جديداً بعد ان عزل وزيره محمد بن على السامري سنة (٣٢٣هـ/ ٩٤٤م)، بل عين كاتباً لتدبير الأمور، وقد انتهز البويهيين هذه الفرصة، فدخلوا بغداد سنة (٣٣٤هـ/ ٩٤٥م)[٧]، بقيادة أحمد بن بويه وحلف للخليفة المسكتفي بالله باغلظ الايمان على الطاعة والولاء فعقد الخليفة له امارة الأمراء ولقبه (معز الدولة) ولقب أخاه علياً (عماد الدولة) وأخوهم الثالث السحن (ركن الدولة) وأمر أن تضرب ألقابهم على الدينار والدرهم[٨].

ولم يسمح البويهيين للخليفة بتعين وزيراً له،بل جعلوا بدلاً عنه كاتباً للخليفة، ودخلو دار الخلافة واعتقلوا الخليفة، ونهب داره[٩]، وكذلك يشير ابن الاثير الى أن معز الدولة أهان بالخليفة المسكتفي وقبض عليه وسمل عينه[١٠]،وبقى معتقلاً في دار الخلافة حتى توفي سنة (٣٣٨هـ- ٩٤٩م).

وذكر ابن الطقطقي في كتابه الفخري بقوله "ثم أضطربت أحوال الوزارة، ولم يبق لهـ رونق ولا وزارة وتملك البويهيون وصارت الوزارة في جهتم والأعمال اليهم، وقرر للخلفاء شيء طفيف برسم اخراجاتهم وأنقضت أيام المستكفي ووزرائه"[١١].

فلذلك بمجيء البويهيين أنشئت امارة وراثية في قلب الخلافة، وأصبح يتدخلون في شؤون الشخصية المتعلقة بالخليفة منها رواتبه، وجعل للخليفة العباسي كاتباً وللأمير البويهين وزيراً لتدبير الأمور(١٢).

ب- الخليفة المطيع لله (٣٣٤- ٣٦٣هـ/٩٤٦- ٩٧٤م):

هو ابن المقتدر بويع سنة (٣٣٤هـ- ٩٤٦م) وكان أمر، ضعيفاً في أيامه، وزاد أمر الخلافة اساءاً وادباراً(١٣)، كما يشير ابن الاثير بأن لم يبق للخليفة أو للعباسين من الأمر شيء، ولاسيما عندما سيطروا على الأمورالدولة، وحدد معز الدولة البويهي لمطيع لله ألف درهم في اليوم، ثم قطع ذلك الراتب بعد سيطرته على البصره، وحدد له اقطاعات يسيره يعيش منها. كما عين له كاتباً يتصرف في شؤونها ويدير اقطاعه واخراجاته(١٤).

وكذلك زالت سلطة الخليفة المطيع لله عندما طلب (معز الدولة) منه مالاً مدعياً أن ذلك من واجب الامام، قال له المطيع لله: "الغزو يلزمني اذا كانت الدنيا في يدي والِيَّ تدبير الأمور والرجال، وأما الآن ليس لي منها الا القوت القاصر عن كفائي وهي عن أيديكم وأيدي اصحاب الأطراف فما يلزمني غزو ولاحج ولا شيء مما تنتظر الأئمة فيه، ونما لكم مني هذا الاسم الذين الذي تخطبون به على منابركم وتسكنون به رعاياكم فان أجبتم ان اعتزل اعتزلت من هذا المقدار أيضاً وتركتكم والأمر كله"(١٥).

والواضح أن هذا كلام الخليفة يدل على اعترافه بضعف، وليس له الأمر ولا صلاحية في تدبيرالأمور، وكذلك وقع عليه تسلط الأمير البويهي.

ودخل على الخليفة المطيع لله سبكتكين صاحب معز الدولة، ودعاه الى خلع نفسه ومبايعة ولده الطائع، ففعل ذلك، وعقد الأمر لولده، وخلع نفسه سنة (٣٦٣هـ/ ٩٧٤م)(١٦).

وكان معز الدولة هو المستولي على الخلافة، واستوزر أبا محمد الحسن بن محمد "المهلبي" سنة (٣٣٩هـ/ ٩٥٠م) وبقى في وزارته ثلاثة عشر عاماً، وكان مشهوراً بقدرته الادارية وكفائته، الا انه لم يسلم من قسوة أميره معز الدولة حيث صادر أمواله بعد تلك الخدمة الطويلة،وقبض على أهله، وهذه المعاملة تدل على ضعف هيبة الوزارة(١٧).

ج- الخليفة الطائع لأمر لله (٣٦٣- ٣٨١هـ/٩٧٤- ٩٩١م):

بويع للطائع سنة (٣٦٣هـ/ ٩٧٤م) ففي أيام زادت شدة سلطته آل بويه(١٨)، ووصل عضد الدولة الى بغداد، وبعد ذلك أمر بحذف اسم الخليفة من الخطبة مدة شهرين، وأجبرالخليفة أن يمنحه حق ضرب الطبول (الدباب) أمام داره ثلاث مرات في اليوم! في وقت الصبح والمغرب والعشاء(١٩)، وحذف لقب أميرالمؤمنين من السكة وأضافوا اسمائهم وكنيتهم عليها(٢٠).

ولم يكتف البويهيون بأخذ السلطة عملياً بل أخذوها نظرياً حيث جعلوا الخلفاء يفوضونها اليهم بصورة رسمية،ففي سنة (٣٦٩هـ/٩٧٩م) فوض الطائع بأمر الله السلطة لعضد الدولة قائلاً: "قد رأيت أفوض اليك ما وكل الله تعالى اليَّ من أمور الرعية في شرق الأرض وغربها بتدبيرها في جميع جهاتها سوى خاصتي وأسبابي، فتول ذلك ستجيراً بالله"(٢١).

توفي عضد الله سنة (٣٧٢هـ/٩٨٢م) وخلفه ابنه أبا كاليجار، الذي بايعه الأمراء والقواد ولقبوه صمصام الدولة، ولقبه الخليفة بلقب (شمس الملة) الا انه لم يبق طويلاً فقتله أخوه ودخل بغداد فتلقاه الخليفة طائع وهنأهُ بالفتح وانطفر، وعهد اليه بالسلطةوتوجه(٢٢).

وفي سنة (٣٨١هـ/ ٩٩١م) قُبض بهاء الدولةعلى الخليفة الطائع لأنه حبس رجلاً من خاصته، وأجبر على خلع نفسه، ويسلم الأمر لإبنه القادر بالله، وظل الخليفة المخلوع دار القادر الى وفاته سنة (٣٩٢هـ/ ١٠٠٢م)(٢٣).

د- الخليفة القادر بن المقتدر (٣٨١- ٤٢٢هـ/ ٩٩١٠ ١٠٣١م):

كان الخليفة القادر من أفاضل الخلفاء العباسيين خلال تلك الفترة حسب قول المؤرخين منهم الخطيب البغدادي كما وصفه "من الستر والديانة وادامة التهجد بالليل، كثرة البر والصدقات على صفة اشتهرت عنه، وعرف بها عند كل أحد، مع حسن المذهب وصحة الاعتقاد"(٢٤).

وفي أيام الخلافة القادر تراجع الدولة العباسية الى اقامتها، ونمى رونقها، وأخذت أمورها في القوة، مكث القادر في الخلافة مدة طويلة أي أكثر من احدى وأربعين سنة(٢٥).

وفي سنة (٣٨١هـ/ ٩٩١م) كتب القادر عند تعينه للخلافة الى بهاء الدولة كتاباً جاء فيه "فقد أصبحت سيف أمير المؤمنين لاعدائه والخاطيء دون غيرك بجميل رأيه المستبد بحمية حوزته ورعاية رعيته والسفارة بينه وبين ودائع الله عنده"(٢٦).

وذكر ابن الاثير في كتابه الكامل "ان خلافته احدى وأربعون سنة، وقد جدد ناموس الخلافة ومن قيل كان يطمع منها الديلم والترك، وأطاعة الناس أحسن إطاعة، لأنه كان صفات حسنة من الخير"(٢٧).وكان للخليفة امتياز هو منح ألقاب وكان بواسطته ان يسترضي للأمير البويهي، وأنه منح عضد الدولة لقباً جديداً هو (تاج المله)، وبهاء الدولة منحه لقب (غياث الدولة)(٢٨)، وكذلك (قوام الدين)، و(صفى أمير المؤمنين)(٢٩).

هـ- الخليفة القائم بأمر الله (٤٢٢- ٤٦٧هـ/ ١٠٣١-١٠٧٥م):

تولى الخلافة بعد أبيه القادر بأمرالله سنة (٤٢٢هـ/ ١٠٣١م) وأصبح الخليفة لاقيمة ولاصلاحية له عدا بعض أمور دينية(٣٠)، وتعودهذا الضعف الى شدة ضغط التسلط

البويهي وتداخلاتهم في أمور الخلافة، وسرعان ما استبد البساسيري قائد جند الأتراك بالسلطة ودعا للخليفة المستنصر الفاطمي على منابر بغداد نحواً من سنة(٣١)، فارسل الخليفة القائم بأمر الله كتاباً الى طغرلبك السلجوقي يطلب منه المساعدة فقدم السلطان طغرلك الى بغداد سنة (٤٤٧هـ/ ١٠٥٥م) وانتصرعلى البساسيري وقتله(٣٢).

وفي أيام الخليفة القائم انقرضت دولة بني بويه وظهرت دولة بني سلجوق وتحول نفوذ اليهم(٣٣).

المبحث الثاني

الوزارة تحت التسلط البويهي

وزارة الأمراء البويهين وكيفية اختيار الوزراء وتدخلات الأمراء في شؤون الوزارة:

لما استولى بني بويه على بغداد سنة (٣٣٤هـ/ ٩٤٥م) قضوا على نفوذ الخلفاء العباسيين وجردوهم من صلاحاتهم وامتيازاتهم، فأضطربت ادارة الدولة ونظمها وزال نفوذ الوزراء(٣٤)، كما يؤيد ذلك من قبل ابن الطقطقي في كتابه الفخرى "ولم يبق رونق ولا وزارة، وتملك البويهيون، وصارت الوزارة من جهتهم والأعمال اليهم"(٣٥).

واختار بن بويه وزراء أكفاء، احتلوا مكانة مرموقة من الادارة والسياسة والأدب(٣٦) ففي فترة الأمير البويهي معز الدولة (٣٣٤- ٣٥٦هـ/ ٩٤٦- ٩٦٧م) استوزر أبا محمد الحسن المهلبي سنة (٣٣٩هـ/ ٩٥٠م) وكان ملماً بأحوال الدولة، والدواوين وظهر كفاية ومقدرة، ولمس فيه معز الدولة الأمانة وحسن السيرة، وقد جمع المهلبي رياسة السيف والقلم(٣٧).

ولم يطلق على المهلبي لقب الوزارة رسمياً الا سنة (٣٤٥هـ/ ٩٥٥م) ولم ينج المهلبي من قسوة أميره معز الدولة، الذي ضربه بالمقارع مائة وخمسين مقرعة في احدى المناسبات وعزله وصادر جميع أمواله(٣٨).

وازال المهلبي كثيراً من المظالم، وقرب أهل العلم والأدب وأحسن اليهم، وتنقل في بلاد لكشف مافيها من المظالم هذا من جهة، من جهة أخرى خرج المهلبي سنة (٣٤٠هـ/ ٩٤٩م) على رأس الجيش لقتال القرامطة فهزمهم واستباح عسا كريهم وعاد بالاسارى. ومات المهلبي سنة (٣٥٢هـ/ ٩٦٣م) (٣٩).

عهد معزالدولة الى ابنه عزالدولة بالسلطة، واستوزر عز الدولة أبا الفضل العباس بن الحسين الشيرازي، صهر المهلبي سنة (٣٥٧هـ/ ٩٦٨م) فتولى الوزارة سنتين وثلاثة أيام ثم عزله، وولى أبا الفرج محمد بن عباس بن فسانجس، فاستمر وزيراً ثلاثة عشرة شهراً وعشرة أيام، ثم أعاد أبا الفضل الى الوزارة بعد ذك قبض عليه عز الدولة(٤٠)، واستوزرابا طاهر محمد بن بقية، كان من أكابر الوزراء، وأعيان الكرماء، وكان أول أمره صاحب مطبخ معز الدولة والد عز الدولة، ثم انتقل الى غيره من الخدم، ولما مات معز الدولة وأقضى الأمر الى عز الدولة حسنت حالته، ودعاه عز الدولة خدمته لوالده (معز الدولة) وعينه وزيراً له سنة (٣٦٢هـ/ ٩٧٢م)، ثم قبض عليه عز الدولة بسبب أنه عندما حمل عز الدولة على محاربة ابن عمه عضد الدولة، خسر عز الدولة فنسب ذلك الى رأي ابن بقية ومشورته، فسمل عينه وبقي في داره الى أن وصل عضد الدولة بن بويه(٣٩).

وهو أول وزير لقب بلقبين، فالخليفة المطيع لقبه بـ"الناصح"، ولقبه الخليفة الطائع لله بـ"نصير الدولة"(٤٠).

وفي عهد الأمير عضد الدولة (٣٦٧- ٣٧٢ه/ ٩٤٦- ٩٨٠م) أحدث تغيراً مهماً وغريباً في منصب الوزارة حيث اتخذ وزيرين معاً، وزيراً نصرانياً (نصر بن هارون) في بلاد فارس

ووزيراً ثانياً في بغداد وهو (المطهر بن عبدالله) حيث كان الأخير معروفاً بشراسته وخبث أخلاقه، فلما وجه عضد الدولة الى البطيحة للقضاء على اللصوص فإنه أخذ سكيناً وقطع به شرايين ذراعيه جميعاً لأنه خشى ن يفشل في القضاء على اللصوص(٤١).

ثم اتخذ عضد الدولة وزيره النصراني نصر بن هارون من بلاد فارس وجعله وزيراً له في بغداد سنة (٣٦٩هـ/ ٩٧٩م)(٤٢).

وفي عهد ركن الدولة (٣٢٠- ٣٦٦هـ/ ٩٣٢- ٩٧٦م) استوزر ابا الفضل ابن العميد، والعميد لقب والده، كان ابن العميد متوسعاً في علوم النجوم والفلسفة، وكان يسمى الجاحظ الثاني، وكامل رياسة، جليل القدر، وكان مدبراً للملك، قائماً بحقوقه(٤٣)، وعندما وصل أبا الفضل ابن العميد الى الخليفة الطائع لله خلع عليه وكناه ولقبه بـ(ذي الكفايتين) كفاية السيف والقلم(٤٤)، ومن أتباعه الصاحب بن عباد(٤٥)، واستمرت وزارته أربعاً وعشرين سنة(٤٦)، وقبض عليه الأمير سنة (٣٦٠هـ/٩٧١م) وقطع انفه ويديه(٤٧).

وذكر ابن خلكان في كتابه (وفيات الأعيان) أن الصاحب بن عباد سافر الى بغداد، فلما رجع الى ابن العميد قال له: كيف وجدتها؟ فقال: بغداد في البلاد، كالأستاذ في العباد، وكان يقال له الأستاذ وكان سائساً للملك قائماً بحقوقه(٤٨).

ومن وزراءالأمراء البويهين، الصاحب اسماعيل بن عماد كان من الأدباء والمعنيين بأهل الأدب، استوزره مؤيد الدولة ثم استوزره فخر الدولة، واستمر في الوزارة حتى توفي سنة (٣٨٥هـ/ ٩٩٥م) وهو أول وزير لقب بـ(الصاحب) لأنه كان يصحب أبا الفضل بالعميد، حيث تلميذه، وصاحبه(٤٩)، وكان أيضاً من رجال الدهر حزماً وعزماً(٥٠). وكذلك لقب بالصاحب لأنه صحب مؤيد الدولة بن ركن الدولة، وكان الميل اليه والمحبة له، فسماه الصاحب(٥١). فوصف ابن الأثير بأنه عالماً بأنواع العلوم أي العلوم الألهية

والعقلية(٥٢). وجمع له رئاسة القلم والسيف حيث فتح خمسون قلعة لمؤيد الدولة ولإبنه فخر الدولة بصرامته وحسن تدبيره(٥٣).

ومن الوزراء المشهورين أيضاً أبا الفتح، حيث استوزر مؤيد الدولة ولقبه (ذا الكفايتين) لذكائه وقدرته في النواحي الأدبية والادارية، حيث جالس أدباء عصره وجمع بين السيف والقلم، وظل مستولياً على منصبه حتى توفي ركن الدولة(٥٤).

أما الفترة الأخيرة من العصر البويهي من العصور المظلمة في تأريخ الوزارة كما ستناول لاحقاً. حيث كان الوزير لايتصف بالكفاة الادارية، فضلاً عن تعرضهم الى اهانات واظطهاد وحسب حتى قتل على أيدي الأمراء البويهيين. كذلك كان أكثر منهم فترة حكمهم قليلة، حتى بعض منهم لايتجاوز أياماً قليلة، كما ظهرت بعض العائلات توارثت منصب الوزارة كآل ماكولا وأبناء عبدالرحيم حيث وزر أبا سعد بن عبدالرحيم ست مرات(٥٥).

ففي زمن صمصام الدولة البويهي، استوزر سنة (٣٧٣هـ/ ٩٨٣م)عبدااله الحسين بن أحمد سعدان، وبقية في وزارته حتى سنة ٣٧٥هـ، حيث ظهر منافس له، أبا القاسم عبدالعزيز بن يوسف، فضل يكيد له حتى قبض عليه، واستوزر صمصام الدولة ابا القاسم عبد العزيز، وانتهز ابا القاسم فرصة خروج ثائر على صمصام الدولة، فأتهم ابن سعدان بمعاونة الثائر فأمر صمصام الدولة بقتله سنة (٣٧٥هـ/ ٩٨٥م). وفي نفس السنة اشترك أبا القاسم وأبا الحسن أحمد بن محمد بن برموية في الوزارة(٥٦).

تولى الوزارة في عهد شرف الدولة من قبل أبا منصور محمد بن الحسن ابن صالحان وانتظمت بشكل من أشكال الأمور في عهده، واستمر حتى مات شرف الدولة سنة (٣٧٩هـ/ ٩٨٩م)(٥٧).

أما بهاء الدولة فقد استوزر في عهده مجموعة كبيرة من الوزراء، ففي سنة (٣٨١هـ/ ٩٩١م) استوزر أبا منصور بن محمد بن الحسن، وابا نصر بن سأبار بن اردشير ببغداد، ثم

عزلهما بعد فترة قصيرة، واستوزر ابا القاسم عبدالعزيز بن يوسف، ثم استوزر بعده أبا القاسم على بن أحمد، ثم قبض عليه سنة (٣٨٣هـ/ ٩٩٣م) لاتهامه بمكاتبة الجند، واستوزر ابا نصر بن سأبار وأبا منصور بن صالحان(٥٨).

ويعد سأبا بن أردشير في وزرائه مشهورين (بهاء الدولة) بسبب ميله الى العلم والعلماء، فقد بنى سنة (٣٨٣هـ/ ٩٩٣م) بالكرخ داراً سماها (دار العلم)، ووقفها على أيدي العلماء، ونقل اليها كتباً كثيرة، ثم استوزر بهاءالدولة أبا القاسم بن أحمد(٥٩).

وفي سنة (٣٨٥هـ/ ٩٩٥م) استوزر بهاء الدولة، أحمد بن ابراهيم الضبى الملقب بـ(الكافي)، وعزله بعد فترة قليلة، واستوزر أبا نصر الفاضل ولكن عزله سنة (٣٨٦هـ/ ٩٩٦م) ثم استوزر سأبار بن أردشير فتولى الوزرة شهرين ثم عزله، وبعده ظل منصب الوزارة شاغراً لفترة حتى استوزر بهاء الدوة هذه مرة أبا الصابي بن سرجس(٦٠)، ولكن في عهد جلال الدولة فعزله وولى بدله أبا طاهر الحسن، ثم عزله بعد أربعين يوماً، ثم بعده ابا سعد بن عبدالرحيم ولقبه عميد الدولة)(٦١). فبعد عزله ولى بدله أبا غالب محمد بن على بن خلف الوزارة حتى سنة (٣٩٢هـ/ ١٠٠٢م) ثم عزله(٦٢).

ومن وزراء بهاء الدولة المشهورين، الحسن بن محمد بن اسماعيل أبا الحسن الملقب (بالموفق) وقد استوزره، وفوض اليه أمور، ثم استوزر بهاء الدولة الحسن بن ابي جعفر سنة (٣٩٥هـ / ١٠٠٥م) وقد اشتهر بعدالته، وعاد الامور في عصره الى الهدوء بعد ماكان مضطربة(٦٣).

ففي عهد سلطان الدولة، استوزره، فخر الملك ابا غالب محمد بن علي، وكان من وزراء ذو قدرة ادارية وشخصية فاضلاً وكريماً، وكذلك استوزر سلطان الدولة الحسن بن سهلان، ولكنه غضب عليه وقبض وصادر امواله وسمل عيناه وسجنه حتى قتل من قبل جلال الدين سنة (٤١٤هـ / ١٠٢٣م)(٦٤)، ثم استوزر من مكانه ابا القاسم جعفر بن

ابي الفرج، ولكنه لم يلبث فعزله سلطان، وولى بعده ذا السعادتين ولقبه (وزير الوزراء نجاح الملوك) وخلع عليه، وجعله ناضراً في بغداد، فلما قطعت خطبة سلطان الدولة، وخطب لشرف الدولة، خرج أبا غالب مع الديلم الى خوزستان فلما وصلوا الاهواز نادى الديلم بشعار سلطان الدولة وهجموا على ابن طالب فقتلوه فكانت وزارته ثمانية عشر شهر وبعض ايام(٦٥).

وفي سنة (٤١٢هـ/١٠٣١م) استوزر شرف الدولة، ابا الحسين بن الحسن الرخجي خلع الوزارة ولقب مؤيد الملك وقبض قرواش بن المخلد على ابي القاسم المغربي واطلقه وعلى ابي القاسم سليمان بن فهد فقتل سليمان نفسه(٦٦)، وفي عهد جلال الدولة ايضاً فخلع وزيره ابي سعيد بن ماكولاه(٦٧)، و لقبه (علم الدين سعد الدولة امين الملة شرف الملك) وهو اول من لقب بالالقاب الكثيرة(٦٨).

وفي سنة ٤١٧هـ / ١٠٢٦م اعتقل جلال الدولة ابا سعد بن ماكولا وزيره واستوزر ابن عمه ابا علي بن ماكولاه(٦٩)، ولقبه جلال الدولة و يمين الدولة وزير الوزراء، وبعد عزله استوزر جلال الدولة ابا الفتح محمد بن الفضل بن اردشير، فبقي اياماً، ولم يتسلم امره فعزل ووزره بعد، أبا اسحاق ابراهيم بن ابي الحسين، فبقي في الوزارة خمسة وخمسين يوماً ثم هرب(٧١)، واستوزر جلال الدولة ابا القاسم بن ماكولا سنة ٤٢٠هـ / ١٠٢٩م واستوزر عميد الدولة ابا سعد عبدالرحيم، ورد جلال الدولة با القاسم بن ماكولا الى الوزارة وعزل ابا سعد بن عبدالرحيم، وكانت وزارته شهرين وثمانية ايام، واعاد جلال الدولة ابا سعيد عبدالرحيم الى الوزارة، ثم قبض عليه سنة ٤٢٧هـ / ١٠٣٦م(٧٢).

مات جلال الدولة سنة ٤٣٥هـ / ١٠٤٣م، ودخل كاليجار بغداد سنة ٤٣٦هـ / ١٠٤٤م، و صرف أبا المعالي بن عبدالرحيم عن الوزارة، ثم استقر النظر في الوزارة للوزير ذي السعادات ابي الفرج محمد بن جعفر بن العباس بن فسانجس. وفي سنة ٤٣٩هـ/ ١٠٤٧م

قبض أبا كاليجار على وزيره ابي فسانجس وسجنه حتى مات، واستوزر أبا كاليجار بعده كمال الملك ابا المعالي بن عبدالرحيم(٧٣).

وعندما مات أبا كاليجار سنة ٤٤٠هـ/ ١٠٤٨م تولى الامر بعده الملك الرحيم أبا نصر فيروز وشغب الجند على وزير الملك الرحيم سنة ٤٤٦هـ/ ١٠٥٤م، وطالبوه بارزاقهم فاختفى. وقدم البساسيري وبحث عن الوزير فلم يجد، ثم ظهر الوزير، وانصف الجند في ارزاقهم، فتمادوا في فتنهم وعم البلاد الخراب وتفرق اهلها وانحل امر الملك، وفي سنة ٤٤٧هـ/ ١٠٥٥م، وصل السلطان طغرلبك بغداد وانتهى بذلك الحكم البويهي في العراق(٧٤).

ومن الجدير بالذكر عاد الوزير في عهد الخليفة القائم بأمرالله كمعاوناً ومشيراً للخليفة، بعد الغائه عندما سيطر معز الدولة على بغداد سنة ٣٣٤هـ/ ٩٤٥م فقد استوزر الخليفة القائم بامر الله أبا طالب محمد بن ايوب بن سليمان وزير ابيه ثم عزله واستوزر بعده رئيس الرؤساء ابا القاسم علي بن الحسن ابي المسلمة الى ان دخل البساسيري بغداد واستولى عليها وقتله، فلما عاد من الحديثة استوزر ابا الفتح منصور بن محمد بن دارست ثم عزله واستوزر ابا نصر محمد بن جهير الى حين وفاته(٧٥).

واجبات الوزير في العصر البويهي:

لما دخل بنو بويه بغداد، كانت الوزارة قد فقدت اهميتها وضاعت هيبتها وجلالها بسبب سيطرة امير الامراء على الدولة واقتصرت اعمال الوزراء على الحضور الى دار الخلافة لمهمة النظر وتنفيذ الأمور الادارية(٧٦).

وكان من واجبات الوزير تعين رؤساء الدواوين لكن الامير البويهي في اغلب الاوقات أخذ من الوزير هذه الصلاحية خلال تلك الفترة ومنحها لنفسه، غير ان الوزير بقي محتفظاً بصلاحية تعين عمال الخراج لجميع الضرائب من المدن والمقاطعات التي كانت تابعة لبغداد(٧٧).

وكان الوزير يمنح مسؤوليات عسكرية ويقود الجيش للقضاء على الفتن والاضطرابات والتمردات، وخلال تلك الفترة ظهر العديد من الوزراء البويهيين قابلية جيدة في النشاط العسكري وحصلوا على شهرة عالية مثل الوزير "المهلب" وزير معز الدولة (٧٨).

وكذلك يمنح الوزراء اما رواتب نقدية او اقطاعات قدر عليهم مورداً جيداً بدلاً من الراتب، وان غالبية الوزراء كانت لديهم ثروة نقدية ضخمة من خلال مصادرة اموالهم وممتلكاتهم بعد عزلهم(٧٩).

القاب الوزير في العصر البويهي:

كانت الالقاب تتناسب تناسباً عكسياً مع قوة الدولة، فكلما زاد الانحطاط السياسي والاضطرابات والتردي كلما غدت الالقاب اكثر رونقاً وبهاءاً وطولاً، وقد شمل ذلك على القاب الوزير، مما يدل على الفوضى والاضطراب في المعايير السياسية والاجتماعية، واذا كان وزراء الامراء البويهيون الاوائل قد حملوا لقباً واحداً دون لقب احياناً(٨٠).

وعلى الرغم من تمتع الوزير بالالقاب الفخمة في اواخر القرن الرابع الهجري إلا أن منصب الوزارة ومركز الوزير بقي ضعيفاً ومعرضاً للإهانة والمصادرة والسجن(٨١)، ففي عام ٤١١هـ/ ١٠٢٠م اكرم وزيره ولقبه بوزير الوزراء، وفي سنة ٤١٦هـ/ ١٠٢٥م خلع جلال الدولة البويهي ببغداد على وزيره ولقبه (علم الدين سعد الدولة امين الله شرف الملك)(٨٢)، وكذلك في سنة ٤١٩هـ/ ١٠٢٨م حين استوزر جلال الدولة ابا علي بن ماكولا فشغب الجند الاتراك عليه، وحاصروا داره، وكان جلال الدولة، قد لقبه بيمين الدولة وزير الوزراء(٨٣).

الخاتمة:

من خلال كتابتي لهذا البحث وصلت الى عدة نقاط اساسية يمكن بواسطتها التعرف على سمات أو مميزات نظام الوزارة في ظل حكم التسلط البويهي :

أولاً: كانت الخلافة العباسية في ظل الحكم البويهي ضعيفة ومهانـة، وأصبح الخليفـة جهـازاً في أيديهم يولونه ويعزلونه متى شاءوا وجردوا الخليفة من كل القابه وامتيازاته، بحيث انهم حذفوا لقب امير المؤمنين من الخطبة والسكة، واكتفوا بلقب الخليفـة، كـذلك سـيطروا علـى خـزائن الدولـة، كمـا جـردوه ايضاً مـن حـق اختيـار الـوزراء والقـواد والـولاة ، واصـبحت صلاجياته لاتتعدى الامور الدينية كتعين القضاة وأئمة المساجد وذكر اسمه في خطبة يـوم الجمعة والعيدين .

ثانياً : قبل مجيء البويهيين كا للخليفة وزيراً وللأمير كاتباً ولكن انعكس الوضع في العـصر البويهي، ولاسيماً الغاء منصب الوزارة منذ بدايـة عهـد الخليفـة المطيـع في جمـادي الاخـرة سنة ٣٣٤هـ.

ثالثاً: استأثر بني بويه بالسلطة عندما دخلوا بغداد سنة ٣٣٤هـ، وصاروا يتصرفون بحرية تامة في تعين الوزراء وكبار رجال الدولة، وأخذوا يـشرفون علـى الامـور الماليـة والعـسكرية والادارية.

رابعاً: اختار بني بويه وزراء اكفاء، احتلوا مكانة مرموقة في الادارة والسياسة والادب، فعلى سبيل المثال ابا الفضل بن العميد وولده ابـا الفـتح، والـصاحب بـن عبـاد، والمهلـب، و لم يكن جميع وزراء بني بويه ممن تتوفر فيهم المقدرة الادارية والـسياسية، حتـى ولي الـوزارة شخصيات ضعيفة.

خامساً: ان استخدام اساليب المساومة والمنافسة للحـصول علـى منـصب الـوزارة ادى الى اضطراب الامور وانتشار الرشوة ، فضلاً عن استيلاء الوزراء علـى امـوال النـاس بالباطـل، فعلى سبيل المثال بذل أبا على الحسن بـن محمـد الطـبري أمـوالاً عظيمـة للحـصول علـى الوزارة، فقدم دفعة اولى الى معز الدولة (ثلاث مائة الف دينار).

سادساً: اختار بني بويه في بعض الاحيان وزيرين في آن واحد، فكان هذا عاملاً من العوامل التي ادت الى ضعف الوزارة وهيبتها، حيث اتخذ عضد الدولة سنة ٣٦٩هـ، وزيرين نصر بن هارون وكان نصرانياً، وابا الريان محمد بن محمد .

سابعاً: استخدام امراء البويهيين لاساليب العنف والشدة مع الوزراء من قتل وتعذيب ومصادرة وهذا من مظاهر ضعف هيبة الوزراء.

ثامناً: تتميز الفترة الأخيرة من العصر البويهي عن سابقتها في تاريخ الوزارة وخاصة منذ مطلع القرن الخامس الهجري، حيث كان الوزراء يتمتعون بالالقاب الفخمة، الا ان منصب الوزارة ومركز الوزير بقي ضعيفاً ومعرضاً للإهانة والمصادرة والسجن .

الهوامش :

(١) الأصطخري، المسالك والممالك، تحقيق: محمد جابر عبدالعال الحسيني، (القاهرة: ١٩٦١)، ص١٢١.

(٢) ابن خلكان، وفيات الأعيان وانباء ابناء الزمان، تحقيق: محمد محي الدين عبدالمجيد، (القاهرة: ١٩٤٨)، ج٣، ص٧٧.

(٣) ابن الطقطقي، الفخري في الأداب السلطانية والدول الاسلامية، (مصر: ١٩٢٣)، ص٢٠٥.

(٤) حسن ابراهيم حسن، تاريخ الاسلام السياسي والديني والثقافي والاجتماعي، (القاهرة: ١٩٦٥)، ج٣، ص٣٧.

(٥) ابن خلكان، م.س، ج٣، ص٧٧.

(٦) ابن الطقطقي، م.س، ص٢٠٥.

(٧) ابن الطقطقي، م.ن، ص٢١٢.

(٨) ابن الاثير، الكامل في التاريخ، (بيروت: ١٩٦٦)، ج٨، ص٤٤٥.

(٩) ابن الطقطقي، م.س، ص٢١٢.

(١٠) ابن الاثير، م.س، ج٨، ص١٢٦.

(١١) ابن الطقطقي، م.ن، ص٢١٢.

(١٢) ابن الطقطقي، م.س، ص٢١٣.

(١٣) عبدالعزيز الدوري، دراسات في العصور العباسية المتاخرة، (بغداد: ١٩٤٥)، ص٢٥١.

(١٤) ابن الطقطقي، م.س، ص٢١٢.

(١٥) ابن الاثير، م.س، ج٨، ص١٢٦.

(١٦) الصابي، رسوم دار الخلافة، تحقيق: ميخائيل عواد، (بغداد: ١٩٦٤)، ص٣٤٥.

(١٧) ابن الطقطقي، م.س، ص٢١٢.

(١٨) عبدالعزيز الدوري، المرجع السابق، ص٢٥١.

(١٩) ابن الطقطقي، م.س، ص٢١٢.

(٢٠) ابن الجوزي، المنتظم في تاريخ الملوك والمم، (حيدر اباد الدكن: ١٣٥٩هـ)، ج٣، ص١٦٠.

(٢١) حسن وعلي ابراهيم حسن، النظم الاسلامية، (د.م، د.ت)، ص٨٥.

(٢٢) ابن الجوزي، م.س، ج٧، ص١٦٠.

(٢٣) عبدالعزيز الدوري، المرجع السابق، ص٢٥٢.

(٢٤) حسن وعلي ابراهيم حسن، المرجع السابق، ص٨٥.

(٢٥) الخطيب البغدادي، تاريخ بغداد او مدينة السلام، (مصر: ١٩٣١)، ج٤، ص ص٣٧،٣٨.

(٢٦) ابن الطقطقي، م.س، ص٢١٢.

(٢٧) ابن الجوزي، م.س، ج٧، ص ص١٦٠،١٥٩.

(٢٨) ابن الاثير، م.ن، ج٨، ص٤٤٧.

(٢٩) ابن الاثير، م.ن، ج٨، ص٤٤٨.

(٣٠) حسن ابراهيم حسن، المرجع السابق، ج٣، ص٥٤.

(٣١) ابن خلكان: م.س، ج٤، ص٩٠.

(٣٢) حسن ابراهيم حسن، م.س، ج٣، ص٢٥١.

(٣٣) الخطيب البغدادي، م.س، ج٩، ص٣٩٩.

(٣٤) ابن الطقطقي، م.س، ص٢١٤.

(٣٥) توفيق سلطان اليوزبكي، دراسات في النظم العربية الاسلامية، (بغداد: ١٩٧٩)، ص١١٨.

(٣٦)ابن الطقطقي، م.س، ص٢٢٨.

(٣٧)ابن خلدون، العبر وديوان المبتدأوالخبر في ايام العرب والعجم والبربر ومن عاصرهم من ذوي السلطان الاكبر، (بيروت: ١٩٧٩)، ج٣، ص٤٤٠.

(٣٨)ابن خلدون، م.ن، ج٣، ص٤٤١.

(٣٩) ابن خلكان، م.س، ج٤، ص٦٦٩.

(٤٠) اليوزبكي، توفيق سلطان اليوزبكي، الوزارة ونشأتها وتطورها في الدولة العباسية، (١٣٢-٤٤٧هـ)، (بغداد: ١٩٧٠)، ص ص٢٥٤،٢٥٣.

(٤١) ابن الاثير، م.س، ج٨، ص٥٥١.

(٤٢) ابن خلكان، م.س، ج٤، ص١٩٥.

(٤٣) ابن الاثير، م.س، ج٨، ص٦٢٨.

(٤٤) ابن خلدون، م.س، ج٣، ص٤٤١.

(٤٥) ابن الاثير، م.س، ج٨، ص١٩٧.

(٤٦) ابن خلدون، م.س، ج٣، ص٤٤١.

(٤٧) ابن خلكان، م.س، ج٥، ص١٦٠.

(٤٨) اليوزبكي، الوزارة، ص٢٦٨.

(٤٩) الحنبلي، شذرات الذهب في اخبار من ذهب، (بيروت: ١٩٧٩)، ج٢، ص١١٢.

(٥٠) اليوزبكي، المرجع نفسه، ص٢٥٥.

(٥١) ابن خلكان، م.س، ج٤، ص٢٠٤.

(٥٢) الصابي، م.س، ج٤، ص٣٥٠.

(٥٣) ابن خلكان، م.س، ج٤، ص١٩٥.

(٥٤) اليوزبكي، الوزارة، ص٢٦٨.

(٥٥) ابن الاثير، م.س، ج٩، ص٣٨.

(٥٦) ابن خلكان، م.س، ج٤، ص١٧٠.

(٥٧) اليوزبكي، الوزارة، ص٢٦٩.

(٥٨) اليوزبكي، المرجع نفسه، ص٢٦٥.

(٥٩) اليوزبكي، المرجع نفسه، ص٢٥٨.

(٦٠) ابن الجوزي، م.س، ج٧، ص١٣٥.

(٦١) ابن الاثير، م.ن، ج٩، ص٣٢.

(٦٢) ابن الاثير، م.س، ج٣، ص٣٥.

(٦٣) ابن خلدون، م.س، ج٣، ص٩١٥–٩١٦.

(٦٤) ابن الاثير، م.س، ج٩، ص١٢٨.

(٦٥) ابن الجوزي، م.س، ج٧، ص٢٢٤.

(٦٦) اليوزبكي، الوزارة، ص٢٦١.

(٦٧) ابن الجوزي، م.س، ج٨، ص١٣.

(٦٨) ابن الاثير، م.س، ج٨، ص١٠٧.

(٦٩) ابن الجوزي، م.س، ج٨، ص٣.

(٧٠) اليوزبكي، الوزارة، ص٢٦٣.

(٧١) ابن الجوزي، م.س، ج٨، ص٢٥.

(٧٢) ابن الجوزي، م.ن، ج٨، ص٢٥.

(٧٣) اليوزبكي، الوزارة، ص٢٦٣.

(٧٤) ابن الجوزي، م.س، ج٨، ص١١٩.

(٧٥) اليوزبكي، الوزارة، ص٢٦٤.

(٧٦) اليوزبكي، المرجع نفسه، ص٢٦٥.

(٧٧)ابن الكازوني، مختصر التاريخ من اول الزمان الى منتهى دولة بني العباس، تحقيق: مصطفى جواد، (بغداد: ١٩٧٠)، ص٢٠٩.

(٧٨)اليوزبكي، دراسات في النظم...، ص١١٢.

(٧٩)اليوزبكي، الوزلرة، ص٢٣٧.

(٨٠) ادم متز، الحضارة الاسلامية في القرن الرابع الهجري، ترجمة: عبدالهادي، (القاهرة: ١٩٤٠)، ص١٥٢.

(٨١) ابن الطقطقي، م-س، ص٢١٨.

(٨٢) فاروق عمر فوزي، الوزارة، حضارة العراق، ج٦، (بغداد: ١٩٨٤)، ص ص٩٩،٩٨.

(٨٣)اليوزبكي، الوزارة، ص٢٧٧.

(٨٤) اليوزبكي، درلسات في...، ص١١٤.

(٨٥) اليوزبكي الوزارة، ص٢٧٧.

(٨٦)

ملحق باسماء وزراء الامراء البويهيين (١)

١- معز الدولة البويهي:

ابو جعفر محمد بن احمد بن محمد الصيرمي
ابا محمد الحسن بن محمد المهلبي
لبو الفضل العباسي الحسن الشيرازى
ابو الفرج محمد بن العباس بن فسابخس

٢- عز الدولة البويهي:

لبو الفضل العباس بن للحسن الشيرازى
ابو الفرج محمد بن للعباس بن فسابخس
ابو الفضل للعباس بن الحسن الشيرازى
ابو طاهر محمد بن بقية نصر الدولة
ابو الحسن علي بن عمرو

٣- عضد الدولة البويهي :

المطهر بن عبدالله ابا الريان محمد بن محمد الاصبهاني نصر بن هارون (وهو نصراني)

٤- صمصام الدولة البويهي:

ابو عبدالله الحسين بن احمد بن سعدان ابو القاسم عبدالعزيز بن يوسف ابو الحسن احمد بن محمد

٥- مشرف الدولة البويهي:

ابا الريان محمد بن محمد الاصبهاني ابا منصور محمد بن الحسن بن صالحان

(١) اليوزبكي: الوزارة نشأتها وتطورها في الدولة العباسية.

٦- بهاء الدولة البويهي :

ابا نصر سابور بن اردشير ابا منصور بن صالحان ابا القاسم عبدالعزيز بن يوسف ابا القاسم علي بن احمد ابا نصر سابور بن اردشير ابا نصر بن سابور بن اردشير ابا منصور بن صالحان ابا القاسم علي بن احمد احمد بن اب راهيم الملقب بـ(الكافي") ابا نصر الفاضل ابو العباس بن سرجس ابا غالب محمد الحسن بن اسماعيل (الاسكافي) الحسن بن ابي جعفر (عميد الجيوش)

٧- سلطان الدولة البويهي:

فخر الملك ابو غالب محمد بن علي الصرفي
الحسن بن سهلان
ابا القاسم جعفر بن ابي الفرج بن فسابخس
ذا السعادتين ابا غالب الحسن بن منصور

٨- مشرف الدولة البويهي:

ابا الحسن بن الحسن (مؤيد الملك)
ابا القاسم الحسين بن علي

٩- جلال الدولة البويهي:

ابي سعيد بن ماكولا
ابا علي بن ماكولا
ابو طاهر الحسين بن طاهر
ابو سعد بن عبدالرحيم
ابو الفتح محمد بن الفضل
ابو اسحاق ابراهيم بن ابي الحسين
ابا القاسم هبة الله بن ماكولا
ابا سعد بن عبدالرحمن
ذي السعادتين ابي الفرج
كمال الملك ابو المعال
ابو نصر فيروز (الملك الرحيم)

المصادر والمراجع:

أولاً: المصادر:

١- ابن الاثير، ابي الحسن علي بن ابي الكرم محمد بن عبدالكريم بن عبدالواحد الشيباني الجزري، (ت ٦٣٠هـ/١٢٣٢م)، ةالكامل في التاريخ، دار صادر للطباعة والنشر، (بيروت،١٩٦٦) .

٢- الاصطخري، أبا اسحق ابراهيم بن محمد الفارسي، (ت ٣٤٠هـ/٩٥١م)، المسالك والممالك، تحقيق:محمد شفيق غربال، دار العلم، (القاهرة، ١٩٦١م) .

٣- ابن الجوزي، الشيخ الامام ابي الفرج عبدالرحمن بن علي بن محمد بن علي، (ت ٥٩٧هـ/١٢٠٠م)، المنتظم في تاريخ الملوك و الامم، دار المعارف، (حيدر آباد الدكن)، ١٣٥٩هـ .

٤- الحنبلي، المؤرخ الفقيه الاديب ابي الفلاح عبدالحي بن العماد الحنبلي، (ت ١٠٨٩هـ/١٦٧٨م)، شذرات الذهب في أخبار من ذهب، دار المسيرة، (بيروت، ١٩٧٩م).

٥- الخطيب البغدادي، الحافظ أ بي بكر احمد بن علي، (ت ٤٦٢هـ/١٠٧٠٢م)، تاريخ بغداد أو مدينة السلام، مطبعة السعادة، (مصر، ١٩٣١م) .

٦- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد بن خلدون الحضرمي، (ت ٨٠٨هـ/١٤٠٦م)، العبر وديوان المبتدأ والخبر في ايام العرب و العجم و البربر و من عاصرهم من ذوي السلطان الاكبر، مؤسسة جمال للطباعة و النشر، (بيروت، ١٩٧٩م) .

٧- ابن خلكان، أبي العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن ابي بكربن خلكان، (ت ٦٨١هـ/١٢٨٢م)، وفيات الاعيان وانباء ابناء الزمان، تحقيق: محمد محي الدين عبدالمجيد، مكتبة النهضة المصرية، (القاهرة، ١٩٤٨م) .

٨- الصابيء، أبا الحسين هلال بن المحسن بن ابراهيم، (ت ٤٤٨هـ/١٠٥٦م)، رسوم دار الخلافة، تحقيق: ميخائيل عواد، مطبعة العاني، (بغداد، ١٩٦٤م) .

٩- ابن الطقطقي، محمد بن علي بن طباطبا، (ت ٧٠٩هـ/١٣٠٩م)، الفخري في الاداب السلطانية والدول الاسلامية، مطبعة المعارف، (مصر، ١٩٢٣م) .

١٠- ابن الكازروني، الشيخ ظهرالدين علي بن محمد البغدادي، (ت ٦٩٧هـ/١٢٩٧م)، مختصر التاريخ من اول الزمان الى منتهى دولة بني العباس ، تحقيق: مصطفى جواد، مطبعة الحكومة، (بغداد، ١٩٧٠م) .

ثانياً: المراجع:

١- ادم متز، الحضارة الاسلامية في القرن الرابع الهجري، ترجمة: محمد عبدالهادي أبا زيد، مطبعة لجنة التأ ليف والترجمة، (القاهرة، ١٩٤٠م) .

٢- توفيق سلطان اليوزبكي، الوزارة نشأتها وتطورها في الدولة العباسية، مطبعة الارشاد، (بغداد، ١٩٧٠م) .

٣- توفيق سلطان اليوزبكي، دراسات في النظم العربية الاسلامية، مؤسسة دار الكتب، (بغداد، ١٩٧٩م).

٤- حسن ابراهيم حسن، تاريخ الاسلام السياسي والديني والثقافي والاجتماعي، دار أحياء التراث العربي، (القاهرة، ١٩٦٥) .

٥- حسن وعلي ابراهيم حسن، النظم الاسلامية، مطبعة المعارف، (د.م)، (د.ت) .

٦- عبدالعزيز الدوري، دراسات في العصور العباسية المتأخرة، شركة الرابطة للطباعة المحدودة، (بغداد، ١٩٤٥م) .

٧- فاروق عمر فوزي، الوزارة، حضارة العراق، ج٢، دارالحرية للطباعة، (بغداد، ١٩٨٤م).

الحركة الكوردية في سوريا بين أزمة الفكر والممارسة

د. إسماعيل حصاف*

(١-٢)

تعتبر المسألة الكوردية إحدى أهم المسائل القومية كإرث إستعماري كلاسيكي التي تبحث عن حل ديمقراطي عادل ونهائي ومن غير الممكن إيجاد قضية قومية أخرى في العالم كله بهذا المستوى من التعقيد كالقضية الكوردية التي تمس دولا وأطرافا عدة متناقضة المصالح والثقافات تلك التي تعيش في حالة من الصراعات المستمرة إلا في الحالة الكوردية حيث يتفق الجميع فيما بينهم لخنق الحركة التحررية الكوردية حينما تدعو الضرورة برأيها إلى ذلك .

وبسقوط النظام العفلقي في بغداد تدخل القضية القومية الكوردية مرحلة جديدة جديرة بالإهتمام تشكل نقطة تحول في التاريخ الكوردي السياسي المعاصر، بعد أن سجلت الحركة قفزة نوعية نسميها القفزة الكبرى، فإن المرحلة تحتاج إلى مزيد من الدراسات الأكاديمية وإلى تحليلات سياسية وفكرية لمواكبة المتغيرات الدولية والمستجدات الحاصلة على صعيد كوردستان والمنطقة ولفهم العلاقات الدولية الجديدة وتسخيرها لخدمة القضية القومية الكوردية . فالحركة التحررية الكوردية في كوردستان العراق تنتقل من مرحلة حماية النفس والدفاع عن الوجود ضد سياسة الإبادة الجماعية المرسومة في عقلية النظام المهزوم إلى مرحلة تكوين وتحقيق الذات القومي في إتحاد فدرالي تعددي والإستعداد بنشاط للخطوة

القادمة نحو القفزة الجديدة التي قد تجعل من الملف الكوردي جزءا أساسيا من الأجندة الدولية وقد يكون العقد القادم هو عقد فك العقدة (المعضلة) الكوردية .

لقد أثبت الشعب الكوردي جدارته بالحياة ، فبعد مرور قرن كامل من التقسيم المعاصر لوطنه كوردستان ، لم يتوانى أبناءه يوما عن الدفاع عن حقوقهم القومية المشروعة ، لابل تحولت المسألة الكوردية إلى مادة مهمة في الحرب الباردة مابعد الحرب العالمية الثانية وكوردستان طوال القرن العشرين إلى أكثر البؤر توترا في العالم ، ثورات وإنتفاضات متتالية في فترة مابين الحربين ، وفي النصف الثاني من القرن الماضي بدءا من قيام وسقوط جمهورية كوردستان وعاصمتها مهاباد مرورا بالثورة الكوردية المسلحة ١٩٦١ ـ ١٩٧٥ في كوردستان العراق وتجديدها بعد المؤامرة الدولية اللااخلاقية وثورة أكراد إيران المحدودة عام ١٩٦٧ والإنتفاضة الكوردية بقيادة الحزب الديمقراطي الكوردستاني وزعيمه الشهيد الدكتور عبدالرحمن قاسملو في كوردستان إيران على أثر سقوط الشاهنشاهية والإنتفاضة العارمة لأكراد تركيا بقيادة حزب العمال الكوردستاني حتى حصول أزمة زعيمه عبدالله أوجلان (آبو) وإعتقاله أيضا بمؤامرة دولية سنة ١٩٩٩ .

إن لكل ذلك معان ودلالات عميقة تؤكد مدى اصالة النضال الكوردي تاريخيا وقدسية قضيته ومتانة بنيته وجبروت جباله . فالقضية القومية الكوردية لاتحل بالعنف مهما بلغت شدته ومهما كانت جبروت الخصم . فمثلا ، عجز النظام العراقي رغم قوته وأسلحته الفتاكة وأجهزته البوليسية القمعية المرعبة التي لم تكن لها مثيل في بقاع الأرض كله عن إسكات صوت الحق الكوردي الذي لم يتجاوب مع اليأس السياسي والنضالي أوالتخلي حتى عن مبدأ واحد أو المساومة عليه ، بل إزدادت الحركة إيمانا وعنفوانا وقوة وتحديا كل ذلك من أجل النصر . عندما يشعر الإنسان بذاته إزاء قوة إنسانية أخرى تتحداه وتجعل وجوده في خطر ، حينئذ تنبثق الطاقات الكامنة فيه من أجل تأكيد الوجود .

وبالرغم من أن القضية القومية الكوردية في إطارها العام تشمل حركة التحرر الكوردية في أجزاء كوردستان الأربعة لكنها في إطارها الخاص ونتيجة التطورات الحاصلة في مرحلة مابعد الحرب العالمية الثانية تفرعت وفقا للجغرافيا السياسية المفروضة بالقوة بعد سايكس ـ بيكو وطبقا للتطورات الاجتماعية والسياسية لكل جزء ، ولكن هذا بطبيعة الحال لن يعيق الانتماء الواحد تفاعلا وتأثيرا . ووفق هذا المنظور فإن التطورات الأخيرة في كوردستان العراق أثرت إيجابا على مجمل الحركة السياسية الكوردستانية .

وهذه المقالة مكرسة للحركة الكوردية في سوريا كجزء من المناقشات التي تدور حول هذا الموضوع في الآونة الأخيرة بهدف تسليط الأضواء والخروج بنتائج قد تكتمل بعضها البعض تكون مفيدة مستقبلا .

لاشك أن الحركة الكوردية في سوريا جزء من حركة التحرر الوطني الكوردية تتفاعل معها وتتأثر بها ، كما الحال بتاثرها بالمجتمع السوري والتطورات الداخلية للبلاد . وقبل الولوج في موضوع تأسيس البارتي لابد من إعطاء صورة بسيطة عن أوضاع سوريا السياسية في المرحلة المستقصية . فعلى أثر سقوط حكومة صبري العسلي في ١١ حزيران ١٩٥٤ شكلت وزارة جديدة برئاسة سعيد الغزي الذي سعى إلى إجراء إنتخابات حرة نزيهة وحدد يوم ٢٤ أيلول لها ومايلفت النظر في هذه الإنتخابات هو صعود ـ ولأول مرة ـ مندوب شيوعي في العالم العربي إلى البرلمانات وهو خالد بكداش الكردي الأصل . وفي ٢٤ شباط ١٩٥٥ وقع حلف بغداد مع تركيا التي في الشهر التالي حشدت قواتها على الحدود السورية في إطار الحملة الموجهة عليها ، حيث كانت الولايات المتحدة الأمريكية منذ عام ١٩٥٥ تعد مع بريطانيا لقلب نظام الحكم في سوريا والظغط عليها لجرها إلى حلف بغداد . وحذر الكرملين تركيا أنه لن يبقى مكتوف اليدين في حالة تدخل عسكري تركي

لسوريا . وفي ظل هذه الأجواء أنتخب شكري القوتلي مجددا رئيسا للبلاد وفي تموز سنة ١٩٥٦ شكل صبري العسلي حكومة إتحاد وطني وشارك فيها البعث مشاركة نشطة وتسلم صلاح البيطار فيها حقيبة الخارجية.

قدم ايزنهاور يوم ٥ كانون الثاني ١٩٥٧ الخط السياسي الأمريكي الجديد لملئ أي فراغ قوة في المنطقة ويسمح هذا المذهب لرئيس الولايات المتحدة الأمريكية إضافة إلى المساعدات الاقتصادية والمالية بإستعمال القوة المسلحة إذا مارأى ضرورة لذلك ، لمساعدة أية أمة أو مجموعة أمم تطلب مثل تلك المساعدة ضد عدوان مسلح آت من أي بلد تسيطر عليه الشيوعية الدولية . ورد الإتحاد السوفياتي يوم ١١ شباط بخطة شبيلوف الموجهة مباشرة إلى الولايات المتحدة الأمريكية وفرنسا وبريطانيا وتنص هذه الخطة على حل سلمي لنزاعات الشرق الأوسط وعدم التدخل في الشؤون الداخلية لبلدان المنطقة وإلغاء كل الأحلاف العسكرية وبذلك كان سنة ١٩٥٧ سنة المجابهة بين واشنطن وموسكو . كانت الحركة السياسية في إزدياد مضطرد ، مارست الأحزاب نشاطاتها بحرية مطلقة حيث توفرت مناخات ملائمة لتقبل الأفكار اليسارية الراديكالية في البلاد ووجدت لها أنصار بشكل خاص بين الكورد كحركة تحررية وكأقلية قومية ورأت بعض الصحف الأمريكية بأن سوريا قد أصبحت زعيمة الشيوعية في المنطقة .

وهذه الأوضاع دفعت بالأمور نحو تأسيس ولأول مرة حزب سياسي كوردي في البلاد وهو البارتي الديمقراطي الكوردستاني (الكوردي فيما بعد) في صيف عام ١٩٥٧ في وقت كانت سوريا محاصرة ونظامها السياسي غير مستقر كما أنها كانت الهدف الأول للسياسة الأمريكية كما ذكر آنفا ، ثم جاءت ثورة ١٤ تموز ١٩٥٨ بقيادة الزعيم عبدالكريم قاسم لتصعد من العملية الثورية في معظم أجزاء كوردستان ، إذ دعت ثورة ١٤ تموز الزعيم

الكوردي مصطفى بارزاني من منفاه بموسكو ومروره بالعاصمة التشيكية براغ فالقاهرة حيث حل ضيفا على الرئيس المصري آنذاك جمال عبدالناصر الذي كان من أنصار حل المسألة الكوردية حلا سلميا ديمقراطيا وصدور الدستور العراقي الجديد الذي أقر في بنده الثالث منه على أن : العرب والأكراد شركاء في هذا البلد (أي العراق) . وجاءت هذه الخطوة لتزيد من حدة النضال السياسي الكوردي ونهضته القومية وعلو شأنه وتقوية عزيمته وقد تعاظمت أهمية القضية الكوردية في الشرقين الأوسط والأدنى وفي العالم آليا بالإعتراف به كشعب له خصوصياته القومية في التاريخ المعاصر وأوجدت هذه الثورة مدا ثوريا عارما في المنطقة .

لم يكن الجانب البرنامجي للبارتي (تحرير وتوحيد كوردستان) يتجاوب مع حجم الحركة السياسية الكوردية في كوردستان سوريا وطبيعتها ، بل كان نتاج أفكار قومية سادت المجتمع الكوردستاني وغزت عقول المتنورين الكورد خلال مرحلة نضالية طويلة للحركة الكوردية منذ مابعد معاهدة فرساي وكانت عودة لاإرادية إلى برامج الثورات والإنتفاضات الإستقلالية في كوردستان التي لم يكن قد مضى على قيام البعض منها سوى عقدين أو ثلاثة من الزمن ، لاسيما وأن الإنتداب أصبح في خبر كان في وقت شهدت القارة السوداء موجة عارمة من التحرر والإستقلال . وفي منطقة الهند ـ الصينية ألحقت القوات الفيتنامية هزيمة نكراء بالفرنسيين في ديان بيان فو إبان ذروة الفكر الثوري الماركسي والمد السوفياتي في دعم بعض من حركات التحرر وإنتشار مفهوم المساواة وحق تقرير المصير للشعوب كافة كبيرها وصغيرها وحضور ممثلين عن الحركة الكوردية إلى مهرجان الشباب العالمي في موسكو من أبرزهم كان الشاب الطالع مام جلال طالباني الذي كان عضوا في اللجنة المركزية للحزب الديمقراطي الكوردستاني وصدور مقررات مؤتمر باندونغ لحركة عدم

الإنحياز المنعقد بجاوة الغربية في أندونيسيا والصراع الحاد بين القوتين العالميتين في سنوات الحرب الباردة وإنعكاساتها المباشرة على كوردستان التي منها بدأت هذه الحرب (الباردة) في مرحلتها الأولى وتأثيراتها التي تبلورت من خلال ظهور الأحلاف الإستعمارية كحلفي الناتو وبغداد (السنتو فيما بعد) والذي في حقيقته ليس سوى حلف سعد آباد الذي وجد سنة ١٩٣٧ بين تركيا والعراق وإيران بهدف التعاون العسكري والسياسي كرسته المعاهدات المشتركة بين هذه الدول وكان هدفه غير المعلن مراقبة تحركات الحركة الكوردية في الدول الثلاث وتصفيتها حين الضرورة .

وجاء حلف بغداد لتطويق الحركة التحررية الكوردية وخنقها ووقف المد السوفياتي من الشمال والضغط على سوريا كمحاولة لجرها على الحلف المذكور وتحويل كل من إيران وتركيا الدولتين المقسمتين لكوردستان إلى قاعدتين إستعماريتين متقدمتين .

وشهدت الحركة الكوردية آنذاك تطورا ملموسا إذ سارت في إتجاه التاريخ وكانت النخبة تتجمع حول الحزب المنشود الذي كان هدفه ضمان حقوق الشعب الكوردي . وقبل الإحاطة بالموضوع إرتأيت تقسيم النضال السياسي المعاصر للحركة الكوردية في سوريا وفق رؤيتنا إلى عدة مراحل :

١ـ مرحلة تأسيس البارتي وحتى الإعتقالات ١٩٥٧ ـ ١٩٦٠ .

٢ ـ المرحلة الإنتقالية ١٩٦٠ ـ ١٩٦٥

٣ ـ الصراع الفكري والبرنامجي وكونفرانس آب ١٩٦٥ ـ ١٩٧٠

٤ ـ المرحلة الرابعة وتبدأ بالمؤتمر الوطني مرورا بالمؤتمر الثالث لليساري إلى الإنهيار ١٩٧٠ ـ ١٩٧٥ .

٥ ـ المرحلة الخامسة مابعد التآمر الدولي وإنهيار الحركة المسلحة .

المرحلة الأولى :

وتبدأ من تأسيس البارتي وحتى الإعتقالات التعسفية (١٩٥٧ ـ ١٩٦٠) : فقد جاء تأسيس البارتي على يد المناضل عثمان صبري (آبو) كحزب كوردي سياسي ، ليشكل ظاهرة فريدة أملتها ضرورات المرحلة ، لم يسبق له مثيل في تاريخ الشعب الكوردي في سوريا في تاريخه المعاصر وهو مظهر لحاجة واقعية ونتيجة لتطور تاريخي موضوعي تعبر عن رغبات وإرادة الشعب الكوردي . ولكن المنطقة سرعان ماشهدت أحداثا أثرت سلبا على مسار تطور الحركة السياسية الكوردية في عموم كوردستان والمنطقة .

ففي العراق تراجع عبدالكريم قاسم في الفترة الثانية من حكمه عن مبدأ الثورة وبدأ بملاحقة نشطاء الحركة الكوردية وبادر بإغلاق مقر الحزب الديمقراطي الكوردستاني في بغداد ومنع صدور جريدة خه بات لسان حال الحزب وحاول التخلص من مصطفى بارزاني الزعيم الكوردي الذي إلتجأ إلى الجبال مع أنصاره مطالبا بإلغاء الدكتاتورية والعودة إلى النظام الديمقراطي ومنح الشعب الكوردي الحكم الذاتي في إطار عراق موحد ولجوء قاسم إلى معاداة حليفه السابق الحزب الشيوعي . وبإختصار فإن ثورة ١٤ تموز في العراق التي أسقطت حلف بغداد وقوضت قوائمه وبعثت آمالا كبيرة عند حدوثها ، قد سارت في طريق آخر بتحريض ودعم الفئات الشوفينية والرجعية .

أما الحدث الثاني فيرتبط بقيام الوحدة بين مصر والإقليم السوري في إستفتاء شعبي أجري يوم ٢٣ شباط ١٩٥٨ ، حيث نظم عبدالحميد السراج المولود في حماة عام ١٩٢٥ والذي أصبح منذ آذار عام ١٩٥٥ رئيسا للمكتب الثاني (مصلحة الإستخبارات) دكتاتورية بوليسية حقيقية متمثلة في الإعتقالات التعسفية والتعذيب وملاحقة الوطنيين. وكان للسياسيين الكورد نصيب كبير في ذلك ، ففي عام ١٩٦٠ تعرضت مجموعة واسعة من قادة

وكـوادر البـارتي إلى الإعتقـالات التعـسفية والملاحقـة والتعـذيب ناهيـك عـن أن المنـاطق الكوردية كانت تشهد إرهابا منظما واسع النطاق من قبل البوليس السري وعناصر الدرك والأجهـزة الأمنيـة . ورغـم أن الفلاحـين الكـورد كـانوا يبـدون إعجـابهم بشخـصية جمـال عبدالناصرالتي برزت على الساحة وبدوره الكبير في الأحداث السياسية وإستقبال الجماهير الكوردية الهائجة له أثناء زيارته القامشلي وهي تهتـف بإسمـه ، إذ كـان عبدالناصـر يعـي جيدا مكانة ووزن الحركة الكوردية ضمن معادلات القوى الشرق أوسطية وكان من دعاة حل القضية القومية الكوردية حلا ديمقراطيا عادلا . ومن هذا المنطلق فقد أحتـضن في القـاهرة زعيم الشعب الكوردي وقائده مصطفى بارزاني الذي منها عاد إلى بغداد كقائد لحركة تحـرر وطني . ولكن سيف الإرهاب والتسلط والضغط العنيف طال الجميع لدرجة بـدأت الجمـاهير تنبذ الوحدة رافضة التعامل البوليسي والقمع المنظم ، حتى أن الـصحف الـشيوعية آنـذاك كتبت بأن الوحدة مؤامرة أوحت بها واشنطن لضرب القوى اليسارية في البلاد تلـك الوحـدة التي سقطت في عـام ١٩٦١ بعـد أن نظـم الجـيش في ٢٨ ايلـول إنقلابـا وأقيـل الـسراج مـن منصبه يوم ٢٦ منه وكانت سوريا في نهاية العام المذكور ضعيفة جدا .

ويعتبر عام ١٩٦١ عاما فاصلا في التاريخ الكوردي ففيه سجل حدثان مهمان بالنسبة لمجريات الأحداث الكوردية ، الحدث الأول كما سبق ذكره هو سقوط الوحدة التي لم تجلب لشعوب المنطقة سوى المزيد من البؤس والحرمان والإرهاب . أما الحدث الثاني فكان قيام ثورة ١١ ايلول الكوردية التحررية بقيادة الحزب الديمقراطي الكوردستاني وزعيمه مـصطفى بارزاني بعد أن منع قاسم المنظمات السياسية والاجتماعية الكورديـة ودفـع بـالجيش ضـد البارزاني ورجاله وأصبحت حرب تحرير حقيقية .

وتشكل ثورة أيلول بداية مرحلة تاريخية مهمة لحركة التحرر الوطني الكوردية ونقطة إنعطاف ، إذ جعلت من القضية الكوردية محور سياسة الشرق الأوسط بعد صمت دام أمده ، وأعطت لمفهوم الكوردايتي بعدا جديدا ومحتوى أدق وأصبحت أملا في تحقيق الوجود القومي الكوردي وتلبية آماله وطموحاته التي طارت في مهب الريح وأسهمت هذه الثورة بفعالية ناشطة في عملية التفاعل بين ابناء الشعب الكوردي في الأجزاء الأربعة وفي إنتشار الأفكار النضالية والثورية من أجل تأمين حقوقه القومية . ولهذا فقد تحولت ثورة أيلول إلى ثورة كل الأكراد وزعيمها بارزاني إلى زعيم الشعب الكوردي في عموم كوردستان . وكان لأحداث الثورة أثار على الرأي العام الكوردي الذي كان شعوره بالتضامن مع أكراد العراق في كفاحهم المسلح من أجل الإستقلال في تنام متزايد . وكان هذان الحدثان كافيان بتجديدوإنتعاش الحركة الديمقراطية الكوردية التي كانت تمرفي أزمة حقيقية حينها وفي مرحلتها الإنتقالية .

فالخلافات برزت على السطح في السجن بين قيادة البارتي ، وكان لابد لهم من إعادة حساباتهم السياسية والبرامجية من جديد . وقد تركت هجرة الدكتور نورالدين زازا الأبدية إلى أوربا فراغا كبيرا في صفوف الحزب في حينه ، ناهيك عن الملاحقات البوليسية للقيادة ولأعضاء الحزب في المدن والقرى الكوردية إلى جانب الإمكانيات المالية الضعيفة التي رافقت تاريخ البارتي منذ نشوئه وحتى يومنا هذا وبروز تيارين متناحرين في صفوف البارتي الذي إختلف الأمر بالنسبة لمواقفه بعد السجن ، حيث بدأت التناقضات تلف مواقفه كلية .

كانت تجربة الحركة السياسية الكوردية في سوريا في مرحلتها الأولى جديدة تنقصها الخبرة العملية والممارسة ، وكان المجتمع الكوردي في سوريا آنذاك لايزال إقطاعيا لم

يتعرض للتفكك وكان الريف يتعامل بحذر شديد وسرية تامة مع كوادر البارتي في مرحلته السياسية الأولى ومع الشيوعيين خوفا من العقوبة المزدوجة من الآغا أولا ومن الأمن السياسي ثانيا ، إذ كان الفلاح بين شقي الرحى . ولكن جدار الخوف بدأ شيئا فشيئا ينهار في منتصف الستينات مع تبلور الفكر اليساري داخل الحركة الكوردية ، عندما إنقسم المجتمع الكوردي في الريف على نفسه بين موال للآغا ومناوئ له على أثر تمرد الفلاحين الكورد ورفع العصا في وجهه على أثر إحتكاكهم بالحركة السياسية الكوردية وبخاصة اليسارية.

*ـ باحث وكاتب متخصص في المسألة الكوردبة .